

RENAN ERNŐ

**A KERESZTÉNYSÉG EREDETÉNEK
TÖRTÉNETE**

VII.

MARCUS-AURELIUS
ÉS
AZ ANTIK VILÁG VÉGE

BUDAPEST, DICK MANÓ KIADÁSA

RENAN ERNŐ

MARCUS-AURELIUS
ÉS
AZ ANTIK VILÁG VÉGE

Fordította:

SALGÓ ERNŐ

BUDAPEST, DICK MANÓ KIADÁSA

A Calman-Lévy párizsi könyvkiadó cégtől egyedül jogosított
magyar fordítás.

Budapesti Hírlap nyorhdája

ELŐSZÓ.

E kötél befejezi a tanulmányok sorozatát, melyeket a keresztenység eredetének szenteltem. Előadását tartalmazza a kereszteny Egyház fejlődésének Marcus-Aurelius uralkodása alatt és vele párhuzamosan lefestését a philosophia erőfeszítéseinek, hogy megjavítsa a polgári társadalmat. Időszámításunk II. évszázadának az a kettős dicsőség jutott részéül, hogy egyrészt véglegesen megalapította a keresztenységei, vagyis azt a nagy rendszert, *mely a természetfeletti*ben való hit révén véghezvitte az erkölcsök meg-reformálását, másrészt pedig a sloikus tanítás révén és a csodás elem minden közbejátszása nélkül, kibontakozni láta az erény laikus iskolájának legszebb jnegróbáltatását, melyet a világ addig tapasztalt. E két törekvés idegen volt egyik a másiktól és inkább hátráltatta, semmint segítette egymást; de a keresztenység diadala csak úgy érhető meg, ha az ember jól számot ad magának a philosophiai próbálkozás erejéről és elégtelenségéről. E tekintetben Marcus-Aurelius a központ, kihez minden-egyre vissza kell térti. Összefoglalja magában mindenzt, ami jó volt az antik világban és azt az előnyt juttatja a kritikának, hogy egy kétségbevonhatatlanul őszinte és hiteles irat révén lepel nélkül áll eléje.

Jobban, mint valaha azt hiszem, hogy a keresztenység eredetének időszaka, ha lehet így mondani: embryogeniája Marcus-Aurelius 180-ban bekövetkezett halála táján végződik. A gyermeknek ekkor már megvannak összes szervei; elszakadt anyjától; ettől

fogva saját életét fogja élni. Egyébiránt Marcus-Aurelius halála olybá tekinthető, hogy a végét jelzi az antik civilizációnak. Ami jó utána történik, már nem a hellenico-római elv folytán történik; a judeo-syriai elv kerül felül és bár teljes diadaláig több, mint száz évnek kell még eltöltenie, már jól látszik, hogy az övé a jövő. A III. század agonizálása egy világnak, mely a II. században még telve van éettel és erővel.

Távol áll tőlem a gondolat, hogy lekicsinyeljem az időket, melyek a korszakra, ahol meg kellett állanom, következnek. A történelemben vannak szomorú napok; de nincsenek meddő s érdektelen napok. A kereszténység fejlődése roppant vonzó látvány marad, amig a kereszteny Egyházak oly embereket számlálnak tagjaik közé, mint Szent Irenaeus, Alexandriai Kelemen, Tertullianus, Origenes. A szervezés mun-kája, mely Rómában, Afrikában Szent Cyprian, Cornelius pápa idejében folyik, megérdemli, hogy a leg-nagyobb gonddal tanúlmányozzák. Decius és Diocletianus korának vértanúi hősiesség tekintetében mivel se állanak mögötte Róma, Smyrna, Lyon vértanúinak az I. és II. században. Ez azonban ahhoz tartozik, amit *egy háztorr énet-nek* neveznek és ami kiválóan érdekes történet, méltó, hogy szeretettel és a legébe-rebb tudomány minden kifinomultságával műveljék, de mégis lényegesen más, mint a kereszténység eredetének története, vagyis azoknak a folytatónak átváltozásoknak az analyse, melyeken a Jézustól az emberiség kebelébe ültetett mag átment, mielőtt teljes és marandó Egyház lett belőle. Valamely nagy, akár vallási, akár politikai alakulás különböző korszakait merőben különböző módszerekkel kell tárgyalni. Az eredetek kutatása philosophiai elmét kíván, élénk intuitót arra nézve, ami bizonyos, valószínű, vagy hihető, mély érzéket az élet és átalakulásai iránt, sajátos művészettel a rendelkezésre álló szövegekből kivonni mindenzt, ami megnyilvánítást magukban foglalnak oly psychológiai állapotok felől, melyek nagyon távol esnek tőlünk. Valamely már teljes

intézménynek, aminő a keresztenység a III. században és még inkább a következő századokban, történelméhez majdnem elegendő egy Tillemont Ítélőképessége és alapos tanultsága. Íme, miért volt, hogy a XVII. század, mely oly nagy lépésekkel vitte előbbre az egyháztörténetet, hozzá se nyúlt az eredet problémájához. A XVII. század csak azt szerette, amit a bizonyosság látszatával lehetett kifejezni. Az olyan kutatás, mely csak a lehetőségek, elsuhanó árnyalatok megpillantását eredményezhette, az olyan elbeszélés, mely nem azt mondja el, ahogy valamely dolog történt, hanem arra szorítkozik, hogy így szóljon: «Tessék, itt van egy vagy két mód, ahogy elgondolható a dolog végbemenetele», nem egyezett az ízlésével. Az eredet kérdéseivel szemben a XVII. század vagy naiv hiszékenységgel elfogadott minden vagy pedig kiküszöbölte, amit féligr mesésnek érzett. A világos reflexiót megelőző homályos állapotoknak, vagyis éppen azoknak az állapotoknak a megértése, melyekben az emberi öntudat leginkább nyilvánult teremtőnek és termékenyítőnek, a XIX. század értelmi hódítása. Semmiféle más szenvédélytől, mint csak igen élénk kíváncsiságtól vezetettetve, igyekeztem a kritikai módszereket, melyek napjainkban e kényes dolgokban érvényesültek, alkalmazni a legjelentősebb vallási jelenségre, melyet a történelem felmutat. Ifjukorom óta készültem e munkára. A hét kötetnek, melyből áll, húsz évet vett igénybe a megírása. Az általános tárgymutató, mely e köttettel egyidejűleg jelenik meg, módot fog adni könnyűszerrel eligazodni a műben, melyet nem tőlem függött kevésbé szövevényessé és részleteiben kevésbé terhelte tenni.

Köszönöm a végtelen jóságnak, hogy megadta az időt és a buzgalmat, mely e súlyos programm beteljesítéséhez kellett. Miután még maradhat néhány esztendőm dolgozni, ezeket arra fogom szentelni, hogy más oldalról járuljak kiegészítéséhez a tárgynak, melyet elmélkedéseim központjává tettem. Hogy szorosan logikusan járjak el, a Keresztenység eredetének

történeté-l. a zsidó nép történetével kellett volna kezdenem. A keresztenység Kr. c. a VIII. században kezdődik[^] amikor a nagy próféták, birtokukba vevén Izrael népét, azt Isten népévé teszik, melynek feladata a tiszta kultuszt inaugurálni a világon. Addig Izrael kultusza lényegileg nem különbözött attól az egoista, érdekkelt kultusztól, amilyen az összes szomszédos törzsek kultusza volt és amilyet például Mésa király felirata ismertet meg velünk. Forradalom beteljesedésének volt a napja, mikor egy rajongó, ki nem tartozott a papsághoz, ki merte mondani: »El tudjátok hinni, hogy Istennek öröme telik áldozataitok füstjében? Hagyjátok minden áldozásokat, melyek émelyítik; jó cselekedjetek.« Ebben az értelemben Ezsaiás a keresztenység első alapítója. Jézus alapjában csak azt mondta, népies és elbájoló nyelven, amit hétszázötven évvel előtte klasszikus héber nyelven mondtak. Megmutatni, hogy Izrael vallása, mely eredetileg talán miben se állt felette Ammon vagy Moab kultuszának, miként vált erkölcsi vallássá és hogy a zsidó nép vallási története miként volt folytonos haladás a szellemben és igazságban való kultusz felé, bizonyára ezt kellett volna megmutatni, mielőtt Jézust megjelenítjük az események színpadán. Azonban az élet rövid és bizonytalan a tartama. A sürgősebbhez fogtam tehát; a tárgy közepébe vettem magamat és Jézus életével kezdtem, ismerteknek tevén fel a zsidó vallás megelőző forradalmait. Most, miután megadtattam, hogy mindazzal a gondossággal, melyet kívántam,, tárgyalhattam ezt a részt, mely leginkább a szívemen feküdj az a dolgom, hogy elővegyem az előzményi történetet és annak szenteljem, ami erő és munkálkodás számomra még maradt.

Marcus - Aurelius és az antik világ vége

I. FEJEZET.

Marcus-Aurelius uralomralépése.

Antoninus 161 március 7-én halt meg loriumi palotájában a tökéletes bőlcs nyugalmával. Mikor a halált közeledni érezte, akárcsak valami egyszerű magánember, elrendezte családi ügyeit és megparancsolta, hogy Fortuna aranyszobrát, melynek mindig a császár lakosztályában kellett lennie, vigyék át fogadott fia, Marcus-Aurelius szobájába. A szolgálatban levő tribunnak jelszóul azt adta ki, hogy *Aequanimitas*, azután befordult a fal felé és mintha elaludt volna. Az állam összes rendjei versenyeztek a hódolásban emléke iránt. Tiszteletére papokat neveztek ki, játékokat rendeztek, egyesületeket alapítottak. Jámborságát, kegyességét, szent voltát egyhangú magasztalással emlegették. Megjegyezték, hogy egész uralma alatt nem ontott ki se egy csepp római, se egy csepp idegen vér! Jámborságáért, a szertartások vallásos betartásáért, úgyszintén a boldogságért és biztonságért, melyet a birodalomnak juttatni tudott, Numához hasonlították.¹

Antoninus versenytárs nélkül állana a legjobb uralkodó hírében, ha nem olyan embert nevez ki örökösének, ki jóságra, szerénységre hasonló hozzá, de aki e tulajdonságokhoz még hozzácsatolta azt a-

¹ Jut. Capit, Anf. Pilis, 12, 13; Dio Cassius (Xiphilin), LXX, 2, 3; Eutrop., VIII, 8.

fényt, tehetséget, varázst, mely a képet élővé teszi az emberiség emlékezetében. Egyszerű, szeretetremélton, szelíd derűvel telt mivoltában Antoninus philosophus volt, a nélkül, hogy mondta, szinte a nélkül, hogy tudta volna.² Marcus-Aurelius csodálatraméltó közvetlenséggel és öszinteséggel, de megfontoltan volt az. Némi tekintetben Antoninus volt a nagyobb. Jósága nem ragadta botlásokba; nem gyötörte a belső betegség, mely fogadott fiának szüntelen ott rágódott a szívén. E különös betegség, önmagának e nyugtalan tanúlmányozása, e démonja az aggálynak, a tökéleteség e lázás súvárgása oly természetnek a jele, mely kevésbé erős, mint amilyen előkelő. A legszebbek azok a gondolatok, melyeket nem ír le az ember; de tegyük hozzád hogy nem is ismernők Antoninust, ha Marcus-Aurelius nem hagyta volna reánk fogadott apjáról azt az elbájoló arcképet, melyben mintha alázatosságból azon igyekezne, hogy még egy nála is jobb emberek fesse meg a képet. Antoninus olyan, mint egy Krisztus, kinek nem volt Evangéliuma; Marcus-Aurelius olyap, mint egy Krisztus, ki maga írta meg az Evangéliumot.

Dicsőségük az uralkodóknak, hogy a feddhetetlen erénynek két mintaképe van közöttük és a türelem és önfegyelem legszebb leckéi olyan állásból eredtek, melyről az a feltevés járja, hogy szabadjára van az elvezet és a hiúság minden csábításának. A trón néha elősegíti az erényt; Marcus-Aurelius bizonyosan azért lett azzá;, ami volt, mert kezében volt a legfőbb hatalom. Vannak képességek, melyeket csak ez a kivételes helyzet juttat érvényesülésre, vannak részleti a valóságnak, melyeket az jobban megláttat. Bár a dicsőség szempontjából nem előnyös, mert az uralkodó, ki mindenek szolgája, nem engedhet szabad kitárulást a maga ereditiségeknek, az ilyen helyzet, ha emelkedett lélekkel párosul, nagyon kedvez a moralistát jellegző sajátos fajtájú tehetség kifejlődésének. A feje-

² Jul. Capit, *Ant. Pilis*, 11.

delem, ki valóban méltó e névre, fentről és egészében figyeli az emberiséget. Szempontja körülbelül ugyanaz, mint a philosophus történetíróé, az eredmény, mely szegény fajunkra vetett ez áttekintő pillantásokból lecsapódik, valami lemondással, sajnálattal, reménységgel vegyült szelíd érzés. A művész hidegsége nem lehet a fejedelemé. A művészet feltétele a szabadság, már pedig a fejedelem, alá lévén vetve az átlagos társsadalom előítéleteinek, a legkevésbé szabad az emberek között. Nincs joga saját véleményéhez, még ahhoz is alig van joga, hogy saját ízlése legyen. Egy koronás Goethe nem vállalhatná a nyársplögári eszméknek azt a királyi lenézsét, a gyakorlati következmények iránt való azt a fenséges közönbösséget, mely a művész lényeges vonása; de a jó uralkodó lelkét lehet úgy képzelni, mint egy meghatódott, a jóhoz megtért Goethéét, ki belátja, hogy van valami nagyobb dolog, mint a művészet és a nemes gondolatok megszokása és saját jóságának érzése folytanodajut, hogy becsülje az embereket.

Ilyen két uralkodó volt a legnagyobb birodalom élén, melyet a világ valaha is látott, a két csodálatraméltó fejedelem: Antoninus Pius és Marcus-Aurelius. A bölcsességnek a trónon való ez öröklődésére a történelem még csak egy más példával szolgál és pedig a három nagy mongol császár, Baber, Humaioun, Akbar személyében, akik közül a harmadik oly szembeötlő hasonlatosságot tüntet fel Marcus-Aurelius-szal. Az adoptálás üdvös elve a császári udvart a II. században valóságos melegágyává tette az erénynek. A nemes és ügyes Nerva, ki ez elvet felállította, közel száz éven át biztosította az emberi nem boldogságát és a haladás legszebb századát adta a világnak, melynek emléke reánk maradt.

Maga Marcus-Aurelius volt az, aki *Elmélkedései-nek* első könyvében megfestette számunkra e csodálatraméltó háttérét, melyben, mint égi világosságban, mozognak apjának, anyjának, nagyapjának, mestereinek nemes és tiszta alakjai. Neki köszönhetően megérthetjük,

hogy a régi római családok, melyek látták a rossz császárok uralmát, mennyi tiszességet, méltóságot, egyenességet, mennyi polgári és, ha szabad így mondanom, köztársasági szellemet őriztek még meg. E. körök Cato, Brutus, Thrasca és a nagy stoikusok csodálatában éltek, kik nem görnyedtek meg a zsarnokság alatt. Domitianus uralkodásáról irtózva beszéltek. A bőlcseket, kik megingás nélkül élték azt általánosítva, hogy mindenki tiszelték. Az Antoninusok uralomralépése voltaképpen csak annak a társaságnak volt hatalomrajutása, melynek Tacitus tolmácsolta számunkra jogos felháborodásait, a bőlcsek társaságának, melyei mindeneknak a szövetkezése alkotott, kiket fellázított az első Caesarok kényurasága.

Se az emberek alantasságain és bárgyuságán alapult keleti királyságok gyermekes pompázása, se az öröklés túlzott érzésére és a germán fajoknak a vér jogaiiban való naiv hitére alapított középkori királyságok pedáns gőgössége nem adhat fogalmat Nerva, Trajan, Hadrian, Antoninus, Marcus-Aurelius e merőben köztársasági souvcrainitásáról. Semmi, ami az öröklő vagy isteni jogon kormányzó fejedelemre valott volna és az se, ami a katonavezér jellemzi: nagy polgári elöljáróság volt, minden olyasmi nélkül, ami udvarhoz hasonlított vagy elvette volna a császártól a magánember jellegét. Nevezetesen Marcus-Aurelius nem volt semmikép se király a szó sajátképpen! értelmében; vagyona roppant nagy volt, de teljesen családi eredetű; ellenszenve »a Caesarok»³ iránt, kiket valami hivalgó, kicsapongó és kegyetlen Sardanapál-l'éléknek néz, lépten-nyomon megnyilvánul. A legnagyobb mértékben polgáriasán viselkedett; a senatusnak visszaadta teljes régi jelentőségét; ha Rómában volt, egyetlen ülést se mulasztott és csak akkor távozott, mikor a consul kimondta a szavakat: *Nihil nos moramur, Patres conscripti.*

A souverainitás, mely ilyenformán közös birtoka

³ A Nerva előtti császárok. V. ö. *Elméik.*, VI, 30.

volt egy csoport kiválasztott embernek, akik azt egymásra hagyták vagy megosztották, ahogy a pillánás szükséglete kívánta, elvesztette egy részét annak a vonzóerőnek, mely oly veszedelmesse tette. A császár trónra jutott, a nélkül, hogy törekedett volna reá, de egyszersmind a nélkül is, hogy szükségesnek vagy valami elvont jognak köszönhette volna; kijózanultan, az emberektől megfárasztva, régtől előkészítve jutott oda. Az uralkodás teher volt, melyei az ember magára vett, mikor elérkezett az ideje, a nélkül, hogy eszébe jutott volna siettetni ezt az időt. Marcus-Aurelius oly fiatalon ki volt már reá jelölve, hogy az uralkodás gondolatának nála nem volt kezdete és egy pillanatig se érvényesült a csábítása. Nyolcéves korában, mikor már a sali papok *p rácsl-ja* volt, Hadriannak feltűnt e szelíd szomorú gyermek és megszerette jó természetéért, engedelmességeért, a hazugságra való képtelenségeért. Tizennyolc éves korában biztosítva volt számára a császárság. Türelmesen várt reá huszonhét évig. Azon az estén, mikor Antoninus halálát érezve, örökösenek szobájába vitette Fortuna szobrát, az nem érzett se meglepetést, se öröömöt. Már régóta fásult volt az összes örömkkel szemben, a nélkül, hogy ízlelte volna azokat; philosophiájának mélysége megláttatta vele absolut hiú voltukat.

Ifjúsága csendesen és szelíden⁴ telt el a falusi élet élvezetei, a latin rhetorikának mestere, Fronton⁵ kissé frivol módja szerint való tanulmányozása és a philosophiai elmélkedések között.⁶ A görög paedagogia elérte a betetőzést és, mint ahogy az ily dolgokban történni szokott, a betetőzés szomszédos volt a hanystalással. Az irodalmárok és a philosophusok vetélkedtek a közvéleményen és heves csatákat vívtak egymással. A rhetorok csak a beszéd mesterkélt ékesít-

⁴ „Fuit a prima infantia gravis.“ Capitol., *Ant. Pius*, 2. „Adeo ut, in infantia quoque, vultum nec ex gaudio nec ex moero mutaret.“ Eutrop., VIII, 11; Galen., *De libris propriis*, 2.

⁵ Fronton, *Epist. ad M. Caes.*, II, 2, 17, stb.

⁶ Jul. Capit., *Ant. Phil.*, 2; AÜienagor., *Leg.*, 1.

tésére gondoltak; a philosophusok majdnem a szárazságot és a kifejezés elhanyagolását ajánlották.⁷ Fronton iránt való minden barátsága mellett és annak unszolása⁸ ellenére is Marcus-Aurelius csakhamar a philosophiához szegődött.⁹ Junius Rusticus lett a kedvenc tanítója, aki is teljesen megnyerte a szigorú fegyelemnek, melyet a rhetorok hivalkodásával szembe állított. Rusticus minden bizalmasa és meghitt tanácsadója maradt felséges növendékének, ki elismerte, hogy tőle nyerte az egyszerű *stylus*, a méltóságos és komoly magatartás kedvelését, nem is szólva egy még nagyobb jótéteményről. »Neki köszönhetem, hogy megismertem Epictetes *Beszélgetései*-¹⁰ melyek példányát a saját könyvtárából kölcsonözte nekem.«¹¹ Claudio Severus, a peripatetikus ugyanebben az irányban dolgozott és a fiatal Marcust végleg megnyerte a philosophiának. Marcus testvérének szokta öt nevezni¹² és úgy látszik, mély vonzalommal viseltetett iránta.

A *philosophia* akkoriban valami vallási hitvallás volt, mely sanyargatásokkal, majdnem szerzetesi szabályokkal kapcsolódott. Marcus már tizenkéteves korában felöttötte a philosophusi köpenyt, megtanulta, hogy kemény fekhelyen aludjon és kövesse a stoikus aszketizmus összes parancsait. Anyjának könyörögnie kellett, hogy néhány állatbőrt engedjen teríteni fekvőhelyére. Egész sége nem egyszer megsínylette a szigorúság e túlzásait.¹³ Mindez azonban nem akadályozta, hogy azzal a nyájas arckifejezéssel elnököljön az ünnepeken és teljesítse az ifjúság vezérének köteleségeit, mely nála a legnagyobb fokú fegyelmezettségek volt az eredménye.¹⁴

⁷ Chrysippus rhetorikájának töredéke, Plutarch., *De stoic, repugn.*, 28. V. ö. Cic., *De fin.*, IV, III, 6.

⁸ Fronton, *Epist. ad M. Caes.*, I, 8; *ad Ant. Imp.*, I, 2; *De eloqu.*, 3. V. ö. Cic., *Epist. ad Verum*, I, 1.

⁹ *Elméik.*, VI, 12; VIII, 1. .

¹⁰ *Elméik.*, I, 7, 17; III, 5. Jul. Capit., 3.

¹¹ *Elméik.*, I, 14.

¹² *Capitol.*, 2; *Elméik.*, I, 3; Dio Cassius, LXXI, 34.

¹³ *Capitol.*, *Ant. Phil.*, 4.

Órai be voltak osztva, mint valami szerzetesnek. Gyenge egészsége ellenére is, mértékletes életmódja és szabályozott viselkedése¹⁴ révén oly életet tudott folytatni, mely csupa munka és fáradtság volt. Az, amit elmésségnek neveznek, nem volt meg benne¹⁵ és nagyon kevés szemedélye volt.¹⁶ Az elmésség vajmi ritkán jár némi rosszindulat nélkül; a dolgok olyan felfogására szoktatja az embert, mely nem az igazi jóságé, se a lángelméé. Marcus tökéletesen csak a kötelességet értette meg. Ami hiányzott nála, az egy tündérnek a születéskor való csókja volt, valami a maga módja szerint nagyon philosophikus dolog, már mint az, hogy engedjen a természetnek, a jókedv, mely megtanít, hogy az *abstine* és *sustine* nem minden és az élet abba is összefoglalható, hogy »mosolyogni és élvezni.«

Mindenben a legkiválóbb tanárok voltak a mesterei: Claudius Severus, ki a peripatetismusban oktatta; Chalcisi Apollonius, kit Antoninus egyenesen azért hozatott el Keletről, hogy fogadott fiát reábizza és aki úgy látszik, tökéletes nevelő volt; Cheroneai Sextus, Plutarchos unokaöccse, példaszerű stoikus; Diogenes, ki megszerettette vele az aszketizmust; Claudius Maximus, ki mindig tele volt szép sententiákkal; Cottyeai Alexander, ki görögre tanította; Herodes Atticus, ki a régi athéni szónoklatokat ismertette meg vele.¹⁷ Külseje olyan volt, mint mestereié: egyszerű és szerény ruházat, kevessé gondozott szakáll, vezna, majdnem átlátszóra soványodott test, munkától fáradt szem.¹⁸ Semmiféle tanúl-

¹⁴ Capitol., 4; Dio Cassius, LXXI, 1, 6, 34, 36; Julian., *Caes.*, 328, 333 és köv. 1.; Aelius Aristides, orat. IX, Opp. I, Dindorf, 109—110 1.; Galen., *De ther.*, 12.

¹⁵ *Elméik.*, V, 2.

¹⁶ *Elméik.*, VIII, 1; v. ö. I, 22.

¹⁷ Capit, *Ant. Plus*, 10; *Ant. Phil.*, 2, 3; *Elméik.*, I, 5 és köv. 1.; Euseb., *Chron.*, 168, 169 1., Schoene; Lucian., *Demonax*, 31; Aelius Arist., *Ealog. Alex.*, Opp., I, 134 1., Dindorf.

¹⁸ Julian., *Caes.*, 333 1.; Spanh.; Dio Cassius, LXXI, 1.

mánytól, még a festészetétől se maradt idegen.¹⁹ A görög nyelv egészen átment a vérébe; ha philosophiai tárgyakon elmélkedett, ezen a nyelven gondolkodott; józan elméje azonban tudatában volt az irodalmi gyakorlatok ízetlenségének, melyekbe a hellenikus nevelés beleveszett;²⁰ görög stylusában, noha teljesen szabatos, van valami mesterkéletseg, amin érzik a dolgozat-iz. A létnek előtte az erkölcsiség volt a végső szava és állandó igyekvéssel törekedett feléje.

Miként történt, hogy e tiszteletreméltó, de kissé pázoló paedagogusoknak sikerült ily embert formálniuk? Az ember némi csodálkozással teszi fel a kérdést. Közönséges példák szerint ítélezve minden lászt a mellett szolt, hogy az ilyen túlfűtött nevelésnek rossz vége lesz. De hát mindezeken a világ minden tájáról egybegyűjtött mestereken felül Marcusnak volt egy egyetlen mestere, kit mindenekfelett tiszttel; Antoninus. Az ember erkölcsi értéke arányban van csodálóképességevel. Marcus-Aurelius azért lett azzá, aki volt, mert maga mellett ott láta és szeretettel ismerte a tökéletes élet legszebb mintaképét.

Légy résen, hogy el ne caesarosodjál, ilyen szint ne olts; ez könnyen megesik. Maradj meg egyszerűnek, jónak, tiszának, komolynak, a pompa ellenségének, az igazságosság barátjának, jóakaratonak, emberségesnek, állhatatosnak a kötelességek teljesítésében. Törekedj minden erőfeszítéssel olyanná lenni, amilyenné a philosophia akart tenni: tiszted az isteneket, őrködj az emberek jóvoltán. Az élet rövid; a földi élet egyetlen gyümölcse szent hajlandóságban tartani a lelket és a közjóra hasznos cselekedeteket művelni. Tégy mindig úgy, mint Antoninus tanítványa; jusson eszedbe állhatatossága az értelem parancsainak teljesítésében, minden helyzetben

¹⁹ Capit, *Ant. Phil.*, 4.

²⁰ *Elméik.*, I, 7, 17.

egyforma kedve, szentségessége, arcának derűje, nagy nyájassága, megvetése az üres dicsőség iránt, igyekvése, hogy behatoljon a dolgok értelmébe; hogy nem engedte az elintézését semminek, mielőtt azt jól meg nem vizsgálta, meg nem értette; hogy elviselte az igazságtalan szemrehányásokat, a nélküл, hogy kikelt volna ellenük; hogy semmit el nem sietett; az árulkodókra nem hallgatott; mily gondosan tanúlmányozta a jellemeket és a cselekedeteket; nem volt se gáncsoskodó, se aprólékos, se gyanakvó, se sophisla; mily kevessel beérte lakás, fekhely, ruházat, táplálék, kiszolgálás tekintetében; mily szorgalmás, türelmes, megtartózkodó volt, annyira, hogy egész estig képes volt ugyanúgy dologgal foglalkozni, a nélküл, hogy ki kellett volna menni szükségére, hanem csak a megszokott időben. És az a mindig állhatatos, egyforma barátság, és a jóság az ellentmondás elviselésében, az örööm, mellyel a magáénál jobb véleményt fogadta és az a jámborság babonáskodás nélküл!... Gondolj erre, hogy végső órád téged is úgy találjon, mint őt, a teljesített jónak öntudatában.²¹

E szigorú philosophiának a merevség és a keménység is lehetett volna a következménye. És itt tűnik ki Marcus-Aurelius lényének ritka jósága teljes világosságában. Szigorúsága csak saját magának szól, A lélek e nagy megfeszülésénck véglesen jóindulat a gyümölcse. Egész élete annak a tanúlása volt, hogy jóval fizessen a rosszért. Az emberi romlottság szomorú tapasztalása után este csak a következőt találja feljegyezni valónak: »Ha teheted, javítsd meg őket; ha nem, jusson eszedbe, hogy velők széniben való alkalmazás végett adatott meg neked a jóindulat. Maguk az istenek is jóindulatnak irántuk; segítséggökre vannak (oly nagy a jóságuk!), hogy egészszégre, gazdagságra, dicsőségre legyenek szert. Szabadságod-

²¹ Elméik., VI, 30. V. ö. I, 16.

ban áll úgy cselekedni, mint az istenek.²² Egy más-alkalommal az emberek ugyancsak gonoszul viselkedhettek, mert íme, mit jegyez fel táblácskáira: »Ez a természet rendje: az e fajta embereknek szükségszerűen így kell cselekedniük. Azt akarni, hogy más-ként legyen, annyi, mint azt akarni, hogy a fügefa ne fügét teremjen. Egyáltalában, jusson eszedbe: Vajmi rövid idő múlva te is, meg ö is meghaltok és nemsokára azután már a nevelek is elenyészett.®²³ Az egyetemes bocsánat e reflexiói szüntelen visszatérnek. Ez elragadó jósághoz csak alig vegyük valami észrevehetetlen mosoly: »Az ember legjobban úgy bosszulhatja meg magát a gonoszokon, hogy nem teszi magát hasonlóvá hozzájuk«,²⁴ vagy a büszkeség némi kis zöngéje: «Királyi dolog jót tenni és gyaláztatást hallani érte.»²⁵ Egy ízben szemrehányást kell tennie magának. «Elfejtetted, mondja, micsoda szent rokonság kapcsol minden embert az emberi nemhez; nem vérbeli vagy születési rokonság, hanem részesedés ugyanabban az értelemben. Elfejtetted, hogy minden ember gondolkodó lelke megannyi isten, kifolyása a legfőbb Lénynek.»²⁶

A minden napí érintkezésben elbájoló lehetett, bár kissé naiv, mint amilyenek rendszerint az igen jó emberek. Őszintén alázatos volt, képmutatás, fictio vagy belső hazugság nélkül.²⁷ A kitűnő császár azt vallotta, hogy a gonoszok szerencsétlenek és hogy az ember csak akarata ellenére és tudatlanságból gonosz; sajnálta, akik nem voltak olyanok, mint ö; nem tartotta feljogosítva magát, hogy kényszerítést alkalmazzon ellenök.

Jól látta az emberek hitványságát; de titkolta maga előtt. Az ilyen szándékos szembehunyás hibája

²² *Elméik.*, IX, 11. V. ö. IX, 27, 38; XT, 13.

²³ *Elméik.*, IV, 6. V. ö. XII, 16.

²⁴ *Ibid.*, VI, 6.

²⁵ *Elméik.*, VII, 36. A gondolat Antísthenesé.

²⁶ *Ibid.*, XII, 26.

²⁷ *Ibid.*, VII, 70; VIII, 1

a kiválasztott szíveknek. Miután a világ nem olyan, mint amilyennek szeretnék, hazudnak maguknak, hogy másnak lássák, mint amilyen. Innen valami modorosság az ítéletben.²⁸ Marcus-Aurliusnál e modorosság néha bizonyos kényelmetlenséget kelt. Ha szavai után indulunk, tanítóit, kik közül többen meg-lehetősen középszerű emberek voltak, kivétel nélkül fenkolt lényeknek kellene tartanunk. Úgy fest, mintha körülötte mindenki erényes lett volna. Odáig megy e tekintetben, hogy kérdéses, vájjon az a fivér, kiről az istenekhez intézett hálaadásában²⁹ oly nagy dicséretekkel szól, csakugyan fogadott testvére, a kicsapongó Lucius Verus volt-e? Annyi bizonyos, hogy a jó császár igen nagy illúziókra volt képes, ha arról volt szó, hogy saját erényeivel ékesítsen fel másokat.

Senki, kinek helyén van az értelme, nem tagadhatja, hogy nagy lélek volt. Vájjon nagy szellem is? Igen, mert tekintete végtelen mélységeibe hatolt a kötelesség és az öntudat örvényének. Csak egyben volt hiányában a határozottságnak. Sohasem merte feltétlenül tagadni a természetfelettit. minden bizonytal osztjuk félelmét az atheismustól; kitünnően meg-értjük, mikor azt mondja, hogy borzad egy Isten és Gondviselés nélkül való világtól;³⁰ de azt már kevésbé értjük, hogy komolyan beszél az istenek esetenkénti beavatkozásáról az emberi dolgokba.³¹ Csak tudományos kiképeztetésének gyengesége magyarázza e fogyatkozást. Hogy a köznapi tévhitektől ment maradjon, ahhoz nem volt meg benne se Hadrian könnyenvevése, se Lucianos elméssége. Meg kell azonban mondani, hogy e tévhitek nála nem jártak követ-

²⁸ Dio Cassius, LXXI, 34. *Elméik.*, minden lapon.

²⁹ *Elméik.*, I, 17. Inkább Claudius Severus-ról lehet szó.

³⁰ *Elméik.*, II, 3, 4, 11; III, 9, 11; IV, 48; V, 33; VI, 44; VIL 70; IX, 11, 27, 37; X, 1, 8, 25; XI, 20; XII, 2, 5, 12, 28, 31. V. ö. Epictetes, *Diss.* II, XX, 32.

³¹ Nem utasította el a jóslatokat, az astrologiát; de lehet, hogy ebben politikai szükségesség vezette (Capitol., *Ant. Phil.* 13). V. ö. *Elméik.*, I, 6, 17.

kezményekkel. Jámborsága nem a természetfelettin alapult. Vallása egynéhány orvosi babonára³² és a régi szokások iránt való hazafiúi hajlandóságra szorítkozott.³³ Az eleusini beavallalás, úgy látszik, nem számított sokat erkölcsi életében.³⁴ Erénye, mini a miénk, az értelemben, a természetben gyökeredzett. Szent Lajos igen erényes ember és, a kor felfogása szerint, igen jó fejedelem volt, mert kereszteny volt; Marcus-Aurelius a legkegyesebb ember voll, nem mert pogány, hanem mert tökéletes ember volt. Az emberi természetnek, nem pedig valamely meghatározott valásnak vált dicsőségére. Bármilyenek legyenek is a jövő vallási és phiiosophiai forradalmai, nagyságán nem eshet semmi csorba, mert az teljesen azon nyugszik, ami clmulhalatlan. a szív kiválóságán.

Élj az istenek szerint!...³⁵ Az él az istenek szerint, ki minden oly lelke tár előjük, mely megelégedett a neki kiosztott sorssal és engedelmeskedik a geniusnak, melyet Jupiter mintegy önmagából szakítva, ültetett belénk, hogy irányítónk és vezetőnk legyen. E genius minden egyes embernek az esze és értelme.¹³

A világ vagy chaos, szövődések és felbomlások sorozata; vagy pedig egység, rend, gondviselés. Az első esetben miéri kívánnék megmaradni ily kloakában?... A szétbomlás hamarosan utolér majd engem is. A második esetben leborulok, megnyugszom, bízom abban, aki kormányoz.³⁷

³² *Elméik.*, I, 17; IX, 27.

³³ Dio Cassius, LXXI, 33. 34; Capitol., *Ant. Phil.*, 13; Ammian. Marcell., XXV, IV, 17; az Antoninus-oszlop domborművel, több helyen. Antoninus szintén igen vallásos voll: 1. *Elméik.*, I. 10. . :

³⁴ Philostr., *Soph.*, II, X, 7; Capitol., 27.

³⁵ Συγγρ. θεοῖς

³⁶ *Elmélk.* . V, 27. V. ö. VI, 14.

³⁷ *Ibid.*, VI, 10.

II. FEJEZET.

Haladás és reformok. — A római jog.

Mint uralkodó, Marcus-Aurelius megvalósította a szabadelvű politika tökélyei. Magatartásának az emberek megbecsülése az alapja. Tudja, hogy, éppen a jé) érdekében, nem szabad a jót nagyon is absolut módon felerőszakolni, meri az emberi életnek a szabadság szabad évrényesülcse a feltétele. A lelkek megjavítását kívánja, nem pedig csak a törvénynek való materiális engedelmességét;¹ a közjóiétől akarja, de nem a szolgáság folytán, ami minden rossz között a legrosszabb. Kormányzati eszménye merőben köztársasági volt.² A fejelem a törvény első alattvalója? fisak kezelője és haszonélvezője az állam javainak? Semmiféle haszontalan fényűzés; szigorú takarékoság; igazi, kimeríthatetlen jótékonyúság; könnyű megközölités, barátságos beszéd;⁵ mindenben a közjónak, nem pedig a tapsoknak a keresése.

Történetírók, kik többé-kevésbé el vannak telve azzal a politikával, mely felsősegcsnek képzeli magát, mert bizonyos, hogy semmiféle philosophálással se

¹ *Elmélk.*, IX, 29.

² *Capitol.*, *Ant. Phil.*, 12.

³ *Codex Iusl.*, I, XIV, 4; VI. XXIII. 3: Bigesí., V, II, 8, 2 §; XXXII, III, 23; *Paul.*, *Sent.*, IV. 5. 3 V, 12, 8, 9

⁴ *Dio Cassius*, LXXI, 33

⁵ *Herodian.*, I, 2.

gyanúsítható, igyekeztek kimutatni, hogy oly tökéletes ember, mint Marcus-Aurelius, csak rossz adminisztrátor és középszerű uralkodó lehetett. Minthogy lehet is, hogy Marcus-Aurelius nem egyszer hibázott a túlságos elnézéssel. Mindazonáltal eltekintve azoktól a csapásoktól, melyeket feltétlenül lehetetlen volt előre látni vagy megakadályozni, uralkodása nagy és virágzó uralomnak tünteti fel a képet.⁶ Az erkölcsök haladása érezhető volt. Sok titkos cél, melyre a kereszténység ösztönszerűen törekedett, törvényesen jurott megvalósulásra. Az általános politikai rendszer mély fogyatkozásokban szennedett; de a jó császár bölcsessége pillanatnyilag mindenre tudott enyhítést. Különös! ezt az erényes fejedelmet, ki soha csipetnyi engedményt se tett a hamis népszerűségnek, imádta a nép.⁷ Demokrata volt a szó legjobb értelmében. A régi római aristokrácia ellenszenvet keltett benne.⁸ Csak az érdemet nézte és nem tekintett a születésre, sőt még a neveltségre és a modorra se. Minthogy a patríciusok között nem talált alkalmas embereket bölcs kormányzása gondolatainak segítségére, olyanokra bízta a hivatalokat, kiknek csak tisztelesséük volt a nemességük.

A közhódékonysság intézménye, melyet Nerva és Trajan alapított meg és Antoninus fejlesztett tovább, Marcus-Aurelius alatt a legmagasabb fokra emelkedett, melyet valaha elért. Az elvet, hogy az államnak bizonyos mértékben atyai kötelességei vannak tagjai-val szemben (amely elvre hálásan kell visszaemlékezni még majd amikor túlhaladott lesz is), ezt az elvet először a II. században proklamálták. A szabad-

⁶ Az eredeti történetírók megvitatására nézve 1. *Mélanges historiques* című könyvem, 171 és köv. 1. és Noel Desverges, *Essai sur Marc.-Aurèle* (Paris, 1860). A törvényeket illetőleg I. Haenel, *Corpus legum*, 114 és köv. 1.

⁷ Jul. Capit., *Ant. Phil.*, 18, 19; v. ö. Fronton, *Epist. ad M. Caes.*, IV, 12; *ad Ant. imp.*, I, 2. A Commodus ellen való harag részben a szeréteiből eredt, mellyel apja iránt viseltettek. L. *Mélanges*, 192 I.

⁸ *Elmélk.*, I, 3, 11.

születésű gyermekek nevelése, az erkölcsök elégtelenisége és a hibás gazdasági elvek következtében, melyeken a társadalom nyugodott, egyike lett az államférifiak főgondjainak. Trajan óta jelzálogra kölcsönözött összegek szolgáltak e célra, mely összegek kamatait procuratorok kezelték.⁹ Marcus-Aurelius elsőrendű hivatalnokokká emelte e procuratorokat; a legnagyobb gonddal a consularisok és a praetorok közül válogatta össze őket és megnövelte hatáskörüket.¹⁰ Nagy vagyona¹¹ könnyűvé tette neki e jól alkalmazott bőkezűséget. Ő maga nagyszámú segélyzöpénztárt alapított mindenkit nembeli ifjúság számára.¹² A *Faustina-leányok* intézménye Antoninustól származott¹³ A második Faustina halála után Marcus-Aurelius újabb ilyen intézményt alapított.¹¹ Egy elegáns dombormű feltünteti a fiatal leányokat, ahogy a császárné köré sereglenek, ki gabonát önt összefogott ruhájukba.¹⁵

A stoicismus Hadrian korától fogva átfogó gondolataival behatolt a római jogba és természeti, philosophiai joggá, olyanná alakította azt, minót az

⁸ L. Az *Evangéliumok*, 387 és köv. I.

¹⁰ Felirat, közli Borghesi, *Bull. de l'Inst. arch.*, 1844, 125—127 1.; Desjardins, *De tab. alim.*, Paris, 1859; Noel Desvergers, 39—43 1.; *Capitol.*, 11.

¹¹ Az összes tartományokban találhatók az ő vagyonát kezelő *procurators rei privatae* és *procurators patrimonii* (Desjardins). Téglavetőit illetőleg 1. Noel Desvergers, 3 1. Antoninus vagyona még nagyobb volt.

¹² *Capitol.*, 7: *Pueros et puellas novorum nomimim*, kétégtelenül az *Antininiani, Veriani*.

¹³ L. A keresztény Egyház, 295 I.

¹⁴ *Capitol.*, *Ant. Phil.*, 26.

¹⁵ Villa Albani. L. Henzen, *Tab. alim. Baeb., Arch. de l'Inst. archéol.*, 1845, 20 1. Zoega (*Bassirilieui*, I, 154 és köv. 1.) e domborművet az első Faustinára vonatkoztatja. Mindenesetre az emlékmű nem bizonyítja, hogy a császárné, kit ábrázol, személyesen foglalkozott jótékonysággal. A dombormű azt a gondolatot fejezi ki, hogy Faustina még halála után is segélyez. Alexander Severus utánozta ez intézményét és megalapította a *Afammea-leányok* intézményét. Lampr., *Alex. Sem*, 67.

érlelem minden emberre vonatkoztathat.¹¹⁵ Salvius Julianas rendelet-gyűjteménye volt az első teljes kifejezése ez új jognak, mely arra volt rendeltetve, hogy egyetemes jog legyen belőle. A görög szellem diadala ez a latin szellem felett. A szorosan vett jog meghatnál a méltányosság elől; a szelídsg föléje kerekedik a szigorúságnak; az igazságosság elválaszthatatlannak tűnik fel a jótékonyssagtól.¹⁷ Antoninus nagy jogtudósai, Salvius Valens, Ulpius Marcellus, Javolenus, Volusius Moecianus folytatták a munkál. Volusius Moecianus volt Marcus-Aurelius tanítója a jurisprudentiában¹⁸ és igazában, a két szent császár művét nem lehet szétválasztani. Legnagyobb részt az ő idejükön valók azok az emberséges és józan törvények, melyek megötörték az antik jog szigorúságát és egy eredetileg szükkeblű és kérlelhetetlen törvényhozásból olyan codexet alkottak, mely alkalmassá vált, hogy az összes civilizált népek elfogadják.¹⁹

A régi társadalomban a gyenge kevéssé volt védve. Marcus-Aurelius mintegy gyámjává tette magát mindeneknek, akiknek nem volt gyámolítójuk. A szegény, beteg gyermekről gondoskodás történt. Az árvaszék kezességet szolgáltatott az árvának.²⁰ Az anyakönyvelés megkezdődött.²¹ Egy csomó, az igazságosságtól áthatolt rendelet figyelemremélőan szelíd és emberséges szellemet vitt az egész közigazgatásba.²² A curia-

¹⁶ Gaius, *Inst.*, 1, 1 §; Just, *insl.*, I, I, 1 §.

¹⁷ Digest., I, III, 18; II, XIV, 8; XXXIV, V, 10, 1 XL, I, 24; XLII, I, 36, 38; XLVIII, XIX, 42; L, XVII, 56, 155, 168, 192. V. ö. Orosius, VIII, 15.

¹⁸ Capitol., *Ant. Pius*, 12; *Ant. Phil.*, 3. V. ö. Aelius Aristides, *Orat.*, X, 109—110 1.

¹⁹ A római jog e nagy haladását kereszteny befolyásnak vélték tulajdoníthatni. Teljesen alaptalanul. A keresztenyek és a jogtudósok eszméi sarkalatos ellentében voltak egymással; a két iskola közöli seimníféle kapocs, hacsak a rosszindulaté nem; a szövegek közöli semmi komoly egyezés.

²⁰ Capitol., 10; Concordia felirata, Borghesi, *Ann. de Vlnst. arch.*, 1853, 188 és köv.]; Desvergers, *op. cit.*, 46—481.

²¹ Capitol., 9, 10.

²² *Ibid.*, 9. 11.

lisok terhei csökkentek.²³ Az élelmezés helyesebb szabályozása Italiában lehetetlenné tette az éhínséget.²⁴ A törvénykezésben több kitűnő szellemű reform szintén Marcus uralkodása idejéből származik. Az erkölcsrendészeti, nevezetesen ami a közös fürdőket illeti, komolyabbá vált.²⁵

Főként a rabszolga tapasztalhatta Antoninus és Marcus-Aurelius jótéteményeit. A rabszolgáság egy-nemely legnagyobb szörnyűsége orvoslástra lelt. Elismert elvvé váll, hogy a gazda rabszolgájával szemben igazságtalanságot követhet el. Az új törvényhozás szabályozza a testi fenyítéket.²⁶ Ha valaki megöli rabszolgáját, bünt cselekedett.²⁷ Túlságos kegyel-lenséggel bínni a rabszolgával vétség és gázdájára nézve azzal a következménnyel jár, hogy el kell adnia a szerencsétlen, kit megkínzott.²⁸ A rabszolga végre a törvényszék elé tartozik, személyé, a város tagjává válik.²⁹ Tulajdonosa megtakarított pénzének; megvan a családja; a férjet, az asszonyt, a gyermeket nem lehet elkülönítve eladni. A kínvallatásnak a szolgai személyeknél való alkalmazása korlátozást nyer.³⁰ Bizonyos esetektől eltekintve a tulajdonos nem adhatja el rabszolgáit arra a célra, hogy

²³ Digest., 6, I, I, 8; IV, 6.

²⁴ Capitol., 11; Concordia felír., Borghesi, *Ann. de l'Inst. arch.*, 1853, *loc. cit.*; Desvergers, 45—46 1.

²⁵ Capitol., 23.

²⁶ Gaius, *Instit.*, I, 53; Digest., I, XII, 8; XLVIII, VIII, 1, 2 §.

²⁷ Spart., *Hadr.*, 18; Gaius, I, 53; Digest., I, VI, 2.

²⁸ Antoninus rescript., Just., *Inst.*, I, 8, 1, 2 §; Gaius, *Inst.*, I, 53. V. ö. Digest., I, VI, 2.

²⁹ Digest., VII, I, 1, 1 §; XL, XII, az egész; XLVIII, II, 5 (Ulp.); XIX, 19 (Ulp.); 1, XII, 1, 5 § (Ulp.); Paul., *Sent.*, V, I; 1. V. ö. Cod., Theod., IV, XIV, az egész; Dig., V, I, 53 (Her-mog); Just. Ind., I, 8; II, 12. '

³⁰ Dig., XLVIII, XVIII, L 1 és 2 §; *ibid.*, 9; *ibid.*, 17, 7 *ibid.*, 20; Cod. Just., VI, XXXV, 12; Sparl., *Hadr.*, 18; Plinius, *Epist.*, VIII, 14.

vadállatokkal küzdjenek az amphitheatrumban.³¹ A rabszolganő, kit a *ne prostituatur* feltétellel adtak el, nem vihető bordélyházba.³² Megvan az úgynévezett *favor libertatis*; kétség esetében azt az értelmezési kell alkalmazni, mely leginkább kedvez a szabadság-nak.³³ Az ítélet az emberséghoz alkalmazkodik a törvény szigorúságával szemben és gyakran még a vég-rendelet betűjének ellenében is.³⁴ Alapjában Antoninustól fogva a stoicismustól áthatott jogtudósok a rabszolgaságot a természeti jog megsértésének tekintik³⁵ és megsorítani igyeksznek. A felszabadítást minden módon pártolják.³⁶ Marcus-Aurelius még tovább megy és bizonyos határokon belül elismeri a rabszolgák jogát a gazda vagyonára. Ha senki se jelentkezik, hogy az örökhagyónak átvegye az örökölt, a rabszolgák jogosultak, hogy maguknak ítéltessék oda a javakat; akár egyiküket, akár többeket bocsátanak az odaítéléshez, az eredmény egy-formán illeti valamennyit.³⁷ A felszabadultat is a legkomolyabban védelmezi a törvény a rabszolga-

³¹ Digest., XVIII, I, 42; XLVIII, VIII, 11, 1 és 2 §. V. ö. Spart., *Hadr.*, 18.

³² Digest., I, VI, 2; II, IV, 10, 1 §, Ulp. V. ö. Minucius Felix, 28.

³³ Digest., XL, V, *De fideicomissariis libertatibus*, egészen, ugyanúgy Digest., XL, IV, *De manumissiis testamento*; XL, VII, *De statu-liberis*, 3 t., 11 §; 4 t., az egész (Paul.); 25 t. (Modestin); XL, VIII, *Qui sine manumissione*, 9 t. (Paul.); XLIX, XV, *De captiuis et de postliminio*, 12, 9 § (Tryphoninus); XLVIII, XVIII, *De quaestionibus*, 14 t. (Modestin.); XIX, *De poenis*, 9 t., 16 § (Ulp.) V. ö. Wallon, *Hist. de Vésel.** III, »67 és köv. 1.

³⁴ *Humanitatis intuitu*. Dig., XL, IV, 4 (Pomponius).

³⁵ „Illi natalibus restiluitur in quibus initio omnes homines fuerunt.“ Marcián., Dig., XL, XI, *De natal, rest.*, 2 t.; Florentinus, Dig., I, V, *De statu hóm.*, 4 t., 1 §; Florentinus és Ulpianus, Dig., I, I, *De just, et jure*, 3 és 4 t; Dig., L, XVII, *De din. reg. juris*, 32 t.

³⁶ Just, inst., I, 4; Digest., I, VI, 2; XL, V, 37; VIII, 1, 3; XXXV, I, 31, 50; Cod. Just., VII, I, 1; II, 12; IV, 2. V. ö. Wallon, *Hist. de l'escl.*, HI, 62 és köv. 1. (2. kiad.).

³⁷ Digest., XL, V, 2, 4, 12 §; XLII, VIII, 10, 17 §.

sággal szemben, mely ezerféle módon igyekezeti őt újra karmai közé kaparintani.³⁸

Okos és egyúttal emberséges törvényhozás gondoskodott a fiúról, a feleségről és a kiskorúról is. A fiú kötelezve maradt apja iránt, de megszűnt a jóságának lenni.³⁹ A legkiválóbb túlkapásokat, melyeknek a régi római jog természetesnek találta az apai hatalommal való együltjárásál, eltörölték vagy megszorították.⁴⁰ Az apának kötelességei voltak gyermekei iránt és mit sem követelhetett azok teljesítéséért; a fiú viszont köteles volt vagyonának arányában élelmészeti segélyt juttatni szüleinek.⁴¹

A gyámságról és gondnokságról szóló törvények addig nagyon hiányosak voltak. Marcus-Aurelius mintaképeit alkotta meg velük a közigazgatási, előrelátásnak.⁴² A régi jogban az anya alig tartozott hozzá férje és gyermekei családjához. A tertullianusi (158 év) és az orphilianusi (178) senatus-consultus megállapította az anyának gyermeké után és a gyermeknek anyja után való öröklési jogát.⁴³ A természetes érzések és a természeti jog jutottak szóhoz. A bankokról, a rabszolgák eladásáról, az árulkodókról és rágalmazókról szóló kitűnő törvények csomó visszaélésnek vetettek véget. A kincstár minden kemény, követelő volt. Mostantól fogva elvül állították fel, hogy kétes esetekben a kincstár hátrányára kell dönten. Adókat, melyek behajtása zaklatással járt, eltöröltek. A peres eljárás hosszadalmaságát megrövidítették. A büntető igazságszolgáltatás veszített kegyetlenségből és a vádlott becses biztosítékokat kapott;⁴⁴ emellett Marcus-

³⁸ Wallon, III, 75 és köv. I. L. főként Digest., XXXVIII, I, *De operis libertarian.*

³⁹ Cod., VI, XXXI, 5; Vili, XLVI, 1; Digest., I, VII, 38, 39.

⁴⁰ Paul., V, 6, 15 §; Digest., XXVI, II, 4; Cod., V, XVII, 5.

⁴¹ Dig., XXV, V, 5, 14 §, *De agnascendis et alendis liberis*; Cod., V, XXV, 1, 2, *De alendis liberis ac parentibus.*

⁴² Capitol., *Ant. Phil.*, 10, 11.

⁴³ Just, inst., III, 3 és 4. Capitol., 11.

⁴⁴ Digest., V, I, 36; Capitol., 24.

Aureliusnak még külön, is szokása volt, hogy a végrehajtásban enyhítse a kiszabott büntetést. Az őrültséget számításba vették.⁴⁵ A nagy stoikus elv, hogy a bűnösség az akaratban gyökeredzik, nem pedig a lényben, leikévé lett a jognak.⁴⁶

Ekként alakult ki véglegesen e csodamű, a római jog, a maga nemében szintén kinyilatkoztatásfele, melynek érdemet a tudatlanság Juslinianus compilatorjainak tulajdonította, mely azonban valójában a II. század nagy császárainak a III. század kiváló jogtudósaitól csodálatraméltónan magyarázott és folytatott műve volt. A római jog diadala kevésbé lesz zajos, mint a keresztenységé, de bizonyos értelemben maradandóbb. Miután a barbárság elborította, a középkor vége felé feltámad, töltényévé válik az újjászülető világnak és, kissé módosított megszerkesztésben törvénye lesz a modern népeknek. Ezen a réven lörélént, hogy a nagy stoikus iskola, mely a II. században megkísérlelte a világ reformálását, miután a látszat szerint siralmasan kudarcot vallott, valójában teljes diadalt aratott. A szövegek, melyeket a Severusok korának klasszikus jogtudósai összegyűjtötték és amelyeket Tribonius megcsonkított és megváltoztattott, fentmaradlak és később törvénykönyvévé váltak az egész világnak. Már pedig e szövegek azoknak a kiváló jogászoknak a művei, kik Hadrian, Antoninus, Marcus-Aurelius köré csoportosulva a jogot véglegesen beléptették annak philosophikus korszakába. A syriai császárök alatt folytatódik a munka; a III. század szörnyű politikai hanyatlása nem akasztja meg, hogy e roppant épület folytassa lassú és szép növekedését.

Nem mintha Marcus-Aurelius tüntetett volna az újító szellemmel. Ellenkezőleg, úgy intézte, hogy javí-

⁴⁵ Digest., I, XVII, 14, *De offic. prae.*

⁴⁶ Digest., XLVIII, VIII, 14, *Ad legem Corneliam de sic.*; *ibid.*, 1, 3 §; Digest., L, XVII, 79, *De regulis juris*; Digest., XLVIII, XIX, 26. *De poenis*.

tásainak konzervatív látszatot adjon.⁴⁷ Az embert mindenig erkölcsi lény gyanánt kezelte; sohasem tette, mint ahogy az állítólag transcendens politikusok gyakran teszik, hogy gépnek vagy eszköznek tekintette volna. Ha már nem változtathatta meg a kor szörnyűséges büntető törvénykönyvét, enyhítette az alkalmasázt.⁴⁸ Alap létesült a vagyontalan polgárok eltemésére; a temetkezési egyesületek jogot nyertek az örökölhetsére, jogi személyekké váltak, felruházva a birtokolás, rabszolgatartás, felszabadítás képességével.⁴⁹ Seneca azt mondta: «Az összes emberek, ha az eredetet kutatjuk, az istenektől származnak.»⁵⁰ Holnap Ulpianus már azt fogja mondani: «Természeti jog szerint az összes emberek szabadoknak és egyenlöknek születnek.»⁵¹

Március-Aurelius meg akarta szüntetni a visszataszító jeleneteket, melyek az amphitheatrumokkal igazi irtózattá tették mindeneknek, akikben volt erkölcsi érzék.⁵² Nem sikerült neki; e gyalázatos látványosságok hozzáartoztak a nép életéhez. Mikor Marcus-Aurelius a gladiátorokat besorozta a nagy germániái háborúra, majdnem lázadás tört ki. »El akarja venni mulatságunkat, — kiabált a tömeg, — hogy philosophálásra kényszeresen bennünket.»⁵³ Az amphitheatrum törzsvendégei voltak az egymáshoz kötött, kik nem szerették.⁵⁴ Kénytelen lévén engedni a nála

⁴⁷ Capitol., 11.

⁴⁸ Ibid., 12, 24; Digest., I, XVIII, 14; XL, V, 37; XLVIII, XVIII, 1, 27 §.

⁴⁹ Digest., XXXIV, V, 20; XL, III, 1. Tilos volt azonban, hogy valaki egyszerre kél egyesületnek legyen a tagja. Dig., XLVII, XXII, 1. V. ö. Gruter, CCCXXII, 4; Murat., DXVI, 1; Orelli, 4080. L. *Az apostolok*, 355 és köv. 1.

⁵⁰ Seneca, Epist., XLIV. V. ö. epist. LVII.

⁵¹ Digest., I, 1, 4; L, XVII, 32.

⁵² L. *Az apostolok*, 320 és köv. I. Julianus hasonlóan megpróbálkozott a dologgal, szintén sikertelenül. *Misopogon*, 340 1., Spanh.

⁵³ Capitol., *Ant. Phil.*, 23; Dio Cassius, LXXI, 29.

⁵⁴ *Nisi a ooluptariis unice amabalur. Vulcat. Gall., Aoidius Cassius*, 7.

erősebb közvéleménynek, Marcus-Aurelius legalább minden módon tiltakozott ellene. Enyhítéseket alkalmazott a bajjal szemben, melyet nem tudott megszüntetni; matracokat terítettek a kötélláncosok alá, csak gombosvégű kardokkal volt szabad vívní. A császár a lehető legritkábban jelent meg az előadásokon és akkor is csak engedékenységből. Az előadás alatt olvassott, kihallgatásokat adott, aláírt, anélkül, hogy törödne a közönség gúnyolódásával. Egy alkalommal egy oroszlán, melyet egy rabszolga emberevésre idomított, oly becsületet szerzett gazdájának, hogy minden oldalról kérték a felszabadítását. A császár, ki az egész idő alatt, elfordítva tartotta a fejét, rosszkedvűen azt felelte, hogy »Ez az ember semmit se tett, hogy megérdemelje a szabadságot.« Több rendeletet adott ki, hogy megakadályozza a tapsok hatása alatt kimondott hirtelen manumissiókat, melyek a kegyetlenség megjutalmazásának tüntek fel előtte.⁵⁵

⁵⁵ Capitol., 4, 11, 12, 15, 23; Dio Cassius, LXXI, 29; Herodian., V, II, 4; Digest., XL, IX, 17, prooem., Cod. Just., VII, XI, 3.

III. FEJEZET.

A philosophusok uralma.

Soha még oly kitartóan és annyi akarattal nem igyekeztek megoldani az emberiség boldogságának problémáját. Plató eszménye megvalósult: a világot a philosophusok kormányozták. Mindaz, ami Seneca nagy lelkében még csak szép mondat volt, egy-egy igazsággá vált. Miután kétszáz éven át gúnyolódás tárgya volt a brutális rómaiaknak,¹ a görög philosophia addig tűrt, míg nem diadalra jutott.² Már Antoninus alatt láttunk kiváltságolt, évdíjjal ellátott philosophusokat,³ kik majdnem köztisztviselői szerepet játszottak.⁴ Most a császár a szó szoros értelmében philosophusoktól van körülvéve.⁵ Egykor mesterei lettek a miniszterei, államférfiak Elhalmozza őket tiszteletnyilvánításokkal, szobrokat állít nekik, képmásaikat házi istenei közé helyezi és haláluk évfordulóján áldoz a sírjukon, melyet állandóan virágokkal ékesített.³ A consulatust, mely eddig a római arisztokrácia

¹ Figyelembe veendő Quintilianusnál még a rosszakaratú *Inst.*, prooem., 2; XI, I, 4; XII, I, 1.

² L. Az *Evangéliumok*, 382 és köv. 1.

³ Jul. Capit., *Ant. Pius*, 11; Digest., XXVII, I, 6; Artemid. *Oneirocr.*, V, 83.

⁴ L. A keresztény *Egyház*, 296 I.

⁵ Herodian., I, 2; Capitol., *Ant. Phil.*, 2, 3; Dio Cassius» LXXI, 35.

⁵ Capitol., *Ant. Phil.*, 3.

számára volt fentarva, rhetorok, philosophusok árasztják el. Herodcs Atticus, Fronton, Junius Rusticus, Claudius Severus, Proculus sorban megkapják a consulságot vagy proconsulságot.⁷ Marcus-Aurelius különösen Rusticus iránt volt a leggyengédebb vonzódással; kétszer telte meg consulnak és minden először öl üdvözölte és csak aztán a praetorium praefectusál. Róma praefectusának fontos tisztsége éveken által mintegy megrekedt a kezei között.⁸

Elkerülhetetlen volt, hogy a rohamosan bekövetkezett kegy, melyet a császár oly osztálybeli embernek juttatott, kik között vegyesen voltak kitünnök és megvetni valók, sok visszaélést vonjon magával. A jó Marcus-Aurelius a világ minden tájáról összecsődítette a nevesebb philosophusokat.⁹ A rongyos gúnya jú görög koldusok között, kik e felhívás folytán felkerekedtek, volt nem egy középszerű ember, nem egy szélhámos.¹⁰ minden, ami külső vallomástételellel jár,¹¹ minden felidézi az összehasonlítást a valóságos erkölcsök és azok között, melyeket a ruha tanúsít.¹² Kapzsisággal, fösvénységgel, torkossággal, arcátlan-sággal, neheztelékenységgel vádolták ez ágrólszakad-

⁷ Tillemont, *Hist. des Emp.*, II, 316, 322, 337 1.; Capitol., 2. E consulatusok egynémelyike még Antoninus korába esik.

⁸ Capitol., *Ant. Phil.*, 3; Themistius, *Orat.*, 13, 17; Digest., XLIX, I, 1, 3 §; Szent Justin, *act.* (L. *A kereszteny Egyház*. 492 1., jegyzet); Desvergers, 53—55 1.

⁹ Alex. Peloplató: Philostr., *Soph.*, II, V, 3; Tyrusi Hadrian: Philostr., *Soph.*, II, X, 7 és köv.; Lncius: Philostr., *Soph.* II, I, 21.

¹⁰ Aulus-Gellius, IX, 2. Lucianos majdnem ugyannyira ellene van a foglalkozásszerű philosophusoknak, mint a szélhámosoknak és a rajongók minden fajtájának. L. főként *Icaromenipp.*, *Eunuch*, *Peregrinus halála*, *Philosoptysisok árvérése*, *A halász*, *Lapithák*, *Szökevények*, 3, 12..

¹¹ *Professioni suae etiam in oribus respondent*[^] Plin. és Traj. levelez.. LVIJ (LXVI) sz. V. ö. Digest., L. XIII, 4.

¹² Tac., *Ann.*, XVI, 32; Juvenalis, II, 1 és köv.; Ili, 115 és köv.; Martialis, IX, 47; XI, 56; Quintilianus, *Inst.*, prooem., 2; XIR II, 1; III. Dio Chrys., *Orat.*, LXXII, 383, 388, Reiske; Aulus-Gallius, VII, 10; XV, 2; XVII, 19; Epiefe[^] *Dissert.*, IV, VIII, 9.

lakat.¹³ Néha mosolyogtak a gyengeségeken, melyek köpenyükkel takaróztak. Fésületlen hajuk, szakálluk, körmeik gúnyolódás tárgyául szolgáltak.¹¹ »Szakálla tízezer sesterciust jövedelmez neki, — mondta; ilyenformán a bakkecskéknek is fizetést kellene adni«.¹⁵ Hiúságuk gyakran igazolta e tréfálódzást. Peregrinus, ki 166-ban¹⁶ az olympiai máglyán égette el magát, megmutatta, hogy a tragikus látszat kírvá-nalma mire nem viszi az ostoba embert, ki belebó-dult szerepébe és vágyódik reá, hogy beszéljenek róla.

Kérkedésük, hogy senkire nincs szükségük, élénk visszavágásokra szolgáltatott alkalmat.¹⁷ Ismételget-ték a Demonaxnak tulajdonított mondást Chalcisi Apolloniusról, mikor ez egész kísérettel indult Rómába: »Itt jönnek Apollonius és argonautái.«¹⁸ E görögök, .syriaik, akik rohamra mentek Róma ellen, mintha valami új aranygyapjú megszerzésére indul-tak volna. Az évdíjak és mentességek, melyekben ré-szesültek, azt a megjegyzést szülték, hogy terhelik a köztársaságot és Marcus-Aurelius kénytelen volt e tekintetben igazolni magát.¹⁹ Főként azt panaszolták ellenük, hogy sértőn viselkednek. A cynikusok szoká-sos elbizakodottsága csak nagyon is megokulta e vá-

¹³ Capitol., *Ant. Pius*, 3; Tatianus, *Adu. Gr.*, 19, 25;

Appian., *Bell. Mithrid.*, 28; Lucian., *Parasitus*, 52; *Piscator*, 34, 37; Aelius Arist., *Or.* XLVI, *Opp.*, II, 398, Dindorf. V. ö. Lu-cian., *Nigrinus*, 25; *Hermotima*, 16, 19; *Lapith.*, 34; *Szökevén-yek*, 18; *Dial. meretr.*, X, 1; Lipian, *Dig.*, L, XIII, 1; Senecaa, *Epist.*, XXIX, 5..

¹⁴ Tatianus, *Adv. Gr.*, 25; Lampr., *Heliog.*, 11; Apulejus. *Met.*, XI, 8.

¹⁵ Lucian, *Eunuch*, 8, 9; *Cynicus*, 1 és kov. V. ö. A keresz-tény Egyház, 483, 484 1.

¹⁶ Eusebius, *Chron.*, 170, 171 1., Schoene; Athenag., *Leg.*, 26.

¹⁷ Tatianus, *Adv. Gr.*, 25.

¹⁸ Lucian., *Demonax*, 31; Capitol., *Ant. Pius*, 10.

¹⁹ Capitol., *Ant. Phil.*, 23; Digest., XXVII, I, *De excusa-tionibus*, 6 t. (Modestin.); L, V, *De vacat et excusat. mun.*, 8 t., 4 § (Papinian.); 10 t., 2 § (Paul.) L, IV, *De muneribus*, 18 t., 30 §.

dat. E hitvány csaholok nem ismertek se szégyenkezést, se tiszteletet és nagyon számosán voltak.

Marcus-Aurelius nem titkolta maga előtt barátai fogyatkozásait; de tökéletes bölcsessége különbséget tétetett vele a tan és azok gyengesége között, akik azt hirdették.²⁰ Tudta, hogy csak kevesen vannak vagy egyáltalában nincsenek oly philosophusok, kik igazán a szerint élnek, amit tanítanak. A tapasztalat fel világosította, hogy a legtöbbjük kapzsi, veszekedő, hiú, elbizakodott, csak a vitatkozást keresi és gögös, rosszindulatú, irigykedő.²¹ Azonban sokkal józanabb volt, semhogy emberektől tökéletességet várt volna. Amiként Szent Lajost egy pillanatra se zavarta meg hitében a papok kicsapongása, Marcus-Aurelius se fordult el a philosophiától, bárminők voltak légyen is a philosophusok hibái. »Becsülés az igazi philosophusok iránt; gáncs olásnélküli elnézés azok iránt, akik csak látszólag voltak philosophusok, anélkül, hogy lépre ment volna nekik,« — ime, amit Antoninusnál²² észlelt és amit magának is szabályul választott. Apolloniust, Cheroneai Sextust saját iskolájukban kereste fel és nem haragudott, hogy nevetnek rajta.²³ Miként Antoninus, ő is jóságosán türte hiú és neveletlen embereknek, kiket ez a talán túlzott megtisztelés arcátlanokká tett, korholó megjegyzéseit.²⁴ Alexandriában udvar, őrök nélkül, a philosophusok köpenyében járt az utcákon és olyan életmódot folytatott, mint azok.²⁵ Athénben az összes tudományok számára tanszékeket alapított,²⁶ dús java-

²⁰ Philostr., *Soph.*, II, I, 21. *Semper adversus sua vitia facundos*, — mondja Minucius Felix a philosophusok: ól (38 §).

²¹ Galen., *De praenotione ad Posth.*, 1. (XIX k., 498 és köv. 1., Kühn). V. ö. Apul., *Apol.*, 3, 17, 18 f.

²² Elmélk., I, 16.

²³ Canilol., *Ant. Pius*, 3; Philostr., *Soph.*, II, I, 21; Dio Cassius, LXXI, 1.

²⁴ Capitol., *Ant. Pius*, 10; Philostr., *Soph.*, II, 9.

²⁵ Capitol., *Ant. Phil.*, 26.

²⁶ Dio Casius, LXXI, 31.

dalmazással²⁷ és annak, amit e város egyetemének lehet nevezni, még nagyobb fényt tudott adni, mint amilyet Hadriantól nyert.²⁸

Természetes volt, hogy a régi római szellemből még megmaradt határozottság, keménység és erőteljesség képviselői némi türelmetlenséggel látták a főhelyeknek ez ősök, katonai bátorság hiján levő embrektől való előzönlését, kik legtöbbször azokhoz a keleti fajokhoz tartoztak, melyeket az igazi római lenézett. Nevezetesen ezt az álláspontot foglalta el, szerencsétlenségére, Avidius Cassius, aki igazi harcos és államférfi, sőt felvilágosult ember volt és telve rokon-szenvvel Marcus-Aurelius iránt; de azt tartotta, hogy a kormányzás egész más valamit követel, mint philosophiát.²⁹ Addig nevezgette mosolyogva a császárt »dcrék philosopháló asszony«³⁰-nak, mígnem a legyészsesebb gondolatra, a lázadás gondolatára ragadtatta magát. A nagy szemrehányás, mellyel Marcus-Aurelius ellen fordult,³¹ az volt, hogy a legfőbb állásokat oly emberekre bízza, kik se vagyonukkal, se előéletükkel, sőt néha, mint Bassaeus és Pompeianus, még neveltségükkel se nyújtanak biztosítékot. A jó császár ugyanis annyira ment a naivságában, hogy azt akarta, leánya Lucilla, Lucius özvegye menjen nőül Pompeianushoz és elvárta, hogy Lucilla szeresse Pompcianust, mert az a birodalom legerényesebb embere. E szerencsétlen gondolat egyike volt a legfőbb tényezőknek, melyek meg-

²⁷ Tízezer drachma vagyis körülbelül tízezer frank. Dió Cassius, LXXI, 31, Sturz jegyzete. V. Ö. Sueton., *Vesp.*, 18; Capitol., *Pius*, 11; Lamprid., *Alex. Sev.*, 44.

²⁸ Aelius Arist., *Orat.*, IX, Opp., III, 110, 111 1., Dindorf; Philostr., *Soph.*, Herodes Atticus (II, 1), Tyrusi Hadrian (II, X) élete. V. ö. II, XI, 2. Alexander Peloplató mikor átlépte a küszöböt, felkiáltott: „Itt hajtsunk térdet!“ Philostr., *Soph.*, II, V, 3.

²⁹ Avidius Cassius levele, Vulc. Gallicanus, *Avid.*, 14.

³⁰ *Philosopham aniculam*. Lucius Verus levele, Vulcatius Gallicanus, *Avid. Cass.*, 1.

³¹ Vulcatius Gallisanus, *Avid.*, 14.

mérgezték otthonát, mert Faustina támogatta leánya ellenállását és ez egyike volt az okoknak, melyek miatt a férjével szembenálló ellenzékhez csatlakozott.³²

Ha Marcus-Aureliusban a jóság nem párosult volna ritka nagyfokú józanésszel, előszeretete egy oly osztály iránt, mely nem mindig ért annyit, mint amennyit hivatása feltételezte!, hibákra vitte volna. A vallásnak megvoltak a maga nevetséges kinövései; a philosophiának szintén. E furkósbottal járó, bozontos szakállú emberek, kik tarisznyásan, foszlott köpenyükben ellepték a köztereket, e vargák, kézművesek, kik odahagyták műhelyüket, hogy a kolduló cynikus henye életét éljék, az emberekben ugyanoly ellenzsenvet keltettek, mint amilyet később a kóborló kapucinusok a jónevelésű polgárságban.³³ Azonban Marcus-Aurelius, a kissé túlzott tisztelet mellett is, mellyel *a priori* a philosophusok öltönye iránt viselte-tett, az emberek megítélésében általában igen helyes érzékről tett tanúságot.³⁴ A bőlcsek egész csoportja, mely a hatalom körül tömörült, igen tiszteletreméltó képet tüntetett fel; a császár nem annyira tanítóknak és barátoknak, hanem testvéreinek tekintette őket, kik társai voltak a kormányzásban. A philosophusok, mint ahogy Seneca álmodta, hatalommá váltak az államban, mintegy alkotmányos intézménnyé, valami titkos tanáccsá, mely igen nagy kihatással volt a közügyekre.

E különös jelenség, mely csak egyszer fordult elő a történelemben, kétségtelenül a császár jellemével volt kapcsolatban; de kapcsolatban volt a biroda-

³² Capitol., *Ant. Phil.*, 20. L. Mél. *d'hist.* című könyvem, 193, 194 1. Faustina! he ytelenül keverték bele Avidius összesküvésébe. Mél., 184 és köv. 1.

³³ Lucian., *Bis accus.*, 6; *Dem.*, 19, 48; *Piscator*, 45; *Fugitiui*, 12—22; Epict., *Dissert.*, III, XXII; 50, 80; Aulus-Gelius, IX, 2.

³⁴ Epictetes igen finoman szem előtt tartotta e megkülönböztetést. *Dissert.*, III, XXII; IV, VIII, XL

lom természetével és az államról való, merőben rationalista római felfogással is, melybe nem vegyült semmiféle thcocratikus eszme. A törvény az értelemek volt a kifejezése; természetes volt tehát, hogy az értelem emberei valamikor eljussanak a hatalomra. Mint lelkiismerteti kérdések birái, a philosophusok bizonyos tekintetben törvényes hivatást töltöttek be.³⁵ A római felsőbb osztály századok óta a görög philosophián nevelkedett: majdnem az összes nevelők görögök voltak; az oktatás görög nyelven történt.³⁵ Görögország nem aratott szébb győzelmet, mint amelyet ilymodon paedagogusai és tanárai révén szerzett meg.³⁷ A philosophia egyre inkább vallási jelleget öltött; voltak prédikátorai, téritői,³⁸ gyóntatói, casuistái.³⁹ Az előkelő emberek házi philosophust tartottak maguk mellett, aki egyszersmind meghitt barátjuk,⁴⁰ erkölcsi tanácsadójuk, lelkük kalauza volt.⁴¹ Új foglalkozás keletkezett így, mely nem volt tövistelen és amelynek tiszteletreméltó külső, jókora szakáll, a köpenynek bizonyos méltósággal való viselése volt az első feltétele.⁴² Rubellius Plautus,

³⁵ Aulus-Gellius, XIV, 2. Még Domilianus alatt is találhatók reá példák. *Plín.* és *Trajan levelezése*, LVIII (LVI), Archippos esete.

³⁶ Quintilianus, I, I, 3; Lucián., *De mércédé conductis*, 24, 40. Különösen figyelmet érdemel Juvenalis felháborodása a görögök ellen, kik Rómából „görög várost¹¹ csinálnak, melyben a rómaiak éhen halnak. (*Sat.*, III, stb.)

³⁷ L. Lucian, *Nigrinus*, 12 és köv.

³⁸ L. főként Dio Chrys., *Oral.*, I, XXXII.

³⁹ Aulus-Gellius, XII, 1; XIII, 22; XIV, 2; Epict, *Diss.*, III, 3.

⁴⁰ Henzen, *Inscr.*, 5600 sz. L. Lucianos kis értekezését, *De mércédé conductis*.

⁴¹ Seneca, *Epist.*, LII, XCIV; Persius, *Sat.*, V; Aulus-Gellius, I, 26; VII, 13; X, 19; XII, 1; XVII, 8; XVIII, 10; XX, 4; Lucian., *De mércédé cond.*, 19.

⁴² Lucian., id. ért., 25. A házi philosophus állása idővel erősen hanyatlott. A Constantine vidékén, Atmeniában talált mozaikon, mely Honorius idejéből való, a philosophusnak

mondják, két »bölcseggédoktor«-t tartott maga mellett, a görög Coeranust és az etruszk Musoniust. Kiknek az volt a feladatuk, hogy érvekkel lássák el, amelyek segítségével bátran várja a halált.⁴³ Halála előtt az ember valamely bölccsel társalgott, mint ahogy nálunk papot hívnak, hogy a végső sóhajtás erkölcsi és vallási jelleget kapjon. Canus Julius »philosophusá«-tól kísértetve ment a kivégzésre.⁴⁴ Thrasea a cynikus Demetrius segédlete mellett halt meg.⁴⁵

A philosophus első kötelességének az emberek felvilágosítását, támogatását, irányítását jelölték meg.⁴⁶ Nagy bánatban az ember philosophust hivatott, hogy vigasztalást kapjon tőle és a philosophus, mint nálunk az *in extremis* igénybe vett pap, gyakran panaszkor dott, hogy csak a szomorú órákban és elkészve hivatják. »Csak az vásárol orvosszert, aki súlyosan beteg; az ember csak akkor fordul a philosophiához, mikor nagyon boldogtalan. Itt van egy gazdag emben, egészséges, felesége és gyermekei jól érzik magukat; eszébe se jut a philosophy; de vesztíse csak el a vagyonát vagy az egészségét, haljon meg a felesége, fia vagy testvére, oh! akkor rögtön üzen a philosophusáért; elhivatja, hogy valami vigasztalást nyerjen és megtanúljá tőle, hogyan lehet elviselni a csapásokat.«⁴⁷

A philosophusok, mint később a jezsuiták, főként a fejedelmek lelkét igyekeztek megnyerni a jónak. »A fejedelem ezrek helyett becsületes és bölcs«; az ő megjavításával a philosophus többet ér el, mintha egyenként az emberek százait nyerné meg a bölcses-

nincs más hivatása, mint úrnője ernyőjét tartani és a kis kutyát sétáltatni (a constantinei archeol. társ, közleménye: *filosofilocus*, olvasd *filosofi locus*).

⁴³ Tacitus, *Ann.*, XIV, 59.

⁴⁴ Seneca, *De tranqu. animae*, 14.

⁴⁵ Tacitus, *Ann.*, XVI, 34.

⁴⁶ Seneca, *Epist.*, XLVIII.

⁴⁷ Dip Chrys., *Orat.*, XXVII,

ségnék.⁴⁸ Augustus mellett Areus irányító, mintegy gyöntató volt, aki előtt a császár kitárta minden gondolatát, még legitimosabb szándékeit is. Mikor Livia elveszíti fiát, Drusust, Areus vigasztalja meg.⁴⁹ Seneca időnként hasonló szerepet játszott Nero mellett. A philosophusból, kit Italiában Epictetes idejében durva emberek még lenéznek,⁵⁰ a fejedelem *comes-e* lesz, legbizalmásabb barátja, ki bármikor beléphetett hozzá. Mintegy gyöntatóatya, szabályszerű teendőkkel és rendes fizetéssel. Dió Chrysostomos Trajan számára írja meg fejtegetését a királysággal járó kötelességekről.⁵¹ Hadrian sophistáktól körülvéve jelent meg előtünk.

Mint a fejedelmeknek, a közönségnek is megvoltak rendes philosophiai órái. A jelentékenyebb városokban hivatalosan tartottak eklektikus tanfolyamokat, előadásokat, felolvasásokat. Az összes régi iskola nevek megmaradtak; még mindig voltak platonikusok, pythagoristák, cynikusok, epicureusok, peripatetikusok, kik mind egyforma javadalmazásban részesültek, azzal a feltétellel, hogy igazolták tanításuk egyezését Plato, Pythagoras, Diogenes, Epicuros, Aristotcles tanításával.⁵² Sőt a gúnyolódok azt állították, hogy bizonyos tanárok egyszerre többféle philosophiát tanítottak és mindegyik rendszerét külön fizettették meg magukat.⁵³ Egy sophista, ki úgy mutatkozott be Athénben, hogy az összes philosophiai rendszereket tudja, így szólt: »Ha Aristoteles a Lycaeumba szólít,

⁴⁸ Plutarchos, *Cum principibus philosophantum*, 1 és köv.

⁴⁹ Seneca, *Consol ad Marciam*, 4 és köv. V. ö. Suet, *Oct.*, 89; Strabo, XIV, V, 4; Dio Cassius, LI, 10; Plutarchos, *Anton.*, 80, 8Í; *Apophth.*, Aug., 3; *Praec. ger. reip.*, 18; Marcus-Aurelius, *Elmélk.*, VIII, 31; Julian, *Epist.*, 51, *ad Alex.*, és *Cacs.* 326 1., Spanh. Seneca közli a beszédet, melyet feltevése szerint Areus mondott. Három vigasztaló irata Helviához, Marciáb.oz, Polybiushoz hasonló fajú munka.

⁵⁰ Arrian., *Epict. Dissert.*, Ill, VIII, 7. Pers., V, 189—191.

⁵¹ Orat., I. i

⁵² Lucian., *Eunuch*, 3.

⁵³ Lupian., *Demonax*, 14.

ott vagyok; ha Plato az Academiába hivat, már megyek; ha Zeno tart rám igényt, ott ülök az oszlopok között; Pythagoras csak egy szót szóljon, hallgatok.» — »Képzeld, hogy Pythagoras szólt«, — vágott közbe Demonax.

Nagyon is felejtik, hogy a II. század a kereszténységével párhuzamos és azzal sok tekintetben egyező pogány prédkációt ismert. Nem volt ritkaság, hogy cirkuszban, színházban, összejöveteleken egy-egy sophista, mint isteni hírnök, felállt és szót emelt az örökkévaló igazságok nevében.⁵⁴ Dió Chrysostomos már megadta a példát ezekre a philosophiától erősen mérsékelt polytlieismust tükröző homcliákra, melyek emlékeztetnek az Egyházatyák oktatására. A cynikus Theagenes Rómában egész tömegeket vonzott előadásaira, melyeket Trajan gymnasiumában tartott.⁵⁵ Tyrusi Maximus 2?eszédeí-ben oly, alapjában monotheista,⁵⁶ theologiát juttat kifejezésre, melyben a képies ábrázolások csak mint az emberi gyengeségtől szükségesse tett és egyedül csak a bölcséknak nélkülözhető symbolumok szerepelnek. E néha ékesszóló gondolkodó szerint az összes kultuszok tehetetlen erőfeszítések egyetlen eszmény irányában. Az eltérések, melyeket feltüntetnek, jelentéktelenek és nem zavarhatják meg az igazi istenimádót.⁵⁷

Ekként valósult meg egy igazi történelmi csoda, az, amit a philosophusok uralmának lehet nevezni. Itt a pillanat szemügyre venni, mit segített elő ez az uralom. — Csodálatosan hasznára volt a társadalmi és erkölcsi haladásnak; az emberiesség, az erkölcsök szelídisége végtelenül megnövekedett; a bölcsességtől, jóakarattól és értelemtől kormányzott állam eszméje mindenkorra megszületett. Viszont a katonai erő, a

⁵⁴ Dio Chrys., *Orat.*, XXXII.; Aulus-Gellius, V, 1/ f(Musonius).

⁵⁵ Galen., *Method, madendi*, 13, 15, X, 909 1., Kühn.

⁵⁶ *Dissert.*, XI, XIV, XVIII, Dübner kiad.

⁵⁷ Ον νεμίοά τῆς δ τι φωνιας ἵστωον μονον, ἔοάτως ἐν μόνον, μνημο νενέτωβαν μόνον. Try. Max., VIII, a végén, Dübner kiad.

művészet, az irodalom bizonyos hanyatlást szemedett. A philosophusok és az irodalom hívei távolról se voltak azonosak. A philosophusok sajnálattal néztek az irodalmi emberek frivolságára, tapskedvelésére.⁵⁸ Az irodalmiak mosolyogtak a philosophusok stylusának barbárságán, modortalanságán, szakállán és köpenyén. Marcus-Aurelius, miután habozott volt a két irányzat között, kereken a philosophusok mellett döntött. Elhangolta a latin nyelvet, abbahagyta a latin nyelven való írás istápolását, előnyben részesítette a görögöt, mely kedves szerzőinek volt a nyelve.

A latin irodalom teljes romlása ettől fogva meg van pecsételve. Nyugat rohamosan hanyatlók, míg Kelet naprói-napra jobban ragyog; már csírázik Constantín. A plasztikus művészletek, melyeket Hadrian annyira szeretett, Marcus-Aurelius szemében vajmi hiányosaknak tűnhettek fel. Ami diadalívéből fennmaradt?⁵⁹ meglehetősen puha; mindenki, még a bárrok is, kitűnő embereknek látszanak rajta; a lovak szeme csupa meghatottság és philanthropia. Antoninus oszlopa érdekes munka, de a kivitelben hiányával van a finomságnak és nagyon mögötte marad Antoninus és Faustina templomának, mely az előző uralom alatt épült. A capitoliumi lovasszobor elbájol a kép öszinteségével, mellyel a kitűnő császárt feltűnteti; de a művésznek nincs joga ennyire lemondani minden iparkodásról. Érezni lehet, hogy a rajz művészeti teljes romlása, mely ötven év alatt végbe fog menni, mily okokban gyökeredzik. A kereszténység és a philosophia egyaránt közrehatnak e végre. A világ nagyon is elszakadt a formától és a szépségtől. Csak azzal törődött, ami könnyíti a gyengék sorsát és szelidebbé teszi az erőseket.

Az uralkodó *philosophia* a legnagyobb mértékben

⁵⁸ Epictetes, *Dissert.*, I, XXI; II, XXIII; III, IX, XXIII; Aulus-Gallinus, V, 1; Plutarchos, *De Quidiendo*, 13, 15. Jusson eszünkbe Quintilianus, *Inst.*, prooem., 2; X, I, 3; XI, I, 4; XII, II, 1, ,3; HI.

⁵⁹ A conservatorok palotájában, Rómában,

erkölcsi jelleget tüntetett fel; de csak kevéssé volt tudományos természetű; nem ösztönzött a kutatásra. Az ily philosophiában mi se volt, ami teljesen összeférhetetlen lett volna az oly kevéssé dogmatikus kultuszokkal, amilyenek az akkoriak voltak. A philosophusok gyakran papi tisztségeket viseltek a maguk városaiban.⁶⁰ így aztán a stoicismus, mely oly hatáthatósan közremunkált a lelkek megjavításában, gyenge volt a babonával szemben; felemezte a szíveket, de nem az elméket. Az igazi tudósok száma elenyésző kicsi. Még Galenus se pozitív elme; elfogadja a gyógyító álmokat és a kor több más babonáját is.⁶¹ Bár a törvények tiltották,⁶² a legkártékonyabb mágusok is sikert arattak. Kelet chimaerái seregével előtöltött minden.⁶³ A tartományokban az összes őrültségeknek akadtak híveik.

Beotiának volt egy félistene, egy bizonyos Sokrates nevű bárgyú kolosszus, ki vadon élt és akiben mindenki a feltámadt Herculest láta. A vidék jó géniuszának tartották és mindenfelől jöttek hozzá tanácsért.⁶⁴

Még hihetetlenebb valami! Abonoticai Alexander ostoba vallása, melyet a paphlagonai egyúgyüség alzataiban láttunk megszületni,⁶⁵ a római társadalom legfelsőbb rétegeiben, Marcus-Aurelius környezetében is talált csatlakozókra. Severianus, Cappadocia legatum, rászedette vele magát.⁶⁶ A csalót látni kívánták

⁶⁰ Plutarchos, Favorinus, Herodes Atticus, Aelius Aristides.

⁶¹ *De libris progr.*, 2; *Meth. med.*, IX, 4; XIV, 8; *De praenot. ad Posth.*, 2. V. ö. Trail. Alex., IX, 4. L. A keresztény Egyház, 431 1.

⁶² Paul., V, XXI, 1. „Vaticinatores, qui se Deo plenos adsimulant, idcirco civitate expelli piacút ne humana credutate publici mores ad spem alicujus rei corrumperentur, vei certe ex eo populaces animi turbarentur.“ V. ö. *ibid.*, XXXIII, 9 és köv.

⁶³ Arteméd., *Oneirocr.*, Apul., *Apologia*, stb.

⁶⁴ Lucian., *Demonax*, 1; Philostr., *Soph.*, II, I, 12—16,

⁶⁵ A keresztény Egyház, 428 és köv. I.

⁶⁶ Lucian., *Alex.*, 26,

Rómában; egy consularis személy, Publius Mummius Sisenna Rutilianus⁶⁷ lett az apostola, aki is, hatvan éves korában, megtiszteltetésnek tekintette, hogy nőül vehette ez alantas származású fickó leányát, akiről ez azt állította, hogy a hold szülte neki. Rómában Alexander mysteriumokat szervezett, melyek három napon át tartottak: az első nap Apollo és Aesculap születését, a második nap Glycon epiphaniáját, a harmadik napon Alexander születését ünnepelték, mindegyiket pompás körmenetekkel és fáklyafény mellett való táncokkal. Ez ünnepélyeken felbátorítóan erkölcselen jelenetek játszódtak le.⁶⁸ A 166-iki pestis-járványban Alexander talizmánszerű formulái, melyeket a házak ajtóira szegeztek, a babonás tömeg szemében óvóintézkedések számába mentek. A nagy pannoniai háború idején (169—171) Alexander megszólaltatta kígyóját és annak a parancsára történt, hogy ünnepélyes áldozással két eleven oroszlánt vetettek a Dunába. Marcus-Aurelius személyesen vezette a szer-tartást, pontifexi öltözetben, hosszú ruhás férfiaktól környezve. A két oroszlánt a túlsó parton agyonbun-kozták,⁶⁹ a rómaiakat pedig pozdorjává verték. E bal-sikerek mitsem ártottak a csalónak, ki Rutilianustól pártfogoltatva, meg tudta hiúsítani mindenkit, amit a józan ész védelmezői megkísérletek a megfékezésére. Dicsősége birtokában halt meg; szobrát, 178 táján, nyilvános kultuszban részesítették, különösen Pariumban, hol sírja a közteret ékesítette.⁷⁰ Nicomedia Glycont pénzérmeire véssette;⁷¹ Pergamos szintén tisz-

⁶⁷ Henzen, 649 sz.; Waddington, *Fastes*, 235 és köv. I.

⁶⁸ Lucian, *Alex.*, 30, 31, 36, 38, 39, 40, 42.

⁶⁹ Antoninus oszlopa, Bellori, 13 áb.

⁷⁰ Athenag., *Leg.*, 26. Athenagoras Alexanderjének és Abonoticai Alexandernek helytelenül vonták kétségbe az azonosságát. Legfeljebb az lehet, hogy a pariumi szobor nem volt sírszobor.

⁷¹ Cavadoni, *Bull. de l'Inst. arch.*, 1840, 107—109 1.; L. Fivel, *Gazette archéol.*, 1879, szept., 184—187 1,

lelte.⁷² Dáciában és felső Moesiában talált latin feliratok bizonyítják, hogy Glyconnak a távolból is sokan hódoltak és Alexandert istenként társították hozzá.⁷³

Sót e barokk theologia még tovább is fejlődött. A kígyóhoz hozzávettek egy nőstényt, a *dracena-t*,TM Glycont társították az agathodemont Chnoubis-szal vagy a mystikus Jao-val.⁷⁵ Nicomedia az emberfejű kígyót egész 240 tájáig megtartotta pénzérmein.⁷⁶ Glycon vallása 252-ben még virágzik Jonopolisban.⁷⁷ A név, melyre a csaló Abonotica elnevezését változtatta,⁷⁸ maradandóbb volt, mint ezer igazolt változtatás. Még ma is megvan a törökös látszatú *Ineboli* névben.

Peregrinus Olympiában elkövetett sajátos öngyilkossága után szintén kapott szobrokat Pariumban és kultusznak volt a tárgya. Jóslatokat adott és közbenjárása meggyógyította a betegeket.⁷⁹

Ekképpen az értelmi haladás semmikép se felelt meg a társadalmi haladásnak. Az államvalláshoz való ragaszkodás csak a babonaságot táplálta és megakadályozta, hogy jó népottatás alakuljon ki. De ez nem a császárnak volt a hibája, ő megtette, amit tehetett. A cél, melyet maga elé tűzött, századokat követelt.

⁷² Panofka, *Asklepios und die Asklepiaden*, 48 1.; Fivel, l. c. Ez inkább Glycon és Glyconianus stratégák nevéből, semmint az ábrázolásból tűnik ki.

⁷³ Corp., inser. lat., 1021, 1022 sz. (Alba Julia, Erdélyben); *Ephemeris epigr. Corp., inser. lat. suppl.*, II k., IV. f., 331 1. (A Vardar bal partja.)

⁷⁴ *Ephemeris*, 1. c. Némely ionopo'isi pénz két kígyót tüntet fel. Mionnet, suppl., IV k., 550 1., 4 sz. L. *Gazette archéol.*, 1879, szept., 186 1. i

⁷⁵ Fr. Lenormant, *Catal. du baron Behr*, 228 1.; *Gazette archéol.*, 1878, nov., 182, 183 1.

⁷⁶ *Gazette archéologique*, id. cikk.

⁷⁷ L. A kereszteny Egyház, 430 1., 2 jegyzet. Vannak ionopolisi pénzérmelek Trebonianus Gallus jegyével, melyeken Glycon képe látható (Bibi. Nat.).

⁷⁸ Nem világos, hogy Alexander mire céltott vele.

⁷⁹ Athenag., *Leg.*, 26,

A kereszténység számára megvoltak a századok; a birodalom számára nem.

Az egyetemes ok — mondta a bölcs császár, — rohanó folyam, mely minden magával ragad. Mily gyarló politikusok azok a kis emberek, kik azzal hivalkodnak, hogy a *philosophia* szabályai szerint igazgatják az ügyeket! Gyermekek, kiknek még meg kell törölni az orrukat. Mit akarsz ember? Tedd, amit a természet éppen követel. Haladj előre, ha tudsz és ne törődj vele, hogy valaki észreveszi-e, amit csinálsz. Ne reméld, hogy valaha is meglesz Plato állama; érd be, hogy valami keveset javítasz a dolgokon és ez eredményt ne nézd jelentéktelen sikernek. Mert hogy is lehetne megváltoztatni az emberek belső természetét? Holott gondolataik e megváltoztatása nélkül mi mászt várhatász, mint igába hajtott rabszolgákat, színlelt meggyőződésű embereket. És most szólj nekem Alexanderről, Fülöpről, Phalerumi Demetriusról. Ha csak a tragikai színész szerepét játszották, engem senki se kötelezett reá, hogy utánozzam őket. A *philosophia* egyszerű és széreény; ne csábíts tehát igény teljes nagyképűsködésre.⁸⁰

⁸⁰ *Elmélk.*, IX, 26.

IV. FEJEZET.

Kereszteny ellenes üldözések.

A philosophia, mely oly mélyiségesen meghódította Marcus-Aureliust, ellenséges érzülettel volt a kereszténység iránt. Fronton, Marcus-Aurelius nevelője, úgy látszik, tele volt előítéletekkel a keresztenyek ellenében;¹ már pedig Marcus-Aurelius vallás-ként őrizte ifjúkora emlékeit és a benyomásokat, melyeket mesterei tettek rá. Általában a görög paedagogusok osztálya szemben állott az új kultusszal. Büszkén, hogy jogait a családfő ruházta reá, a nevelő mintegy megbántva érezte magát a tanúlatlan catechistáktól, kik beleavatkoztak teendőibe és növendékeit bizalmatlanokká tették iránta. Az Antoninusok világában az iskolamesterek nagy kegyben állottak és talán túlzott jelentőséget élveztek. A keresztenyek ellen való feljelentések gyakran lelkismeretes nevelőktől származtak, kik kötelességüknek tartották megóvni a gondjaikra bízott fiatalembereket oly propaganda tolakodásától, mely ellenkezett családjuk eszméivel.² Az Aelius Aristides formájú irodalmárok nem kevésbé viselkedtek szigorúan. Az ő szemükben zsidók és keresztenyek szentségtelen emberek, kik tagadják az isteneket, ellenségei a társadalomnak, megbontói a családok nyugalmának, cselszövők, kik mindenüvé

¹ L. *A kereszteny Egyház*, 493 és köv. 1.

² Celsus, 1. lentebb.,

igyeksznek belopódzni, minden maguknak szeretnének, alattomos, elbizakodott, rosszakaratú szószátyárok.³ Oly emberek, mint Galenus,⁴ kik inkább gyakorlati elmék voltak, semmint philosophusok vagy rhetorok, kevesebb elfogultságot nyilvánítottak és fenntartás nélkül dicsérték, mily szűziesek, megtartózkodók, szelíd erkölcsük ez ártalmatlan szektáriusok, kiket a rágalomnak sikerült gyalázatos gonosztevők hírébe kevernie.⁵

A császár elvül vallotta, hogy teljes egészükben fentartsa a régi római irányelveket.⁶ Ez több, mint elegendő volt, hogy az új uralom kevéssé viselkedjen barátságosan az Egyház iránt. Marcus-Aureliusnak dogma a római hagyomány; »mint ember, mint római»⁷ biztatja magát az erényre. A stoikus előítéleteihez ilymódon hozzájárultak még a hazafi előítéletei is és meg volt írva, hogy a legjobb ember, éppen komolysága, igyekvése és a konzervatív szellem túlsága folytán a legsúlyosabb hibát fogja elkövetni. Oh! ha lett volna benne valami Hadrian könnyüvérűségéből, Lucianos neveléséből!

Marcus-Aurelius bizonyosan sok keresztényt ismert. Szolgái között, közvetlen közelében voltak keresztenyek;⁸ nem sok becsüléssel viseltetett irántuk. A természetfelettinek az a fajtája, mely a kereszteny-

³ Aelius Aristides, *Opp.*, II, 402 és köv. 1., Dindorf kiad.

⁴ Aboulfaradj, *Dyn.*, 78 1. (Kétséges hitelességű.)

⁵ Apul., *Métám.*, IX, 14.

⁶ Dio Cassius, LXXI, 34.

⁷ Elmélk., II, 5.

⁸ Különösen egy bizonyos Proxenes. De Rossi, *Inscr. christ. urbis Romáé*, I, 9 1. Carpophorus Commodus alatt, *Phitos.*, IX, 12; de Rossi, *Boll. di arch. crist.*, 4 évf., 3—4 1. A császári cse édségen mindig voltak keresztenyek: Phil., IV, 22; Tertull. *Ad Scap.*, 4; Spart. Carac., 1; Eusebius, *H. E.*, VIII, I, 3. Kicsoda Benedicta (*Elmélk.*, I, 17)? V. ö. *Corp. inscr. gr.*, III, 686—687 1.; *Corp. inscr. lat.*, Maced., 623 sz. Marciat és Commodust illetőleg 1. lentebb. De Rössi úr Szent Calixt catacombája első area-jának százhatalan feliratát Marcus-Aurelius, Commodus és a Severusok clientelájának tulajdonítja. L. Szent Justin, *Act.*, 4.

ség alapját tette, ellenszenves volt neki, a zsidók iránt pedig úgy érzett, mint az összes rómaiak.⁹ Alapos a látszat, hogy az evangéliumi szövegek semmiféle formában se kerültek szeme elé; Jézus neve is talán ismeretlen volt előtte; ami mint stoikusra hatást tett reá, az a vértanúk bátorsága volt. Azonban volt egy vonás, mely bántotta, diadalmas arckifejezésük, a mód, ahogy önként mentek a halál elé. E vitézkedés a törvénnyel szemben helytelennék tünt fel neki; mint államfő veszélyt látott benne. A stoicismus különben is nem keresni, hanem elviselni tanította a halált. Epictetes nem mint megátalkodott fanatizmus eredményét tüntette-e fel a »galilciek« hősiessegét?¹⁰ Aelius Aristides körülbelül ugyanígy nyilatkozott.¹¹ A felséges moralista szemében az ilyen, akarattal vállalt halál ugyanoly kevssé ézszerű me derkétségnek tünt fel, mint Peregrinus színpadias öngyilkossága. Gondolatai könyvecskejében a következő feljegyzést találták: »Állandóan kész hajlandósága a léleknek, hogy megváljon a testtől, akár kihunyás, akár szétszóródás, akár további fenmaradás végeit. Ha azt mondom, hogy kész hajlandóság, úgy értem, hogy saját megfontolásnak, nem pedig merő dacnak¹² a műve, mint a keresztenyeknél; megmérlegelt, komoly dolognak kell lennie, mely másokat is meggyőzhet és amelybe nem vegyük semmiféle tragikus tetszelgés«.¹³ Igaza volt; mert hát az igazi liberálisnak minden meg kell tagadnia a fanatikusuktól, még a vértanúság élvezetét is.

Marcus-Aurelius mitsem változtatott a keresztenyek ellen érvényben levő szabályokon.¹⁴ Az üldözések

⁹Ammianus Marcellinus, XXII, 5.

¹⁰Arrian., *Epict. Dissert.*, IV, VII, 6.

¹¹*Orat.*, XLVI, 402 és köv. 1.

¹² Μη κατα ψιλήν παραταξίν; ὡς οἱ χριστιανοί. Elmélk.

XI, 3. V. ö. Plinius levele, *pervicaciam et inflexiblem obstinationem*. L. továbbá Gélén., *De puls. diff.*, II, 4; III, 3.

¹³ ἀταγγύδως.

¹⁴Euseb., *H. E.*, N, 1; *Chron.*, ad ann. 7 Marc.-Aur.

a császárságnak az egyesületekre vonatkozó alapelveiből következtek. Marcus-Aurelius nem hogy súlyosbította volna az előző törvényszabást, inkább tőle telhetőleg enyhített rajta és uralkodásának egyik dicsősége a jogkiterjesztés, melyben a collegiumokat részesítette. Leirata, mely deportálással büntette a babonás izgatásokat,¹⁵ sokkal inkább a politikai jóslásokra és azokra a szédelgökre vonatkozott, kik a közhiszékenységet kizsákmányolták,¹⁶ semmint kialakult kultuszokra. Mindazonáltal nem hatolt egész a fenéig; nem törölte el teljesen a *collegia illicila*¹⁷ ellen való törvényeket és ennek a tartományokban néhány vég-telenül sajnálatos eset volt a következménye. A szemrehányás, mellyel illetni lehet, ugyanaz, mint amelyet azok ellen a mai uralkodók ellen lehetne intézni, akik nem törik el egyetlen tollvonással az összes, a gyülekezés, a társulás és a sajtó szabadságát korlátozó törvényeket. A távolból, honnan nézzük, jól látjuk, hogy Marcus-Aurelius ha teljesebben liberális, bőlcsebb lett volna. A keresztenység, ha szabadjára engedik, talán kevésbé sajnálatos módon fejlesztette volna ki a theocraticus és absolut elvet, melyet magában hordott. Azonban nem lehet szemrehányást tenni egy államférfinak, amiért nem idézett fel radikális forradalmat, hogy elejét vegye oly eseményeknek, melyek századokkal ő utána voltak bekövetkezendők. Trajan, Hadrian, Marcus-Aurelius nem ismerhették az egymáson történetét és a nemzetgazdaságtan oly elveit, melyeket csak a XIX. században pillantottak meg és amelyeket csak legutóbbi forradalmaink fedhettek fel.

Minden esetre a törvények alkalmazásában a jó

¹⁵ Si qui aliquid fecerit quo leves hominum aniimi superstitione numinis terrorentur Divus Marcus hujusmodi homines in insulam relegari rescripsit. Dig., XLVIII, XIX, 30. V. ö. Paul., *Sent.*, V, tit. XXL

¹⁶ Haenel, *Corpus legum*, 121 1.; Capitol.. *Ant. Phil.*, 13. Paul (*Sent.*, V, XXI, 2) túlozta Marcus-Aurelius leiratának jelentőségét.

¹⁷ L. *Az apostolok*, 355 és köv. 1.

császár kíméletessége felette áll minden szemrehányásnak.¹⁸ Nincs jogunk e tekintetben szigorúbbnak lennünk Tertullianusnál, ki gyermek- és ifjúkorában szemtanúja volt e gyászos küzdelemnek. «Vegyétek elő évkönyveiteket, — mondta a római tiszviselöknek, — és látni fogjátok, hogy az uralkodók, kik üldöztek bennünket, azok közé tartoznak, akiktől tisztelességére válik az embernek az üldözötés. Viszont mindama fejedelmek közül, kik ismerték az isteni és emberi törvényeket, nevezzettek meg csak egyet is, ki üldözte a; keresztényeket. Sőt említhetünk egyet, aki pártfogójuknak jelentette ki magát, a bölcs Marcus-Aureliust. Ha nem is vonta vissza nyíltan a testvéreink ellen kiadott rendeleteket, hatálytalanokká tette azokat a szigorú büntetésekkel, melyeket vádlóikra szabott.»¹⁹ Az általános csodálat sodra még a keresztényeket is magával ragadta. «Nagy és jó», a III. század egy kereszténye²⁰ ebbe a két szóba foglalja össze e szelíd üldöző jellemrajzát.

Nem szabad feledni, hogy a római birodalom tízszer vagy tizenkétszer akkora volt, mint Franciaország és a tartományokban hozott ítéletekért a császár igen kevssé volt felelős. Főként pedig nem szabad feledni, hogy a keresztenység nem egyszerűen a kultuszok szabadságát kérte; mindenek a kultuszok, melyek megtürték a többit, igen jól megvoltak a birodalomban; ami a keresztenységnek és elsősorban a

¹⁸ Túlozták az áldozatok számát. Οἱοι κατὰ καιρόν[^] καὶ σφοδρά ενα[^]τιμητοί,. Orig., *Contra Cels.*, III, 8. Szent Felicitas aktái hiján vannak a történelmi értéknek. L. Aubé, *Hist. des persec.*, 439 és köv. 1.

¹⁹ *Apol.*, 5. V. ö. Eus., V, V és köv. — A szövegek, melyek egy Marcus-Aureliuslól származó speciális üldöző rendeletre látszanak vallani (Sulp. Sev., II, 46), hiányával vannak a hitelességnek. Amit Tertullianus az árulkodókra szabott büntetésekkről mond, azt megerősíti Eus., *H. E.*, V, XXI, 3, jóllehet Tertullianus egy apokryph okmányból merít, Marcus-Aureliusnak abból az állítólagos leveléből, melyet a Légió Fulminans csodája után írt volna.

²⁰ *Carm. sib.*, XII, 187 és köv. Ἀγα&όε τε μέγας τε. V. ö. Oros., VII, 15.

judaismusnak különlegessé tette helyzetét, az türelmetlensége, kizárálagossága volt. A gondolatszabadság feltétlenül megvolt. Nérőtől Constantinig egyetlen gondolkodó, egyetlen tudós se szenvedett háborgatást kutatásaiban.

A törvény üldöző természetű volt, a nép azonban még inkább. A kedvezőtlen híresztelések, melyeket a zsidók terjesztettek és gyűlölködő misszionáriusok, a rágalmazásnak²¹ e mintegy utazóügynökei elevenen tartottak, hátrányos befolyással voltak a legmérséklettebb és legősztébb elmékre is. A nép ragaszkodott babonáihoz és harra gyulladt azok ellen, kik gúnnyal támadták azokat. Még felvilágosodott emberek is, mint Celsus és Apulejus, azt hiszik, hogy a kor politikai gyengesége a nemzeti vallás tekintetében való hitlenség növekedésének a következménye. A keresztények helyzete olyan volt, mint amilyen egy protestáns téritőé lenne Spanyolország valamely nagyon katholikus városában, hol a szentek, Szűz Mária és a körmenetek ellen szónokolna. A Marcus-Aurelius alatt volt üldözések legszomorúbb epizódjai a nép gyűlöletéből eredtek. minden éhínség, minden árvíz, minden járvány alkalmával, mint komor fenyegetés, felharsant a kiáltás: »Az oroszlánok elé a keresztenyekkel!«²² Soha uralkodás nem látott annyi csapást; azt hitték[^] az istenek haragszanak; megkeltőztették az ájtatosságot; kiengesztelő cselekedetekhez folyamodtak.²³ A keresztenyek mindebben makacs lenézássel, sőt kihívóan viselkedtek. Az elítéltetést gyakran a bíró szidalmazá-

²¹ Justin., *Apol.*, I, 49; *Diai.*, 10, 17, 108, 117. V. ö. Tertull., *Ad nat.*, I, 14; *Adv. Marc.*, III, 23; *Adu. Jud.*, 13, 14; *Synagogas Judaeorum fontes persecutionum*, *Scorp.*, 10; Eusebius, *In Is.*, XVIII, 1—2. i

²² Tertull., *Apol.*, 40. V. ö. Orig., *In Matth. comm. sev.*, Tract. XXVIII, Delarue, III, 857 1.

²³ Capitol., *Ant. Phil.*, 13; *Verus*, 8; Eutrop., VIII, 12. V. ö. Tertull., *Ad nat.*, I, 9. .

sával fogadták.²⁴ Ha templom vagy bálványkép előtt haladtak el, fújtak, mintha valami tisztátlan dolgot akarnának elheszegetni maguktól vagy pedig keresztet vetettek.²⁵ Nem volt ritkaság, hogy egy kereszteny megállt Jupiter vagy Apollo valamely szobra előtt, kifakadt ellene, rávágott a botjával és így szólt: lát-játok, Istenetek nem bosszulja meg magát!« Ilyenkor nagy volt a kisértés, hogy megragadják a szentség-törőt, keresztre feszítsek és neki mondják: »És a te Istened megbosszulja magát?«²⁶ Az epicureista philosophusok nem kevésbé voltak ellenséges érzülettel a tömeg babonái iránt és őket még se üldözték. Soha nem történt, hogy valamely *philosophust áldozásra*, a császár nevére való esküvésre, fáklyahordásra kény-szerítették.²⁷ A *philosophus* hajlandó lett volna ez üres formaságokra és ez elég volt, hogy ne követeljék tőle azokat.

Az összes lelkipásztorok, az összes komoly emberek óvták a híveket, hogy maguktól kínálkozzanak a vértanúságra;²⁸ de lehetetlen volt parancsolni az oly fanatizmusnak, mely az elítéltetésben a legszebb diadalt láta és a kivégzést mint egy gyönyörűséget fogta fel. Ázsiában a halál e szomjuhozása ragályos volt és hasonló jelenségeket idézett fel, mint amelyek később nagy arányokban az afrikai circoncellionisták-nál álltak elő. Egy ízben Ázsia proconsulja, Arrius Antoninus,²⁹ mikor szigorú intézkedéseket rendelt el

²⁴ „Quam pulchrum spectaculum Deo, quum christianus... triumphator et victor, ipsi qui adversum se sententiam dixit insultat!“ Minucius Felix, 37. „Vos estis de judicibus ipsis judicaturi.“ Tertull., *Ad mart.*, 2.

²⁵ Tertull., *Ad ux.*, II, 5; *De idol.*, 11; Julian levele, *Her-mes*, 1875, 259 1. ’

²⁶ Celsus, *id. Orig.*, VIII, 38.

²⁷ Tertull., *Apol.*, 46.

²⁸ L. például, Alex. Kel, *Sírom..*, IV, 9, 10. Különösen figyelmet érdemel Heracleon nagyon józan megjegyzése, melyet Kelemen idéz. Le Blant úr é tekezése, *Comptes rendus de l'Acad. des inser.*, XXVIII, 1. és 2. r.

²⁹ 184 vagy 185 táján. Waddington, *Fastes*, 239—241 1.

néhány kereszteny ellen, a városbeli összes híveket ott láta összeseregletben ítélezőszéke előtt, maguknak is vérteránuságra kiválasztott társaik sorsát kérve; Arrius Antoninus feldühödve néhányat kivégzésre ítélt közülök, a többöt pedig elkergette, mondván: »Takarodjatok, nyomorultak! Ha annyira kívánjátok a halált, vannak mélységek, van köteletek.«³⁰

Ha valamely nagy állam keretében egy töredéknak az összes többiekével ellentétes az érdeke, kikerülhetetlen a gyűlölés. Már pedig a keresztenyek alapjában azt óhajtották, hogy minden a lehető legrosszabbra forduljon. Nem hogy együtt tartottak volna a jó polgárokkal és igyekeztek volna elfordítani a hazát fenyegető veszélyeket, a keresztenyek örvendezetek nekik. A montanisták, az egész Phrygia az őrült-séggel mentek a birodalom ellen való gyűlölöködő próféciaiakban. Mintha ismét a 69-iki nagy Apokalypsis idejében lennének. Az eféle profétálás a törvénytől számba vett bűn volt;³¹ a római birodalom ösztön-szerűen érezte, hogy gyengül; e gyengülés okai csak határozatlanul derengtek előtte; nem minden alap nélkül a keresztenységet tette felelössé érte. Azt képzette, a régi istenekhez való visszatérés visszahozná a szerencsét. Rómát ez istenek tették nagyá; azt vélték, hogy haragusznak a keresztenyek istenkárom-lásai miatt. Megbékítésüknek nem a keresztenyek megölése-e a módja? Annyi bizonyos, hogy ez utóbbiak nem tiltották meg maguknak a gúnyolódást az áldozások hiávalóságán és azokon az eszközökön, melyeket a csapások elfordítása végett igénybe vettek. Képzeljünk el Angliában egy szentségtelent, ki nyilvánosan hahotázásba törne ki egy a királynőtől böjtölésre és imádkozásra rendelt napon!

A pogányok szörnyű rágalmakkal, véres csúfolódással szereztek maguknak elégtételt. A legaláva-

³⁰ Tertiüll., *Ad Scap.*, 5. V. ö. Szent Cyprian aktái, 4 és 5 § (Acta sinc., 247 1.).

³¹ Paul., *Sent.*, V, XXI, 1 §; Haenel, *Corpus legum*, 121 1.

lóbb rágalom a papok gyalázatos csókkal való imádásának a vádjával illette a keresztyényeket. E nemtelen híresztelésre az az elhelyezkedés adhatott alkalmat, melyben a bűnbánó a gyónás alatt volt.³³ Szégyenletes torzképek keringtek a közönség között, terpeszkedtek a falakon. A képtelen mesé, hogy a zsidók egy szamarat imádnak,³³ ugyanezt a hitet kellette a keresztyények felől is.³¹ Az egyik rajz egy keresztre feszített szamárfej ü embert tüntetett fel, akit egy borzashajú fiú imád.³⁵ Egy másikon egy hosszú tógás, hosszú fülű hasított patájú alak volt látható, kezében könyv és alatta a következő felirás: DEVS CHRISTIANORVM ONOKOITHC.³⁶ Egy apostata zsidó, ki amphiteatrumi szolga lett, a II. század végső éveiben Carthagóban nagy caricaturát festett róla.³⁷ Egy rejtelmes kakas, mely csőre helyén phallust viselt és amely CΩTHP KOCMOY felirattal van ellátva, szintén a keresztyén hiedelmekkel lehet kapcsolatban.³⁸

A catechisták nőkhöz és gyermekekhez való vonzódása ezer tréfálózásra adott alkalmat. Ellentétben

³² Minucius Felix, 9. V. ö. Tertull., *De poenit.*, 9, *presbyteris advolvi*; Martigny, *Diet.*, 94 és 264 1.

³³ Jos., *Contra Apion.*, II, 7; Tacitus, *Hist.*, V, 3; Plut., *puaest. conn.*, IV, V, 2., V. ö. Mamachi, *Ant. Christ.*, I, 91, 119 és köv.

³⁴ Minucius Felix, 9, 28; Tertull., *Apol.*, 16. Celsus, id. Orig., VI, 30. Stefanoni kövére nézve 1. Az *Antikrisztus*, 40 1., jegyzet. V. ö. Matter, *Hist. du gnost.*, VI ábr., 106 sz.; magyaráz., 79 1.

³⁵ A Palatinus groteszk feszületé annyira megfelel Minucius Felix és Celsus szövegének, hogy azt kell hinni, Marcus-Aurelius végső éveiből való. L. Az *Antikrisztus*, 40 1., jegyzet; Becker, *Das Spott-Crucifix*, 2. kiad., 1876; de Rossi, *Bull.*, 1863, 72 1.; 1867, 75 1. ''

³⁶ De Luynes herceg syriai terracottája (a Bibi. nat. régiségggyűjteményében).

³⁷ Tertull., *Apol.*, 16: *Aaribus asininis, altero pede unguatus, librum gestanz et togatus*; ugyanő, *Ad nat.*, I, 4: *In toga, cum libro, altero pede ungulato*. V. ö. de Rossi, *Rom. sott.*, III, 353—354 1.

³⁸ Mamachi, *Ant. christ.*, I, 130.

a pogányság ridegségével az Egyház elnőiesedett emberek conventiculumának benyomását kellette.³⁹ Az egymás iránt való gyengéd érzés, melyet az *aspasmos* táplált és a vörternéliség felmagasztosított, valami puha lékgört teremtett, mely tele volt vonzással a szelíd telkeknek és veszélytelivel némely másoknak. A tevékenykedő jó asszonyok e sürgés-forgásában a templom körül,⁴⁰ a szokásban, hogy testvéreknek és nővéreknek neveztek egymást, a püspök iránt tanúsított tiszteletben, mely gyakori térdhajtással járt előtte, volt valami felöltő és együgyű magyarázatok keltek a nyomában.⁴¹ A komoly nevelő, kitől e nőies vonzerő elcsábította növendékeit, mély gyűlöletet érzett iránta és azt hitte, szolgálatot tesz az államnak, mikor igyekezik bosszút állani. A gyermekek ugyanis könynen hajlottak a gyengéd mysticizmusra szavakra, melyek lopva jutottak a fülükbe és szülőik részéről gyakran szigorú büntetésben részesültek érte.⁴²

Ilymódon az üldözés addig el nem ért hevességre fokozódott. A megkülönböztetés az egyszerű tény között, hogy valaki kereszteny és a névvel összekapcsolt bűnök között feledésbe merült. Azt mondani: »Kereszteny vagyok!« oly beismérést jelentett, melynek halálos ítélet lehetett a következménye.⁴³ A kereszteny élet a rettegés jegyében állott. mindenfelől érkeztek a feljelentések, különösen rabszolgák, zsidók, pogány férjek részéről. A rendőrség ismervén a helyeket és az időt, ahol és amikor az összejöveteleket tartották,

³⁹ Celsus, id. Orig. , III, 49, 50, 52, 55. *Oἱ γάρ ἐν γνωμῇ καὶ μετρακιθῆς παρενόις τε καί πρεοβνταις φλναρεῖν ημάς λέγοντες.* Tatian, *Adu. Gr.*, 33; Alex. Kel., *Strom.*, IV, 8 f.; Theodoret, *Adv. Gr.*, V; Lact., *Instit.*, VI, 4. V. ö. Szent Pál, 242 I.

⁴⁰ Lucian., *Peregr.*, 12. üssön eszünkbe *Hermas*.

⁴¹ Minucius, Felix, 9. „Nézzétek, hogy szeretik egymást!** Tertull., *Apol.* , 39. ,

⁴² Lamprides, *Caracalla*, 1. A palatinusi Alexamenes a császári háziartás egyik apródja lehetett. De Rossi, 1. c.

⁴³ Justin., *Apol.* II, 2; Athenag., 2, 3; Tertull., *Ad nationes*, I, 3; *Acta Pauli et Theclae*, 14, 16.

gyakran rajtaütött a gyülekezeten.⁴⁴ A vádlottak ki-hallgatása alkalmat adott a fanatikusoknak, hogy kitüntessék magukat. A hívek büszkélkedve gyűjtötték e tárgyalások aktáit;⁴⁵ kiteregették, mohón olvasták azokat; irodalmi műfajt csináltak belőlük. A bíró előtt való megjelenés sok dolgot adott, tetszelgéssel készültek reá. Ez iratok, melyekben a hálás szerep mindig a vádlotté volt, tüzelték a képzelmet, utánzá-sokra csábítottak, gyűlöletet fakasztottak a polgári társadalom és a dolgok oly rendje ellen, melyek mellett a jókkal így lehetett bánni. A római jog szörnyű kivégzési módjait teljes szigorúságukban alkalmazták. A keresztyénnek, miután *humilior* sőt infámis⁴⁶ számba ment, kereszt, vadállat, tűz, ostor volt a büntetése.⁴⁷ A kivégzés helyett néha Sardiniába való deportálásra és bányamunkára szólt az ítélet.⁴⁸ Kegyetlen enyhítés! A kínvallatásban a bírák teljes önkénnnyel és néha valóságos perverz ötletekkel jártak el.⁴⁹

Vigasztalan látvány ez. Senkinek se eshet rosszabul, mint a *philosophia* igaz barátjának. De hiába! Nem lehet egyszerre két ellenkező állásponton lenni. Marcus-Aurelius római volt; az üldözésben római módjára viselkedett. Hatvan év múlva egy ugyanolyan jószívű, de kevésbé felvilágosult elméjű császár, mint amilyen Marcus-Aurelius volt, Alexander Seve-rus majd, minden tekintet nélkül a római elvekre, meg fogja valósítani az igazi liberalismus programját; teljes lelkismereti szabadságot enged, visszavonja a társulás szabadságát korlátozó törvényeket. Töké-

⁴⁴ „Tót hostes quod extranei... Quotidie obsidemur, quotidie prodimur.“ TertulH., *Apol.*, 7; *Ad nationes*, I, 7; *Ad uxor.*, II, 2, 4, 8; Szent Cyprian, *De lapsis*, 5.

⁴⁵ Eus., *H. E.*, V, prooem. V. ö. Minucius Felix, 37.

⁴⁶ Tertull., *De fuga*, 13.

⁴⁷ Paul., *Sent.*, V, 21, 22, 23; Digest., XLVIII, XIX, 28, proovem.; 38, 3, 5, 7 §.

⁴⁸ Connth. Dionys., id. Eus., IV, XXIII, 10; *Philosophu-mena*, IX, 12. . i

⁴⁸ Minucius Félix, 28.

letesen igazat adunk neki. Azonban Alexander Severus mindezt azért tette, mert syria volt, idegen a császári hagyományuktól. Egyébiránt vállalkozása teljesen kudarcot vallott. A római ügy összes nagy restaurátorai, kik utána következnek, Decius, Aurclianus, Diocletianus visszatérnek azokhoz az elvekhez, melyeket Trajan, Antoninus, Marcus-Aurelius követett. E nagy emberek lelkiismeretének teljesen nyugodt volta tehát ne lejen meg bennünket; nyilvánvaló, hogy Marcus a szív feltétlen nyugalmával szentelt templomot a Capitoliumon legkedvesebb istennőjének: a Jóságnak.⁵⁰

⁵⁰ Dio Cassius, LXXI, 34.

V. FEJEZET.

A római Egyház növekedése. — Pseudo-Clemensi iratok.

Róma napról-napra mindenkorábban fővárosa lett a kereszténységnek és átvette Jeruzsálemtől az emberiségi vallási központjának szerepét. *Ci vitás sacro-sancta.*¹ E rendkívüli város tetőfokán állott nagyságának;² mi sem engedte előreláttni azokat az eseményeket, melyek majd a III. században leszállítják és arra korlátozzák, hogy már csak a Nyugatnak legyen fővárosa. A görög nyelv még legalább is annyira használatos volt benne, mint a latin és Kelet nafcgy elszakadása nem mutatta előjeleit. Az Egyháznak kizárolagosan görög volt a nyelve; a liturgia, a hitszónoklás, a propaganda ezt a nyelvet használta.³

Anicet nagy tekintélytellyel állt az Egyház élén. Az egész kereszteny világából fordultak hozzá tanácsért. Mindenek elismerték, hogy a római Egyházt Péter alapította; azt tartották, az apostol átruházta Egyházára a primátust, melyet Jézus neki adományozott;

¹ Apul., *Métám.*, XI, 26.

² De Rossi, *Piante iconografiche e prospettiche di Roma* (Róma, 1879), 46 és köv. 1. Aurelianus falának, vagyis a mai kerületnek Marcus-Aurelius vámvonala szabta meg a kiterjedését. I

³ De Rossi, *Bolletti.no*, 1865, 52 1. A III. század közepén a Szent Callixt catacombájában eltemetett pápák sírfeliratai görögnyelvük. |

erre az Egyháza vonatkoztatták a nyomós szavakat, melyekkel, úgy vélték, Jézus az alapkő szerepét szánta Cephasnak az épületben, melyet tervezett. Páratlan ügyességgel a római Egyház módját tudta ejteni, hogy ezzel egyidejűleg megmaradjon Pál Egyházának is. Péter és Pál összebekülvé egymással — íme a remeklés, mely megalapította Róma egyházi felsőbbsegét a jövőre. Egy új mythikus dualitás lépett Romulus és Rémusénak a helyébe. Már láttuk, hogy a husvét kérdezse, a gnosticismus, Justinus és Tatianus harcai Rómába torkoltak. Az összes viták, melyek majd a keresztény öntudatot marcangolják, ugyanezt az utat fogják követni; egész Constantinig a dissidensek Rómától fognak véleményt vagy éppen döntést kérni. A híres doktorok kötelességüknek tartják, okulásuk céljából felkeresni ez Egyháza, melyről mindenjában elismerik, hogy az első jeruzsálemi Egyház eltünése óta övé a régiség kiváltsága.⁴

Azok közé a keletiek közé kell sorolni, kik Anicet idejében érkeztek Rómába, egy Josephus vagy Hegesippos nevű, kétségtelenül palesztinai származású megtért zsidót.⁵ Gondos rabbinikus nevelésben részesült, tudott héberül és syr nyelven, nagyon járatos volt a zsidók íratlan hagyományaiban; de hiányával volt a kritikának. Mint a megtért zsidók legtöbje, a héberek Evangéliumát használta. A hit tisztaágáért való buzgása hosszú utazásokra és bizonyos apostolkodásra vitte. Egyháizról Egyháza járt, értekezve a püspökökkel, kérdezősködve hitük felől és jegyezgetve a lelkipásztorok sorrendjét, mellyel az apostolokhoz kapcsolódnak. A dogmák tekintetében való egyetértés, melyet a püspökök között talált, örömmel töltötte el. A Földközi-tenger keleti partvidékének mindezek a kis Egyházai teljes egyezésben fejlődtek. Különösen Corinthusban Hegesippos nagy vigaszta-

⁴ Εὐζάμενος την ἀρχαιοτατην Ἀρωμαίων ἐκκλησίαν ιοεῖν.
Origenes szavai, id. Eusebius, VI, XIV, 10.

⁵ Euseb., *H. E.*, IV, 22; Szent Jeromos, *De vbris ill.*, 22; Alex. Ke!, 262 1., Du Cange kiad.

lást lelt a beszélgetésekben, melyeket Primus püspökkel és a hívekkel folytatott, akiknél is a legorthodoxabb irányzatnak találta az érvényesülését. Innen Rómába ment, ahol érintkezésbe lépett Anicet-tel és gondosan vizsgálat alá vette a hagyomány mibenlétét.⁶ Anicetnek diakonja volt Eleutherios, ki később annak idején Róma püspöke lett. Hegesippus, noha judaizáló, sőt ebionita volt, jól érezte magát Pál Egyházaiban és ez annál szébb volt tőle, mert fogós elméjű volt ét-hajlott reá, hogy mindenütt eretnekséget lásson.⁷ »Minden püspök-utódlásban, minden városban, — mondja — a dolgok úgy történnék, ahogy a Törvény, a Próféták és az Úr rendelik.⁸ Miként Justinus, ő is megtelepedett Rómában és ottmaradt több, mint húsz éven át, nagy tiszteletben részesülve mindenektől a furcsálás mellett is, melyet kelettes keresztenysége és észjárásának bizarrisága kelthetett. Az Egyház rohamos átváltozásai közepette, mint Papias, ő is »régi emberinek, mintegy az apostoli korszak valamely megmaradt tagjának tünt fel.⁹

Bizonyos anyagi körülmény sokban hozzájárult

⁶ Αι,αδοχήν (Eus., IV, XXII, 3; v. ö. 2); helytelenül διατριβήν, amivel nem egyezik.

⁷ Steph. Gobar, id. Photius (cod. CCXXII) azt látszik állítani, hogy Hegesippus egyenesen ellenzi és tévedéssel vádolja Szent Pál, I Cor., II, 9 helyét. Ha ez igaz volna, érthehetlen lenne, hogy Eusebius és az egyházi hagyomány nem mond anathemát Hegesipposra. Már pedig Eusebius azok közé számítja, kik az igazság védelmezői az eretnekekkel szemben (IV, VII, 15; v. ö. Sozom., I, 1). Ha Pál Hegesippus szemében eretnek volt, hogy értsük Hegesipposnak azt az elméletét, mely szerint az Egyház egész a gnostikusokig szűz volt minden eretnekstől? Különben is, miként lehetett volna utazásaiban oly teljes egyetértésben Egyházakkal, melyek közül többen nyilvánvalónan hívei voltak Pálnak? És vájjon Rómában, hol Hegesippus húsz évig zavartalan összhangban élt az Egyházzal, Pál kultusza nem vált-e elválaszthatatlanná Péter kultuszától? Birtokában kellene lennünk a résznek, melyre Gobar céloz, hogy helyesen ítélhessünk.

⁸ Eusebius, H. E., IV, 8, 11, 12.

⁹ Ἰπ/autg τε ἀνίρ καὶ αποαπλικός. Gobar, I. c. V. Ö. Szent Jeromos, I. c.

ahhoz a kimagasodáshoz, melyet az összes Egyházak elismertek a római Egyhárról. Ez az Egyház roppant gazdag volt; javai, melyeket ügyesen igazgattak, segély- és propaganda-alapul szolgáltak más Egyházak irányában. A bányamunkára ítélt hitvallók támogatást kaptak tőle.¹⁰ Rómában volt mintegy a keresztenység közös kincstára. A vasárnapi gyűjtés, a római Egyház ez állandó intézménye, alkalmassint már szokásban volt. Csodás igazgató képesség buzgóit e kis gyülekezetben, melyben mintha Judea, Görögország és Latiam a nagyszerű jövő céljából egyesítették volna legkülönbözőbb adományaikat. Míg a zsidó monotheismus a megrendíthatetlen alapot szolgáltatta az új alakuláshoz és Görögország a gnosticismus révén folytatta szabad elmélkedésre irányuló művét, Róma csodálatra gerjesztő kitartással állott neki a szervezés és kormányzás munkájának. mindenféle tekintély, mindenféle mesterkedés alkalmass volt neki e célra. A politika nem riad vissza a csalástól; már pedig a politika már ott fészkelte a római Egyház legititkosabb műhelyeiben. Ez időtájban új apokryph irodalom támadt, melynek révén a római jámborság ezúttal is megkísérte, hogy ráerőltesse magát a kereszteny világra.

Clemens neve volt a fictiv kezesség, melyet a hamisítók kegyes céljaik takarójául választottak. A nagy hírnév, melyet a régi római lelkipásztor maga felől hagyott, a jog, melyet elismertek róla, hogy mintegy pecsétjével lássa el a forgalombajutásra érdemes könyveket, alkalmassá tette e szerepre.¹¹ A Péterről nevezett *Kenigmata* és *Periodi* alapján,¹² egy ismeret-

¹⁰ Corinth. Dionys., id. Eus., IV, XXIII, 9—10; figyelembe veendő Eusebius megjegyzése. V. ö. Alex. Dionys., id. Eus., VII, V, 2; Szent Bazil., *Epist.*, 70 (220).

¹¹ Limust, Péter egy másik vagy legalább vélt utódját szintén kezesévé lelték apokryph apostoli aktáknak. *Bibi. max. Patrum*, Lugd., II, 67 és köv. 1.

¹² *Recognitiones*, I, 27—72; IV—VI. Figyelembe veendő különösen III, 75. L. A kereszteny Egyház, XVII. f.

len szerző, ki pogánynak született és az essen-ebionita kapun lépett be a kereszténységbe, megszerkesztett egy regényt, melynek Clemenst vették a szerzőjének is meg a hősének is. E becses irat, melynek a végkifejlődés meglepetései miatt *Reáismerések*¹³ a címe, két formában jutott reánk, melyek meglehetősen különböznek egymástól és amelyek közül alkalmásint se az egyik, se a másik nem az eredeti.¹⁴ Mindkettő, úgy látszik, egy elveszett iratban¹⁵ gyökerezik, mely abban az időtájban látott először napvilágot, amelynél tartunk.¹⁶

A szerző abból a feltevésből indul ki, hogy Cleu mens volt Péter közvetlen utóda a római Egyház élén és az apostolok fejedelmétől kapta a püspöki felavatást. Amiként a *Kerygmata* Jakabnak volt ajánlva, ugyanúgy az új regénynek is levél van az élén, melyben Clemens értesíti Jakabot, aki »a püspökök püspöke és a héberek Jeruzsálemben levő szent Egyházának a feje« Péter erőszakos haláláról és elmondja, hogy ez az apostol, valamennyiök között az első, Jézus igazi társa, igazi barátja, kit Jézus egyedüli alapjává rendelt az Egyháznak, miként tette meg őt, Clemenst, utódjának Róma püspökségében és megbízta, írja meg röviden és küldje el Jakabnak utazá-

¹³ Αναγνωρισμοί.

¹⁴ Az egyik csak Rufinus latin fordításában van meg; ez a tíz könyvre osztott *Recognitiones* 'Αναγνωρισμοί). A másik, mely busz beszélgetés-ro vagy homelia-ra van osztva, görögül maradt fent. A *Recognitiones* későbbinek látszik a *Homeliák*-nál. A *Recognitiones* szerzője olvasta Bardesanes értekezését *De fato*. L. Merx, *Bardesanes*, 88 és köv. 1.; Hilgenfeld, *Barde-sanes*, 133 és köv. i

¹⁵ Ez elveszett irat alkalmásint a *Recognitiones* másik formája, melyet Rufinus említi (*Praef. ad Gaudent.*). V. ö. Lipsius, *Die Quellen der roem. Petrususage*, 13 és köv. L; Lagarde, *Recogn. syr.* Leipzig, 1861. :

¹⁶ Irenaeus (III, III, 3), úgy látszik, ismerte a könyvet, ha nem is fogadta el egészen. Origenesnek birtokában volt.

saik és közösen folytatott igehirdetésük történetét.¹⁷ A mű nem szól Péter Rómában való idozéséről, se halálának körülményeiről. Ez utóbbi dolgok kétség-telenül egy második munkának tették a tárgyat, amely munka folytatása volt a reánkmaradtnak.¹⁸

Az ebionita, Pál iránt ellenséges szellem, mely az első *Kerygmata* velejét tette,¹⁹ itt nagyon elmosódott. Pál elő se fordul a műben. Bizonyára nem ok nélkül történik, hogy a szerző úgy tesz, mint aki nem ismer más apostolt, mint csak a Péter és Jakab vezetése alatt álló tizenkettöt és egyedül Péternek tulajdonítja a dicsőséget, hogy a keresztenység elterjedt a pogány világban. Számos helyen még észrevehetők a judeo-keresztények szidalmai; de minden csak tompítva hangzik; Pál tanítványa is majdnem bántódás nélkül olvashatta a könyvet. Az apostoli harcoknak az a rágalmazó története ugyanis, melyet egy gyűlölködő iskola koholt, de amelynek egyes szakaszai minden kereszténynek kinyerhették a tetszését, lassanként elvesztette szektárius színezetét, majdnem katholikussá lett és a hívek legnagyobb részénél elfogadtatásra lelt. A Szent Pál ellen való célzások meg-lehetősen homályosakká váltak. Ami gyűlöletes volt az elbeszélésben, az Simon mágusra nehezedett; feledték a célzásokat, melyeknek neve az elfátyolzássára szolgált; csak Nero másodpéldányát látták benne az Antikrisztus pokoli szerepében.²⁰

A mű az antik regény összes szabályainak betartásával van megszerkesztve. Semmi se hiányzik belőle: utazások, szerelmi epizódok, hajótörések, egymással összetéveszthető ikrek, kalózoktól elrabolt

¹⁷ Clemens levele Jakabhoz, a regény élén. E levélhez, mint a regény bevezetését, hozzákapcsolják Péter levelét Jakabhoz és Jakab *Diamartyria-ját*, ami a régi *Kerygmata* élén volt.

¹⁸ Epist. Clem. ad Jac., 19.

¹⁹ L. A keresztény Egyház, 324 és köv. L; E. Westerburg, *Der Ursprung der Sage dass Seneca christ gewesen sei* (Berlin, 1881).

²⁰ Hornéi., II, 17.

emberek, összetalálkozások oly személyek között, kiket a kalandok hosszú sora tartott elválasztva egymástól, — mindezek megvannak benne. Clemens, következéseképpen a már nagyon régen meggyökeresedett összetévesztésnek,²¹ úgy szerepel benne, hogy tagja a császári családnak.²² Anyja, Mattidia, kiválóan szűzies római hölgy, ki a nemes Faustushoz ment nőül. Sógora bűnös szerelmétől üldözöttetve és mind a maga becsületét, mind családjának hírnevét meg akarván menteni, férje engedelmével odahagyja Rómát és útra kel Athénbe, hogy ott neveltesse fiait, Faustinust és Faustinianust. Négy év múltán, minthogy nem kap róluk híreket, Faustus, harmadik fiával, Clemenssel együtt hajóra száll, hogy felkeresse feleségét és két fiát. Ezernyi kaland után apa, anya, a három fiú összetalálkoznak. Eleinte nem voltak keresztenyek, de mind megérdemlik, hogy azok legyenek és azzá is lesznek. Mint pogányok, tisztes erkölcsük voltak, már pedig a szűziességnak megvan az a kiváltsága, hogy Isten önmagának tartozik azoknak a megmentésével, kik természeti ösztönből s szűziesen éltek. »Ha nem volna feltétlen szabály, hogy keresztség nélkül nem lehet üdvözülni, a szűzies pogányok üdvözölnének.® A hitetlenek, kik megtérnek, olyan emberek, kik jó erkölceikkel kiérdemelték a megtérést.²³ Clemens találkozik Péter és Barnabás apostolokkal, hozzájuk csatlakozik, elbeszéli igeHIRDETÉSÜKET, Simon ellen való harcaikat és alkalmat ad családja összes tagjainak a megtérésre, melyre már oly jól elő voltak készítve.

E regényes keret csak ürügy a kereszteny vallás apológiájára és annak a kimutatására, mennyire felette áll a kor philosophiai és theurgikus véleményeinek. Szent Péter már nem az a galileai apostol, akit a *Cselekedetek-böi* és Pál leveleiből ismerünk;

²¹ L. Az *Evangéliumok*, 311 és köv.].

²² *Homel.*, XII, 8 és köv. Mattidia és Faustus neve Hadrian családjából van véve.

²³ *Homel.*, XIII, 13, 21.

ügyes polemista áll előttünk, philosophies, fölényes ember, ki a sophista-mesterség összes fogásait felhasználja az igazság szolgálatában. Aszkéta életmódja, szigorú xerophagiája²⁴ az essenusokra emlékeztet. Felesége mint diakonissa kíséri utazásaiban.²⁵ A fogalmak azokról a társadalmi állapotokról, melyek között Jézus és az apostolok éltek, már teljesen tévesek voltak.²⁶ Az apostoli chronologia legegyszerűbb adatait se ismerték.

A szerző dicséretére meg kell mondani, hogy ha a közönség hiszékenységébe vetett bizalma vajmi naiv is, a megvitatásban oly jóhiszeműségről tesz tanúságot, mely becsületére válik türelmességgének. Igen jól elismeri, hogy az ember ártatlanul is tévedhet. A regény személyei között Simon mágus az egyetlen, kit teljes kárhoztatás ér. Tanítványai, Apion²⁷ és Anubion közül az első azt az igyekvést képviseli, mely a mythologiából valami vallásilag értékeset akar leszűrni, a második pedig a tévútra vezetett őszinteséget, mely egyszer majd megkapja jutalmát az igazság megismerésével. Simon és Péter metaphysikai, Clemens és Apion erkölcsstani vitát folytatnak. A tévelygők iránt való rokonszenv és részvét valami megható árnyalata áraszt bájt e lapokra, melyeken érzik, hogy olyan valakinek a tollából erednek, ki átélte a kétésg szorongásait és mindenkinél jobban tudja, meny nyit szenvédhet és mily érdemeket szerezhet az ember az igazság keresésében. Clemens, miként Napolisi Justinus, megpróbálkozott az összes philotsophiai rendszerekkel; a lélek halhatatlanságának, az elkövetkezendő jutalmaknak és büntetéseknek, a Gondviselésnek, az ember Istenhez való viszonyának nagy kérdései nyugtalansággal töltik el; egyetlen iskola se tudta kielégíteni; kétségbbeesetten már a legotrom-

²⁴ *Homel.*, XII, 6, 7.

²⁵ *Ibid.*, XIII, 11.

²⁶ *Ibid.*, I, 8, 9.

²⁷ Apion Plistonices, a zsidók hires ellensége. *Homel.*, IV, 7; V, 2, 27.

bább babonaságba veti magát, mikor Krisztus szava elhatol hozzá. A tanban, melyet mint Krisztusét adnak elő neki, megtalálja a feleletet minden kétségré; keresztnyé lesz.

Pseudo-Clemensben már teljesen megvan a pogányság cáfolásának az a rendszere, mely majd az összes Atyák érvelésének alapjául fog szolgálni. A mythologia eredeti értelme általánosan feledésbe merült; a régi physikai mythosok méltatlan mesékké váltak és már mi táplálékot se nyújtottak a lelkeknek. Könnyű volt kimutatni, hogy az Olympos istenei igen rossz példákat adtak és utánzásuk gonosztevőt nevel az emberből.²⁸ Apion hiába igyekszik symbolikus magyarázatokba menekülni. Clemensnek nem kerül fáradtságába megállapítani, hogy a polytheismus feltétlenül képtelen komoly erkölcsstan megalapozására.²⁹ Clemens szívénék legyőzhetetlen szükségletei vannak: becsületes, jámbor, ártatlan mi-voltában oly vallást kíván, mely kielégítse élénk érzékenységét. A két ellenfél egy pillanatra felújítja ifjúkoruk emlékeit, melyeket most fegyverekül használnak fel. Apion valamikor vendége volt Clemens apjának. Ahogy egy napon Clemenst szomorúnak és betegnek láta a gyötrelmektől, melyeket az igazság keresése okozott neki, Apion, ki orvosi képességekkel hivalkodott, megkérdezte tőle, mi bántja? »Az ifjak betegsége!... Fáj a lelkem!» — felelt Clemens. Apion azt hitte, szerelemről van szó, a leghelytelenebb beszédekkel igyekezett hatni reá és bizonyos erotikus munkát írt neki, melynek felemlítését Clemens több maliciával, mint alkalomszerűséggel belevegyíti a vitába.³⁰

A könyv philosophiája a deismus és pedig mint a kinyilatkoztatásnak, nem az értelemnek a gyümölcse. A szerző szól Istenről, Isten természetéről,

²⁸ Jól érezték ezt maguk a pogányok is. Philosl., *Soph.*, 11, I, 15.

²⁹ *Homel.*, IV és V.

³⁰ *Ibid.*, V, 2 és köv.

tulajdonságairól, gondviseléséről, a rosszról, mint megpróbáltatásról és az ember érdemeinek kútfejéről,³¹ Cicero és Epictetus módjára. A pscudo-cleménsi regény szerzője, világos és egyenes elme lévén, ellenzöje a montanista tévedéseknek³² és a gnostikusok quasi-polytheismusának, szigorúan monotheisla, vagy, amiként akkor neveztek, monarchista.³³ Isten olyan lény, kinek lényege egyedül csak nála lehetséges.³⁴ A Fiú természettől fogva alarendeltebb. E felfogások, melyek nagyon egyezők Pseudo-Hermaséival,³⁵ sokáig alapjául szolgáltak a római theologiának.³⁶ Nemhogy forradalmi gondolatok, hanem konzervatív elméletek számába mentek Rómában. Alapjában a nazareusok és ebionilák, vagy inkább Philo és az essenusok theologiája volt ez, a gnosticismus irányába fejlesztve. A világ a jó és a rossz harcának színtere. A jó valamicskével minden előnybe jut a rossz felett és végül is győzni fog. A jó részleges diadalai a próféták, Ádám, Ábel, Enoch, Noé, Ábrahám, Mózes egymásután való megjelenései során következnek be; vagy inkább úgy van, hogy egyetlen próféta, a halhatatlan és bünlelen Ádám, a kiváltképpen való ember-typus, Isten tökéletes képmása, a folyton élő, alakját és nevét folyton változtató Krisztus szüntelen járja a világot és betölti a történelmet, örökké ugyanezt a törvényt hirdetve ugyanannak a Szent Léleknek a nevében.³⁷

³¹ *Ibid.*, II, III, XVI.

³² *Homel.*, III, 12—14, 22, 26—27; XVII, 18.

³³ *Ibid.*, XI, 14. V. ö. Tértül!., *Adó. Prax.*, 3.

³⁴ *Hom.*, XVI, 15—17.

³⁵ *Pásztor*, simil. V. Miként a *Pásztor* szerzője, a pseudo-cleménsi regény szerzője se nevezi soha a nevén Jézust; minden úgy mondja: „a próféta“ vagy „az igazi próféta“. Levél Jakabhoz, 11.

³⁶ Eusebius, *H. E.*, V, 28.

³⁷ *Homel.*, II, 15—17; III, 20—26. V. ö. Epiph., Lili, 1; *Héb. Evang.*, 15 1., 22—23 sor, Hilg. Mahomet itt kapcsolódott az esseno-ebionismushoz; azt állította, hogy ő „az igazi

Mózes igazi törvénye majdnem megvalósította az absolut vallás eszményét. Azonban Mózes nem foglalt írásba semmit³⁸ és utódai megváltoztatták intézményeit.³⁹ Az áldozásokban a pogányok győzelme nyilvánult a tiszta törvény felett.⁴⁰ Az Ó-Szövetségbe egész sereg tévedés csúszott be.⁴¹ Dávid, hárfájával és véres zsoltáraival már jóval alsóbrendű próféta. A többi próféta még kevésbé volt tökéletes Ádám-Krisztus.⁴² Másfelől a görög philosophy agyrémek szövédéke, valóságos logomachia.⁴³ A prófétai szellem, mely nem más, mint a megnyilvánuló Szent Lélek, megjelent egy végső Krisztusban, Jézusban, ki maga Mózes, annyira, hogy köztük nincs se harc, se vetélykedes. Az egyikben hinni annyi, mint hinni a másikban, mint hinni Istenben. A keresztény azért, hogy keresztény, még nem szünt meg zsidónak lenni (Clemens mindenkor annak nevezi magát; ő és egész családja »zsidókká« lesznek⁴¹). A zsidó, ki ismeri Mózest és nem ismeri Jézust, nem fog elkárholni, ha híven követi, amit ismer és nem gyűlöli, amit nem ismer. A pogány eredetit keresztény, ki ismeri Jézust és nem ismeri Mózest, nem kárhozik el, ha

próféta¹¹, az egyetlen és ősi *kitáb* kinyilvánítója. Sprenger, Leben Mohammed, I, 23 és köv. 1.; G. Roesch, *Theol. Stud. und Keit.*, 1876, 417 és köv. 1.

³⁸ Hogy elvitassa Mózestől a Pentateuch szerzőségét, a szerző ugyanazokra az érvekre hivatkozik, mint a modern kritika: Mózes halálának elbeszélése, Helkias felfedezése, Esdras szerepe.

³⁹ Hornet., II, 38; III, 8; III, 42, 43—58.

⁴⁰ Essenus gondolat. Hornet., III, 26; *fi ecognit.*, III, 24, 26; v. ö. Ebion. Evang., Epiph., XXX, 16.

⁴¹ Hornet., II, 38, 39, 43, 44, 65; III, 10. V. ö. az ebioniták (*id.* Epiph.l, Ptolemaeus, Apelles hasonló kijelentéseit. Methodius, *Conviv. dec. virg.*, or. 8.

⁴² Epiph., XXX, 15. Közös gondolat az essenusokkal és Philóval. Innen az az egész, a patriarchákhöz kapcsolódó és az eredeti kinyilatkoztatás szövegével hivalkodó pseudo-epigraphikus irodalom, mely időszámításunk kezdetének táján szülegett.

⁴³ Hornet., II, 6—8; IV, V, VI.

⁴⁴ Hornet., V, 2; XX, 22 (*ιονδαίονς γεγενημένονς*).

betartja Jézus törvényét és nem gyűlöl a törvényt, mely nem jutott el hozzá.⁴⁵ Egyébiránt a kinyilatkoztatás csak a fény sugár, melynek világosságánál a rejte minden ember szívében ott levő igazságok minden ember számára láthatókká válnak; az ilymódon való megismerés nem megtanulás, hanem megértés⁴⁶

Jézusnak Istenhez való viszonya ugyanaz volt, mint mind a többi prófétáé. Eszköze volt a Léleknek, ez az egész. Az eszményi Ádám, ki többé-kevésbé elhomályosultan minden e világra született emberben benne van, a prófétákban, kik a világ oszlopai, teljesen tudatos és egészben felkarolásra jutott. »A. Mi Urunk, — mondja Péter, — sohasem állította, hogy van más Isten, mint aki minden teremtett és sohasem mondta magát Istennek; csak — joggal, — boldognak nyilvánította, aki őt a mindeneket teremtett Isten fiának jelentette ki. — De nem gondolod-e, mondja Simon, hogy aki Istentől ered,⁴⁷ Isten az? — Hogy lehetne? — felel Péter. — Az Apának lényege, hogy nem teremtett lény; a Fiú lényege, hogy teremtett lény; már pedig, aki teremtett lény, nem vethető egybe a nem-teremtett vagy önmagát teremtő lényvel. Aki nem mindenben ugyanolyan, mint egy másik lény, nem illethető ugyanazokkal az elnevezésekkel, mint az.⁴⁸ A szerző sohasem említi Jézus halálát és semmi se mutatja, hogy valami theologiai fontosságot tulajdonít e halálnak.

Jézus tehát próféta, a legvégső próféta, az, akiről Mózes megmondtá, hogy őutána cl fog jönni.⁴⁹ Vallása csak megtisztítása Mózesének, megrostálása a

⁴⁵ *Ibid.*, VIII, 5—7.

⁴⁶ *Ibid.*, XVIII, 6.

⁴⁷ Τον από θεοῦ.

⁴⁸ Hornéi., XVI, 15—17. A sabianusok vagy mendaiták, kik elkasíták, ma pontosan ugyanezt az érvelést fordítják a katholikus tan ellen. Siouffi, *Kelig, des Soubras*, 34—35 1. Emlékezzünk Mahometre, 'kinek oly sok érintkezése volt az elkasítákkal. L. *Az Evangéliumok*, XX. f.

⁴⁹ Hornéi., III, 45—57.

hagyományoknak, melyek között voltak jók és voltak helytelenek.⁵⁰ Vallása tökéletes; megfelel a zsidóknak is, a helléneknek is, a tanult embereknek is, a báróknak is. Időbelileg a tizenkét apostolon át folytatódik, akiknek Péter volt a fejük és azokon át, kik tőlük kapták hatalmukat. Az álmokra, egyéni látmányokra való hivatkozás csak elbizakodottság műve.⁵¹

A könyv, mely bizarr keveréke az ebionismusnak és a philosophikus szabadelvűségnek, a szükkorú katholicismusnak és az eretnekségnek, a Jézus iránt való rajongó szeretetnek⁵² és az aggodalomnak, hogy túlozzák szerepét, a profán tanultságnak és a chima crás theosphiának, a rationalismusnak és a hitnek, huzamosan nem elégítette ki az orlhodoxiát; de megfelelt a syneratismus oly időszakának, mikor a kereszteny hit különböző pontjai kevéssé voltak megállapítva. A modern kritika éleselméjűségének csodáira volt szükség, hogy Simon mágus álarca mögött még felismerjük a Pál ellen irányuló szatirát.⁵³ A Tégcredményben a könyv összebekítő irat. Mérsekelt, eklektikus szellemű ebionitának a műve, kinek nincs ínyére se a gnostikusok és Marcion a judaismust illető igazságtalan ítélezése, se Montanús tanítványainak nő-prof éciája.⁵⁴ A körülmetélés nem kötelező; mindenkorral a körülmetélt felette áll a körülmetélcennyek. Jézus felér Mózessel; Mózes felér Jézussal.⁵⁵ A tökéletesség annak a belátása, hogy a kettő egy, az új törvény a régi és a régi törvény az

⁵⁰ Ez az értelme az utasításnak, melyet e szekta oly gyakran ad Jézus ajkára: „Legyetek jó pénzváltók“, kik csak azt tartják meg, ami érdemes reá. *Hom.*, II, 61; III, 48. 50, 51; XVIII, 20; *Recogn.*, II, 51; Alex. Kel., *Strom.*, I, 28; *Pistis Sophia*, 220 1.

⁵¹ *Hornéi.*, XVII és XVIII, főként XVII, 18—19; XVIII, 6.

⁵² *Ibid.*, III, 54. ,

⁵³ A *Recognitiones*-ben Simon utált neve mögött inkább a gnosticismus tévedéseit lehet megpillantani.

⁵⁴ *Hom.*, XI, 35; XVII, 13 és köv.

⁵⁵ A *Recognitiones*-ben enyhült e tan.

új. Akik birtokában vannak az egyiknek, el lehetnek a másik nélkül. mindenki maradjon meg a magáénál és ne gyűlölje a többieket.

Ez, amint látható, feltétlen tagadása volt Pál tanának.⁶⁶ Thcologusunknak Jézus inkább helyreállító, semmint újító. Sőt e helyreállításban is Jézus csak tolmácsa ama bőlcsek hagyományának, kik az általános megrömlés közeppette se tévesztették el Mózes törvényének igazi értelmét, amely törvény nem más, mint Ádám vallása, az emberiség ősi vallása. Pseudo-Clemens szerint Jézus maga Ádám.⁶⁷ Szent Pál szerint Jézus egy második Ádám, mindenben ellenkezője az elsőnek. Pseudo-Clemens könyvében Ádám bukásának gondolata majdnem teljesen elmosódott. Különösen egy tekintetben az ebionita szerző józanabb fel fogást tanúsít, mint Pál. Pál szüntelen hangoztatja, hogy az ember kiválasztottsága és keresztenyi elhivatottsága semmikép se a személyes érdem következménye. Az ebionita, liberálisabb gondolkodással, azt tartja, hogy a becsületes pogány erényeivel előkészítí megtérését. Távolról sincs azon a véleményen, hogy a hitetlenek minden cselekedete megannyi vétek. Az ő szemében Jézus érdemeinek nincs az a transcendens szerepük, mint Pál rendszerében, Jézus az embert összekötöttsébe hozza Istennel; de nem teszi magát Isten helyére.

A pseudo-clemensi regényt szószaporítása, rhetorikája, elvont és legnagyobb részt a görög iskoláktól kölcsönzött philosophiája élesen elkülönbözteti az első kereszteny inspiratio igazán authentikus irataitól. Ez már nem sémita, árnyalástan könyv, aminők a tisztán judeo-kereszteny iratok. Bár nagy csodálója a judaismusnak, a szerzőben graeco-italiai szellem lakozik, politikai szellem, melyet mindenekelőtt a társadalmi szükséglét, a nép erkölce foglalkoztat. Kul-

⁶⁶ II Cor., V, 17.

⁶⁷ *Recogn.*, I, 45; *Hom.*, III, 17—21. Epiphanes szerint ugyanez volt az ebioniták tana is. *Haer.*, XXX, 3.

túrája merőben hellenikus; a hellenismusból csak egy dolgot utasít vissza, a vallást. A szerző minden tekintetben olyannak nyilvánítja magát, hogy ugyancsak felette áll Szent Justinusnak. Az Egyház jelentékeny töredéke elfogadta a művet és az apostoli korszak legtiszteltebb könyvei mellett, az Új-Szövetséggel határosán adott neki helyet.⁵⁸ A vaskos tévedések, melyek Jézus-Krisztus istensége és a szent könyvek felől benne olvashatók voltak, ellene szóltak ottmaradhatásának; de azért tovább is olvasták; az orthodoxok azzal feleltek a kifogásokra, hogy Clemens folt nélkül írta meg könyvét, de az eretnekek megváltoztatták.⁵⁹ Kivonatokat készítettek belőle, melyekben a hátrányos részeket mellőzték és amelyekről szívesen elismerték a theopneustiát.⁶⁰ Már láttunk és ugyancsak fogunk még látni példákat eretnekektől származó regényekre, melyek ilymódon kitárolásra kényszerítik azt orthodox Egyház kapuit és befogadtatják magukat, mert épületesek és tápláléket szolgáltathatnak a jámborságának.

Annyi tény, hogy ez az ebionita irodalom, kissé gyermekes naivitása mellett is a legnagyobb fokban fel volt ruházva a kereszteny kenetességgel. Hangja valami megindult predikálásé volt; jellege lényegileg egyházi és pásztori. Pseudo-Clemens a hierarchiának legalább is ugyanoly lelkes párhíve, mint Pseudo-Ignác. A gyülekezet a vezetőben összegeződik; a pap-ság nélkülözhetetlen közvetítő Isten és a nyáj között.⁶¹ A püspök félszavából is kell érteni, nem való bevární, amíg azt mondja: »EZ az ember ellenségem,» — hogy kerüljék ez embert. Barátkozni valakivel, akit a püs-

⁶⁸ Credner, *Gesch. des Neatest. Kanon*, 238, 241, 244, 249, 250 1.; Tillemont, *Mém.*, II, 163 1.

⁶⁹ Az Athanasiusról nevezett synopsis, Credner, op. cít., 250; Dressel, *Clementinorum epitomac duae*, Leipzig, 1873; Reuss, *Gesch. der heiligen Schriften*, 252 1.

⁷⁰ Epiph., *Haer.*, XXX, 15.

⁷¹ Clemens levele Jakabhoz, 2, 16, 17, 18. A *Constit. apóst.* e tekintetben csak továbbfejlesztik a *Homeliák* tanát.

pök nem szeret, szóba állani valakivel, akit kerül, annyi, mint kívülhelyezkedni az Egyházon, odaállaní legnagyobb ellenségei közé. A püspöknek oly terhes a hivatása! Mindenkinek iparkodnia kell, hogy megkönnyítse neki; a diakonok a püspök szemei, minden meg kell látniok, tudniok számára.⁶² Bizonyos kémkedést kell folytatni; azt, amit clericalis szellemnek lehet nevezni, sohasem juttatták határozottabb kifejezésre.

A megtart ózkodás és az essenui viselkedés nagy becsületben állott.⁶³ Az erkölcsök tisztasága volt e jó szektáriusok legfőbb gondja. Szemükben a házasság-törés rosszabb, mint az emberölés. »A szűzies nő a legszebb dolog a világon, a legtökéletesebb emléke Isten eredeti teremtésének. A jámbor nő, ki csak a szentek társaságában leli tetszését, az Egyház ékesrése, illata, példája; segíti a szűzieket, hogy szűziek legyenek; Isten magát is elbájolta. Isten szereti, kívánja, magának tartja; gyermeké Istennek, jegyese Isten Fiának, szent világosság az öltönye.®⁶⁴

E mystikus képek mellett is a szerző nem párt-híve a szüzességnek. Ehhez nagyon is zsidó. Azt akarja, hogy a papok már korán megházasítsák az ifjakat, sőt házasodásra bírják még az aggastyánokat is.⁶⁵ A kereszteny asszony szereli férjét, dédelgeti, kedveskedik neki, szolgálja, igyekezik tetszésére lenni, engedelmeskedik neki mindenben, ami nem engedetlenség Isten iránt. A gondolat, hogy másvalaki szeresse, mint a férje, élénk gyötrelem neki. Oh! mily bolond a férj, ki el akarja távoztatni feleségét Isten félelmétől! A tisztaságnak az Egyház a nagy forrása. Az asszony ott_tanúljá meg kötelességeit és ott hall Isten ítéletei-

⁶² Levél Jakabhoz, 12, 17, 18.

⁶³ *Hom.*, IV, 6; VI, 26; IX, 23; X, 26; XI, 34; XII, 6; XIV, 1; XV, 17; *Recogn.*, IV, 3; V, 36; *Epiph.*, *Haer.*, XXX, 25. Mint enyhítést 1., *Recogn.*, I, 12; III, 38; VII, 24 és lentebb ami a házasságra vonatkozik.

⁶⁴ *Hornéi.*, XIII, 15, 16; levél Jakabhoz, 6. 7. V. ö. *Constit. apóst.*, I, 8, 10.

⁶⁵ Levél Jakabhoz, 7. V. ö. *Epiph.*, XXX, 15.

ről, mely egy pillanatnyi gyönyört örökkítsen a kínzásban és bűntet. A férjnek, ha szépszerével nem sikerül, kényszerítenie kellene feleségét, hogy eljárjon az ily szentbcszédckre.

Még jobb azonban, — teszi hozzá a szerző a férjhez fordulva —, ha vele együtt te magad is eljösz, hogy te is tiszta légy és megismerhesd a tiszteletremélő házasság boldogságát. Atyának lenni, szeretni gyermekeidet, szereltetni tölük, minden módodban áll, ha akarod. Aki tiszta feleséget óhajt, tisztán él, teljesíti irányában a házastársi kötelességet, vele étkezik, vele él, vele jön a megszentelő beszédre, nem szomorítja meg, nem korholja ok nélkül, igyekezik tetszésére lenni, megszerezni neki minden díjat a kellemességet, amit tud és gyengédséggel pótolja azt, amit nem tud. E gyengédséget azonban a tiszta asszony nem várja be, hogy teljesítse kötelességeit. Férjét urának tartja. Ha az szegény, viseli a szegénységet; ha nincs mit ennie, vele éhezik; ha kivándorol, vele megy; vigasztalja ha szomorú; még ha nagyobb is a hozománya, mint férjének a vagyon, oly alárendelten viselkedik, mint akinek nincs semmije. Viszont a férj, ha szegény a felesége, tekintse olybá a jó viselkedést, mint ha bőséges hozománya volna. Az okos asszony mértékletes az italban és ételben;... fiatalemberekkel sohase marad egyedül, sőt még az aggastyánokkal is bizalmatlan, kerüli a kicsapongó nevetést; — a komoly beszédeket szereti, kerüli azokat, kik nem ügyelnek az illendőségre.⁶⁶ A jó Mattidia, Clemens anyja, példa e jámbor elveknek a gyakorlatba való átültetésére. Pogány létére minden feláldoz a tisztaágáért; a tisztaág megóvja a legnagyobb veszedelmektől és hozzásegíti az igaz valóság megismeréséhez.⁶⁷

⁶⁶ Homel., XIII, 13—21. V. ö. Constit. apóst., VI, 29.

⁶⁷ Homel., XIII, 20.

A kereszteny hitszónoklás fejlődött, hozzávegyült a kultuszhoz.⁶⁸ A szent összejöveteleknek a hitszónoklat volt a lényeges része. minden épülsének és minden vigasztalásnak az Egyház lett az anyja. Az egyházi fegyelemre vonatkozó szabályok már megszaporodtak. Hogy tekintélyt szerezzenek nekik, az apostoloktól származtatták azokat és miután apostoli hagyományok tekintetében Clemenst tartották a legbiztosabb kútfőnek, mert meghitt érintkezésben volt Péterrel és Barnabással, ismét csak e nagyrabecsült pásztor neve alatt virágzott ki egész apokryph irodalom azok felől az inlézkedések felől, melyekek állítólagosán a Tizenkettő testületé, rendelt el.⁶⁹ Ez apokryph compilatio magva, az egyházi törvények gyűjteményének első alapja, a syriaiknál majdnem vegyítetlenül maradt meg.⁷⁰ A görögöknel a gyűjtemény, mely idővel meg-növekedett, észrevehetően megváltozott és majdnem lelismerhelelenné vált.⁷¹ Ügy idézték, mint ami a Szentíráshoz tartozik, noha bizonyos fentartások min-dig kétségessé tették canonikus voltát.⁷² Már korán igénybe vették a szabadságot, hogy az állítólag apostoli nyilatkozatoknak oly formát adjanak, melyet leg-alkalmasabbnak véltek, hogy hatással legyen a hívekre

⁶⁸ L. XIII. és XIV. homelia és a Jakabhoz intézett levél, 12, 16.

⁶⁹ Λιαταγαί, δίδαγαί, δίδαον. αλιαί.

⁷⁰ P. de Lagarde, *Didascalia apóst.* (Lipsiae, 1854); *Eeliquiae juris eccl. antiquissimi* (Lipsiae, 1856); Bunsen, *Analecta antenicaena*, II.

⁷¹ *Constituiones aposlolocae*, nyolc könyv. A VII. és VIII. könyv későbbi hozzátétel. Az első hat könyvben is sok a betoldás. A keleti fordítások sokban különböznek a görögötől.

⁷² Euseb., *H. E.*, III, XXV. 3: *De aleatoribus*, ad calcem Cypr., Rignault kiad., 349 1.; Athan., *Epist. fest.*, 39; Epiph., *Haer.*, LXX, 7. 10 sth.; *Canones apóst.*, 86; Niceph. Stichometr., Athan. Synops., Sin. Anast.. stb. [Credner, *Gesch.*, 234, 235, 236, 241, 244, 247, 250, 252, 256 1.] Concil. Trullanum, 2 canon; Pholius, cod. CXII, CXII; Niceph. Call. [Credner, 256 1.J; Tillemont, *Nem.*, II, 164 és köv. 1.

és meghajlásra bírja őket;⁷³ a különböző összeállítások,⁷⁴ amelyek egyébiránt a legszorosabb rokonságot tüntetik fel a *Reáismerések* regényével,⁷⁵ mind Clemens nevét viselik az élükön. A II. század egész pseudo-clemensi irodalmának ilyenformán teljesen egységes a jellege.

Ami ez irodalmat leginkább megkülönbözteti, az; a gyakorlati szervezésre irányuló szellem. Már Clemens Jakabhoz intézett állítólagos levelében, mely a *Recogniūones* előszavául szolgál, Péter halála előtt hosszú beszédet mond a püspökségről, az azzal járó kötelességekről, nehézségekről, annak kiválóságáról, a papokról, diakonokról, catechistákról, amely beszéd mintegy új kiadása a Titushoz és Timotheushoz intézett leveleknek.⁷⁶ Az apostoli constitutiók mintegy fokozatosan kibővült codificatióját tették e lelkipásztori szabályoknak. Amit Róma megalkotott, az nem a dögma; kevés Egyház volt meddőbb a speculatióban, kevésbé tiszta a tan tekintetében: az ebionismusnak, a montanismusnak, az artemonismusnak egymásután

⁷³ így az apostoli szabályoknak az a gyűjteménye, melyet Bickell, Lagarde, Pitra, Hilgenfeld (*Nov. Test, extra can. rec.*, IV. 93 és köv. 1.) közzétételéből ismerünk és amelyet már Alex. Kel. a γραφή névvel említ (Lagarde, *Reliquiae*, XIX—XX, 76 I.; Hilg., 95, 98, 105 I.) és amely, úgy látszik, ugyanaz a munka* mint amelyet Rufinus (*Expos, in symb. apóst.*, 38) és Szent Jeromos (*De viris ill.*, 1) *Duae viae vei Judicium Petri* (v. ö. *Const, apóst., init.*) címen említ. Min lamellett 1. Gebh. és Harm, *Patres apóst, op.* I, II, 2-ik kiad., XXVIII—XXXI 1. A fawari Λδι, αχή τού δόδεκα αποστολών kézirat (Philoth. Bryenne, 1 1.) közöttétele még hátra van. V. ö. Hilg., 79 és köv. 1. L. Eus., *H. E.*, II, XXV, 4.

⁷⁴ Cotelier, *Patres apóst.*; Tillemont, *Mém.*, II, 162 és köv. 1.; Lagarde, *Reliquiae*, 35, 74, 80 stb. 1.; Credner, *Gesch. des neutest. Kanon*, 241 1.

⁷⁵ Sin. Anast., Nicephor, Credner, 231, 244 I. V. ö. az egyházi fegyelem feltüntetését Clemens Jakabhoz intézett levelében és a *Constit.* fegyelmét. Figyelembe veendő *Constit. apóst.*, VIII, 10, Jakab, Clemens, Evodus mint a jeruzsálemi, római, ántiochiai Egyház képviselői.

⁷⁶ Epist. Clem. ad Jac., 5 és köv.

sikerült ott többségre jutnia. Amit Róma létesített, az a fegyelem, a katholicismus.

Alkalmasint Rómában írták le először a katholikus Egyház szót.⁷⁷ Püspök, pap, laikus — minden kifejezések határozott értelmet kapnak e hierarchikus Egyházból. Az Egyház — hajó, melyen minden tisztség viselőjének ki van jelölve a maga teendője az utasok üdvére.⁷⁸ Az erkölctan szigorú és már érzik rajta a kolostor. A gazdagság óhajtása kárhoztatott vágyakozás.⁷⁹ A nők cicomája csak hivogatás a vétkezésre. A nő felelős a gondolatbeli vétkekért, melyeket előidézett. Bizonyos, ha visszautasítja a közeledést, a baj kisebb; de hát okot szolgáltatni mások vesztére, az semmi?⁸⁰ Szerényen és teendőivel foglalkozva élni, dolga után járni és nem elegyedni az utcai piety kázásba,⁸¹ a gyermeket gondosan és gyakori megfenyítéssel nevelni, nem engedni, hogy a velük egykorunkkal társas lakomákat rendezzenek, korán megházasítani őket,⁸² nem olvasni pogány könyveket (elég a Biblia, melyben minden megvan),⁸³ csak a lehető legritkábban és nagy elővigyázatossággal fürödni;⁸⁴ ezek a szabályok, melyeket a laikusoknak szem előtt kell tartaniok. — A püspök, a papok, a diakonok, az özvegyek kötelességei többet kívánnak. A szentességen kívül okosság és rátermettség is kell e tisztségekhez.⁸⁵ Valóságos hivatalok, melyek magasan felette állanak a profán hivataloknak.⁸⁶ Miután a keresztenyek összes ügyeiket a püspök elé vitték, annak ítélozséke egész polgári törvényszék lett, melynek meg voltak szabá-

⁷⁷ Θεόν φυτεία ἡ χαχόλικη ἐχχλησία. *Constit. apostol.*, I, 1. V. ö. Pseudo-Ignác, lentebb, 418 1.

⁷⁸ Epist. Clem. ad Jac., 14—45.

⁷⁹ *Constit. apóst.*, I, 2; IV, 4.

⁸⁰ *Ibid.*, I, 3, 7, 8.

⁸¹ *Ibid.*, I, 4; II, 63.

⁸² *Ibid.*, IV, 11. V. ö. Epist. Clem. ad Jac., 7, 8.

⁸³ *Ibid.*, I, 6.

⁸⁴ *Ibid.*, I, 9.

⁸⁵ *Ibid.*, II, III, könyv, az egész.

⁸⁶ *Ibid.*, II, 33, 34.

lyai és törvényei.⁸⁷ A püspök háztartása már jelen tékeny mérveket öltött; fentartásáról a híveknek közösen kellett gondoskodniok. A régi törvénynek a tizedre és a papoknak járó adományokra vonatkozó rendelkezései lassanként újra előtünedeztek.⁸⁸ Erős theocracia volt kialakulóban.

Az Egyház minden magába olvasztott; a polgári társadalom nem számított, lenéztek.⁸⁹ A császárnak adó jár és hivatalos üdvözlés, ez az egész.⁹⁰ Az ekként nevelődött keresztény csak keresztényekkel élhet. Szabály volt, hogy a pogányokat, ha reményleni lehetett megtérésüket, szeretetremélton viselkedéssel kell megnyerni.⁹¹ E remény nélkül a hitetlenekkel való érintkezés annyi elővigyázattal volt körülárolva és annyi lenézésre vallott, hogy vajmi ritkának kellett lennie. Oly társadalom, mely keverten keresztényekből és pogányokból áll, nem lesz lehetséges. Tilos résztvenni a pogányok mulatságaiban, velük enni és szórakozni, szinielőadásaikon, játékaikon megjelenni. Még a nyilvános piac is tilos, kivéve, ami a szükséges holmik bevásárlását illeti.⁹² Viszont a keresztények kötelesek amennyire csak lehet, együtt étkezni, együtt élni, kis szent csoportokat alkotni.⁹³ Ez az elzárkózást szellem a III. században meghozza következményeit. A római társadalom belehal az elgyengülésbe; valami rejtett ok ellenzivárogatja belőle az életet. Ha az állam egy jelen tékeny része külön gazdálkodik és megszűnik dolgozni a közös művön, ez állam vajmi közel van a meghaláshoz.

A szegények e társaságában, melyet püspökei, diakonjai, özvegyei igazgattak, a kölcsönös segítés

⁸⁷ *Constit. apóst.*, II, 46 és köv. V. ö. Episl. Clem. ad Jac., 5. 10 és *Hom.*, Ili, 67.

⁸⁸ *Constit. apóst.*, II, '25, 34, 35.

⁸⁹ *Ibid.*, II, 61.

⁹⁰ *Ibid.*, V, 13.

⁹¹ *Ibid.*, V, 10.

⁹² *Constit. apóst.*, II, 62.

⁹³ Levél Jakabhoz, 9.

volt a fő ténykedés.⁹⁴ E kispolgárok és becsületes kiskereskedők között, kik egymás között ítéleztek ügyeikben és lelkismeretesen vigyázottak súlyra és mértekre,⁹⁵ a gazdagnak nehéz és feszélyezett volt a helyzete. A keresztény élet nem nekivaló volt. Ha egy atyaifi meghall és fiú- meg leánygyermeket hagyott árván, egy másuk atyaifi magához fogadta az árvákat, a leányt, ha a kor megfelelt, nőül vetette a fiával. Mindez egész egyszerűnek tűnt fef. A gazdagok nehezen hajlottak az ennyire testvéries rendszerre; ilyenkor megfenyegették őket, hogy el fogják veszteni a javakat, melyeket nem tudnak jól felhasználni; rájuk vonatkoztatták a mondást: «Amit a szentek nem ettek meg, megeszik az assyriaik.»⁹⁶ A szegények pénze szentnek számított; a jómódúak oly nagy járulékkot fizettek, amekkorát csak tudtak; ez volt az, amit úgy neveztek, hogy »az Ür adója^«.⁹⁷

Annyira mentek a kényességben, hogy nem mindenkinék a pénzét fogadták el az Egyház pénztára számára⁹⁸ Koresmárosok és oly emberek adományait, kik gyalázatos foglalkozást üztek, különösen pedig a kiközösítettek adományait, kik bőkezűségükkel iparkodtak behízelegni magukat, visszautasították. «Holott éppen ők az adakozók, — mondta némelyek — és ha visszautasítjuk adományaiat, miként fogjuk segílyezni özvegyeinket, táplálni a nép szegényeit? Jobb éhenhalni, — felelt a fanatikus *ebion* — semmint lekötelezve lenni Isten ellenségeinek oly adományokért, melyek sértések számába mennek barátai szemében. Ha a pap kénytelen elfogadni az istentelenek pénzét, vegyen rajta fát, szenet, hogy az özvegy és az árva ne legyen kénytelen beszennyezett pénzből élni. Az istentelenek adománya ekként a tűz mar-

⁹⁴ *Constit. apóst.*, IV. könyv, az egész. V. ö. Epist. Clenm ad Jac., 9.

⁹⁵ Levél Jakabhoz, 10.

⁹⁶ Judeo-keresztény közmondás. *Const.*, IV, 1.

^{97.i} σὺν ἡ

⁹⁸ *Constit. apóst.*, IV, 6—10.

laléka, nem pedig a hívek tápláléka.« Látnivaló, mily szoros lánc nyűgözte a kereszteny életet. E jó szektáriusok felfogásában oly mélység tátongott a jó és a rossz között, hogy egy liberális társadalom képzete, amelyben mindenki a polgári törvények védelme* alatt a maga ízlése szerint él, anélkül, hogy másnak számadással tartozna vagy mást számadásra vonna, nekik az istentclenség tetőpontjának tünt volna fel.“

⁸⁹ *Constit. apóst.*, IV, 10. V. ö. Szent Athan. *Synod.*, *Archives des missions scientifiqüies*, 3. sor., IV, 468 és köv. 1. 4E. Revillout.)

VI. FEJEZET.

Tatianus. — A két apológiáí rendszer.

Tatianus, Justinus halála után,¹ még több évig Rómában maradt. Folytatta mestere iskoláját, ki iránt még mindig nagy bámulatot nyilvánított,² de akinek napról-napra mindenki által eltávolodott a szellemétől. Voltak kiváló tanítványai, többek között az ázsiai Rhodon, termékeny író, ki később egyike lett az orthodoxia támaszainak Marcion és Apelles ellen.³ Alkalmasint Marcus-Aurelius uralkodásának első éveibe esik, hogy Tatianus megírta azt a merev és szabálytalan stylusú, néhol élénk és csípős munkát, melyet jogosan a II. századbeli kereszteny apologéтика egyik legeredetibb művének tekintünk.

A munka címe: *A görögök ellen*. Aminthogy csakugyan Görögország gyűlölete volt Tatianus ural-kodó érzése. Mint igazi syriai,¹ gúnyolja és utálja

¹ L. *A kereszteny Egyház*, 484, 485 1.

² *Orat. adv. Graecos*, 18, 19.

³ Rhodon, Eus., V, XIII, 1, 8; Szent Jeroin., *De viris illustribus*, 37.

¹ Γεννητος ἐν τῇ των Αβηνοι-ων γη (42 §), kétségtelenül Adiabene. V. ö. Epiph., *Haer.*, indic. ad lom. Ill, libri I. Tatianus úgy beszél az üldözötések ről, mint aki nem a birodalom alattvalója (4 §). Az 1 § hangja olyan emberre vall, aki idegen a görög-római hazától.

azt a művészetet és irodalmat, mely meghódította az emberi nem bámulatát. A pogány istenek az erkölctelenség megtestesüléseinek tűnnek fel előtte. A görög szobrok serege, melyet Rómában látott, nem engedte nyugodni.⁵ Sorra véve azokat a személyeket, kiket felállításukkal megtiszteltek, arra az eredményre jutott, hogy majdnem valamennyien, mind a férfiak, mind a nők, erkölctelen életűek voltak.⁶ Több joggal háborodott fel az amphitheatrum szörnyűségein;⁷ azonban a római kegyetlenkedéseket helytelenül egy kalap alá vette a görögök nemzeti játékaival és színházával. Euripides, Menander a kicsapongás mestereinek látszottak előtte és (oly kívánság, mely túlságosan beteljesült!) azt óhajtotta, hogy műveik vajha megsemmisülnének.⁸

Justinianus sokkal átfogóbb érzésre alapította apológiáját. Ö a kereszteny dogmák és a görög philosophia összebékítéséről álmodozott. Ez minden bizonnyal nagy illúzió volt. Nem került nagy erőfeszítésbe meglátni, hogy a görög philosophia, mely lényegileg rationalista volt és az új hit, mely a természethelettiből indult ki, oly két ellenfél, melyek egyikének a porondon kellett maradnia. Szent Justinus apológiái módszere szükségesen szabva és veszedelmes a hitre. Tatianus tudatában van ennek és egyenesen a görög philosophia romjain akarja felépíteni a keresztenység épületét. Miként mestere, Tatianus is széleskörű görög tanultságnak volt a birtokában; miként annak, neki se volt semmi kritikája és a legönkényesebben keverte össze a hitelest meg az apokryphot, azt, amit tudott, azzal, amit nem tudott. Tatianus komor, nehézkes, erőszakos szellem, tele haraggal a civilizáció és a görög philosophia ellen, melynél vajmi sokkal többre becsüli a

⁵ *Orat. adu. Gr.*, 35.

⁶ *Ibid.*, 33, 34.

⁷ *Ibid.*, 23.

⁸ *Ibid.*, 22, 23, 24.

Keletet, a barbár philosophiát.⁹ Bizonyos kétes ízű eruditio, mint aminőt Josephus tereget ki Apion ellen írt munkájában, szó gál a segítségére.¹⁰ Mózes, szerinte, sokkal régebb, mint Homeros.¹¹ A görögök semmit se fedeztek fel önmaguktól; minden más népektől tanultak, főként a keletiekktől.¹² Csak az írás művészeteiben tüntek ki;¹³ ami az eszméket illeti, mögötte állanak a többi nemzetnek.¹⁴ A grammatiskusok az okai minden bajnak;¹⁵ ők azok, kik hazugságaikkal felékesítették a tévedést és megalapították azt a bitorolt tekintélyt, mely legfőbb akadálya az igazság diadalának. Az assyriai, phoeniciai, egyiptomi¹⁶ írók, ezek az igazi tekintélyek!

A görög *philosophia* nem csak, hogy semmit meg nem javított, de még arra se volt képes, hogy visszatartsa híveit a legnagyobb vétekktől. Diogenes fekete volt; Platón ínyenc; Aristotles szolgálcukú.¹⁷ A *philosophusok*ban megvoltak az összes hibák, vakok voltak, kik süketekkel értekeztek. A görögök *philosophiájánál* nem érnek többet törvényeik sem; eltérők egymástól; holott a jó törvénynek egységcs-

⁸ Ο βαρβαονς φιλοσόφων Τατ./ανος. *Adu. Gr.*, 42.

Γραωαι βαρβαο/κη. *Ibid.*, 29, 30, 31, 35. Justinusnál és Tatianusnál a „barbár“ szó a keletit jelenti, szemben a görögökkel és latinokkal. V. ö. Justin., *Apol.* I, 46; Alex. kel., *Strom.*, V, 5, init. Tatianus sohasem írja le a „zsidók“, „keresztények“, a „Jézus“ szavakat. Amikor a görögök ellen szóló értekezését írta, Tatianus az egész Bibliát elfogadta, 36 §.

¹⁰ *Adv. Gr.*, 36—39.

¹¹ *Ibid.*, 31, 36—41.

¹² *Ibid.*, I, 40, 41. A tételek, hogy a görögök a héberektől kölcsönöztek, közösen vallja az apologisták mindenkit isko.ája. Szent Justinust illetőleg 1. A *keresztény Egyhez*, 377 L; A ex. Kelemenre nézve 1. *Strom.*, I, 1, 15, 21 f.; II, 5 f.; V és VI; *Paedag.*, I, 1 f.; Minucius Félix, 34. Azonban e tényből ellen tétes következtetéseket vontak.

¹³ *Adv. Gr.*, 1, 14.

¹⁴ *Ibid.*, 14, 26.

¹⁵ *Ibid.*, 26.

¹⁶ *Ibid.*, 36—39.

¹⁷ *Ibid.*, 2, 3, 25, 26.

nek kell lennie mindenek számára.¹⁸ Mindezzel szemben a keresztyéknél semmi különbözés. Gazdagok, szegények, férfiak, nők mind ugyanazt tartják.¹⁹ A sors kegyetlen iróniája úgy akarta, hogy Tatianus eretnekségben haljon meg és bizonyítékul szolgáljon, hogy a kereszténység éppúgy ki van téve schism áknak és pártokra bomlásnak, mint a *philosophia*.

Justinus és Tatianus, noha életükben barátok voltak, már a legjellegzetesebb képviselik a két ellentétes álláspontot, melyet a kereszteny apologisták a *philosophia* tekintetében majd elfoglalnak. Egyesek, kik alapjában hellének, bár kifogásolják a pogány társadalom erkölcsi züllöttségét, elfogadják művészettel, általános kultúráját, *philosophiáját*. A többiek, kik syriaik vagy afrikaiak, csak becstelen-ségek, képtelenségek halmazát fogják látni a hellenis-musban; a görög bölcsességnél merőben többre tart-ják a »barbár« bölcsességet; a sértegetés²⁰ és a gúnyolódás²¹ lesz megszokott fegyverük.

Eleinte úgy látszott, mintha Justinus mérsék-letes iskolája kerekedne felül. A naplousei philo-sophuséival teljesen egyező iratok, így a számos pogány, sibyllikus pseudo-chaldeus idézetet tartal-mazó *Logos paraeneticos*, a hellénekhez²² intézett *Logos* és a *De monarchia* értekezés, sorakoztak fő munkái köré. Még a naivságánál tartottak. A *Logos paraeneticos* ismeretlen szerzője, a türelmes Athenago-

¹⁸ Tatianus, *Oral. adv. Gr.*, 28.

¹⁹ *Ibid.*, 32.

²⁰ Tertull., *Apol.*, 19, 45.

²¹ Hermias.

²² Eus., *H. E.*, IV, 18; Szent Jer., *De viris ill.*, 23. A Λόγυθς *KaQaiyf-TMo^* kölcsönzéseket tartalmaz Julius Africanus krónikájából, következésképen későbbi a 221. évnél. V. ö. *Zeitschrift für Kirchengesch.*, II, 319 és köv. 1. Ami a Λογος *nous Ελληνας-t* illeti, mely *Alii νπολαιηήτι-* szavakkal kezdődik, ezt, nem kielégítő érvek alapján, nemelyek Ambrusnak, Origenes barátjának, mások Apolloniusnak tulajdonították (Eus., *H. E.*, V, 21). V. ö. Cureton, *Spicil. syr.*, 41 és köv. I.; Otto, *Corp. apol.*, IX, XXVIII és köv. 1.

ras, az ügyes Minucius Felix, Alexandriai Kelemen és bizonyos mértékben Antiochiai Theophil is azon igyekeznek, hogy az összes dogmáknak rationalis alapvetést adjanak. E tág felfogású theologusok még a legréjtelmesebb, a görög philosophiától legidegenebb dogmákhoz is, aminők közé tartozik például a testek feltámadása, tudnak hellenikus előzményeket. A kereszténység szerintök, az emberi szívben gyökeredzik; azt végzi be, amit a természetes átlátás kezdett; a kereszténység nem hogy az értelem romjain építene, hanem annak teljes kivirulását jelenti; az az igazi philosophia. minden arra vall, hogy Meliton elvezett apológiája szintén ebben a szellemben fogantatok.²³ A többé-kevésbé gnostikus alexandriai iskola, mely ugyanennek a felfogásnak a híve, a III. században roppant fénybe fogja azt vonni. Miként Justinus, azt fogja hirdetni, hogy a görög philosophia előkészület a kereszténységhez, hágcso, mely Krisztushoz vezet.²⁴ Idealista irányzatánál fogva különösen a platonismus van nagy kegyben e philhellen keresztényeknél. Alexandriai Kelemen csak a legnagyobb csodállattal szól a stoikusokról.²⁵ Szerinte minden philosophiai iskola megragadta egy-egy részét az igazságnak.²⁶ Odáig megy, hogy azt mondja, Isten megismerése végett a zsidóknak ott voltak a próféták, a görögöknek ott volt a philosophia és néhány isteni sugallattól áthatott személy, a Sibylla és Hystaspes, mígnem egy harmadik Szövetség meg hozta a szellemi megismerést és elavulttá tette a két másik kinyilatkoztatást.²⁷

A keresztény érzés előtt azonban hamarosan ellen szenvessé válnak az engedményei ennek az apológiának, mely a dogmák élességét feláldozza a vágynak,

²³ Szent Jeromos, *Epist.*, 83 (84). Valószínű, hogy Aristides és Quadratus ugyanezen az úton jártak.

²⁴ Alex. Kel., *Strom.*, VI, 7, 8, 10, 17, 18 f.

²⁵ *Ibid.*, IV, 5 f.

²⁶ *Ibid.*, I, 13.

²⁷ *Ibid.*, VI, 5.

hogy tetszésére legyen azoknak, kiket meg akar nyerni. A *Diogneteshez írt levél* szerzője megközelíti Tatianust a roppant szigorúságban, mellyel a görög philosophiáról ítélt. Hermias *Sarcasmus-a²⁸** könyörtelen. A *Philosophumena* szerzője olybá tekinti az antik philosophiát, mint az összes eretnekségek forrását.²⁹ Az apológiának ezt a módszerét, igazában az egyetlent, amely kereszteny, fogja érvényesíteni páratlan tehetséggel Tertullianus. A kemény afrikai a *Credo quia absurdum*TM megvetését szegezi a hellénikus apologisták elzsongító gyengesége ellenébe. És ezzel csak Szent Pál gondolatát tolmacsolja.³¹ »E puha kedvezések, — mondta volna a nagy apostol, — semmissé teszik Krisztust. Ha a philosophusok gondolataik természetes fejlődésével megmenthették a világot, miért kellett Krisztusnak eljönnie? Miért feszítették meg? Sokrates, mondjátok, részben ismerte Krisztust.³² E szerint tehát részben Sokrates érdeimeinek köszönhetitek megigazulástokat!«

A demonologikus magyarázatok mániáját Tatianus az absurditásnak egész a tetőpontjáig űzi. Az összes apologisták között ő van leginkább híján a philosophiai szellemnek. Azonban erőteljes támadása a pogányság ellen sokat megbocsáttatott neki. A görögök ellen szóló iratot nagyon dicsérték,³³ még oly emberek is, akik, mint Alexandriai Kelemen, távolról se gyűlöttek Görögországot; a szécdlgésízű cruditio, mellyel a szerző munkáját felszerelte, mintául szolgált. Aclius Aristides mintha reá gondolt volna, mikor szerzőnk gondolatának pontosan az ellentétjét választva, a zsidókat silány fajnak tünteti fel, amely

²⁸ E munka keletkezésének teljesen bizonytalan az időpontja.

²⁹ V. ö. TerlulL, *Praescr.*, 7; Sz. Jerom., *Epist.*, 83 (84).

³⁰ Tertull., *De came Christi*, 5.

³¹ I Cor., I, 18 és köv.

³² Justin., *Apói*, II, 10.

³³ Alex. Kel., *Strom.*, I, 21; Orig. , *Contra Cels.*, I, 16; Euseb., IV, XXIX, 7; Szent Jerom., *De oiris ill.*, 29.

semmit se alkotott, idegen az irodalomtól és a philosophiától, egyebet se tud, mint ócsárolni a hellén dicsőséget és a »philosophus« nevet csak a szavak értelmének teljes kiforgatása árán igényelheti magának.³⁴

Talianus nehézkes paradoxonainak, melyekkel a régi civilizációt támadta, mindenkorral diadalmas-kodniok kellett. E civilizációnak ugyanis volt egy nagy vétke, az, hogy elhanyagolta a nép értelmi nevelését. A nép, hiányával lévén az oktatásnak, ki volt szolgáltatva a tudatlanság összes rajtaütéseinek és hitelt adott minden agyrémnek, melyet biztos és meggyőződött fellépéssel tálallak elébe.

Ami Talianust illeti, a józan észnek legalább vele szemben megvolt az elégtétele. E II. századbeli Lamennais sok tekintetben ugyanoly pályát futott be, mint a korunkbeli Lamennais. A túlzási szellem és az a valamiféle zordonság, mely értekezésében meghökkent bennünket, ki sodortatta az orthodox Egyházból. E szélsőséges apologisták majdnem mindig feszélyezőkké válnak az ügyre nézve, melyet védelmeztek.

Tatianus már a görögök ellen írt értekezésben is csak közepesten orthodox. Miként Apelles, ő is azt tartja, hogy Isten, ki önmagában absolut, megteremti az Igét, ki megteremti az anyagot és megalkotja a világot.³⁵ Miként Justinus,³⁶ ő is azt vallja, hogy a lélek elemeknek az aggregátuma; lényegénél fogva halandó és homályos és csak a Szent Lélekkel való egyesülése folytán világosodik meg és válik halhatatlanná.³⁷ Később fanatikus jellege valami természetellenes rigorismus szélsőségeibe ragadta. Tévedéseinek természeténél és stylusánál fogva, melyben az elmésség keveredik a durvasággal, Tatianus prototypusa lehetett Tertullianusnak. Bövizüen és az őszinte, de

³⁴ Aelius Aristides, *Opp.*, II, 402 és köv. I.. Dindorf.

³⁵ Adó. Gr., 5.

³⁶ Justin., *Dial.*, 5.

³⁷ Ado. Gr., I, 8, 13. 15.

kevéssé felvilágosult lélek hevességével írt.³⁸ Exaltáltabb lévén, mint Justinus és kevésbé ismerve fejelmet, nem tudta, mint mestere, szabadságát összegyeztetni mindenek követelésével. Amíg Justinus élt, együtt volt az Egyházzal és az Egyház támogatással volt iránta. Justinus vérstanúsága után isoláltan élt, érintkezés nélkül a hívekkel, mint valami független keresztény, ki külön utakon jár. Irenaeus³⁹ szerint a vágy, hogy külön iskolája legyen, tévelygésbe vitte. Azt hisszük, inkább az a vágy okozta vesztét, hogy egyedül legyen.

³⁸ Eusebius, IV, XXIX, 7; Szent Jeromos, *De viris itt.*, 29. V. ö. Tatianus, *Orat. adu. Gr.*, 15, 40.

³⁹ Irenaeus, I, XXVIII, 4.

VII. FEJEZET.

A gnosticismus hanyatlása.

A keresztenység abban az időpontban, melyhez elérkeztünk, eljutott, ha lehet így mondani, ifjúságának teljes kibontakozásához. Az élet túlárad, habzik semmiféle ellentmondás se állítja meg; vannak képviselői minden irányzat, ügyvédi minden ügy számára.¹ A katholikus és orthodox Egyház magja már oly szilárd, hogy minden csapongás ott játszhat mellette, anélkül, hogy érintené. A szektek látszólag tépedesték Jézus Egyházát; azonban e szektek elszigetetten maradtak, híján voltak az összetartó erőnek és legtöbbnyire, miután eleget tettek a hozzájuk tartozó kis csoport pillanatnyi szükségleteinek, eltűntek. Nem mintha létük meddő lett volna; a titkos, majdnem egyéni tanítások legnagyobb keletjüket élték. Az eretneksek majdnem mindig éppen kárhoztatásuk folytán diadalmaskodtak. A gnosticismus különösen ki volt tiltva az Egyházból és mindenütt ott lehetett találni; az orthodox Egyház ugyanakkor, amikor anathémával sújtotta, fel is szívta magába. A judeo-keresztenységnél, ebionitáknál, essenusoknál teljes áradattal hömpölygött.

Mikor valamely vallásnak a hívei kezdenek nagy számmal lenni, a vallás egyidőre veszít azokból az elő-

¹ Justin., *Dial.*, 35; Orig. , *Contra Cels.*, V, 65.

nyös tulajdonságokból, melyek elősegítették a térfoglalását; mert az ember jobban érzi magát és több vi-gasztalást talál a kis gyülekezetben, mint a népes Egyházban, ahol a tagok nem ismerik egymást Miután a közhatalom nem állította erejét az orthodox Egyház szolgálatába, a vallási helyzet olyan volt, mint ahogy ma Angliában és Amerikában látható. A szek-ták vezetői versenyeztek a hívek elhódításáért, mint ahogy ma a methodista hitszónokok, a szabad országok megszámlálhatatlan díssenter-jei teszik. A hívek mintegy zsákmányul szolgáltak, melyet mohó szekta-riusok, kik inkább marakodó ebekhez, mint lelkipász-torokhoz hasonlítottak, rángettak egymástól. Különö-sen a nők voltak áhitott prédák; ha özvegyek voltak és rendelkezhettek javaikkal, sohasem hiányoztak kö-rülök fiatal és ügyes irányítók, kik egymásra licitál-tak az enyhességen és előzékenységen, hogy maguk-hoz ragadják a gyümölcsöző és kellemes lélekgon-dozást.

A telkekre való e vadászatban a gnostikus dok-toroknak nagy előnyeik voltak. Magasabb értelmi kul-túra és kevésbé szigorú erkölcsök színével lépve fel, biztosan számíthattak a vagyonos osztálybeliekre, kik megkülönböztetést kívántak és ki akarták vonni magukat a közfegyelem alól, mely a szegényeknek való.² A pogányokkai való érintkezés és a rendészeti tilal-mak folytonos megszegése, melyet az Egyház tagja kénytelen volt elkövetni és amely szüntelenül vérlanu-sággal fenyegette, súlyos nehézségeket okozott az oly kereszténynek, ki bizonyos társadalmi helyzetet fog-lalt el. A gnostikusok nem hogy taszították volna a vérlanuság felé, de módot nyújtottak annak a kikerü-lésére. Basilides, Heracleon óvást emeltek a vértanúk mértéktelen tisztelete ellen; a valentinianusok még to-vább mentek: amikor az üldözések nagy hevességgel folytak, a hit letagadását tanácsolták, azzal érvelve, hogy Isten nem kívánja imádótól az élet feláldozását

² L. A keresztény Egyház, 140, 141, 168, 393, 394 1.

és nem az emberek, hanem az aeonok színe előtt kell róla vallomást tenni.³

Nem kevésbbé voltak csábítással a gazdag asszonyokra is, kikben a függetlenség vágyat keltett a személyes szereplésre. Az orthodox Egyház követte a Szent Páltól rendelt szigorú szabályt, mely a nőnek minden részvételt megtiltott az egyházi ténykedésben.⁴ Ezzel szemben e kis szektaiban a nő keresztelt, végezte a szertartást, vezette a liturgiát, prófétáit. Noha erkölcs és szellem tekintetében oly ellentétesek voltak egymással, ahogy csak lehetett, a gnostikusok és a montanisták közös sajátossága volt, hogy minden egyik mellett ott van a női próféta: Simon mellett Helena, Apelles mellett Philumena,⁵ Monianus mellett Priscilla és Maximillia, Markos⁶ és Martion⁷ mellett egész sereg nő. A mese és a rágalom rávetette magát c dologra, mely alkalmat adott a félreértésre. Lehet, hogy c nők egynémelyike csak puszta allegória vagy az orthodoxok kitalálása volt. Bizonyos azonban, hogy a szerény magaviseletnek, melyre a katholikus Egyház mindig kötelezte a nőket és amely meg nem esílette őket, semmikép se volt kelete e kis szektaiban, melyek kevésbbé szigorú szabályzatot követték és minden látszólagos szentességük mellett is kevessé voltak beleszokva az igazi jámborságba, mely az önmegtagadásban nyilvánul.

A keresztény philosophia három nagy rendszere, mely Hadrian alatt előállott, már mint Valenlinusé, Basilidesé és Saturninusé, továbbfejlődött, anélkül, hogy valami sokkal jobbá vált volna. E rendszerek alapítói még életben voltak⁸ vagy pedig akadtak, akik

³ Terlull., *Scorp.*, 1, 70.

⁴ Teriül], *De bapt.*, 17.

⁵ Apelles lapsus in feminam. Tertul. „*De praeser.*”, 30.

⁶ Irenaeus, I, XIII.

⁷ *Ex Ulis suis- sanctioribus feminis.* Terlull., *Adoersus Marcionem*, V, 8.

⁸ Alex. Kel., *Strom.*, VII. 17

utódaik lettek. Valentinus,⁹ noha háromszor üzték ki az Egyházból, nagy környezetnek volt a központja. Odahagyta Rómát, hogy visszamenjen Keletre; szek-tája azonban tovább virágzott a fővárosban.¹⁰ Cyprus szigetén, 160 körül halt meg.¹¹ Tanítványai betöltötték a világot.¹² Megkülönböztették a keleti és az itáliai tant. Ez utóbbinak Ptolemaeus és Heracleon voltak a fejei; az úgynevezett keleti ágat előbb Secundus és Theodosos, azután Axionicus és Bardesanes irányította.¹³ A valentinianus iskola magasan a legkomolyabb és a legkeresztényibb volt mindenek között, meleyeket általában a gnostikus név alá foglaltak. Heracleon¹⁴ és Ptolemaeus¹⁵ tudós exegetái voltak Pál leveleinek és a Jánosról nevezett Evangéliumnak. Küllönösen Heracleon igazi kereszteny doktor volt, kitől Alexandriai Kelemen és Origenes sokat tanultak. Kelemen megőrzött számunkra tőle egy szép és okos lapot a vértanúságról. Theodosos iratait Kelemen szintén sokat forgatta és a jegyzeteknek abban a nagy

⁹ Tertull., *In VaL*, 4; *Praescr.*, 30.

¹⁰ Justin., *Dial.*, 35; Irenaeus, III, III, 4.

¹¹ Irenaeus, I, prooem., 2; III, IV, 3; Alex. Kel., *Strom.*, VII, 17; Tert., *Adv. Marc.*, I, 19; *Praescr.*, 30; Eus. (Szent Jer.), *Chron. ad ann. 6 Ant.*; Epiph., *Haer.*, XXXI, 7; Philast., 8. V. ö. Tillemont,, *Mém.*, II, 603 és köv.; Lipsius, *Die Quellen der aelt. Ketz.*, 256—258 1.

¹² Tert.. *In Vai.*, 1 f.

¹³ Irenaeus, I, XI, 2; Tert., *In Vai.*, 4, 19, 20; *Praescr.*, [49]; *Philosoph.*, VI, 35, 38; VII, 31; Epiph., *Haer.*, XXXII, I, 3, 4; Theodoret., *Haer. fab.*, I, 8 f.; Pseudo-Aug., *Haer.*, 11, 12 (*Corpus haereseologicum*, Oehler, I k.). Figyelembe veendő az *Excerpta* címe Kelemen művei függelékében, Ἐκ των &εοδότου καὶ τῆς ανατολικῆς καλούμενης διδασκαλίας. E különböző szövegek a „keleti iskola“ elnevezés értelmére nézve eltérnek egymástól.

¹⁴ Alex. Kel., *Strom.*, IV, 9 f.; Orig. , *In Joh.*, igen gyakran; Epiph., *Haer.*, XXXVI. Olvasta volt Péter *Kerygma-A.* Orig. , *In Joh.*, XIII, 236 (1., Delarue kiad).

¹⁵ Epiph., XXXIII; anaceph., 1124 1.: Irenaeus, I, prooem., 2.

tömegében, melyet a tudós stromatista felhalmozott, úgy látszik, származtak ránk belőlük kivonatok.¹⁶

A valentinianusokat sok tekintetben felvilágosult és mértékletes keresztenyeknek lehetett tekinteni; de mértékletességükben volt valami gög. Az Egyház, szereintük, csak az igazság minimumjának letéteményese, mely éppen hogy elegendő a közönséges embernek.¹⁷ Egyedül ők, a gnostikusok, tudják a dolgok lényegét. Azzal az ürüggyel, hogy a psychikusokhoz tartoznak és minden körülmények között üdvözülnek, hallatlan szabadságokat engedélyeztek maguknak,¹⁸ válogatás nélkül ettek mindenből, eljártak a pogány ünnepélyekre, még a legkegyetlenebb látványosságokba is, futottak az üldözés elől és ellene nyilatkoztak a vértanúságnak.¹⁹ Világias emberek voltak, szabados erkölcsük és szabados beszédük, kik álszenteskedésnek és vakbuszgóságnak mondta a katholikusok ropsztant tartózkodását, mellyel még egy könnyüvérű szótól, illetlen gondolattól is féltek.²⁰ Ily körülmények között a nők irányítása sok veszedelemmel járt. F valentinianus pásztorok egynémelyike nyílt csábító volt; mások szerénységet tetettek; »de csakhamar, — mondja Irenaeus, — a nővér teherbe esett a testvértől.®²¹ Felsőbb ismeretet tulajdonítottak maguknak és az egyszerű híveknek hagyták a hitet, »ami vajmi más.«²² Exegesisük tudós volt, de kevéssé megindokolt.

¹⁶ L. az Ἐκ των Θεοδοτον és az Ἐκ των πΣοφητιχωλ ίκλοια kivonatokat (figyelembe veendök ez utóbbiban a 26 és 56 §-ok). V. ö. Theodore!, *Haeret. fab.*, I, 8. Droseriusról és a droserianusokról 1. a dialógust *De recta in Deum fide*, Origin., I, Delarue, 834, 840 1.; Macarius Mágnes, IV, 15, 184 1.

¹⁷ *Pistis Sophia*, Comptes rendus de l'Acad. des inser., 1872, 333, 334 1. (Revillout úr jegyzete). , ,

¹⁸ Irenaeus, I, VI; Orig. , *In Ezech.* hóm. III, 4.

¹⁹ Tertull., *In Val.*, 30; *Scorp.*, 1 és 10; Orig. , *I. c.*

²⁰ Irenaeus, I, VI.

²¹ *Ibid.*, I, VI, 3.

²² Alex. Kel., *Strom.*, II, 2, 6 f. Alkalmasint csak később voltak szüzeik, mint a marcionitáknak. Sót, mondják, oda-jutottak, hogy kárhoztatták a házasságot. Aranysz. Sz. János, *De virg.*, 3, 6 f.

Ha az írás szövegével szorították őket, azt feellek, hogy az írást meghamisították. Ha az apostoli hagyomány ellenök szolt, habozás nélkül vetették el azt is.²³: Úgy látszik, volt egy Evangel hunjuk, melyet az *Igazság Evangeliumá-nak* neveztek.²⁴ Valójában nem ismerték Krisztus Evangéliumát. A hit vagy a cselekedetek folytán való üdvözülést a gnosis, vagyis az állítólagos igazság megismerése folytán való üdvözüléssel helyettesítették. Ha ez az irányzat győzött volna, a kereszténység nem lett volna erkölcsi lény, hanem cosmogonia és metaphysika vált volna belőle, befolyás nélkül az emberiség általános útjára.

Egyébiránt sohasem lehet büntetlenül csillogtatni a nép előtt zűrös formulákat, melyeknek csak a beavatottak tudják az értelmét. Egyetlen valenlinianus könyv maradt ránk, »A hü bölcsesség«²⁵ és ez mutatja, a furcsaság mily fokára jutottak ezek a szerzőik elgondolásában eléggé szép spekulációk, mikor gyermekes elmékbe hullottak. E könyv szerint Jézus, miután feltámadt, még tizenegy évig időzött a földön, hogy megismertesse tanítványaival a legfőbb igazságokat. Elmondja²⁶ nekik *Piste Sophia* történetét, hogy átadva magát oktalan vágyának: megragadni a világosságot, melyet a távolban megpillantott, lebukott az anyag chaosába; a többi aeon sokáig üldözi és nem akarja elismerni rangját; a megpróbáltatások és meg-

²³ Irenaeus, I, prooem.; HI, II és XV; Terfull., *Praescr.* 39 (49); Orig. , *Contra Cels.*, II, 27.

²⁴ Irenaeus, III, XI, 9.

²⁵ Megvan kopt fordításban. *Pistis* (helyesen *Piste?*) *Sophia, opus gnosticum Valentino adjectum.* .. vertit Schwartzte, edidit Petermann, Berlin, 1851. V. ö. *Journal asiat.*, 1847 május és *Comptes rendus de l'Acad. des inser.*, 1872.; 333 és köv. 1. A mű talán ugyanaz, mint „Mária kis kérdései”¹, melyet Epiphanes gnostikus munkaként említ. L. A kereszt. Egyh., 528 1. Aminthogy a *Piste Sophia* nagyrészt csakugyan Mária kérdezősködése Jézus feleteivel. Másrészt lehet, hogy azok a zsoltárok *μετανοοη*, melyeket a szerző *Pistis Sophia* szájába ad, Valentinus (Terfull., *De came Christi*, 17, 20) zsoltárai. (Schwartzte, 35, 39, 61 stb. 1.)

²⁶ 30 és köv. I.

bánások hosszú során megy át, míg nem egy égi kül-dött, Jézus, leszáll érte a fényes magasságból. Sophia megmenekül, mert hitt e megváltóban, még mielőtt láta volna. Mindez nagy bőbeszédűséggel, az apokryph Evangéliumok fárasztó bővítéseinek és nagytársainak módjára jut kifejezésre. Mária, Péter, Magdalna, Mártha, *Parthenos* János és a különböző evangéliumi személyiségek majdnem nevetséges szerepet játszanak.²⁷ Akik azonban a zsidó és zsidó-keresztény írások meglehetősen szűkre szabott körét száraznak találták, tetszésüket lelték ez álmokban és többen eféle olvasmányoknak köszönhettek az alkalmat, hogy megismerték Krisztust. A kiválképpen szóbeli oktatásra támaszkodó szekta rejtelmes formaságai és a beavat-tatás fokozatos végrehajtása megragadták a képzelmét és különösen becsessé tették a feltárásiakat, melyekhez csak oly sok megpróbáltatás árán lehetett eljutni.²⁸ Marcion után Valentinus volt az az eretnek, kinek iskolái a leglátogatottabbak voltak.²⁹ Az ő nyomán indulva, Bardesanes Edessában oly nagy és liberális iskoláját alapította meg a keresztény oktatásnak, amilyet eddig még nem láttak. Később majd szó-lunk e különös jelenségről.

Saturninusnak még mindig számos tanítványa volt.³⁰ Basilidesnek fia, Isodorus volt a folytatója. Egyébiránt e szekták e világában napirenden voltak az összeolvadások és szétválások, melyeknek gyakran csak a vezetők hiúsága volt a mozgatója.³¹ Nem hogy feltisztultak és a gyakorlati élet követelményeihez alkalmazkodtak volna, a gnostikus rendszerek napról-napra minden zavarosabbakká, bonyodalmasabbakká,

²⁷ Mint evangéliisták Máté, Fülöp és Tamás szerepelnek benne (Schwartz ford., 47 és 48 l.).

²⁸ Tertull., *Adu. Val.*, 1; *Piste Sophia*, *Comptes rendus de l'Acad.*, 1872, 338 és köv. 1.

²⁹ „Valentiniani frequentissimum plane collegium inter haereticos.“ Tertull., *l. c.*

³⁰ Justin., *Diai.*, 35.

³¹ Epiph., *Haer.*, XXXII, 1, 3, 4.

chimaerikusabbakká váltak. mindenki iskolaalapító akart lenni, külön templomot akart magának; evégből a nagy sereg doktor, a legkevésbbé kereszteny emberek a világban, igyekezett rádupláznai egymásra és az elődök bizarrságait megszaporította még valami új bizarrsággal.³²

Carpocrates iskolája hihetetlen keverékét tüntette fel a tévelygészeknek és a finom kritikának. Mint a tudás és ékesszólás csodájáról beszéltek Carpocrates Epiphanes nevű fiáról,³³ afféle csodagyermekről, ki tizenhét éves korában halt meg, miután azokat, akik ismerték, bámulatba ejtette görög irodalmi, főként pedig Plato philosophiáját illető ismereteivel. Úgy látszik, Sameban, Cephalonia szigetén templomot és oltárokat emeltek a tiszteletére; akadémiát neveztek el róla; névnapját, mint egy isten apoteosisát, áldozássokkal, lakomákkal, hymnusokkal ünnepelték. »Az igazságról« szóló könyvét nagyon magasztálták; ami ránk maradt belőle, sophistikus és éles dialektikát tüntet fel, mely emlékeztet Proudhonra és a mai szocialistáakra. Isten, mondta Epiphanes, igazságos és jó, mert a természet egyenlően mér.³⁴ A világosság egyenlően árad mindenkihez; az ég mindenkinél ugyanaz; a nap nem tesz különbséget szegények és gazdagok, férfiak és nők, szabad emberek és rabszolgák között. Senki se veheti el valakitől a naptól ráeső részt, hogy megduplázza a magáét, már pedig a nap sarjaztatja mindenek táplálékát. Más szóval, a természet mindenkinél egyenlő anyagot szolgáltat a boldogulásra. Az emberi törvények azok, melyek megsértve az isteni törvényeket, behozták a rosszat, az enyém és tied között való megkülönböztetést, az egyenlőtlenséget, a szembeállítást. Ez elvek alapján Epiphanes tagadta a házasság igazságos és szükséges

³² Irenaeus, I, 15 f.

³³ Alex. Kel., *Strom.*, III, 2; *Philosoph.*, VI, 38; Epiph., *Haer.*, XXXII, 3, 4; Theodore!, *Haer. fab.*, I, 5; Philast, 57; Pseudo-Ágoston, 7. V. ö. Tertull., *De anima*, 35.

³⁴ Töredék Alex. Kel., *Strom.*, Ill, 2.

voltát. A vágyak, melyeket a természet belénk oltott, jogainkat jelentik és semmiféle intézmény se vethet nekik gátat.

Igazában Epiphanes nem annyira kereszteny, hanem utópista. A feltétlen igazság eszméje megtévesztette. Szemben az alsórendű világgal egy tökéletes vilagról álmودozik, igazi Isten szerint való világról, mely a bölcsék, Pythagoras, Plato, Jézus tanán alapul és amelyben az egyenlőség, következésképpen minden dolog közös volta uralkodik.³⁵ A hibája az volt, hogy azt képzelte, ily világ lehetséges a valóságban. Megtévesztve Plato *Republika-jától*, melyet komolyba vett, a leggyászosabb sophismákba bukott és bár bizonyára sokat le kell vonni a banális rágalmakból, melyeket a lakomákról regéltek, hogy miután a fályákat kioltották, a résztvevők gyalázatos kicsapongásoknak engedték át magukat, nehéz el nem ismerni, hogy e részben különös dolgok történtek. Egy bizonyos Marcellina, ki Anicet alatt jött Rómába, Jézus-Krisztus, Pythagoras, Plato és Aristoteles képmásait imádta és hódolással volt irántuk.³⁶ Prodicus és tanítványai, kiket adamitáknak is neveztek, a földi paradicsom örömeinek megújítását hirdették és pedig oly viselkedéssel, mely vajmi messze esett az ősi ártatlanságtól. Templomuknak a Paradicsom volt a neve; fütötték és meztelenül voltak benne. E mellett a tartózkodóknak nevezték magukat és azzal hivalkodtak, hogy teljes szüzességen élnek.³⁷ Valamifajta természeti és isteni jog nevében mindezek a szekták prodicisták, entichiták, adamiták tagadták az érvényben levő törvények értékét és önkényes szabályoknak és mondvacsinált törvényeknek bélyegezték azokat.³⁸

³⁵ Κοινωνία απάντων μετ'Ισότητοι.

³⁶ Irenaeus, I, XXV, 6. Pseudo-Ág., 7; Celsus, Orig. , *Contra Cels.*, V, 62.

³⁷ Alex. Kel., *Strom.*, I, 15; III, 4; VII, 7; Tert., *Ado. Prax.*, 3; Orig., *De oratione*, 5; Epiph., *Haer.*, LII; Theodoret., *Haer. fab.*, I, 6; Pseudo-Ag., 31.

³⁸ Νομιζόμενοι νόμοι.

A pogányok nagyszámú megtérése magával hozta az ilyenféle botrányokat. Az emberek az erkölcsi tisztaság bizonyos illatától vonzatva, léptek be az Egyházba; de azért még nem váltak szentekké. Egy Hermogenes nevű nem tehetségtelen festő szintén keresztény lett, anélkül azonban, hogy lemondott volna ecsetje szabadságáról, a nők kedveléséről, a görög philosophiára való visszaemlékezéseiről, amit mind jól-rosszul össze vegyített a keresztény dogmával. Úgy tartotta, hogy van elsődleges anyag, mely substratumaúl szolgál Isten minden művének és oka a teremtésben bentrejlő fogyatkozásoknak. Bizarrságokkal vádolták és a rigoristák, mint Tertullianus, roppant gorombán bántak el vele.³⁹

Az eretnekségek, melyekről itt szóltunk, minden hellenikusok voltak. A görög philosophiában, főként Platónban gyökeredznek. Markos,⁴⁰ kinek tanítványai markosistáknak⁴¹ nevezték magukat, viszont Basilides iskolájából került ki. A *tetrad-ról* szóló formulák, melyeket állítólag egy égi nő, ki nem más, mint maga Sige, nyilatkoztatott ki neki, ártalimatlanok lettek . volna, ha nem kapcsolta volna hozzájuk a mágiát, a thaumaturg bűvészketést, a varázslatok és a nöcsabító bűnös művészettel. Külön szentségeket, rítusokat, keneteket talált ki, főként pedig egy saját használatára való misét, mely eléggé tekintélyparancsoló lehetett, noha a Szent

³⁹ Eusebius, IV, XXIV, 1; Alex. Kel., *Ecl. ex script, proph.*, 56; Tertull., *In Hermogenem*, az egész; *Praescr.*, 30; *De monog.*, 16; *De anima*, 1, 4; Theodore., I, 19; Philast., 53; Pseudo-Ág., 41.

⁴⁰ Szent Justin., *Dial.*, 35 (kétséges); Muratori canonja, 82 sor (kétséges); Irenaeus, I, 13 és köv. f.; Tertull. (ut fertur), *Praescr.*, 50; Pseudo-Ág., 14; Epiph., *Haer.*, XXXIV; Theodore., I, 11; *Philosoph.*, VI, 39 és köv. Epiph. és Theodore. archontikusai a markosisták egyik elágazódását teszik. A görög írás *mgsteriuma*, mely kopt nyelven fenmaradt, úgy látszik, markosista értekezés.

⁴¹ E szabálytalan képzés talán a semitikus *markosi* (mint *epicurosi, boethusi*) formából ered. Ezzel szemben 1. Szent Justin *Maçkki, avói* (*Dial.*, 35, Otto kiad.).

Januarius csodájával analog szemfényvesztéseket kevert beléje. Azt állította, hogy bizonyos formula erejénél fogva a vizet valóságosan vérré változtatja a kehelyben. Valami por segítségével pirosas színt adott a víznek. A consecralást egy nő végezte egy kis kehellyel; azután Markos a kis kehely vizét egy nagyobbá öntötte, melyet kezében tartott és a következőket mondta: »A végteles és kimondhatatlan kegyelem, mely minden doleg előtt van, töltse el belső lényedet és növelje meg benned gnosisát, jó földbe vetve a mustármagot.« A folyadék ekkor meghigult, alkalmasint valami vegyi hatás folytán és túlcsordult a nagy kelyhen. A szegény asszony oda volt a cso-dálattól és mindenek bámultak.⁴²

Markos iskolája nem csak szélhámosságnak volt a fészke. Úgy tartották, hogy egyszersmind a kicspongás és titkos gyalázatosságok iskolája is. E mivoltát talán túlozták annál fogva, hogy a markosianus kultuszban nők pontifikáltak, Úrvacsorát osztottak. Több kereszteny hölgy, mondják, engedett a csábításnak; a sophista vezetése alá adták magukat és csak könnyekben úszva kerültek ki onnan. Markos hizelgett hiúságuknak, mystikus kétértelműséggel telt beszéddel tartotta őket, legyőzte félénkségüket, megtanította őket profétálni, visszaélt velők; azután, mikor már belefáradtak, tönkrementek, visszatértek az Egyházba, megváltották botlásukat, és sírva és nyögve a szerencsétlenségen, mely őket érte, a vezeklésnek szentelték magukat.⁴³ Markos járványa főként az ázsiai Egyházakban pusztított. Az az áramféle, mely Ázsia és Lyon között keringett, e veszedelmes embert elszállította a Rhône partjára.⁴⁴ Látni fogjuk, hogy ott sok áldozata akadt; megérkezésével szörnyű botrányok fognak kitörni a szentek ez Egyházában.

⁴² *Philos.*, VI, 40.

⁴³ Irenaeus, I, XVIII. V. ö. I, VI, 3.

⁴⁴ Irenaeus, I, XII. Tert, (ut fertur), *Praescr.*, 50; *Theodore*., I, 12; Epiph., XXXV, 1; Pseudo-Ág., 15; *Philosoph.*, IV, 13; VI, 5, 55.

Némely elbeszélés szerint Colarbasis nagyon közel állt Markoshoz; azonban kétséges, hogy e név valóságos személynek a neve. Arra magyarázzák, hogy *Col arba* vagy *Qol arba*, ami semitikus kifejezés a markosi tetrad megjelölésére. E bizarr rejtvények titka alkalmasint örökre ismeretlen marad előttünk.

VIII. FEJEZET.

A keleti syncretismus. — Az ophiták. — A manicheismus jövendő megjelenése.

Kilépnénk az elénkszabott keretből, ha követnők ez agyrémek történetét a III. században. A görög és latin világban a gnosticismus divat volt; akként is tünt el, meglehetősen gyorsan. Keleten másként folytak le a dolgok. A gnosticismus új életre kapott és pedig a réginél sokkal ragyogóbbra és átfogóbbra Bardesanes eklekticismusa, — és sokkal tartósabbrá a manicheismus révén. Az alexandriai antitacták már a II. században valóságos dualisták, kik a jó és a rossz eredetét két különböző istennek tulajdonítják.¹ A manicheismus még tovább fog menni; háromszázötven évvel Mahomet előtt Perzsia genialis fia megravalósítja, amit Arabia genialis fia vajmi hatalmasabban fog megvalósítani, megalapít egy vallást, mely egyetemes uralomra törekszik és a helyébe akar lépni Jézus vallásának, mint amely tökéletlen vagy amelyet tanítványai megrontottak.

Az eszmék roppant zűrzavara, mely Keleten ural-kodott, a legsajátosabb általános syncretismust idézte elő. Egyiptom, Syria, Phrygia, Babylon kis mystikus szektái, látszólagos hasonlatosságok alapján igényt támasztottak az Egyházhoz való csatlakozha-

¹ Alex. Kel., *Strom.*, III, 4 f.; Theodoret., *Haeret. fab.*, I, 16.

tásra és néha meg is kapták az elfogadtatást. Az ó-kor összes vallásai mintegy feltámadni látszottak, hogy elébe menjenek Jézusnak és adoptálják, mint aki hozzájuk tartozik. Assyria, Phoenicia, Egyiptom cosmogoniái, Adonis, Osiris, Isis, a phrygiai nagy istennő mystériumainak tanai beáradtak az Egyházba és folytatását szolgáltatták annak, amit a gnosticismus vajmi kevéssé kereszteny keleti ágának lehet nevezni. Hol Jehovah-t, a zsidók istenét azonosították *J aldebaoth*,² »a chaos fia«³ assyro-phoeniciai demiurgos-sza], hol pedig a régi assyriai *Z^J2-t*, ki sajátos rokonságot tüntet fel Jehovah-val, kapták fel⁴ és vonták egybe quasi-névtársával akként, hogy nem könnyű megkülönböztetni,, mennyi benne a képzelgés és mennyi a valóság.⁵

Különösen az ophiolatrikus szekták, melyek az ó-korban oly népesek voltak, hajlottak e badar tanításokra. Néhány pogány kígyóimádónak, ki nahaseusok⁶ vagy ophiták⁷ neve alatt csoportosult, egy szép napon eszébe jutott, hogy keresztenynek nevezze magát.⁸ Úgy látszik, e bizarr Egyháznak⁹ Assyriából származott a csirája, de Egyiptomnak,¹⁰ Phrygiának,¹¹

² Irenaeus, I, XXX, 5 és köv.; Orig. , *Contra Cels.*, VI, 31; Epiph., *Haer.*, XXVI, 10; XXXVII, 3 és köv.

³ inn L. *Mém. sur Sanch.*, *Mém. de l'Acad. des inser.*, XXIII, 2-ik r., 256 és köv., 312 1.; F. Lenormant, *Bérose*, 126, 127].; Baudissin, *Stud. zur sémit. Religionsgeschichte*, I, 194, 195 1.'

⁴ Irenaeus, I, XXX, 5, 10; Orig. , *Contra Cels.*, VI, 31, 32; Epiph., *Haer.*, XXVI, 10; *Piste Sophia*, 223, 234 1. (ford.)

⁵ L. Baudissin, *Stud.*, I, 179 és köv. 1.

⁶ Nahas héberül kígyót jelent.

⁷ L. főként *Philosophum.*, V k.; Epiph., *Haer.*, XXXVII; Irenaeus, I, XXX; Theodoret., I, 14; Pseudo-Ág., 17; Tertull., *Praescr.*, 47; Philast., 1 f.

⁸ A legtöbb ophiolatrikus szekta ellensége maradt a keresztenységnek. L. Orig. , *Contra Cels.*, III, 13; VI, 24; Philast., *De haer.*, 1 f.

⁹ Philos., V, 1 és köv.

¹⁰ Kneph vagy agathodemon kultusza.

¹¹ Szent Fülöp aktái, Tischendorf, *Acta apóst. apokr.*, 75,

Phoeniciának,¹² az orphikus mysteriumoknak¹³ is volt benne részük. Mint Abonolicai Alexandernek, a kígyóisten Glycon bajnokának, az ophitáknak is voltai; idomított kígyóik (agathodemonok), melyeket kalitkában tartottak; a mysteriumok celebrálásakor kinyitották a kalitka ajtaját és előszólították a kis isteni. A kígyó előjött, felkúszott az asztalra, melyen a ke-nyerek álltak és köréjük tekerődzött. A szeklárusok szemében az eucharistia el 51 tökéletes áldozattá vált. Megtörtek a kenyeret, szétosztották, Icborultak az agathodemon előtt és általa, mondták, dicsérő hym-nust mutattak be az égi Atyának. Kis állatukat néha azonosították Krisztussal vagy pedig azzal a kígyóval, mely az embereket megtanította a jó és rossz ismeretére.

Az ophilák Adamas-ról, mint aeonról és a világ-tojásról szóló elméletei emlékeztetnek Byblosi Philo cosmogoniáira és a Kelet összes mysteriumainak közös symbolumaira.¹⁴ Rítusaik jobban egyeztek a phry-giai nagy istennő mysteriumaival, mint Jézus híveinek tiszta gyülekezeteivel. Ami a legkülönösebb, volt nekik keresztény irodalmuk, voltak Evangéliumaik, apokryph hagyományai, melyek Jakabhoz kapcsolódtak. Főként az egyptomiak és Tamás Evangéliumát használták.¹⁵ Christologiájuk ugyanaz volt, mint az összes gnoslikusoké. Jézus-Krisztus nekik két személyből állt, Jézusból és Krisztusból, — Jézusból, ki Mária fia, a legigazabb, legbölcsebb, legtisztább ember és akit keresztre feszítették, és Krisztusból, az égi neonból, ki egyesült Jézussal, a Passió előtt megvált tőle, az égből erényt küldött, mely Jézust feltámasztotta, még pedig spirituális testben, amelyben is tizen-nyolc hónapig élt és felsőbb tanokat közölt a kiválasztott tanítványok kisszámú csoportjával.

¹² Sanchoniathon, 48 1. (Orelli.)

¹³ A symbolikus tojás, a kígvó.

¹⁴ *Mém. de l'Acad. des inscriptions*, XXIII, 2. rész, 241 és köv. 1.

¹⁵ L. A keresztény Egyház, 513 és köv. 1.

A kereszténység e ködbe vesző határain a legkülönbözőbb dogmák keverődtek egymással. A gnostikusok türelmessége, proselytismusuk oly szélesre tárta az Egyház kapuját, hogy minden befért rajta. Oly vallásokat, melyeknek mi közösségiük se volt a kereszténységgel, babylonai kultuszokat, talán buddhista elágazódásokat is a heresiologusok a kereszteny szekták közé lajstromoztak és számoztak. így kerültek oda a baptisták vagy sabianusok, kiket később mendaitáknak¹⁶ neveztek, a peraták,¹⁷ kik egy fél phoeniciai, fél assziriai cosmogoniát vallottak, igazi zagyvaléket, mely inkább illett Bybloszhoz, Maboughoz vagy Babylonhoz, semmint Krisztus Egyházához és főként a sethiták,¹⁸ akiknek szektája valójában assziriai volt, de Egyiptomban is virágzott. Szójáték révén e szekta Seth patriarchához, egy terjedelmes irodalom állítólagos apjához kapcsolódott, kit néha egyenesen Jézus Krisztussal azonosítottak. A sethiták kényükre keverték egymással az orphismust, a neo-phoenicismust, a régi semitikus cosmogoniákat és az egészet benne lelték a Bibliában. Azt hirdették, hogy a Genesis genealógiája fenséges kinyilvánításokat tartalmaz, melyeket köznapi elmék egyszerű családi adatoknak vettek.¹⁹

Ugyanez időtájban bizonyos Justinus²⁰ egy *Baruch*, című könyvben a judaismust mythologiává

¹⁶ *Journ. asiat.*, 1853, nov.—dec., 436, 437 1.; 1855, aug.—szept., 292—294 1. L. továbbá Siouffi, *Relig. des Soubbas*, Paris, 1880. Jusson eszünkbe, hogy a soubbák vagy sabianusok alkalmasint elkasaiták.

¹⁷ Alex. Kel., *Strom.*, VII, 17; *Philosophumena*, V, 12 és köv.; X, 10; Theodoret., I, 17. V. ö. *Journal asiat.*, 1853, nov.—dec., 436, 437 1. E név, úgy látszik, onnan eredt, hogy a szekta túl az Euphratesen született meg. V. ö. Gen., XIV, 15 (görögül).

¹⁸ L. főként *Philos.*, V, 19 és köv.; Epiph., *Haer.*, XXVI, 7; XXIX, 5; Theodoret., *Pseudo-Ág.*, Philost., Tertull., *Praescr.*, 47. V. ö. *Mém. de TAcad. des inser.*, XXIV, 1 r., 166 1.; Fabri- cius, *Cod. pseud. vet. Test.*, I, 140, 143 és köv.; II, 47 és köv.

¹⁹ Epiph., *Haer.*, XXXIX, 9.

²⁰ *Philosoph.*, V, 23 és köv.

formálta át és szinte mi szerepet se hagyott meg Jézusnak. Túlárado képzeletek, melyek véget nem érő cosmogoniákon nevelkedtek és hirtelen a héber és az evangéliumi irodalom szigorú étrendjére térték át, nem tudtak megbarátkozni ennyi egyszerűséggel. Ha szabad így mondanom, felfűjták a Biblia történelmi, legendás vagy evhemerista elbeszéléseit, hogy közel hozzák azokat a görög és keleti mesék geniusához, melyet megszoktak.

Látnivaló, alattomban Görögország és a Kelet egész mythologai világa belopódzott Jézus vallásába. A görög-keleti világ értelmes emberei jól érezték, hogy az emberiség összes vallási alkotásait ugyanegy szellem élte: kezdték ismerni a buddhismust és bár még messze voltak a kortól, melyben Buddha élete egy kereszteny szentnek lesz az éleettörténete,²¹ róla csak tiszteettel beszéltek.²² A babylonai manicheismus, mely a III. században a gnosticizmus folytatását képviseli, erősen buddhista nyomokat tüntet fel.²³ Azonban a kísérlet: bevinni e pantheista mythologiát egy sémita vallás keretei közé, már előre sikertelenségre volt ítéltve. A zsidó Philo, a Colossebeliekhez és az ephesiusiakhoz írt levél, a pseudo-johannikus iratok elmentek e tekintetben ameddig csak lehetett. A gnostikusok, mikor keresztenyeknek állították magukat, merőben kiforgatták a szavak értelmét. Jézus művénak a szív megjavítása volt a lényege. Már pedig ez üres speculatiókban minden volt, csak józan ész és jó erkölcs nem. Még ha rágalomnak tartjuk is, amit kicsapongásaikról és szabados szokásaikról²⁴ beszél-

²¹ Szent Josaphat és Szent Barlam élete.

²² V. ö. Alex. Kel., *Strom.*, I, 15; Bardesanes, *De fato*, 16—19 1. (Cureton); Porphyr., *De abstin.*, IV, 17.

²³ Scythianus — Cakya; Boudasf = Bodhisatva. L. *Hist. gen. des langues sémit.*, 1. kiad., 250, 251 1., jegyzet; *Journal asiat.*, 1856, febr.—inárc., 255, 256 1.; *Mém. de l'Acad. des inser.*, XVIII, 2. r., 90, 91 1.; Lassen, *Ind. Alt.*, III, 397 és köv. 1.; Weber, *Ind. Skizzen*, 63, 64, 91, 92. Szent Tamás aktái nagyon hasonlítanak valami buddhista sutrához.

²⁴ Epiph., XXVI, 3, 4, 11.

tek, nem lehet kétsége vonni, hogy a szektáknak, melyekről szó van, közös tulajdonságuk valami bántó irányzat az erkölcsi közömbösséggel felé, bizonyos veszedelmes quietizmus, a nagyszívűség hiánya, ami a vértanúság felesleges voltát proklamáltatta velük.²⁵ Konok docetismusuk,²⁶ az, hogy a két szövetséget két különböző istennek tulajdonították,²⁷ a házassággal való szembehelyezkedésük,²⁸ a feltámadásnak és az ítéletnapnak tagadása,²⁹ minden egyaránt bezárta előlük a kapuját az oly Egyháznak, melyben a vezetők előd mindig a mérseklet és a szélsőségek ellenzése volt a szabály. Az Egyházi fegyelem, melyet az episcopatus képviselt, volt a szikla, melyen e zűrös kísérletek minden megtörtek.

Az ember attól tart, hogy ha hosszabban beszél e szektákról, oly színbe keveredik, mintha komolyabban venné azokat, mint amennyire maguk komolyságot tulajdonítottak maguknak. Kik voltak a phibioniták, a barbeloniták³⁰ vagy barborianusok, a stratioták vagy katonák, a levitikusok, a coddianusok?³¹ Az Egyházyát egyetértőén minden eretnekséget nevetséggel halmozzá el, amit kétségtelenül megérdemeltek és oly gyűlöettel, melyet talán nem érdemeltek meg. Általában több volt a dologban a szélhámosság, mint a gonoszság. Héber szavaikkal, melyeket gyakran félre-

²⁵ Tertull., *Scorp.*, 1, 15; Szent Jerom., *In Vigil.*, 3.

²⁶ Irenaeus, III, XI, 3; Alex. Kel., *Strom.*, III, 13 és köv.; VII, 17; *Philos.*, VIII, 1 és köv.; Orig., *Contra Cels.*, II, 13; Epiph., XXVI, 10; Szent Jerom., *In lucif.*, 8; Theodoret., *Haer. fab.*, prooem. és V, 12; Tertull., *De came Christi*, 1; Szent Ignác levelei.

²⁷ Irenaeus, II, XXXV, 2 és köv.; Epiph., XXVI, 6, 11, 15; Ptolemaeus levele Flórához, Epiph., XXXIII, 3, 7.

²⁸ *Οι τον νομον κατατζέχοντες και τον γάμον.* Alex. Kel., *Strom.*, IV, 18.'

²⁹ Epiph., XXVI, 15; Philast., 57.

³⁰ Ta'án ΠΙ15Ν JíniNH. τετυάδι δεός.

³¹ Epiph., *Haer.*, XXVI, 3, 10; Philost., 57; Theodoret., I, 13. Úgy látszik, ophiták voltak. Lipsius. *De Quellén der aelt. Ketz.*, 197—199 1., 223 1., jegyzet. V. ö. *Pistis Sophia*, 233 1. (ford.); Matter, *Hist. du gnost.*, I F. áb., 4 sz.; magy., 28 1.

értve használtak,³² mágikus formuláikkal, később pedig amulettjeikkel és abrashaikkal, az alrendű gnostikusok csak megvetést érdemelnek. E megvetés azonban nem terjedhet ki azokra a nagy emberekre, kik e hatalmas narcotikumban keresték gondolatuk megnyugvását, vagy, ha úgy tetszik, elkábítását. Valentinusban a maga módjára lángelme lakozott. Carpocrates és fia, Epiphanes ragyogó írók voltak, kik, ha ártott is nekik az utopia és a paradoxon, néha meglepnek mélysegükkel. A gnosticismusnak jelen tékeny szerepe volt a kereszteny propagandában. Gyakran az volt az átmenet, mely a pogányságtól a kereszténységhez vezetett.³³ Az ekként megnyert proselyták majdnem minden orthodoxokká váltak; soha sem tértek vissza a pogánysághoz. :

Főként Egyiptom örítette meg kitörülhetetlenül e sajátos ritusok nyomát. Egyiptomban nem volt judeo-kereszténység. Figyelemremélő, hogy a kopt irodalom mennyire különbözik Kelet más kereszteny irodalmaitól. Míg a judeo-keresztény irodalom legtöbb munkája megtalálható syr, arab, aethiop, örmény nyelven, a kopt irodalom csak valami gnostikus háttérrel tüntet fel és semmi egyebet. Egyiptom ilymódon a pogány illuminismusról közvetlenül tért át a kereszteny illuminismusra. Alexandriát a gnostikusok majdnem egészben megtérítették. Alexandriai Kelement mérsékelt gnostikusnak lehet nevezni; tisztelettel idézi Heracleont, mint olyan doktort, ki sok tekintetben tekintélyt érdemel; a gnostikus elnevezést jó értelemben használja és synonymájává teszi a kereszteny elnevezésnek;³⁴ minden esetben távolról sincs meg benne az új eszmék iránt Irenaeus, Tertullianus, a

³² Irenaeus, I, XIV, XV, XVI, XXI, XXX, 5; *Philo soph.*, V, 8, 26; Cels., Orig., *Contra Cels.*, VI, 31, 32; Epiph., *Haer.*, XXVI, 1; XXIX, 20; XXXVI; Pseudo-Ag., 16, *Pistis Sophia*, 223 és köv. 1, (ford.). V. ö. Lucian., *Alex.*, 13; Orig., *Contra Cels.*, I, 22.

³³ Például Ambrus, Origenes barátja: Eus., *H. E.*, VI, 18.

³⁴ Strom., IV, 4, 26 f. és V és VII könyv, az egész.

Philosophumena szerzőjének gyűlölete. Azt lehet mondani, hogy Alexandriai Kelemen és Origenes bevitte a kereszteny tudományba, amit Heracleon és Basilius túlmerész próbálkozása elfogadhatót foglalt magában. Belső összeforrotságban lévén Alexandria egész értelmi mozgalmával, a gnosis döntő befolyás-sal volt az irányra, melyet a speculativ philosophia a III. században e városban, az emberi szellemnek akkor középpontjában, követett. E véget nem érő vitázásokból valami kereszteny akadémia-féle született, valóságos iskolája a szent iratoknak és az exegesis-nek,³⁵ melyet hamarosan Pantaenus, Kelemen, Origenes fognak ékesíteni. Alexandria napról-napra minden-kább fővárosa lesz a kereszteny theologiának.

A gnosis nem kevésbé volt kihatással Alexandria pogány iskolájára is. Ammonius Saccas, ki kereszteny szülőktől született³⁶ és tanítványa, Plotinus egészen át vannak itatva tőle. A nyíltabb elmék, így Apameai Numenius ezen az úton jutottak el a zsidó és kereszteny tanok ismeretéhez, ami eddig oly ritka volt a pogány világ kebelében.³⁷ A III., IV., V. század alexandriai philosophiája telve van azzal, amit a gnostikus szellemnek lehet nevezni és átörökíti a mysticismus csiraját az arab philosophiára, mely azt még inkább ki fogja fejleszteni.³⁸ A judaismusra szintén kihat e befolyás.³⁹ A cabbala nem más, mint a zsidók gnosticismusa. A *sephiroth* Valentinus »tökéletességei«-nek felelnek meg. A monotheismus, hogy mythologiat alkosszon magának, csak egy eljárást alkalmaz-

³⁵ Eusebius, *H. E.*, V, X, 1.

³⁶ Porphyr., id. Eus., *H. E.*, VI, XIX, 7 (v. ö. 10, ahol is figyelembe veendő a homonymák összeavarása, melyei Eusebius elkövet).

³⁷ Eus., *Praep. evang.*, IX, 7; XI, 10, 18, 22; Troilus, *In Tim.*, II, 29.

³⁸ A sphaerák (aeonok) elmélete, amely szerint a végső, vagyis a földhöz legközelebb eső sphaera, melytől az emberi dolgok kormányzása függ, a legkevésbé fenkolt

³⁹ Az abyssiniai zsidók, a falaschák eszméi erősen maguk hordják a gnosticismus bályegét.

hat: megeleveníteni az abstractiókat, melyeket mint tulajdonságokat az örökkévaló trónja köré szokott sorakoztatni.

A meddő polytheismusba belefáradt világ Kelet-től, főként pedig Judeától kevésbé elkopott isteni neveket kívánt, mint amelyekkel a közkeletű mythologia szolgált. E keleti nevek nyomatékosabbak voltak, mint a görögök, theurgikus felsőbbrendűsegüket azzal a sajátságos magyarázattal okolták meg, hogy miután a keletiek régebben hívták fel az isteneket, mint a görögök, a keleti theologia nevei jobban megfelelnék az istenek természetének, mint a hellénikus nevek és jobban a tetszésükre vannak.⁴⁰ Ábrahám, Izsák, Jákob, Salamon nevei Egyiptomban kiváló hatékonyságú talizmánoknak szerepeltek.⁴¹ A világ tele volt e féktelen syncretismus szája íze szerint való talizmánokkal.⁴² Rajtuk a *IASI*, *AA&NAI*, *CABAÍ®*, *EA&AI* a görög szavak és görög betűkkel írt héber formulák

⁴⁰ Celsus, Orig. , VIII, 37; Jamblichos, *De mysteriis*, VII, 4 és köv., 256 és köv. 1., Parthey kiad.

⁴¹ Orig. , *Contra Cels.*, I, 22 és köv. V. ö. IV, 33, 34; VI, 39. V. ö. Vattier de Bourville köve, *Revue arch.*, 1848, 153, 280 és köv. 1. A Mózes névre nézve 1. Montfaucon, *Ant. expl.*, II, II, CLVI áb. V. ö. a berlini papyrusokat, I, 219 sor; II, 115 sor, Parthey, *A berlini akad, jelent.*, 1865; *Comptes rendus de l'Acad. des inser.*, 1880, 278 1.

⁴² L. az Analasi-papyrus, 1073 sz., Bibi. nat. (Fr. Lenormant tudósítása, 87 1.); a leydeni papyrusok, I, 383, 384: Reuvens, *Lettre a M. Letronne* (Leyden, 1830); Leemans, *Aegyptische Papyrus*, Leyden, 1839 és *Grieksche papyrussen van het Museum te Leyden*, II. k. (v. ö. Anastase, 1072 sz.); a berlini papyrusok: Parthey, *A berlini akad, jelent.*, 1865, 109 és köv. 1. Ez emlékeket helytelenül nevezik gnostikusoknak. Szinte semmi keresztenyi sincs bennük (átszólagos kivételek: Chabouillet, *Catalogue des camées*, 2169, 2176, 2220, 2222, 2223, sz.; Reuvens, *Lettre a M. Letronne*, 25 1.) és a keresztenyek, még a gnostikusok is irtóztak volna tölük. Basilides annyi más sacramentalis szó között elfogadta *Abrasax*-ot (Irenaeus, I, XXIV, 7); de vajmi helytelen basilidesinek mondani mindazokat a köveket, melyeken *ABPACAS* olvasható. *Jao* szintén nem Valentinus találmánya (Irenaeus, I, IV, 1; v. ö. I, XXI, 3). Az Egyházak sehol sem említenek a gnostikusoknál ily talizmánokat. Kivétel az ophiták, kik igazán nem keresztenyek.

keveredtek egyiptomi symbolumokkal és a sacramentalis ABPACAE szóval, mely a 365-ös számnak volt az aequivalense.⁴³ Mindez sokkal inkább judeo-pogány,⁴⁴ semmint kereszteny és minthogy a gnosticismus a kereszténységen egész a blasphemiaig hajlott ellenszenvet jelenti Jehovah iránt, merőben helytelen a gnosticismusnak róni fel az együgyüség ez emlékműveit. Valójában az az irányzat nyilvánult benök, melyet általában a kor babonasága követett és azt hisszük, abban az időben, amelyhez eljutottunk, az összes szekták keresztenyei közömbösek voltak e kis talizmánokkal szemben. Az amulettek a IV. és V. századtól, a pogányok tömeges megtérésétől fogva vonulnak be az Egyházba és a határozottan kereszteny szavak és symbolumok ekkor kezdenek előfordulni rajtuk.

Az orthodoxyia tehát hálátlan volt, mikor nem ismerte el a szolgálatokat, melyeket e fegyelmezetlen szekták teljesítettek neki. Dogma tekintetében csak ellenhatást idéztek fel; de a kereszteny irodalomban és a liturgiái intézményekben igen jelentékeny szerepet töltöttek be. Az emberek majdnem minden sokat kölcönöznek azoktól, kiket anethematizálnak. A kezdeti, még egészen zsidó keresztenység nagyon is egyszerű volt; a gnostikusok csináltak belőle vallást. A szentségek nagyrészt az ő műveik; keneteik, főként a betegek halálos ágyánál, nagy benyomást tettek.⁴⁵ A szent kenet, a confirmatio (eleinte kiegészítő része a keresztségnek), a kereszt jelének tulajdonított természetfeletti erő a kereszteny mystika több más ele-

⁴³ L. Jean L'Heureux (Macarius) vagy Chifflet, Du Molinet, Montfaucon, Caylus, Bellermann, Kopf, King, Matter, Baudissin, Parthey, Froehner, Chabouillet gyűjteményeit. V. ö. *Bull. de la Soc. des ant. de Fr.*, 1859, 191 és köv. 1.

⁴⁴ L. Baudissin úr osztályozását, *Stud. zur sem. Rel.*, 189 és köv. 1.

⁴⁵ Irenaeus, I, XXXI, 3, 5 és dóm. Massuet jegyzete.

mével együtt tőlük ered.⁴⁶ Fiatal és tevékeny párt lévén, a gnostikusok sokat írtak és merészen belevetették magukat az apokryphok produkálásába. Könyveik, melyeket először rossz hír vett körül, végül is bejutottak az orthodox családba. Az Egyház csakhamar elfogadta, amit eleinte elátkozott. Számos gnostikus eredetű hitválemény, ünnep, symbolum vált egyszersmind katholikussá is. Mária, Jézus anyja, kivel az orthodox Egyház igen keveset foglalkozott, különösen⁴⁷ ez újítóknak köszönhette majdnem isteni szerepének első kibontakozását. Az apokryph Evangéliumok legalább is jó felerészükben gnostikusok művei. Már pedig nagyszámú ünnepnek az apokryph Evangéliumok voltak a forrásai és a keresztény művészetnek azok szolgáltatták a legkedveltebb tárgyat.⁴⁸ Az első keresztény képek, Krisztus első arc-képei gnostikus munkák voltak.⁴⁹ A szorosan orthodox Egyház képromboló maradt volna, ha az eretnekség nem hatja át vagy inkább ha, a versenyzés szükségletei folytán, nem követel tőle engedményeket a pogány gyengeségek iránt.

A lángelme és a őrültség között hányattatva a gnosticismus kisiklik minden absolut ítélet alól. Hegel és Swedenborg, Schelling és Cagliostro egymást érik benne. Nem szabad, hogy egynémely theoriájának lát-szólágos frivolsága visszariasszon bennünket. minden törvény, mely nem a pozitív tudomány tiszta kifeje-

⁴⁶ Cels., Orig., *Contra Cels.*, VI, 39, 40; *Constit. apóst.*, VII, 42—45 f.; *Recogn.*, I, 15. L. főként *Acta sancti Thomae*, 26—27 §; Migne, *Diet. des apokr.*, 1027—1030, 1041 1.; Siouffi, id. m., 80—84 1. Az „irgalmaság olajá”-ról szóló mesék gnostikus alapúak. Ádám vezeklésének és a kincses barlangnak legendája; *Nicod. Evang.*, 2. r.; *Mózes Apók.*, Tisch., *Apók. apokr.*, XI, 5, 7 1. V. ö. Hermas, simil. Vili, Gebh. és Harm, 186—189 1.; Cutelier jegyzete *Recog.*, I, 45.

⁴⁷ L. *Pistis Sophia*, minden lapon, főként 19, 20, 39 1. A Szűz kultuszának túlzása mindenekfelett syr dolog. L. Szent Ephrem, *Carm. nisib.*, 29—30 1. (Bickel kiad.)

⁴⁸ L. *A keresztény Egyház*, XXVI f.

⁴⁹ Irenaeus, I, XXV, 6; Celsus, Orig., VI, 30, 33, 34.

zése, alá van vetve a divat szeszélyeinek. Hegel egy-egy formulája, mely a maga idején a legmagasabb felfogása volt a világnak, ma mosolyra gerjeszt. Ez vagy az a mondat, melyben a mindeniséget véljük összefoglalni, valamikor üresnek és ízetlennek fog feltűnni. Mindazoknak, kik a végtelenség tengerén hajótörést szenvédnek, igényük van az elnázésre. A józan ész, mely az első pillanatra összebekítetlennek látszik a gnostikusok agyrémével, nem hiányzott belőlük oly nagy mértékben, mint ahogy hinni lehetne. Nem szálltak szembe a polgári társadalommal; nem keresték a vétanúságot és ellene voltak a túlbuszgóságnak. Megvolt bennük a legföbb bölcsesség, a türelem, sőt néha, ki gondolná? — a diszkrét skepticismus. Mint a vallás minden formája, a gnosticismus javította, vigasztalta a lelkeket. Íme, egy valentinianus sírfelirat, melyet a Via Latina-n találtak, mily szavakban fúrkészti a halál örvényét:

Kíváncsiságodban, hogy meglásd az Atya világosságát, véremnek, ágyamnak társnője te, ó, én bölcsem, beillatosítva a szent fürdőben Christos megromolhatatlan és tiszta myrhájától, siettél szemlélni az aeonok isteni arcát, a nagy tanács nagy Angyalát, az igazi Fiút, — siettél a nászágyba, az aeonok atyai keblébe.

E halott sorsa nem az emberek köznapi sorsa volt. Meghalt és él és látja valóságosan az enyészhetetlen világosságot. Élő az élők szemében; akik halottnak hiszik, azok az igazi halottak. Föld, mit jelent csodálkozásod a manesek ez új fajával szemben? Félelmed mit jelent?

IX. FEJEZET.

A Marcionismus folytatása. — Apelles.

A gnoslicismus, mely kitünenően alkalmas volt, hogy egyéni vigasztalás és épülés fakadjon belőle, Egyháznak igen gyenge volt. Se presbyteratus, se episcopatus nem állhatott elő benne; az ily zűrzavaros gondolatok csak dogmatizáló csoportosulásokra vezettek. Egyedül Marcionnak sikerült szilárd épületet emelnie ez ingatag talajon. Volt egy erősen szervezett marcionita Egyház. Bizonyos, hogy ennek az Egyháznak volt némely súlyos fogyatkozása, mely miatt Krisztus Egyháza kiközösítette. Nem ok nélkül történt, hogy az episcopatus összes alapítói találkoznak egy közös érzésben, a Marcion iránt való ellenszenvben. A metaphysika nem uralkodott annyira ezeken az elméken, hogy ez az ő részükéről egyszerűen theologai gyűlölködés lett volna. Azonban az idő jó biró; a marcionismus kitartott. Az arianismushoz hasonlóan a kereszténység egyik nagy töredéke volt, nem pedig, mint annyi más szekta, bizarr és tünékeny meteor.

Marcion, a mellett, hogy hű maradt néhány elvhez, mely szemében a kereszténység lényegét alkotta, nem egyszer változtatott theologiáján. Úgy látszik, semmiféle pontosan megállapított symbolumot se erőltetett tanítványaira. Halála után a belső

eltérések roppant nagyok voltak a szektában.¹ Potitus és Basilicos hívek maradtak a dualismushoz;² Syneros három természetet ismert el, a nélkül, hogy tudnánk, valójában miként értette ezt; Apelles határozottan visszatért a *monarchiá-hoz*. Eleinte személyes tanítványa volt Marcionnak; de sokkal függetlenebb szellem lakozott benne, semhogy tanítvány maradhatott volna; szakított mesterével és odahagyta Egyházát. Az ily szakítások a katholikus közösségek keretén kívül minden nap esetek voltak. Apelles ellenségei igyekeztek úgy tüntetni fel a dolgot, hogy Apellest kiüzték és kiközösítésének szabados erkölcsi-sége volt az oka, mely ellenkezett a mester szigorúságával. Sokat beszéltek egy Philumena nevű szűről, kinek csábításai beleragadták mindenféle megtévedésbe³ és aki egy Priscilla vagy Maximilla szerepéjét játszotta mellette. Mindez a legnagyobb fokban kétséges. Orthodox ellenfele, Rhodon, ki ismerte, aszkéta életmóda miatt tiszteletremélő aggastyánnak írja le.⁴ Rhodon szól Philumenáról és úgy tünteti fel, hogy megszállott szűr volt, kinek inspirációt Apelles valóban istenieknél tartotta. A hiszékenység ily példái a legszigorúbb doktoroknál is előfordultak, nevezetesen Tertullianusnál.⁵

A gnostikus tanok symbolikus nyelve egyébiránt súlyos félreérteskre adott okot és gyakran félremagyarázást engedett az orthodoxoknak, kiknek érdekelben volt az ily veszedelmes ellenségek elrágalmasása. Simon mágus nem játszhatott buntetlenül a Helena-Ennoia allegoriával; lehet, hogy Marcion hasonló természetű quiproquo-nak volt az

¹ Rhodon, Eusebius, V, XIII.

² *Ibid.*, 3 §.

³ Tertull., *Praescr.*, 6, 30 [51]; *Adv. Marc.*, III, 11; *De carne Christi*, 6, 24; *De anima*, 36; Pseudo-Tert., *De haer.*, 19; *Philosoph.*, VII, 38; X, 20; Pseudo-Ág., 23 (Oehler); Szent Jer., *Epist. ad Ctesiph.*, *adv. Pelag.* (Mart.. IV, II, 477 1.)

⁴ Ο την πο/LTf-Lav οεμννόμεννς και τό γη^ας.. Euseb., V, XIII, 2.'

⁵ Tertull., *De anima*, 9.

áldozata.⁶ Apelles kissé változékony philosophiai képzelete is elősegíthette az oly beszédet, hogy egy csapodár teremtést, Philumenát⁷ úzve, odahagyta az igazságot, hogy veszedelmes kalandokba rohanjon. Az is feltehető, hogy tanításait egy symbolikus személy, *Philoumene* (a szeretett igazság) kinyilatkoztatásainak⁸ keretébe foglalta. Annyi bizonyos, hogy a nyilatkozatok, melyeket Rhodon neki tulajdonít, becsületes emberre, az igazság őszinte barátjára vallanak. Miután Marcion iskoláját odahagyta, Apelles Alexandriába ment, kísérletet tett az előtte felvonuló összefüggéstelen gondolatok bizonyos összekapcsolására, azután visszatért Rómába.⁹ Egész életén át nem hagya abba mestere theologiájának átdolgozását,¹⁰ mígnem végül is, úgy látszik, belefáradt a metaphysikai elméletekbe, ami, véleményünk szerint, közelebb hozta az igazi philosophiához.

Marcionnak, mint az első gnostikusok legtöbbjének, a dualismus és a docetismus volt két nagy tévedése. Az elsővel előre kezet nyújtott a manicheismusnak, a másodikkal az izlamnak. A II. század végének marcionita és gnostikus doktorai általában enyhíteni igykeznek e két tévedést. Az utolsó basilidianusok¹¹ a merő pantheismusig jutottak. A pseudo-clemensi regény szerzője, theologiájának minden bizarrsága mellett is, deista. Hermogenes¹² fél szegen küzdött a megoldhatatlan kérdésekkel, melye-

⁶ L. A keresztény Egyház, 354 1.

⁷ Φιλούμενη. A görög és latin homéliákban ez volt a hősnő neve.

⁸ Φιλούμενα.

⁹ Harnack, *Apelles*, 16, 17 1.

¹⁰ Tertull., *Praesrc.*, 6, 30 [51]; *De came Christi*, 1, 6; *Adu. Marc.*, III, 11; IV, 17.

¹¹ Azok, kiket a *Philosophumena* szerzője cífol.

¹² Antioch. Theophil, id. Eus., IV, XXIV, 1; Alex. Kel. vagy Theodot, *Ecl. ex proph.*, 56; Tertull., *Adu. Hermogenem*, az egész; *Philos.*, VIII, 17; Theodore!.. Philost., *Pseudo-Ág.*, Praed., Isid., Paul., Honor. (Oehler, *Corp. haer.*, I).

két az incarnatio tana vetett fel. Apelles,¹³ kinek eszméi néha nagyon közel kerülnek az ál-Clemenséi-hez, hasonlókép igyekszik kibújni a gnosis subtilitásai elől, amennyiben nyomatékosan hangoztatja azokat az elveket, melyeket a józan ész theologiájának lehetne nevezni.

Apelles alapvető dogmája Isten absolut egysége. Isten a tökéletes jóság; minthogy a világ nem tükrözi elegendőképpen e jóságot, a világ nem lehet az ő műve. Az a világ, melyet igazán Isten teremtett, egy felsőbb világ, melyet angyalok népesítenek be. Ez angyalok között a legfőbb a dicsőséges angyal, mintegy valami demiurgos vagy teremtett *Logos*, ki a maga során teremtője a látható világnak, mely csak elhibázott utánzata a felsőbb világnak. Apelles ily módon elkerülte Marcion dualismusát és mintegy középhelye, t foglalt el a katholicizmus és a gnosis között. Valóban igazított Marcion rendszerén és bizonyos következetességet adott e rendszernek; de vajmi sok más nehézségbe botlott. Az emberi lelkek, Apelles szerint, részét tették a felsőbb teremtésnek, melyből a kérvány aláhúzta őket. Isten, hogy visszatérítse őket magához, elküldötte Krisztusát az alsórendű teremtsébe. Krisztus tehát azért jött, hogy megjavítsa a demiurgos elhibázott és zsarnoki művét. Apelles ezzel belevezet a marcionizmus és gnosticismus klasszikus tanába, mely szerint Krisztus lényeges műve a demiurgos kultuszának, vagyis a

¹³ Rhodon, id. Eus., V, XIII; Tertull., *Praescr.*, 6, 7, 10, 30, 33 34 37 [51]; *Adv. Marc.* III, 11; IV, 17; *De carne Christi*, 1, 6—9, 24; *De resurr. carnis*, 2, 5; *De anima*, 23, 36; Orig., *Contra Cels.*, V, 54; *In Gen.*, hóm. II, 2; *In Matth. comm. series*, 43, 46, 47; Pamph. és Rutin., Delarue, IV. függ., 22, 25; *Philos.*, VII, 12, 38; X. 20; Eus. V, 13; Epiph., *Haer.* XLIV; Theodoret., I, 25; Szent Ambrus, *De párád.*, V, 28; Pseudo-Tertull., *De haer.*, 19; Philast., 47; Pseudo-Ag., 23 (v. ö. 24, Oehler kiad.); Praedest., 22; Pseudo Jerom., 17; Paul., 25; Autuni Homoré, 27; Isid., 12 (Oehler. *Corp. haer.*, I); Szent Jerom., *In Gal.*, I, 8; *In Matth.*, prooem.; Damaszk. János. *De haer.*, 44; Zonaras, Cotelier, *Eccl. gr. monum.*, III, 470—471 1.

judaismusnak a lerombolása volt. Az Ó- és az Új-Szövetség egymás ellenségének tunt fel neki. A zsidók Istene, ugyanúgy, mint a katholikusok (akik Apelles szemében zsidózók voltak) Istene perverz Isten, a bűn és a hús szerzője. A zsidó történelem a rossznak a története; még a prófétákat is a gonosz szellem inspirálta. A jó Istene Jézus előtt nem nyilatkoztatta ki magát. Apelles égi elemű és, bár teljes valóságú, de a physika rendes törvényein kívül eső testet tulajdonít Jézusnak.

Apelles, úgy látszik, nem egyszer érezte, hogy a két Szövetség radikális ellenkezésének c tanában van valami túlságosan absolut vonás és mert nem volt csökönyös szellem, lassanként oly gondolatokra jutott, melyeket Szent Pál talán nem utasított volna el. Néha az Ó-Szövetség inkább egybefüggés-telennek és ellentmondónak tűnik fel előtte, semmint teljesen rossznak; annyira, hogy Jézusnak a benne foglalt jó és rossz megkülönböztetése lett volna a műve, megfelelően a gnostikusoktól oly gyakran idézett mondásnak: »Legyetek jó trapesiták.«¹⁴ Amiként Marcion a két Szövetség összeférhetetlenségenek kimutatása végett megírta *Antithesis-eit*, Apelles is megírta *Syllogismus-ait.*, a *Pentateuchos* gyenge részeinek e gyűjteményét, hogy kimutassa a régi törvényhozó ingadozásait és fogyatékos philosophiáját.¹⁵ Apelles e munkában igen éles kritikáról tesz tanúságot, mely néha a XVIII. század hitetleneinek okoskodására emlékeztet. A nehézségeket, melyeket, ha az ember eltiltja magát a mythical magyarázattól, a *Genesis* első fejezetei támasztanak, nagy éleselméjűséggel emelte ki.¹⁶ Könyvét a Biblia

¹⁴ Az értelmet illetőleg, melyet azidőben tulajdonítottak neki, 1. Alex. Dionys., id. Eus., VII, VII, 3.

¹⁵ Szent Ambrus (De párad., V, 28) idézi a XXXVIII. kötetet.

¹⁶ Szent Ambrus, *l. c.*; Orig., *In Gen.*, horn. II, 2.

cáfolasának tekintették és mint istenkáromlót elvettek.¹⁷

Túlságosan igazelméjű lévén ahoz a szektárius világhoz, melybe belebonyolódott, Apelles arra volt ítélice, hogy folyton változtasson véleményein. Élete végén egészen tanácsatlanná vált az írások tekintetében. Még az isteni egységről való alapvető eszméje is megingott és Apelles, a nélküл, hogy sejtette volna, eljutott a valódi bölcsességhez, vagyis a rendszerektől való csömörhöz és a józan észhez. Ellenfele, Rhodon, elmond egy beszélgetést, melyet 180 táján Rómában folytatott vele. »Az öreg Apelles, — mondja¹⁸ — mikor egy ízben összeakadtunk vele és kiumatták neki, hogy sok dologban tévedett, nem tudott másat felelni, mint hogy a vallás dolgait nem szabad ilyen nagyon fürkészni, mindenki maradjon meg a hitében és azok fognak üdvözülni, kik remélnek a megváltónak, feltéve, hogy járóvaló embereknek bizonyulnak. Bevallotta, hogy előtte az a leghomályosabb, ami Istenre vonatkozik, ő is, mint mi, csak egy principiumot ismert el... »Mi a bizonyíték, — kérdeztem tőle, — és mi jogon állítod, hogy csak egy elv van?« Erre beismerte, hogy a prófeciák mi felvilágosítást se adnak az igazság felől, mert ellentmondanak egymásnak és megdöntik egymást és az állítás: »Csak egy principium van«, nála inkább ösztönnek, semmint pozitív tudásnak a kifolyása. Mikor eskü alatt felhívtam, hogy mondja meg az igazat, megesküdött, hogy őszintén beszél és nem tudja, miként van, hogy csak egy önmagától való Isten van, de hiszi, hogy így van. Ekkor én nevetve figyelmeztettem a visszáságra, hogy, mesternek nevezi magát, a nélküл, hogy bármi bizonyitékkal tudná támogatni tanítását.«

¹⁷ Eusebius, *H. E.*, V, XIII, 9.

¹⁸ Eus., V, 13. V. ö. Szent Jeromos, *De viris ill.*, 37; Pseudo-Jerom., *Indiculus de haer.*, 17; Harnack, *Apelles*, 16. 17.

Szegény Rhodon! Ezen a napon az eretnek Apelles volt az, ki leckét adott neki a jóízlésből, a tapintatból és az igazi keresztenységből. Marcion tanítványa valóban meg volt gyógyulva, mert az üres *Gnosis* helyett a hitet, az igazság titkos ösztönét, a jó szeretetét, a keresztre feszített megváltóban való reményt választotta.

Ami az oly eszméknek, aminők Apelleséi, bizonyos erőt adott, az az volt, hogy sok tekintetben csak visszatérést jelentettek Szent Pálhoz. Nem kétséges, hogy Szent Pál, ha a keresztenységnek abban az órájában, amelyhez eljutottunk, feltámad, azt találta volna, hogy a katholicismus nagyon is sok engedményt tesz az Ó-Szövetségnek. Tiltakozott volna és azt mondta volna, hogy visszatérnek a judaismushoz, az új bort régi tömlőkbe öntik¹⁹ és eltüntetik a különbösséget az Evangélium és a Törvény között.

Apelles tana nem hatolt túl Rómán és nem élte túl halálát. Tertullianus mindenkorral kötelezte érezte magát a megcáfolására.²⁰ Egy bizonyos Lucanus_x vagy Lucianos, Apelleshez hasonlóan, külön szektát alapított a marcionista Egyházban.²¹ Úgy látszik, hogy, mint Syneros, három principiumot ismert: egy jót, egy rosszat és egy igazságosat. A szorosan igazságos principiumot a demiurgos vagy a teremtő képviselte. Ez utóbbi iránt való gyűlöletében Lucianos eltörölte a házasságot. A teremtés ellen hangoztatott káromlásai folytán mások előtt olyan színben tünt fel, hogy közel áll Cerdonhoz.²²

Severus, úgy látszik, inkább megkéssett gnostikus volt, semmint marcionista.²³ Az assyriai Pre-

¹⁹ Epiph., *Haer.*, XLII, 2.

²⁰ *De carne Christi*, 8. V. ö. Epiph., *Haer.*, XLIV.

²¹ Tertull., *De resurr. carnis*, 2. *Praescr.* (51); Orig. , *Contra Cels.*, II, 27; Epiph., *Haer.*, XLIII, XLIV; *Philosoph.*, VII, 11 és 37; Philast., 46; Pseudo-Tert., 18.

²² *Philosoph.*, VII, 37.

²³ Epiph., *Haer.*, XLV. Blastust helytelenül sorolják 3 marcionisták és a montanisták közé,

pon tagadja Krisztus születését és azt tanítja, hogy Tiberius uralkodásának 15-ik évében Jézus egy már teljesen kifejlődött férfi alakjában szállt alá az égből.²⁴

A marcionismus, ugyanúgy, mint a gnosticismus, a második nemzedéknél tartott. E két szektának ezen-túl nem lesz már egy nevezetes doktora se. A Hadrian alatt kivirult nagy képzelmények mind eltűnnek, akár az álom. E kis kalandoz Egyházak hajótöröttjei mohón kapkodtak a katholikus Egyház csónakjába és visszatértek beléje. Egyházi írók abban az előnyös helyzetben voltak velük szemben, amelyet a tömeg megad azoknak, kik nem keresnek és nem kételkednek. Irenaeus, Gortynai Fülöp, Modestus, Meliton, Rhodon, Antiochiai Theophil, Bardesanes, Tertullianus feladatuknak tartották, hogy leálcázzák Marcion úgynevezett pokoli cselvetéseit²⁵ és e végből nem tartózkodtak a kifejezés semmiféle hevességtől.

Marcion Egyháza ugyanis, noha halálra volt se-bezve, még sokáig külön gyülekezet maradt a katholikus Egyház mellett. Századokon át voltak Kelet minden tartományában kereszteny gyülekezetek, melyek tisztességeinek tartották, hogy Marcion ne-vét viselik és »zsinagógáik«²⁶ homlokzatára odaírták e nevet. Ez Egyházak hasonló püspök-listákat mutattak fel, mint amilyenekkel a katholikus Egyház

²⁴ *Philosoph.*, VII, 31. A helves olvasás: καταχολον&ων Πρέπων. *Zeitschrift für Kirchengesch.*, I, 536—538 1.

²⁵ Euseb., *H. E.*, IV, 24, 25, 30 f.; V, VIII, 9; Irenaeus, *Adv. haer.*, I, XXVII. 2—3; XXVIII, III. XII. 12.

²⁶ *Dialógos a marcioniták ellen*, közzétette Wetzstein vagy az Origenesnek tulajdonított *De recta in Deum fide*, Opp., I, 803—810 (Delarue); Waddington, *Inscr. de Syrie*, 2558 sz., Σνναι γη αηρκιονατών, épült 318-ban, Lebabában (ma Deir-Ali), egy napnyira Damaszkustól délre; Lequien, *Oriens Christianas*, II, 1110 h. L. *Zeitschrift für wissenschaftliche Theologie*, 1876, WO és köv. 1. V. ö. Epiph., *Haer.*, XLII, 1; Theodore, *Epist.*, 113.

büszkélkedett.²⁷ Voltak vértanúik,²⁸ szüzeik,²⁹ megvolt mindenük, ami a szentséghez tartozik. A hívek szigorú életmódot folytattak, szembeszálltak a halállal, viselték a szerzesi csuhát, szigorú böjtöket szabtak magukra és tartózkodtak mindenből, amiben élet lakozott volt. »Darazsak, melyek utánozzák a méhrajokat³⁰ — mondották az orthodoxok.³¹ »E farkasok magukra öltik a bárányok bőrét, melyeket megöltek«, — mondta mások.³² Miként a montanisták, a marcionisták is gyártottak maguknak hamis apostoli iratokat, hamis zsoltárokat.³³ Felesleges mondani, hogy ez az eretnek irodalom teljes egészében eb veszett.

A IV. és V. században Aranyszájú János, Szent Bazil, Szent Epiphanes, Theodoretos, az örmény Eznig, a syriai Boud Periódusos erélyesen, mint jelenválló csapást támadják a még eleven szektát.³⁴ Azonban a túlzások romlását okozták. A Teremtő műveitől való általános irtózás a marcionistákat a leg-

²⁷ Az (imént idézett dialógus, *l. c.*

²⁸ Alex. Kel., *Strom.*, IV, 4; Névtelen a cataphrygek ellen, Eus., V, XVI, 21; Eus., IV, 15; VII, 12; *De mart. Palaest.*, 10. Jusson eszünkbe különösen Metrodorus, ki a kivégeztetésben társa volt Szent Pionnak. V. ö. a szent aktai, Ruinart, *Acta sine.*, 137, 150 1.: Eus. *H. E.*, IV, XV. 46 (figyelemmel az anachronismusra, melyet Eusebius elkövet).

²⁹ Aranysz. János, *De virgin.*, 3—6 f.; Eznig, *Refut. sect.*, IV, 12—14 f.

³⁰ Tert., *Adv. Marc.*, IV. 5. „Faciunt favos et vespae, faciunt ecclesias et marcionitae.“

³¹ Szent Ephrem, Assemani, *Bibi. orient.*, I, 119 1.

³² Muratori canonja, Hesse, 199 és köv., 284 és köv., 296. 297 (kétséges) 1. V. ö. Caius, id. Eus., *H. E.*, VI, XX, 3. L. *Zeitschrift für. miss. Theol.*, 1876, 400 és köv. 1.

³³ Aranysz., *In I. Cor.*, horn. XL; Szent Bazil, 1. lev. Amphii., 1 canon; Epiph., *Haer.*, XLII. 1; Theodorets., *Epist.* 113; *Rel. hisf.* 21; *Haer. fab.*, II, prooem.; Szent Ephrem, polem. hymn., *Opp.*, V, 437 és köv. 1. Assem., *Bibi. Orient.*, I, 118 és köv. L; Pseudo-Ambrus, II. k., függ., Bened. kiad. 296 I.; Eznig, *Refut. sect.*, IV, az egész (v. ö. *Zeitschrift für Kirchengeschichte*, I, 1876, 128 L; *Journal asiat.*, 2856, febr.—márc. 251 1.; Assemani, *Bibi. or.*, III. 1. r., 29, 41, 43, 63, 148, 170, 223, 224 1.

képtelenebb megtartózkodásra vitte. Sok tekintetben tiszta enkratisták voltak; a bort még a mysteriumokban is megtiltották maguknak. Reájuk bizonyították, hogy ha következetesek akarnának lenni, éhen kellene halniok. Ismételték a keresztséget, mint eszközét a megigazulásnak és a nőknek megengedték az officiálást a templomban.³⁴ Kevéssé lévén védve a babonaságtól, a mágiába és astrologiába estek. Lassan-ként egybevették őket a manicheusokkal.³⁵

³⁴ Eznig, *Réfut. sect.*, IV, 15 és 16 f.

³⁵ Fluegel, *Mani*, 159, 160, 167, 168; Masoudi, *Prairies d'or*, VIII, 293 1.; IX, 337 1. i (Soc. asiatique kiad.); Assentani, *Bibi, orient.*, I, 389—390 I.

X. FEJEZET.

Tatianus eretnek. — Az enkratisták.

Hogy az eszmék, melyek Marciont, Apellest, Lucanust magukkal sodorták, mintegy szükségszerűen eredtek a theologiai helyzetből, arra jó bizonyáság, hogy minden tájból látunk híveket ugyanabba az irányba fordulni, a nélkül, hogy előzményeik sejtetétek volna ezt. Nevezetesen ez a sors várt a türelmes Justinus tanítványára is, az apolostlára, ki hitéért hússzor is kockára tette életét, Tatianusra.¹ Bizonyos határozottan meg nem állapítható időpontban Tatianus, ki alapjában és szíve szerint mindig assyriai maradt és Keletet sokkal többre tartotta Rómánál, visszatért a maga Adiabenejébe,² ahol tekinthető számban voltak zsidók és keresztenyek. Ott tana mindinkább megváltozott. Elszakadva minden Egyháztól, az maradt hazájában, ami már Raliában is volt, valami magányos kereszteny, ki nem tartozik semelyik szektához se, noha az aszketizmus révén közel állt a montanistákhoz, tan és exegesis tekintetben pedig a marcionitákhoz. Munkakedve csodálatos volt; izzó agya nem tudott pihenni; a Biblia, melyet

¹ Figyelemremélő, hogy Rhodon, ki az orthodox Tatianusnak tanítványa volt, később, mint ugyanazoknak a tévedéseknek osztályosait támadta Marciont, Apellest és az eretnekké vált Tatianust.

² Epiph., *Haer.*, XLVI, 1,

szüntelen forgatott, a legellenféresebb gondolatokat ébresztette benne; e tárgyról kifogyhatatlanul írta a könyveket.

Miután apológiájában fanatikus csodálójuk volt a hébreieknek a görögökkel szemben, most az ellenkező végletbe esett. Szent Pál eszméinek túlzása, ami Marciont a zsidó Biblia elátkozásához vezette, Tatianust arra vitte, hogy az Ó-Szövetséget teljesen feláldozza az Újnak. Apelleshez és a legtöbb gnostikushoz hasonlóan Tatianus egy teremtő Istant ismert, aki alá van rendelve a legföbb Istennek. A teremtés pillanatában, mikor ilyenféle mondatokat mondott, mint: »Legyen világosság!», — a teremtő, Tatianus szerint, nem parancsolt, hanem könyörgött.³ A Törvény a teremtő Isten műve; egyedül az Evangélium a leg-felsőbb Isten műve. Az erkölcsi tökéletesség túlzott szükségérzete azt idézte elő, hogy miután, mint tisztá-talant, Tatianus elutasította magától a hellén régiséget, utóbb elutasította a bibliai régiséget is. Oly exegesis és kritika volt ennek a következménye, mely csak kevéssé különbözött a marcionitákétól.⁴ Tatianus Problémáig ugyanúgy, mint Marcion *Antithesisei* és Apelles *Syllogismusai* kétségtelenül a régi törvény következetlenségeit és az újnak felsőbbségét akarták ki-mutatni. E mű meglehetősen világos józaneszűséggel terjeszti elő a kifogásokat, melyek az értelelm alap-ján a Biblia ellen támaszthatók. A modern idők rationalista exegesise ilyenformán Apelles és Tatianus iskolájában találja meg őseit. Ez iskola, minden igazságtalansága mellett is, melyet a Törvény és a próféták iránt nyilvánított, az exegesisben bizonnal értelmesebben járt el, mint ahogy az orthodox dokto-rok merőben önkényes allegorikus és typikus ma-gyarázataikkal tették.

³ Alex. Kel., *Eclogae ex script, propt.*, 38; Orig. , *De orat.*, 24.

⁴ Alex. Kel., *Ed.*, 38 és köv. §; Strom., III, XII, 82; Orig. , *De orat.*, 24; Harnack, *Apelles*, 89, 90 1.

⁶ Προβλήματα. Rhodon, id. Eus., V, XIII, 8.

Nem nyerhette meg az orthodoxok helyeslését az a gondolat sem, mely Tatianust híres *Diatessarorfita*⁶ jának összeállításában vezérelte. Az Evangéliumok szétágazása megütközést keltett benne. mindenek felett az értelem ellenvetéseinek kiküszöbölésére törekedvén, egyszersmind azt is kiküszöbölte, ami leginkább szolgált épülésre. Mindazt, ami Jézus életében az istent szerinte nagyon is közelítette az emberhez, könyörtelenül feláldozta. Bármily kényelmes volt is az Evangéliumok összeolvasztásának e kísérlete, lemondta róla és a *Diatessaron* példányait erőszakosan megsemmisítették.⁷ Életének e végső szakában Tatianusnak egykor tanítványa, Rhodon volt a legfőbb ellenfele.⁸ Sorra véve Tatianus problémáit, ez elbizakodott exegeta nagyban kérkedett, hogy megfelel minden egyes kifogásra, melyet mestere felvetett. A hat nap munkájáról is írt commentárt.⁹ Kétségtelen, ha megvolna a könyv, melyet Rhodon e kényes kérdésekről összerőtt, azt látnok, hogy kevésbé volt bölcs, mint Apelles és Tatianus; ez utóbbiak okosan beismerték, hogy nem tudják megoldani azokat.

Mint exegesise, Tatianus hite is változott. A gnósticismus, mely Nyugaton félíg le volt győzve, Keleten még virágzott. Szent Justinus tanítványa, megfeledkezve mesteréről és egybekeverve Valentint, Saturninust meg Marciont, oly álmokba esett, melyeket Rómában alkalmasint kigunyolt volt. Főteretnek lett belőle.¹⁰ Irtózattal viseltetvén az anyag iránt, Tatianus

⁶ L. *A kereszteny Egyház*, 503, 504 1.

⁷ L. *A kereszteny Egyház*, 503, 504 1. Azt hiszik, hogy Tatianus *Diatessaron*-ja nagyrészben benne található Szent Ephrem egy örmény nyelven reánk maradt commentárjában. Moesinger, *Evang. concord. expositio*, Velence (San Lazaro), 1876; Harnack, *Zeitschrift für K. G.*, IV (1881), 471 és köv. 1.

⁸ Eus., V, XIII, 1, 8; Szent Jer., *De viris ill.*, 37.

⁹ Eus., V, XIII, 8.

¹⁰ Irenaeus, I, XXVIII, 1; Alex. Kel., *Strom.*, III, XII, 86; *Ecl. er script. proph.*, 38; Tert., (ut fertur), *Praescr.* [52]; Orig., *De orat.*, 24; *In Rom.*, X, 1; Eus., IV, 28, 29; Chron., 172.

nem tudta elviselni a gondolatot, hogy Krisztus a legkevésbé is összeköttetésben volt az anyaggal. A férfi és a nő nemi összeköttetése a rossz körébe tartozik.¹¹ A *Diatessaron*-ban Jézusnak nem volt semmiféle földi genealógiája. Mint egyik-másik apokryph Evangélium, Tatianus is azt mondhatta volna: »Tiberius uralkodása alatt Isten Igéje megszületett Nazarethben.« Sót elég logikusan oda jutott, hogy azt állította, Krisztus teste csak látszat volt.¹² Aki húst evett és bort ivott, Tatianus szemében a tisztátnak közé tartozott. Azt kívánta, hogy a mysteriumok celebrálásában csak vizet használjanak.¹³ Ezért aztán benne látták a fejét, a házasságot, bort és húsélt tiltó *enkratisták* vagy megtartózkodók nagyszámú szektáinak, melyek mindenfelé felütték a fejüköt és azt állították, hogy tanaik a kereszteny elvekből levont szoros következetések. Mesopotámiából e gondolatok átterjedtek Antiochiába, Ciliciába, Pisidiába, egész Kis-Ázsiába, Rómába, Galliába. Kis-Ázsia, főként Galatia maradt a központuk.¹⁴ Ugyanaz az irányzat egyszerre több helyen nyilvánult. A pogányág is a maga részéről nem hivatkozhatott-e a cynikusok önsanyargatásaira?¹⁵ Egy sereg nagyon elterjedt hamis felfogás azt a hitet érlelte, hogy miután a rossz a testi vágyakból ered, az erényhez

év; Szent Jer., *In Gal.*, VI (313 1., Mart.); *Adv. Jovin.*, I, 3; *In Amos*, II; *De viris HL*, 29; Epiph., *Haer.*, XLVI (v. ö. indiculum), XLVII, XLVIII, 1; LXI; Theodoret, I, *Haeret. fab.*, 20, 21; Philast., 48 és 84; Pseudo-Ág., *Haer.*, 24, Oehler kiad.

¹¹ Tatianus ezt I Cor., VII, 5-ből következtette. Rész *Az Gr szerint való tisztaságról* című értekezéseiből, id. Alex. Kel., *Strom.*, III, 12.

¹² Szent Jerom., *In Gal.*, VI.

¹³ Ez volt a *hydroparastates* vagy *vizesek* tévedése. Theodoret., *Haer. fab.*, I, 20; Pseudo-Ágost., *Haer.*, 64; Philast., 77. V. ö. Szent Cyprian, *Epist.*, 63.

¹⁴ *Philosoph.*, VIII, 20; Sozom., V, 11; Macarius Mágnes, III, 43, 151 1.; v. ö. II, 7, 7 1.; Epiph., XLVI, 1; LXI, 2.

¹⁵ Lucian., *Peregr.*, 17, 28; Simplicius, *In Epict.*, 39, 40 1. (Dübner). V. ö. *Philosoph.*, VIII, 20.

való visszatérés a legjogosabb vágyaknak is a megtagadását követeli.

A szabályok és az ajánlatos dolgok között még nem volt megállapítva a különbség. Az Egyházat olybá tekintették, mint gyülekezetét a szenteknek, kik imádkozásban és elragadtatásban várják az ég és a föld megújulását; semmi se volt neki túlságosan tökéletes. A szerzetesi élet intézménye valamikor majd meg fogja oldani e nehézséget. A kolostor meg fogja valósítani a tökéletes keresztenyi életet, melyre a vb lág nem képes. Tatianus csak azért volt eretnek, mert mindenire nézve kötelezővé akarta tenni azt, amit Szent Pál a legjobb vigasztalásnak tüntetett fel.

Tatianus, látnivaló, sok hasonlatosságot tüntetett fel Apelles-szel. Mint ez, ő is sokat változott, szüntelen módosította vallásszabályát; mint Apelles, ő is elszántan támadta és szabad exegesis alá fogta a zsidó Bibliát. Közel esik a XVI. század protestánsaihoz is, különösen Calvinhoz. Mindenesetre egyike volt a század legmélyebben keresztenyi embereinek és ha botlott, az, mint Tertullianusnál, a szigorúság túlhajtásából történt. Tanítványai közé lehet sorozni azt a Julius Cessanus-t, ki több exegetikai könyvet írt, a *Görögök ellen* érveivel egyező okoskodással hangoztatta, hogy a héberek philosophiája sokkal régebb, mint a görögöké, oly szélsőséggel hajtotta a docetismust, hogy ez eretnekség fejének tekintették és a docetismust a hús műveitől való oly irtózással toldotta meg, hogy bizonyos az emberiséget megsemmisítő nihilismust hirdetett. Isten országának eljövettelét úgy fogta fel, mint a nemek és a szeméreim megsemmisítését.¹⁶ Egy bizonyos Severus még szabadabb képzelődésnek engedte át magát, az *Apostolok cselekedetei-t* elvette, Pált káromolta és visszanyult a gnosticismus elvénhez mytilosaihoz. Hajótörésből hajótörésbe jutva végül is egész közel vetődött

¹⁹ Alex. Kel., *Strom.*, I, 21; III, 13 és köv.; Theodore!, *Haer. fab.*, I, 8.

az archontikusok,¹⁷ Markos őrültségei folytatóinak¹⁸ agyrémeihez. Az enkratisták róla severianusoknak nevezték magukat.

A középkori kolduló szerzetek összes aberratiói megvoltak már e távoli időben. Már az első századoktól voltak *saccophor-ok*, vagyis tarisznyás testvérek; *apostoliciis-ok*, kikazzal hivalkodtak, hogy az apostolok módjára élnek; *angelicus-ok*, *cathar-ök* vagyis tiszták, *apoclasták*, vagyis lemondok, kik mindenektől megtagadták a közösséget és az üdvözülést, akik házasok voltak és bírtak valamivel.¹⁹ Fékező tekintély hiányában, e szekták az apokryph irodalom zsákmányává estek. Az egyiptomiak Evangélium ja, Szent András, Szent János, Szent Tamás aktái voltak kedvenc könyveik.²⁰ Az orthodoxok azt hirdették, hogy szűzességük csak látszólagos volt, mert mindenféle eszközzel igyekeztek szektájukba csábítani a nőket és folytonosan együtt voltak velük. Olyan gyülekezetféléket alkottak, melyekben a két nem együtt élt és a nők szolgáltak a férfiaknak és társnő címén kísérték őket.²¹ Ez életmód távolról se puhította el őket,²² mert a vörterniság küzdelmében oly athletákat mutattak fel, akik megszégyenítették a hóhérokat.²³

Oly nagy volt a hit heve, hogy a szentség szélőségei ellen kellett rendszabályokat alkalmazni, a buzgalom tulsaigaitól kellett őrizkedni. Szavak, melyek magasztalást foglaltak magukban, így az, hogy megtagadó, apostoli — eretnekség! osztályzatokká váltak. A keresztenység oly eszményét teremtette meg az önmegtagadásnak, hogy meghátrált saját műve

¹⁷ Eusebius, IV, XXIX. 4, 5; Epiph., XLV; TheodoreL, I, Pseudo-Ág., 24. V. ö. Orig. , *In Cels.* V, 65.

¹⁸ Epiph., XL; TheodoreL, I, 11; Pseudo-Ág., 20.

¹⁹ Epiph., *Haer.*, LIX, LX, LXI; Pseudo-Ág., 40; Szent Bazil, canon 1, 47; *Ad Amphil.*; Theod. Cod., XVI, V, 7, 9, 11 törvény.

²⁰ Epiph., XLVII, 1; LXI, 1; Alex. Kel., *Strom.*, III, 9, 13.

²¹ Epiph., XLVII, 3.

²² Epiph., XLVII, 3.

²³ Sozom., V, 11.

elől és azt mondta híveinek: »Ne vegyetek ily nagyon komolyan, mert tönkretesztek«. Megriadtak a tüztől, melyet kigyllasztottak. A legfeddhetetlenebb doktorok oly szörnyűségesen korholták a két nem egymáshoz való szerelmét, hogy a keresztyéneknek, kik végig hívek akartak maradni elveikhez, azt bűnös dolognak és feltétlenül kivetendőnek kellett lartaniok. Csupa önmérséklésből odajutottak, hogy becsméréltek Isten teremtését és használatlanul hagyják majdnem összes adományait. Az üldözötés előidézte és bizonyos pontig igazolta e beteges rajongást. Vegyük tekintetbe az idők zordonságát, a vértanúságra való előkészülést, ami a keresztyén életet betölötté²⁴ és azt mintegy a gladiátorokéhoz hasonló gyakorlatozássá tette. A böjtöt és az aszketizmust magasztalva, Tertullianus így ír: »Ime, miként szoktatja hozzá magát az ember a fogszághoz, az éhséghez, a szomjúsághoz, a nélkülvésekhez és a szorongattásokhoz; ime, miként tanúlj meg a vértanú, hogy úgy lépj ki a börtönből, ahogy belépett, mert nem talált ott ismeretlen fájdalmakat, nem talált mászt, mint megszokott sanyargatásait és biztos benne, hogy győzni fog a küzdelemben, mert már megölte testét és a kínzásnak nincs hol beléjeharapnia. Kiszáradt bőre akár a páncél; a vaskarmok lesiklanak róla, mint valami vastag szaruról. így lesz azzal, ki a böjtölés folytán már sokszor közelről láttá a halált és megkönnyítette magát vérétől, a menekülni vágyó lélek e súlyos és alkalmatlan terhétől.²⁵

²⁴ A viennei és lyoni hívek levele, EuS., V, I, 11, 28. V. ö. *Mém. de l'Acad. des insér. et belles lettres*, XXVIII, 1. r., 53 és köv. 1. (Le Blant).

²⁵ Tertull., *De fej.*, 12.

XI. FEJEZET.

Görögország és Ázsia nagy püspökei. — Meliton.

A helytelenül irányított érzésből fakadt erkölcsi szélsőségek és a keleti képzeletből sarjadt búja legenda-tenyészet mellett szerencsére ott volt az episcopatus. E szép intézmény főként az Egyház tisztára görög vidékein virágzott. Az episcopatus, mely ellene volt minden tévengésnek, mintegy klaszszikus szellemmel középutat követett törekvéseiben és inkább az egyszerű hívők szerény életfolyására, semmint az aszkéták és speculativ elmék transcendens hivalkodásaira fordította figyelmét, egyre inkább azonos lett az Egyházzal és megmentette Jézus művét a kikerülhetetlen hajótöréstől, melyet a gnostikusok, montanisták, de még a judaizálók kezében is szenvedett volna. Az episcopatusnak megkettőztette az erejét, hogy ennek a federativ oligarchia-félének volt egy központja: Róma. Vezetői ténykedésének tíz vagy tizenkét esztendeje alatt Anicet a keresztenységnak jóformán egész mozgalmát ott láttá központosaim maga körül. Utódja, Soter (alkalmasint megtért zsidó, ki nevét: Jézus, görögre fordította) még fokozottabban észlelhette e mozgalmat. Az élénk levelezés, mely Róma és az Egyházak között már régóta folyamatban volt, mind jelentékenyebb mérveket öltött. Szemmel láthatóan a viták központi ítéloszéke volt kialakulóban.

A kereszteny gyarapodás főmozzanatainak Róma mellett továbbra is Görögország és Ázsia maradt a színhelye. Corinthus Dionysiusának személyében a kor egyik legtiszteltebb emberével ékeskedik.¹ E püspök segedelme nem szorítkozott csak saját Egyházára. mindenfelöl fordultak hozzá tanácsért és levelei majdnem ugyanoly tekintélynék örvendtek, mint a szent iratok. E leveleket »katholikus«-oknak nevezték, mert nem egyesekhez, hanem Egyházakhoz voltak intézve. Hetet közülök összegyűjtötték és legalább is oly becsben tartottak, mint amilyenben Római Kelemen leveleinek volt részük. Lacedemonia, Athén, Nicomedia, Gnossus, Gortyna és más krétai Egyházak, Amastris és más pontusi Egyházak híveihez voltak intézve. Mikor Soter, a római Egyház szokása szerint, adományt küldött a corinthusi Egyháznak és kegyes tanításokkal telt levelet mellékelte hozzá, Dionysius a következőkép köszönte meg e kegyet:

Ma vasárnap volt és olvastuk leveledet, amelyet is megőrzünk, hogy újra elolvassuk, ha majd üdvös figyelmeztetéseket akarunk hallani, mint ahogy azzal a levéllel teszük, melyet Clemens írt nekünk. Ruzdításoddal szorosabbá tettek a köteléket két ültetvény között, melyek mindenike Pétertől és Páltól ered, már mint a római és a corinthusi Egyház között. Mert e két apostol a mi Corinthusunkba is eljött, együttesen tanítottak bennünket, azután együtt hajóztak Italiába, hogy ott egyetértően tanítsanak és ugyanegy időben szenvédjenek vértanúságot.

A corinthusi Egyház követte az összes Egyházak irányzatát; a római Egyházhöz hasonlóan szintén attól a két apostoltól akarta származtatni magát, akinek egyesülését tekintették a keresztenység alapjának. Azt állította, hogy Péter és Pál, miután Corinthusban töltötték apostoli életük legragyogóbb idő-

¹ Eusebius, *H. E.*, II, XXV, 8; IV, XXI, XXIII; Szent Jerom., *Chron.*, 173 1., Schoene; *De viris ill.*, 2I.

szakát, onnan együtt keltek útra Italiába. Az apostolok története felöl való tájékozatlanság megengedte az ily minden valószínűsséggel és minden igazsággal ellenkező feltevéseket.

Dionysius iratait az irodalmi tehetség és a buzgósgág remekműveinek tartották. Erélyesen szembe-szállt bennük Marcionnal. Egy Chrysophora nevű jámbor nővérhez írott levelében mester módjára vázolta az Istennek szentelt élet kötelmeit. Mindazonáltal nem kevésbé ellenezte a montanismus vaskos túlzásait. Az amastrisiekhez írott levelében hosszan oktatta őket a házasság és a szüzesség felől és azt parancsolta nekik, hogy engesztelőve fogadják a bűnbánókat, akár eretneksége estek, akár valami más botlást követtek volna el. Palma, Amastris püspöke² teljesen helyénvalónak találta a jogot, melyet Dionysius magának tulajdonított, hogy híveit tanítsa. Intelmezésre való hajlandóságával Dionysius csak Gnossos püspökénél, az exaltált rigorista Pinytusnál talált némi ellenállásra. Dionysius felhívta, vegye tekintetbe bizonyos személyek gyenge-ségét és ne kényszerítse reá általában a hívekre a szüzesség túlságosan súlyos terhét. Pinytus, akiben volt ékesszólás és akit az Egyház egyik világosságának tartottak, nagy megbecsülést és tiszteletet nyil-vánítva felelt Dionysusnak; de viszont azt tanácsolta neki, adjon népének szilárdabb táplálékot és tartalmasabb oktatást, nehogy, mindig az elnézés tejével tartatván, észrevétlenül az aggastyán! sorba jussanak, a nélkül, hogy szellemileg valaha is kikerültek volna a gyermekkor gyengeségéből. Pinytus levelét nagyon csodálták és mintapéldáját látták benne a püspöki lelkességnek. Elismerték, hogy a hív buzgalomnak, ha szeretettel jut kifejezésre, ugyanoly jogai vannak, mint az eszélyességnak és a szelídségnak.

Dionysius erősen ellene volt a szekták specu-latiójának. A békének és az egységnak lévén a ba-

² V. ö. Eus., V, XXIII, 2.

rátja, elvetett minden, ami megoszlat. Az eretnészek elszánt ellenfelére leltek benne.³ Tekintélye oly nagy volt, hogy az eretnekek, »az ördög apostolai«, ahogy őket nevezte, meghamisították leveleit és betoldva meg kihagyva ami nekik tetszett, konkolyt hintettek beléjük. »Miért volna meglepő, — mondta erre nézve Dionysius, — hogy némelyek elég merészek voltak meghamisítani az Úr iratait,⁴ mikor ugyanezt el merték követni nem ilyen szent jellegű iratokkal?«

Az athéni egyháznak, melyet mindig valami frivol könnyedség jellemzett, távolról se volt oly szílárd alapja, mint a corinthusinak.⁵ Oly dolgok történtek ott, aminök másutt nem fordultak elő. Publius püspök bátran elszenvedte a vérteránúságot; azután szinte általános apostasia, a vallásnak mintegy cserbenhagyása következett. Egy bizonyos Quadratus, kétségtelenül más személy, mint az apostolista,⁶ helyreállította az Egyházat és mintha újra fellángolt volna a hit. Dionysius írt e csélcspárt Egyháznak, nem minden keserűség nélkül és megkísérelte, hogy visszavezesse a hit tisztaságához és az evangéliumi élet szigorúságához. Mint a corinthusi Egyháznak, az athéninek is megvolt a maga legendája. Az úgynévezett Areopagita Dionysiushoz kapcsolódott, akiről a *Cselekedetek-ben* szó van⁷ és akit Athén első püspökének mondta, annyira az episcopatus volt már az a forma, amely nélkül kereszteny gyülekezet létét el se képzelhették.

Cretának, mint már láttuk, igen virágzó, jámbor, jótékony, nagylelkű Egyházai voltak. A gnostikus eretnészek, főként pedig a marcionismus megpróbálkozott a megostromlásukkal, de siker nélkül. Fülöp, Gortyna püspöke szépművet írt Marcion ellen és

³ Szent Jerom., *Epist.*, 84 (656 1., Mart.).

⁴ Μιανταριαὶ γοναῖς, az Evangéliumok.

⁵ Eusebius, IV, XXIII, 2.

⁶ L. A kereszteny Egyház, 40, 41 1., jegyzet.

⁷ L. Szent Pál, 209 1.

egyike volt Marcus-Aurelius kora legbecsültebb püspökeinek.⁸

A proconsularis Ázsia továbbra is legelső tartománya volt a kereszteny mozgalomnak. A nagy csata, a nagy üldözések, a nagy vétanúk oda tartoznak. A jelentékenyebb városoknak majdnem összes püspökei szent, ékesszóló, viszonylagosan józan emberek voltak, kik jó hellenikus nevelésben részesültek és, ha szabad így mondani, igen ügyes vallási politikusok voltak. A püspökségek nagyon megszaporodtak;⁹ nemely tekintélyesebb családnak azonban mintegy privilégiuma volt a kis városok püspöki székeire. Ephesusi Polycrates, ki harminc év múlva majd oly erélyesen védelmezi Róma püspökével szemben az ázsiai Egyházak hagyományait, a nyolcadik püspök volt, aki családjából kikerült.¹⁰ A nagy városok püspökei bizonyos primátust gyakoroltak a többi felett;¹¹ a püspökök tartományi összejöveteleinek ők voltak a vezetői. Az *archiepiscopus* kezd kibújni, bár az elnevezést, ha előmerészkedtek volna vele, irtózva utasították volna vissza.¹²

E kiváló pásztorok között Meliton, Sardes püspöke¹³ bizonyos mindenektől elismert elsőbbségen állott.¹⁴ Egyhangúan felruházottnak vélték a profé-

⁸ Euseb., IV, XXI; XXIII, 5; XXV, .Szent Jerom., *De viris ill.*, 30. V. ö. Tit., I, 5 és köv.

⁹ Polycrates, id. Eus., V, XXIV, 8.

¹⁰ Eusebius, V, XXIV, 6.

¹¹ Ibid., V, XXIV, 8. V. ö. Serapion, antiochiai püspök esetét ki *200 táján, jurisdictiót gyakorolt a rhossusi hívek felett. Eus., VI, XII f.

¹² Az ephesusi püspök Victor pápa parancsára synodusba hívja össze az ázsiai tartomány püspökeit Eus., V, XXIV, 8.

¹³ L. A kereszt. Egyház., 436—437 1. Polycrates, id. Eus., V. XXIV, 5; Eus., IV, XXI, XXVI, az egész; Szent Jer., *De viris HL*, 24; Routh, *Reliquiae sacrae*, I, 109 és köv. 1.; Pitra, *Spicil. Sol.*, II. Meliton mindama töredékei, melyek nem Eusebius vagy Origenes közlései, kétségesek, mert reá vonatkozólag sok összeavarás történt.

¹⁴ Polycrates, id. Eus., I. c.

tálás adományával és azt tartották, minden tettében a Szent Lélek vezéreli.¹⁵ Iratai évről-évre általános bámulattól fogadtatva követték egymást. Kritikája a kor kritikája volt; de Meliton legalább roppant gondal ügyelt, hogy hite észszerű és következetes legyen. Sok tekintetben Origenesc emlékeztet; de a búvárokodáshoz nem voltak meg azok a könnyítései, melyeket ez utóbbinak Alexandria, Caesarea, Tyrus iskolái nyújtottak.

A kevés figyelem, mellyel Szent Pál keresztenyei az Ó-Szövetség tanúlmányozása irányában voltak és a judaismusnak Ázsia Ephesustól távoleső vidékein való meggyengülése¹⁶ azt eredményezte, hogy ez országokban nehezen lehetett biztos fogalmakat szerezni a bibliai könyvek felől. Pontosan nem tudták se a számukat, se a sorrendjüköt. Meliton, saját kíváncsiságtól és, amennyire ki.ets.dk, egy bizonyos Onesimos kéréseitől ösztönöztetve, elment Palesztinába, hogy tájékozódjon a canon igazi mibenlétéiről. Az általánosan elfogadott könyvek katalógusával tért haza;¹⁷ Eszter könyvének hiányától eltekintve, egyszerűen a zsidó canon volt, huszonkét könyvvel.¹⁸ Az apokryphok, mint Enoch könyve, Esdras apokalypsise, Judith, Tóbiás stb., melyeket a zsidók nem fogadtak el, Meliton listájáról is ki voltak zárva. Bár nem volt héber nyelvtudós, Mentőn ligyelmes conimenlálására adta magát e szent iratoknak. Onesimus kérésére hat könyvbe gyűjtötte össze az öt-könyv és a próféták Jézus Krisztusra és a kereszteny hit egyéb cikkelyeire vonatkozó helyeit. A görög fordítások alapján dolgozott, melyeket a lehető legnagyobb szorgalommal vetett egybe.

A keletiek exegesisében otthon volt; pontról pontra

¹⁵ Polycrates, *I. c.*; Tertullianus id. Szent Jeromos, *l. c.*

¹⁶ Polycrates Ephesusban dicekszik vele, hogy az egész írást olvasta és értekezett az egész világ keresztenyeivel. Eus., V, XXIV, 7.

¹⁷ Τν ὄμ,ολογονμ,ένων.

¹⁸ V. ö. Jos., *Contra Apion.*, I, 8.

ment a megvitatásában.¹⁹ Miként az úgynevezett Barnabás-levél szerzője, ő is határozottan hajlandóságot tüntet fel az allegorikus és mystikus magyarázatokra²⁰ és nem lehetetlen, hogy *A kulcs* című elveszett munkája már repertóriuma volt azoknak a képletek magyarázatoknak, melyekkel igyekeztek, hogy a bibliai szövegből kiküszöböljék az anthropomorphismusokat és a nagyon is egyszerű értelmet emelkedettebb jelen téssel helyettesítsék.²¹

Az Új-Szövetség iratai közül Meliton, úgy látszik, csak az Apocalypsist commentálta. Szerette annak komor képeit; mert ő maga is azt hirdette, hogy közel a végső összecsapás, a szél-őzön²² és vízözön után jön a tűz-őzön, mely megemészti a földet, a bál-

¹⁹ Nem igen tudható, hogy mit ért a Ο Εβραίος, ο Σύρος megnevezéssel. Routh, I, 118, 142 1.; Pitra, II, LXIV 1. L. De Wette, *Einl.*, 44 §, *m.* jegyzet és 64 §, *b.* jegyzet. A Láncolatokból való töredékek hovatartozása kétséges.

²⁰ Orig. , *In Psalm.*, Ill, II k., 548 1., Delarue; syr részlet, Cureton, 53—54 1.; Pitra, II, LIX—LX 1. (a hitelesség kétséges); töredékek Routh, I, 120 1.; Pitra, II, LXIII—LXIV 1.; Ottó, *Corpus apologetarum*, IX k., 416 és köv. 1.

²¹ A latinnyelvű munka, melyet dóm Pitra Meliton *Kulcs-a* gyanánt tett közzé (*Spicli. Sol.*, II és III), a latin Atyák oly helyeinek a compilációja, melyek az írások al'egorikus magyarázárára szolgálhatnak és elsőizben Theodulphos Bibliájában szerepel. V. ö. *Theolog. Studien und Kritiken*, 1857, 584—596 1. (Steitz.) A dolog új megvizsgálást igényelne, mert a latin kéziratok feldolgozása teljesen elégtelenül történt. A mű előbb névtelen volt, azután egy másoló azonosította Meliton Kulcs-ával. Nem mutat-e ez arra, hogy Meliton *Kulcs-a* hasonfajta repertórium volt és hogy a latin világ-nak volt felőle bizonyos tudomása? Az ember hajlandó így vélni, ha tekintetbe vesszük, hogy Melitonnak a görög Láncolatban megmaradt majdnem összes töredékei telvké allegorikus magyarázatokkal (1. az előző jegyzetet, különösen Routh, I, 120 1.; Pitra, II, LXIII—LXIV 1.). Figyelembe kell azonban venni, hogy Meliton tekintetében sok összeavarás történt, különösen Meletiust illetőleg (Cureton, 96—97 1.) és hogy sok apokryph iratot neki tulajdonítottak. V. ö. Otto, *Corpus apologetarum*, IX k., 401 és köv. 1.

²² *De veritate*, 18 1. (Franz kiad.) V. ö. Orig. , *Contra Cels.*, IV, 20; Dillmann, *Das christl. Adambuch*, 118 1.; *A kinsek barlangja*, Cureton, 94—95 1.

ványokat és a bálványimádókat; csak az igazak fognak megmenekülni, mint ahogy egykor a bárkában is ők menekültek meg. E bizarr hiedelmek nem gátolták, hogy Meliton a maga módja szerint művelt elme legyen. Otthonos lévén a philosophia tanúlmányozásában, egy csomó munkában, mely szerencsétlenségre majdnem minden elveszett, rationalis psychológiával igyekezett megmagyarázni a kereszteny dogma rejtelmeit. Irt továbbá néhány értekezést, melyekben úgy látszik nagy szerepe volt a montanismusnak, a nélkül, hogy meg lehetne mondani, ellene volt-e a montanismusnak, vagy részben helyeselte azt? Ilyenek voltak könyvei²³ Az élet szabályáról és a prófétákról, az Egyhásról, a Vasárnapról, Az ember természetéről és létre jöve teléről, az Engedelmességről, mellyel az érzékek a hitnek tartoznak, a Lélek ről és a testről, vagy az Értelemről, a Kérésztségről, Krisztus teremtéséről és születéséről, a Vendégszertettről, a Profétálásról, az Ördög ről és János Apokalypsiséről, A testtévált Istenről vagy Krisztus testtéválásáról, Marcion ellen.²⁴ Volt ok azt hinni, hogy próféciáiból is állított össze egy kötetet.²⁵

²³ Eusebius listája (IV, 26), tekintetbe véve Rufinust, Szent Jeromost, a syr fordítást (Cureton, 57 1.; Pitra, II, LXV—LXVI 1.) és a syr töredékeket, Cureton, 52 és köv. 1.; Pitra, II, LVI és köv. A Passióról szóló beszéd, melyet Sin. Anast. idéz, Meletiustól való (Cureton, 96—98 L; Land, *Anecdota Syr.*, I, 31 1.). A *De cruce* beszéd (Cureton, 52—53 1.; Pitra, II, LVIII 1.) alkalmasint azonos ezzel a munkával. L. Ottó, *op. cit.*, 377 és köv. 1.

²⁴ Περὶ ἑώραμάτον &εοῦ (syr.: *A testbe öltözött Istenről*, Cur., 34 1., szöveg). Ottó, 394 és köv. 1. Origenes (id. Theodoret., *Quaestiones in Gen.*, I, 20) helytelenül következtette e címből, hogy Meliton szerint Istennek teste van. V. ö. Gennadius, *De dogm. eccl.*, 4. A πει>1 οαρκωε·ς γριατοῦ értekezés, melyet Sin. Anast. említi (*Hodez.*, XIII, 260 1., Gretser kiad.) talán azonos volt az Eusebiustól említett πΡΙ Ενσωμάτου &εον-val. Az Igazságról című értekezés (1. lentebb), mely minden látszat szerint Melitonról való, csupa deismus és a legitisztaabb spirituali smus.

²⁵ Eus., IV, XXVI, 2, λόγος αντον περὶ προφητείας.

Melitonat ugyanis prófétának tartották,²⁶ de nem biztos, hogy jóslatai külön kötetet alkottak. Miután elismerte, hogy a profctálás adománya tart még az ő korában is, nem utasíthatta vissza a *priori* a phrygai montanistákat. Élelmódja egyébiránt, bizonyos aszke-tismus révén, hasonlított az övékéhez.²⁷ Azonban nem ismerte el a pepuziai szentek kinyilatkoztatásait, mert különben az orthodoxya bizonyosan kivetette volna kebeléből. Egyik értekezése, melynek »Az igazságról« címet adta, úgy látszik, ránk szállott.²⁸ A bálványimá-

Rufinus, Szent Jeromos és a syriai fordító úgy fordították, mintha *πειρατον* lett volna. L. Ottó, 377 1.

²⁸ TertuII., id. Szent Jeromos, *l. c.*

²⁷ Pitra. *SpiciK So'*, II, VI VII 1. A *πηγιοτην* pontos értelmére nézve 1. Eus., V, I, 9; XII, 2; XXIV, 2; Alex. Kel., *Strom.*, prooem.; Theodore!, *Hist. rel.*, cím.

²⁸ Ez az a syr nyelven fenmaradt kis munka (Cureton, *Spici' Syr.*, 41 és <<δv. 1.; Fitra. *Sp'cil. So'*. II, XXXVIII és köv. 1.; külön lenyomat, Paris, 1855; Otto, *Corpus apoiog.*, IX. k.₄ Jéna, 1872), melyben először a Marcus-Aureliushoz intéz-e't apologia egy részét véltek megtalálni. Sokkal valószínűbb, hogy ez a *περί ἀληγειας* (sur. *4) értekezés. V. ö. Goetting. gél. *Anzeigen*, 1856, 655—659 1. (Ewald); Land, *Anecd. Syr.*, 53—55 1. Az *ἀληγεια* (syr. *fi^l—**) szó szüntelen ismétlődik benne. A syr fordítás felírása, mely szerint ez az értekezése Meliton Marcus-Aurelius előtt tartott bes-edc, nyilvánvaló betoldás. Szerintem ugyanezt kell mondani a Marcus-Aureliushoz intézett befejezésről, melyben kétszer is van szó „fiai“-ról. E többes szám 170-ig használható, amely időtől fogva Marcus-Aureliusnak már csak egy fia van; viszont 169 végéig Marcus-Aureliusnak Lucius Verus a társa, akit nem lehetett volna említetlenül hagyni. Emellett vannak a beszédenek részei (7, 10, 12, 13, főként pedig 14, 15, 17 1., a kü önenlenyomatban), melyeket se előszóval, se írásban nem lehetett Marcus-Aureliushoz intézve elmondani, lévén, hogy éles kritikái a császár viselkedésének. Azt hisszük, hogy itt félrevezetéssel van dolgunk, az *Igazságról* című értekezést hamis címmel lát-ták el és apokryph befejezést biggyeszették hozzá, hogy emel-jék az értekezés becsét és talán, hogy az elveszett Apológiának vé tessék. A csalás annál könnyebb volt, mert Meliton az egész értekezésben szavait egy ismeretlenhez intézi, kit el akar tériéni a bálványimádástól. Eusebius, IV, XXVI, 1 olybá tűn-het fel, mintha azt mondáná, hogy Meliton a császár előtt adta elő apolójáját. Az ilyen átgazítás csak nagyon is megszokott

dás monotheista kigúnyolása telítve van benne keserűséggel és a képek gyűlölete sohasem nyilatkozott meg erőteljesebben. Az igazság, a szerző szerint, önmagától kinyilatkoztatja magát az embernek és ennek a hibája, ha nem látja. Sokadmagával tévedni nem mentség; a megsokszorosított tévedés csak annál gyárszababb. Isten a változatlan, teremtettlen lény; őt összetéveszteni egyik vagy másik elemmel — bűn, > különösen most, mikor az egész föld hallotta az igazság kinyilatkoztatását.» Már a Sibylla megmondta:²⁹ a bálványok nem mások, mint képmásai halott királyoknak, kik imádtatták magukat. Mintha Byblosi Philo valami előkerült töredéke volna előttünk, mely Sanchoniathon³⁰ régi phoeniciai evhemerismusát adja elő, úgy hat ránt a különös részlet, melyben Meli'.on két kézzel vájkálva a görög és a syriai mythologia legsajátságosabb és bibliai elbeszélésekkel bizarr módon elkevert meséiben, azt igyekszik bizonyítani, hogy az istenek egykor valóságos személyek, kiket isteni rangra emeltek a szolgálatok miatt, melyeket bizonyos országoknak tettek, vagy a rettegés következtében, melyet maguk irányában támasztoltak.³¹ Caesarok kultusza e szokás folytatásának tünik fel előtte.

Nem látni-e ma is, mondja, hogy a Caesarok és családjaik képmásai nagyobb tiszteletben részesülnek, mint a régi istenek és hogy maguk ez istenek is hódolnak Caesarnak, mint egy náluk nagyobb istennek,³² és csakugyan, ha halállal bün-

eljárás volt a syriaiknál. így a Justinusnak tulajdonított *Logos poraeneticos* is koholt felírást kapott tőlük, hogy, talán Eusebius, *Hist. eccl.*, V, 21 fejezetével összefüggésben, történelmi érdeket nyerjen vele.

²⁸ Cureton, 43, 86, 87 1. Nem igen tünik ki, hogy a szerző mely siby lai iratra céloz.

³⁰ L. Tyr. Maxim, VIII, 8; Tatianus, *Adu. Gr.*, 8.

³¹ Fordításom 8—10 1. V. ö. Mém. de l'Acad. des inser., XXIII, 2. r., 319 és köv. 1.

³² Célzás bizonyos járadékra, mely a fiscusnak a templom javai után járt. V. ö. Theoph., *Ad Antol.*, 10, 11; Tertull., *ad nat.*, 10; *Apol.*, 28, 32.

tetik az istenek megvetett, azt mondaná az ember, ez azért történik, mert megkurtítják a fiscus jövedelmét. Sőt vannak országok, hol bizonyos szentélyek imádói meghatározott összeget fizetnek a kincstárnak... A világnak az a nagy baja, hogy akik az élettelent isteneket imádják és a bőlcsek legnagyobb része ezek közé tartozik, akár nyereségvágyból, akár az üres dicsőség vagy a hatalom szeretetéből, nemesak imádják azokat, de az együgyű elméket kényszerítik is az imádásukra.

Megeshet, hogy valamely fejedelem így beszél:³³ »Nem áll szabadságomban, hogy a jót megcselekedjem. Mint vezető, kénytelen vagyok alkalmazkodni a többség akaratához«. Aki ezt mondja, igazán kinevetést érdemel. Az uralkodó miért ne kezdeményezhetne minden, ami jó, miért ne vezethetné a neki alárendelt népet arra, hogy a jót cselekedje, Isten igazán megismerje, és miért ne szolgáltathatna önmaga példát az összes jó dolgokban? Mi volna ennél helyéavalóbb? Képtelen dolog, hogy egy fejedelem, ki rosszul viselkedik és mégis bíráskodik, elítélje azokat, kik rossz dolgokat művelnek. Ami engem illet, azt hiszem, egy állam csak akkor van jó kormányzás alatt, ha a fejedelem, ki ismeri és féli az igaz Istent, úgy bíráskodik, mint olyan ember, ki tudja, hogy Isten majd őt is megítéli, alattvalói pedig, kik szintén félik Isten,őrizkednek tőle, hogy hibázzanak uralkodójukkal és egymással szemben. Ily módon, Isten ismerete és félése folytán minden rossz megszüntethető az államban.

Mert világos, ha az uralkodó nem viselkedik igazságtalanul alattvalóival szemben és alattvalói nem viselkednek igazságtalanul se vele, se egymással szemben, akkor az ország békében van, amiből nagy előnyök származnak, mert ilyen módon min-

³³ Cureton, 48 és köv. 1.

denek dicsérik Isten nevét. Az uralkodó első kötelessége tehát és ami leginkább teszi őt kedvessé Isten előtt, az, hogy megszabadítsa a tévedéstől a neki alárendelt népet. minden baj ugyanis a tévedésből ered és a legfőbb tévedés félreismerni Isten és helyette azt imádni, ami nem Isten.

Látható, Meliton mily kevssé van messze a veszedelmes elvektől, melyek a IV. század végén uralomra fognak jutni és megalkotják a keresztény birodalmat. Az uralkodó, mint az igazság védnöke, aki minden eszközt felhasznál, hogy diadalra juttassa az igazságot, — íme az eszmény, melyről álmadoznak. Ugyané gondolatokat fogjuk fellelni a Marcus-Aureliushoz intézett Apológiában.³⁴ A dogmatikai türelmetlenség, a gondolat, hogy az ember bűnös és ellen szerves Istennek, ha nem ismer bizonyos dogmákat, nyílt beismerésre jut. Meliton semmi mentséget se fogad el a bálványimádásra. És azok, kik azt mondják, hogy a bálványoknak bemutatott hódolat annak a személynek szól, kit ábrázolnak, és azok, kik csak azt mondják: »EZ atyáink kultusza,« egyaránt vét kesek.

Ugyan! Vájjon azok, kik atyáiktól szegény séget örököltek, megtiltják maguknak a meggazdagodást? Akiket atyáik nem oktattak, reákár hoztatják magukat, hogy ne ismerjék, amit atyáik nem ismertek.³⁵ A vakok fiai nem utasítják el maguktól, hogy lássanak, se a sánták fiai, hogy járjanak... Mielőtt utánoznád atyádat, vizsgáld meg, hogy helyes utón járt-e? Ha rossz utat követett, válaszd a jót, hogy fiaid majdan kövesse nek. Sirasd atyádat, ki a rossz úton járt, míg a te szomorúságod még megmentheti őt. Ami pedig fiaid illeti, mondd meg nekik: »Van egy Isten,

³⁴ Ez a legjobb bizonyítéka a syr nyelven fenmaradt érte kezés hitelességének.

³⁵ Meliton itt, úgy látszik, Szent Justinusra gondol, *Apol.*

minden dolgok apja, ki nem kezdődött, ki tercmtettlen és akinek akarata tart fent minden*.

Rövidesen látni fogjuk, hogy Meliton miként vett részt a husvét körül forgó vitában és mennyire osztott abban a divatfélében, mely annyi kiválo elmét vitt reá, hogy apologetikus iratokat terjesszenek Marcus-Aurelius elé. Sírját Sardesben úgy mutogatták, mint azoknak az igazaknak egyikéjét, kik legbiztosabbak afelöl, hogy az égi szózatra fel fognak támadni.³⁸ Neve nagy tiszteletben maradt a katholikusok között, kik százada egyik legelső tekintélyének tartották.³⁷ Különösen ékesszólását magasztálták és fenmaradt töredékei csakugyan igen fényesek.³⁸ Az oly *theologia*, mint az övé, melyben Jézus egyszerre Isten is, meg ember is, tiltakozás volt Marcion ellen és egyúttal tetszésére lehetett Artémon és a tímár Theodosius ellenfeleinek is.³⁹ Meliton ismerte a Jánosról nevezett Evangéliumot és *Christos-i* azonosította a *Logos*-szal, aki közvetlenül az egyetlen, előbbi és mindenek felett álló Isten után következik.⁴⁰ Értekezése, melyben Krisztust úgy tüntette fel, mint aki teremtett lény,⁴¹ meglephetett; de ezt bizonyára kevesen olvasták és a megbotránkoztató címet hamarosan megváltoztatták.⁴² A IV. században, mikor az orthodoxyia

³⁶ Polycrates, id. Eus., V, XXIV, 5.

³⁷ Eusebius, VI, XIII, 9.

³⁸ *Elegáns et declaratorium ingenium*. Tertull., id. Szent Jerom.. *De viris ill.*, 24. L. főként az *Apologia* töredékeit, id. Euseb., és a syr töredékeket, Cureton, 52—54 1.; Pitra, II. LVI—LX 1. Cureton, Lili—LIV, 1., Pitra, II, LIX, LX 1. még frappánsabb, de ez nem Melitontól való. Más helyen Irenaeus művének szerepel (Pitra, I, 3—6 1.'), de az övé sem. Land., *Anecd. Syr.*, I, 31 1.; Otto, IX, 419 és köv. 1.

³⁹ *Kis labyrinthos*, id. Eus., V, XXVIII, 5; Melitontól való részlet, ii. Anast. (Pitra, II, LXI 1.; Otto, IX, 416, 444 és köv. I.); syr részlet, Cureton, 52 I. és Pitra, II, LVI—LVII 1.; Ottó, IX, 419 1.

⁴⁰ Az *Apologia* töredéke a *Chron. pasc.-ban*, 259 1., Du Cange kiad.

⁴¹ Περὶ ν.τῦτοι·ωί καὶ γενεσεως ΧΟΛΓΤΟΥ.

⁴² L. Eusebius, IV, XXVI, 2, Heinichen kiad.

gyanakvóbbá, vált, megszüntették e két század előtt annyira csodált iratok másolását. Kétségtelen, hogy több részük kevésbé látszott egyezni a niceai hitvalással. Meliton ugyanaz a sors érte, mint Papiast és a II. század annyi más doktorát, kik igazi alapítók, valójában az első Atyák voltak és akitnek nem volt más vétkök, mint hogy nem találták ki előre, amit a zsinatok valamikor majd határozni fognak.

Claudius Apollinaris vagy Apollinarius⁴³ fentartotta a hierapolisi Egyház fényét és mint Meliton, a szentséggel párosította az irodalmi és philosophiai műveltséget. Stylusát kitűnőnek, tanát a legtisztábbnak tartották. A judeo-kercsténységtől való távolmaradása és János Evangéliumának kedvelése révén inkább a fejlődés, semmint a hagyomány pártjához tartozott. Mint-hogy a fejlődés győzött, ellenfelei már csak ósiak gyanánt szerepeltek. Látni fogjuk, hogy majdnem Meltonnal egyszerre terjeszti Apológiát Marcus-Aurelius elő. Öt könyvet írt a pogányok címére, kettőt a zsidók ellen, kettőt az Igazságról, egyet a Jám-borságról, nem szólva számos más munkáról, mely nem jutott nagy elterjedésre, de amelyet azok, akik olvasói voltak, nagy becsben tartottak. Apollinarius erélyesen szembeszállt a montanismussal és talán ő volt az a püspök, ki legtöbbet tett, hogy az Egyházi megmeneküljön a veszélytől, mellyel e szónokolok fenyegették. Nagyon szigorú volt az encratisták szélsőségeivel szemben is. A józan ész és az irodalom, a fanatizmus és a mérséklet valami csodálatos keveréke jellemzte e rendkívüli férfiakat, a művelt püspök ez igazi őseit, kik ügyes politikusok voltak, noha úgy látszott, mintha csak az ég sugalmazására hallgatnának és szembehelyezkedtek az erőszakoskodók-

⁴³ Antioch. Serap., id. Eus. V, XIX, 2; Eus., IV, XXI; XXVI, 1; XXVII; V, V, 4, XVI, 1; XIX, 1—2; Chron., 173 1., Sehcene kiad.; Sz. Jer., *De viris ill.*, 26; Epist., 84; Theodoret., *Hcter. fab.*, 1, 21; III, 2; Socrates, III, 7; Niceph., IV, 11, X, 14; Alex., krón., 6 és köv., 263 1. (Du Cangel; Photius, cod. XIV; Otto, *Corpus Apol.*, IX, 478 és köv. 1.

kai, bárha ők maguk is erőszakosak voltak. Valamilyen szabadelvű beszéd hazug enyhesége segítségével ez anticipált Dupanloup-k bebizonították, hogy a legraffináltabb világi számvetések mellett is lehetséges a legbizarrabb illuminismus és hogy az ember teljes becsületesen egysítheti magában az okos ember minden látszatát és a rajongó minden lelkesültségét.

Miltiades, Apollinariushoz hasonlóan nagy ellenfele a montanistáknak, szintén termékeny író volt. Két könyvet írt a pogányok ellen, kettőt a zsidók ellen, azonkívül egy Apológiát, melyet a római hatósághoz intézett.⁴⁴ Musanus az encratistákkal, Tatianus tanítványaival szállt szembe.⁴⁵ Modestus főként Marcion cselveteinek és tévedéseinek leleplezésén buzgólko-dott.⁴⁶ Polycrates, ki később mintegy az élén állott Ázsia Egyházainak, már kitűnt írásaival.⁴⁷ mindenfelől seregestül keletkeztek a könyvek.⁴⁸ A kereszténység talán sohasem írt többet, mint a II. század folyamán Ázsiában. Az irodalmi műveltetség roppant el volt terjedve e tartományban; az írás művészete egész minden nap dolog volt és a kereszténység élt ez előnnyel. Megkezdődött az Egyházyák irodalma. A következő századok nem tettek túl a keresztenyékkesszólás ez első kísérletein; de az orthodoxia szempontjából a II. század ez Atyáinak könyvei több olyan dolgot tartalmaztak, ami megbotránkozást kellethet. Olvasásuk gyanússá vált; egyre ritkábban kerültek másolásra és ekként majdnem minden e szép iratok eltűntek, hogy helyet adjanak a niceai zsinat után támadt classikus íróknak, kik tan tekintetében

⁴⁴ Eus., V, XVII f.; Tertull., *In vaL*, 5; Szent Jerom., *De viris HL*, 39; Alex, krón., 263 1. (Du Cange); Otto, *Corpus ápol.*, IX, 364 és köv. 1.

⁴⁵ Euseb., *H. E.*, IV, XXI és XXVIII f.; *Chron.*, Schoene kiad., 177 1.; Szent Jeromos, *De viris HL*, 31; Theodoret., *Haer. fab.*, I, 21.

⁴⁶ Euseb., IV, XXI és XXV f.

⁴⁷ Euseb., V, XXVI, Szent Jerom., *De viris HL*, 45; Labbe, *Cone.*, I, 600 I.

⁴⁸ Euseb., IV, XXI, XXV.

megfelelőbbek, de általában sokkal kevésbé voltak eredetiek, mint a II. századbeliek.

Egy bizonyos Papirost, kinek nem tudni, hogy melyik volt a püspöki széke, roppantul becsültek.⁴⁹ Thrascas, a felső Meander vidékén levő Eumenia püspöke elnyerte a legirigycsibb dicsőséget, a vétér-tanúságot. Alkalmasint Smyrnában szennedett ki, mert ott tisztelték a sírját.⁵⁰ Sagaris,⁵¹ a Lycusmenti Laodicea püspöke ugyané megtisztelésben részesült, L. Sergius Paullus proconsulsága alatt, 165 táján. Laodicea féltve őrizte maradványait.⁵² Neve annál inkább bevésődött az Egyházak emlékezetébe, mert halála adott alkalmat egy fontos epizódra, mely a kor egyik legkomolyabb kérdésével volt kapcsolatban.

⁴⁹U Polycrates, id. Eus., V, XXIV, 5.

⁵⁰Ibid., V, XXIV, 4; Apollinius, id. Eus., V, XVIII, 13.

⁵¹E név Kis-Ázsiában való előfordulására nézve 1. *Corpus inser. gr.*, 3973, 4066 és Papé, s. h. v. Papirust illetőleg, 4070 sz. és Papé.

⁵²Meli ton, id. Eus., IV, XXVI, 3; Polycrates, id. Eus. V, XXIV, 5. Eusebius helytelenül írja, hogy Σερουιλλιον, a helyett, hogy Σέργιον. Rufinus *Servius-t* ír. L. Borghesi, *Opp.* Vili, 503 és köv.; Waddington, *Fastes*, 226 és köv. 1. Sergius Paullus proconsulsága a 164, 165 vagy 166 évre eshetett.

XII. FEJEZET.

A húsvét kérdése.

A véletlen úgy intézte, hogy Sagaris halála majdnem egybeesett húsvét ünnepével.¹ Ez ünnep időpontjának megállapítása végnélküli nehézségekkel járt. Pásztorától megfosztva a laodiceai Egyház megoldhatatlan ellentétekbe bonyolódott. Ez ellentétek egyenesen a kereszténység fejlődésének lényegéhez tartoztak és nem voltak elkerülhetők. A kölcsönös szeretet erejével sikerült elérni, hogy fátyolt borítottak a mély különbségre, mely a két kereszténységet, — egyfelől azt a kereszténységet, mely a judaismus folytatásának, másfelől azt, mely a judaismus lerombolásának tekintette magát, — elválasztotta. Azonban a valóság kevésbé hajlítható, mint a gondolat. Húsvét napja mély egyenetlenséget okozott a keresztény Egyházak között. Nem ugyanegy napon böjtöltek, nem ugyanegy napon imádkoztak. Egyesek még könnyebben úsztak, mikor mások már diadalmi éneket zengtek. Még azok az Egyházak is, melyeket semmiféle elvi kérdés se különített el, zavarban voltak. A pas-

¹ Meliton töredékei, Euseb., IV, XXVI, 3; Apollinaris töredékei, *Chron. pasc.*, 6 és köv. 1.; Polycrates levele, Eus., V, 24; Alex. Kel., id. Eus., IV, XXVI, 4 és VI, XIII és *Chron. pasc.*, 7 Szent Hippolyt. *Chron. pasc.*, 6 1. V. ö. *Corpus inser. gr.* 8613 sz.; Euseb., V, 24; Epiph., L, LXX, 10; Socrates, V, 21.

calis ciklus oly hiányosan volt megállapítva, hogy szomszédos Egyházak, mint az alexandriaik és a paleszinaiak, tavaszonként írtak egymásnak, hogy megegyezésre jussanak és ugyanegy napon és teljes egyetértésben üljék meg az ünnepet.² Aminthogy mi is lehetett volna visszásabb, mint az egyik Egyházt gyászbamelyedve, a böjtöléstől kimerültén látni, míg a másik már úszott a feltámadás örömeiben? A husvétot megelőző böjtöléseket is, melyekből a bojtos hetek eredtek, a legnagyobb eltérésekkel tartották meg.³

E viták főként Ázsiát tartották nyugtalanságban. Már láttuk, hogy, tíz-tizenkét év előtt, Polycarpos és Anicet megvitatták egymással a kérdést.⁴ Majdnem az összes kereszteny Egyházak, melyeknek Róma állt az élükön, eltolták a husvétot; áttettek a nisan 14-ikeután következő vasárnapra és azonosították a feltámadás ünnepével. Ázsia nem követte a példát; e tekintetben, ha szabad így mondani, hátramaradt. Az ázsiai püspökök többsége, hiven a régi Evangéliumok hagyományaihoz és főként Mátéra hivatkozva, azzal a felfogással voltak, hogy Jézus, halála előtt, nisan 14-én költötte el tanítványai társaságában a húsvéti étket; következésképpen ez ünnepet ugyanazon a napon ülték meg, amelyen a zsidók, akármelyik napjára esett is az a hétnek. Véleményük támogatása végett hivatkoztak az Evangéliumra,⁵ elődjeik tekintélyére, a Törvény renDELETEIRE, a hit canonjára, főként pedig János és Fülöp apostolok tekintélyére, kik közöttük éltek és akik közül Jánosnál eltekintettek egy sajátságos ellentmondástól.⁶ Több, mint valószínű ugyanis, hogy János apostol teljes életében nisan 14-én ünnepelte a hús-

² Narciss. lev., Eus., λ⁷, XXV.

³ Irenaeus, i.l. Eus., V, XXIV, 12 cs 13.

⁴ L. A kereszteny Egyház, 445 és köv. 1.

⁵ Polycrates, id. Eus., V, XXIV, 6.

⁶ Például Polycrates, noha Jánost a zsidó szokás hívének tünteti fel, mindenkorral elfogadja a negyedik Evangéliumot (az ént *to οτηθογ* dolga).

vétot; de az Evangéliumban, melyet neki tulajdonítottak, mintha egész más lant hirdetne, lenézően szól a régi zsidó húsvéti ünnepről⁷ és Jézus halálát arra a napra teszi, melyen a bárányt elköltötték, mintegy jelezve vele, hogy új húsvéti bárány lépett a régi helyébe.⁸

Polycarpos, mint már láttuk, János és Fülöp hagyományát követte. Thraseas, Sagaris, Papirius, Meliton szintén. A montanisták is kétségtelenül ezen a véleményen voltak.⁹ Azonban az egyetemes Egyház véleménye napról-napra parancsolóbá és kényelmetlenebbé vált e makacskodókkal szemben. Hierapolisi Apollinarius, úgy látszik, a római szokáshoz tért meg.¹⁰ Elutasította a nisan 14-én való husvétot, mint ami a judaizmus maradványa és véleményének támogatása végett János Evangéliumára hivatkozott.¹¹ Meliton, látván a pásztoruktól megfosztott laodiceai hívek zavarát, megírta számukra a husvétről szóló művét, melyben a nisan 14-ikc hagyománya mellett foglal

⁵ Τό πάσχα, η ἑορτή των ιονδαεων. János, VI, 4. V. ö. Col., II, 16.

⁶ Már Szent Pálnak is ez volt a nézete. V. ö. I Cor.. Col., V, 7; Gal., IV, 9—11; Róm., XIV, 5.

⁸ Epiph., L, 1; Szent Pacian., *Epist.*, I, 2; Zonaras, *In Canones*, 78 1. (Paris, 1618); Gebh. és Harn., *Patr. apóst.*, II, 169 1., jegyzet, Tillemont, *Mém.*, II, 447—448, 672 és köv. 1.

¹⁰ Első pillantásra úgy tűnik fel, mintha Ázsiában az lett volna a kérdés, hogy fentartsák-e a husvét megünneplését, vagy egyáltalában megszüntessék ez ünnepet? Mégis azonban nem hisszük, hogy bármely kereszteny család valaha is teljesen meg akarta szüntetni a husvét ünnepét, amiként a szombatot se. Miként Rómában, Ázsiában is áthelyezésről volt szó, mely megakadályozza a zsidó ünnepellel való egybeesést.

¹¹ Vannak kétségek Apollinarius véleménye felől; de ha egyetértett volna Melitonnal és a többi püspökkel, neve ott szerepelne Polycrates levelében (Eus., V, 24). V. ö. Alex. Kel. (Eus., IV, XXVI, 4; VI, XIII, 3, 9), aki a quartodecimanusokkal ellenkező véleményt védve, úgy látszik, Melitonnal és nem Apollinarius-szal száll szembe. Végül, a *Chron. pasc.* szerzője, aki a quartodecimanusok ellenfele, Apollinariust, Kelement, Hippolytot idézi maga mellett, de Meliton nem.

állást.¹² Apollinarius oly mérsékletet tanúsított, mely nem mindig talált utánzásra.¹³ Ázsia általános közvéleménye hü maradt a judaisáló hagyományhoz; a laodiceai vitázásnak és Apollinarius manifestatiójának nem voltak közvetlen következményei.¹⁴ Syria távoleső részei, a judeo-kcresztenyek és ebioniták pedig még inkább hívek maradtak a zsidó szokáshoz. Ami a kcresztenyvilág többi részét illeti, az a római Egyház példájától vezettetve, elfogadta az anti-judaikus rendszert. Még Gallia ázsiai eredetű Egy.* házai is, melyek eleinte kétségtelenül nisan 14-én ünnepelték a husvétot,¹⁵ hamarosan alkalmazkodtak az egyetemes naptárhoz, mely az igazán kereszteny nap-tár volt. Az Egyiptomból való kivonulás emlékének teljesen a feltámadás emléke lépett a helyébe, mint ahogy az Egyiptomból való kivonulás emléke helyettesítette volt a régi sémita *paskh*, a tavasz ünnepe jelentését.

A kérdés 196 táján erősebben kiélesedett, mint valaha.¹⁶ Az ázsiai Egyházak kitartottak régi szokásuk mellett. Róma, mely mindig az egységeségért buzgott, azt akarta, hogy pártoljanak el tőle. Victor pápa¹⁷ felhívására püspöki értekezleteket tartottak; nagy levelezést folytattak. Eusebiusnak birtokában volt a caesareai Theophil és a jeruzsálemi Narcissus alatt tartott Palesztinai zsinat synodialis levele, a római synodus Vic-

¹² Eus., IV, XXVI, 2—3; V, XXIV, 5.

¹³ Eus. (XXVII f.) nem tesz említést Apollinariusnak a husvétről szóló értekezéséről; de a *Chron. pasc.* idézete azt bizonyítja, hogy a hierapolisi püspök tárgyalta a kérdést, talán a *zsidók ellen* írt két értekezésében.

¹⁴ A quartodecimanus vélemény 196-ban „Ázsia összes Egyházainak” véleménye. Eus., V, XXIII, 1.

¹⁵ Irenaeus, id. Eus., V, XXIV, 11.

¹⁶ Eus., *H. E.*, V, XXIII, XXIV, XXV f.; Szent Jerom., *Chron.*, Schoene, 174, 177 1.; *De viris ill.*, 35, 43—45; Anatolius, id. Gilles Boucher, *De cycl. Viet.*, 443 és köv. 1.; Labbe, *Cone.*, I, 600 1.; Photius, cod. CXX.

¹⁷ Polycrates, id. Eus., V, XXIV, 8.

tortól aláírt levele, a, mint legrégebbnek, Pálmának elnöklete alatt ülésező pontusi püspökök levele, az Irenaeus püspöksége alatt álló galliai Egyházak, továbbá Osrhoene Egyházainak levele, nem is szólva több püspöknek, nevezetesen a corinthusi Bacchyllosnak külön leveléről. Abban megegyeztek, hogy a husvétot vasárnapra tegyék.¹⁸ Azonban az ázsiai püspökök, a két apostol és annyi nevezetes ember hagyományára támaszkodva, nem akartak engedni. Az öreg Polycrates, Ephesus püspöke nevükben meglehetős éles levelet írt Victornak és a római Egyháznak.¹⁹

Mi vagyunk azok, kik hívek vagyunk a hagyományhoz, kik se hozzá nem teszünk, se belőle el nem veszünk. Ázsiában nyugosznak azok a nagy alap-emberek,²⁰ kik fel fognak támadni az Úr megjelenésének napján, amikor eljön dicsőségesen az égből, hogy feltámassza az összes szenteket: Fülöp, aki egyike volt a tizenkét apostolnak és Hierapolisban van eltemetve, amiként két leánya is, kik szüzességen öregedtek meg, nem szólva harmadik leányáról, ki a Szent Lélek szabálya szerint él²¹ és Ephesusban nyugszik; — azután János, ki fejét az Úr keblére hajtotta, a *petalon-l*²² viselő főpap volt és vörstanú és doktor; ő is Ephesusban van eltemetve; — azután Polycarpos, ki Smyrnában volt püspök és ott szenvedett vörstanúságot; — Thraseas, Eumenia püspöke és vörstanúja, ki Smyrnában nyugszik. Szükséges-e említenem Sagaras püspököt és vörtanút, ki Laodiceában van eltemetve, — és a boldogságos

¹⁸ Eusebius mindenkorral Antiochiát nem említi. Szent Athanasius azt mondja, hogy a niceai zsinat idejében Syria, Cilicia és Mezopotámia a zsidókkal egyszerre ülték meg az ünnepet. Athanas., *De syn.*, 719 1.; *Ad Afros.*, 892 1., Bénád, kiad.

¹⁹ Eus., V, XXTV, 2; v. ö. III, XXXI, 3.

²⁰ Μί-γαλα στοι/χΠία.

²¹ Bizonyos szabályozottságú aszkéta életmód.

²² L. Az *Antikrisztus*, 209 I.

Papirust, — és Melitont, a szent eunuchot,²³ ki mindenben betartotta a Szent Lélek szabályát, ki Sardesban nyugszik, várva az égi szózatot, mely majd feltámasztja a halottak közül? Mind e férifiak a husvétöt a tizenegyedik napon ünnepelték, az Evangélium szerint, minden újítás nélkül, megfelelően a hit szabályának. És én is így tettem, én, Polycrates, a legkisebb mindnyájotok közzött, megfelelően rokonaim hagyományának, akik közül néhányan mestereim voltak (mert hét püspök volt családban; én vagyok a nyolcadik); és mind e nagyrabecsült rokonaim megszentelték a napot, amelyen a nép megkezdte, hogy ne használjon kovászt. Én tehát, testvéreim, ki hatvanötéves vagyok az Úrban,²¹ ki értekeztem testvérekkel az egész világból, ki elejétől végéig olvastam a szent írást, én nem veszítem el a fejemet, bármivel rémítgessenek is. Nálam nagyobbak mond-ták: «Jobb Istennek engedelmeskedni, mint az embereknek...» Hivatkozhatnám az itt jelenlevő püspökökre, kiket, kivánságok folytán egybeegyűjtöttem; ha ide írnám a nevüket, hosszú névsor lenne belőle. Mindnyájan, akik eljöttek hozzáim, szegény esendőhöz, hozzájárulásukat adták ahoz, amit írok, jól tudván, hogy nem hiába hordok ősz hajat és biztosak lévén, hogy minden, amit teszek, az Úr Jézus nevében teszem.

Hogy a pápaság már megszületett és pedig nagyon, annak bizonyósága a hihetetlen szándék, melyet e levél kissé csípős szavai ébresztettek Victorban. Ki akarta közösíteni, az egyetemes Egyháztól el akarta vagni a legnevesebb tartományt, mert ez nem hajolta meg hagyományait a római fegyelem előtt. Közzé

²³ L. A *kereszt. Eggh.*, 436 1. A II. és III. század evgházi nyelvén az *eunuch* gyakran nötelent jelent. Athenag., 33; Alex. Kel., *Strom.*, Ill, 13; *Constit. apóst.*, VIII, 10; Tért., *De cultu fem.*, II, 9. V. ö. Máté, XIX, 12.

²⁴ V. ö. Szent Polycarpus analog kifejezését (*A kereszt. Egyh.*, 457 1.) életkorának megjelölésére.

tett egy határozatot, melynek értelmében Ázsia Egyházai kiestek a kereszteny közösségből.²⁵ Azonban a többi püspök ellene szegült az erőszakos rendszabálynak cs figyelmeztette Victort a szeretetre.²⁶ Különösen a lyoni Irenaeus, ki kényszere alatt a világnak, melybe átsodródott, a maga és galliai Egyházai számára elfogadta a nyugati szokást, de nem bírta elviselni a gondolatot, hogy az ázsiai anya-Egyházak, melyekkel legbelőbb lényében összeforva érezte magát, el legyenek vágva az egyetemes Egyház testétől. Errelyesen lebeszélte Victort, hogy kiközösítsen Egyházaikat, melyek ragaszkodnak apáik hagyományaihoz és emlékezetébe idézte türelmesebb elődei példáit.

Ügy van, a régiek, kik Soter előtt álltak élén az Egyháznak, melyet most te vezetsz, úgy mint Pius, Hyginus, Telesphorus, Xystus, nem tartották meg a zsidó husvétöt és környezetüknek se engedték, hogy azt megtartsa; de noha nem tartották meg, azért nem kevésbé voltak békében az Egyháznak olyan tagjaival, kik megtartották, ha ezek hozzájuk jöttek, noha e megtartás olyanok közepette, kik nem tartották, csak még kirívóbbá tette az ellentétet. Soha ebből az okból senkit el nem tasztottak; ellenkezőleg, a régiek, kik elődeid voltak és akik, ismétlem, nem a zsidó szokást tartották, megküldték az eucharistiát oly Egyházak véneinek, akik tartották azt.²⁷ És mikor a boldogságos Polycarpos Anicet idejében Rómába jött, mindenjárt békécsókot adtak egymásnak; volt ugyan köztük némely kisebb eltérés; de ami a dolgot illeti, azt még megvitatás alá se vették. Mert se Anicet nem tett kísérletet, hogy rábeszélje Polycarpost, térjen el a szokástól, melyet mindig követett volt és amelyet Jánossal, az

²⁵ Στηλιτεύει, δια γραμμάτων ακοινώνητους ἀνακηρυττων.

²⁶ Eusebius birtokában volt leveleknek.

²⁷ L. Valois jegyzetét és az érveket, melyekkel Beatus Rhenaus, legutóbb Dulchesne abbé úrtól támogatott, értelmezése ellen fordul. *Revue des quest.*, 1880, július 1, 12—13 1.

Úr tanítványával és a többi apostollal való közlekedésből merített; se Polycarpos nem próbálta, hogy megnyerje Anicetet, ki azt mondta, hogy meg kell tartania azoknak a régieknek a szokását, kik elődei voltak. És ekként közlekedtek egymással és a templomban. Anicet Polycarposnak átengedte az eucharistikus megszentelést, hogy megtiltsz telje vele és teljes békében váltak meg cgy-t mástól és megállapították, hogy minden a megtartók, minden a meg nem tartók egyezésben vannak az egyetemes Egyházzal.

E ritka józaneszű fellépés, mely oly dicsőségesen nyitja meg a gallican Egyház évkönyveit, megakadályozza, hogy Kelet és Nyugat schismája már a II. században előálljon. Irenaeus mindenfelé írt a püspököknek és a kérdés Ázsia Egyházai számára nyitva maradt. Róma természetesen folytatta propagandáját a nisan 14-iki husvét ellen. Egy Blastus nevű római papot, ki az ázsiai szokást akarta meghonosítani Rómában, kiközösítettek; Irenaeus szembe szállt vele.²⁸ Az apokryph okiratoknak nem tartózkodtak a felhasználásától.²⁹ A római szokás napról-napra terjedt.³⁰

A kérdést csak a niceai zsinat döntötte el.³¹ Ettől fogva eretnekség volt követni János, Fülöp, Polycarpos, Meliton hagyományát. Az történt, ami már annyi másszor is megesett. A régi hagyomány védelmezőit, éppen hűségük miatt, kivetették az Egy-

²⁸ Irenaeus, id. Eus., V, XV és XX, 1; Tertull. (ut fertus), *Praescr.*, 53 f.

²⁹ *Liber pontificalis*, a *Pius* cikk (v. cl. Behm, *Hist.*, 6—8; Gebh., és Harn., ad Hermann, 169 I., jegyzet); *Pseudo-Polycarp.*, Gebh. és Harn., *Patres apóst.*, II, 169—170 1.

³⁰ A *Philosophumena* szerzője (VIII, 5, 18) a nisan 14-ik híveit az eretnekek közé sorolja, de egyszerűen csak mint „veszekedő és tudatlan emberek“-et.

³¹ Firmilian., inter Cypr., *Epist.*, Anatolius id. Gilles Boucher, *De cycl.*, 445 1.; Athanas., I. c. Eusebius, *Vita Const.*, III, 18, 19; Epiph., LXX, 9, 10; Sozom., I, 16, 17; Labbe, *Cone.*, II, 561 h.

házból és ők már csak eretnekek voltak, a *quarto-decimanus-ok*.³²

A zsidó naptár nehézségeket okozott és azokban az országokban, hol nem voltak zsidók, nagyon nehéz lett volna nisan 14-ikének megállapítása. Abban állapodtak meg, hogy a feltámadás vasárnapja az a vasárnap lesz, mely a tavaszi napéjegyen után való első holdtöltére esik vagy ezt követi. Az előtte való péntek lett természetesen a passió, csütörtök az Úrvacsora emléknapja. A szent hét ilyenformán a régi Evangéliumok hagyománya, nem pedig a Jánosról nevezett Evangélium szerint alakult ki. Pünkösd, mely a Szent Lelek ünnepe lett, husvét után a hetedik vasárnapra esett és a kereszteny év változó ünnepeinek cyclusa meg volt állapítva, egyformán az összes Egyházak számára, egész a gregoriánus reformig.

Az eljárás, melyet a vita megindított, jelentősebb volt, mint maga a vita. A véleménykülönbség alkalmaival ugyanis ai Egyház világosabb fogalomra jutott a maga szervezete felől. Először is kitűnt, hogy a laikus már semmi. Csak a püspökök szerepelnek a kérdésben, csak ők nyilvánítanak véleményt. A püspökök tartományi synodusokba gyűlnek, melyeket a tartomány fővárosának püspöke³³ (a jövő érseke) vagy néha a legöregebb püspök vezet. A synodialis gyűlés levelet eredményez, melyet megküldenek a többi Egyháznak. Tehát mintegy durvánia volt itt a federaliv szervezetnek, kísérlet, hogy a kérdéseket püspököktől vezetett és azután egymással leveleket váltó tartományi gyűlések útján oldják meg. E nagy egyházi harc aktáiban később praecedenseket

³² Epiph. L; Theodore., *Haer. fab.*, III, 4; *Hist. reL*, 3; Labbe, *Cone.*, II, 951; Tillemont, II, 447—448 1.; III, 110—112 1.; Pitra, *Spicil. Sol.*, I, XII—XIV, 14—15 1. A Duchesne abbé úrtól javasolt negoldás (fentid. ért.) előltem ellentmondónak tűnik fel a szövegekkel, főként az Epiph. L-ben foglaltakkal.

³³ így a caesariai püspök elnököl a jeruzsálemi püspök felett.

kerestek a synodusokon való elnökölés és az Egyházak hierarchiája kérdéseire nézve. Az összes Egyházak között, úgy látszik, a rómainak különösen joga volt kezdeményezésre. E kezdeményezés főként abban az irányban érvényesül, hogy az Egyházakat egységessségre téritse, még a legsúlyosabb schismák felidézésének megkockáztatásával is. Róma püspöke felruházottnak véli magát az exorbitans joggal, hogy kiveszen az Egyházból minden törédéket, mely megmarad sajátos hagyományai mellett. Kevésbe múlt, hogy az egységesseg e túlhajtott kedvelése nem idézte elő már 196-ban azokat a schismákat, melyek később előálltak. Akkor azonban egy nagy püspök, kit Jézus igazi szelleme hatott át, győzött a pápa felett. Irenaeus tiltakozott, békemissziót³⁴ vállalt és sikerült kiköszörülnie a bajt, melyet a római ambíció okozott. Még messze voltak a római püspök csalhatatlanságában való hittől; mert Eusebius kijelenti, hogy olvasott leveleket, melyekben a püspökök erélyesen helytelenítik Victor viselkedését.³⁵

³⁴ Ἐπέστενεν Eus., V, XXIV, 18.

³⁵ Πληγτίκωτες χαῦ' απομένων τον Βίγτοςος. Eus., V, XXIV, 10. V. ö. Socrates, V, 22.

XIII. FEJEZET.

A millennarismus és a profetismus végső fellobbanása. — A montanisták.

A nagy nap, Jézus és a tőle inspirált próféták kijelentései ellenére is, csak nem akart elérkezni. Krisztus késsett megmutatni magát; az első napok izzó jámborsága, melynek e közel a megjelenésben való hit volt a mozgatója, többeknél kihúlt. Most már arra gondoltak, hogy ezen a földön, úgy, ahogy van, magának az oly romlott, de a reformmal és haladással annyira foglalkozó római társadalomnak a kebelében alapításuk meg Isten országát. A keresztény erkölcsöknek, mihelyt arra aspiráltak, hogy egy teljes társadalomnak legyenek az erkölcei, több részben engedniök kellett eredeti szigorúságukból. Az emberek már nem akként lettek keresztenyek, mint az első időkben, valamely erős személyes benyomás hatása alatt; többen keresztenyeknek születtek. Az ellentét az Egyház és a környező világ között napról-napra veszített élességeből. Elkerülhetetlen volt, hogy a rigor isták úgy találják, a hívek mindenkorban belemerülnek a legveszedelmesebb világiasság iszapjába és hogy keletkezzen egy pietista párt, mely szembe-szálljon az általános lanyhasággal, folytassa az apostoli Egyház természetfeletti adományainak proklamálását és a szigorúság megkettőztetésével előkészítse az emberiséget a végső napok megpróbáltatásaira.

Már láttuk, hogy *Hermas* jámbor szerzője siratja a kor hanyatlását és vágyva vágyakozik oly reform után, mely az Egyházat szent férfiak és szent nők gárdájává tegye. Aminthogy csakugyan valamelyest kevés következetesség volt abban a belenyugvás félében, melyben az orthodox Egyház szunnyadt, abban a nyugalmas erkölcsban, melyre Jézus műve mindenki által korlátozódott. Elhanyagolták az alapító oly szabatos kijelentéseit a jelen világ végéről és az utána elkövetkezendő messiási uralomról. A felhőben való közeli megjelenés szinte egészen feledésbe merült. A vörternyújtás vágya, a coelibatus kedvelése, ami mind e hit szükségszerű következménye volt, alábbhagyott. Belenyugodtak az érintkezésbe egy tisztátlan, hamaros elmúlásra ítélt világgal; alkudoztak az üldözéssel és igyekeztek pénzaldozat árán kibújni alólá. Elkerülhetetlen volt, hogy az eszmék, melyek a megszülemlő keresztenység alapját tették, időnként felbukkanjanak szigorú és megrémítő minvoltukkal ez általános elernyedés közepette. A fanatizmus, melyet az orthodox józanész enyhített, ki-kirobbant, mint valami lefojtott tüzhányó.

Az apostoli szellemben felé való e természetes visszafordulások között a legnevezetesebb az volt, mely Phrygiában állott elő, Marcus-Aurelius alatt.¹ Valami merőben hasonfél volt ez, mint amit napjainkban

¹ A montanismus megjelenésének bizonytalan az időpontja. Az egyetlen komoly kútforrás az Eusebiustól idézett (*H. E.*, IV, XVI, 7) névtelen, ki ez eseményt Gratus proconsulágának idejére teszi. Eusebius, *Kronikú-jában*, úgy véli, hogy e proconsulátus a 171. vagy 172. évre esett (172—173 1., Schoene); de Eusebius számvetései csak hozzávetőlegesek és (Polycarpus, Justinus és Sagaris vörternyújtása alkalmából) láttuk, hogy általában közelíti az időpontokat. Egyébiránt semmiféle adat se áll rendelkezésünkre, hogy megállapítsuk Gratus proconsulátusát (Waddington, *Fastes*, 237 1.). Az, ami Apollinarisra vonatkozik (Eus., IV, XXVII f.j., 165—170 felé mutat). Ami a lyoni vörternyújtára vonatkozik (Eus., V, III, 4: *cιοτι τότε πρότον*...), az valamivel későbbre utal; azonban a phrygiai Alexander, ki úgy látszik, a montanista eszméket Lyonba bevitte, már „több év óta“ volt Galliában, mikor 177-ben vör-

Angliában és Amerikában, az ír vingianu soknál és a végső napok szentjeinél látunk. Egyszerű és exaltált elmék hivatva vélték magukat felújítani az egyéni inspiratio csodatételeit és pedig menten az Egyház és az episcopatus már súlyos láncaitól. Egy Ázsiában már rég elterjedt tan, az, mely a Paracletről szolt, ki eljön, hogy beteljesítse Jézus művét,² jobban mondva, felújítsa Jézus tanítását, helyreállítsa igazi mivoltában, megtisztítsa az elmásításuktól, melyeket az apostolok és a püspökök vittek végbe rajta,³ ez a tan kaput tár minden újításnak. A szentek Egyházát úgy fogták fel, hogy folytonos haladásban van, egymásután minden magasabb fokára kell emelkednie a tökéletességnak. A profétizmust a világ legtermészetesebb dolgának tartották. A sibyllisták, mindenféle próféták előzönlötték az utcákat és mesterkedéseik durvasága mellett is hitelre és felkarolásra lelteket.⁴

A leperzselt Phrygia legszomorubb vidékeinek néhány kis városa, Tymium, Pepuzis, melyeknek még a fekvése is ismeretlen,⁵ volt a színhelye e kései rajongásnak. Phrygia az ó-kornak azok közé az országai közé tartozott, melyek leginkább hajoltak a vallási álmodozásra. A phrygiaiakat általában gyermekes és együgyű embereknek tartották.⁶ A keresztenység náluk kezdettől fogva kiváltképen mystikus és aszketikus jelleget öltött.⁷ Már a colossebeliekhez intézett levélben Pál oly tévedéseket ostoroz, melyekben a gnosticismus előjelei és bizonyos rosszul értelmezett aszketizmus túlságai látszanak keveredni. Majdnem mindenütt másutt, a keresztenység nagy városok vallása volt; itt, mint a Jordánon túli Syriá-

tanúságot szenveddett (Eus., V, I, 49). Epiphanes (*Haer.*, XLIII, 1) 156—157-re vezetne; de Epiphanes itt zavaros és ellentmondásos. L. *Haer.*, XLVIII, 1, 2 (v. ö. XLVI, 1); LI, 33.

² János, XIV, XV, XVI. L. *A kereszt. Egyh.*, 69, 70 1.

³ János, XVI, 12, 14, 15.

⁴ Celsus, id. Orig. , VII, 9, 11.

⁵ E kis helvs^Δgek Ouschaltól nem messze voltak.

⁸ Szent Justin., *Dial.*, 119; Cicero, *Pro Flacco*, 27.

⁷ L. Szent Pál, XIII. f. V. ö. Epiph., XLVII, 1.

ban, falvak és falusi emberek vallásává vált. Egy bizonyos Montanús,⁸ ki a Phrygia határán, Mysiában fekvő Ardabav faluból származott, oly ragályozó képességet tudott adni e kegyes badarságoknak, amilyet addig még nem értek el.⁹

Kétségtelen, hogy a profétizmus ez újjászületésében a zsidó prófétáknak és azoknak az utánzása volt a legföbb elem, kiket, az apostoli korszak kezdetén, az új törvény támasztott. Hozzájárult talán valami origiastikus és corybantikus elem is, mely sajátos volt az országnak és teljesen elütött a már hagyománytól szabályozott egyházi prófécia megállapított rendjétől. Ez az egész hiszékeny világ phryg származású volt, phryg nyelven beszélt.¹⁰ Egyébiránt a kereszténység legorthodoxabb köreiben a csodaszerűség egész egyszerű dolog volt.¹¹ A kinyilatkoztatás nem volt berekesztve; az Egyház benne élt. Sok gyülekezetben folytatódta a szellemi adományok, az apostoli charismák;¹² az igazság bizony-ságaként reájuk hivatkoztak. Agab, Judás, Silos, Fülöp leányai, a philadelphiai Ammias, Quadratus¹³ úgy szerepeltek, mint akik prófétai szellemmel voltak felruházva. Sőt elvben azt is vallották, hogy a

⁸ Kis-Ázsia északi részében, különösen Phrygiában e név nem volt ritka. C. J. G., 3162, 3858 c, 4187; Le Bas, 755 sz. (Acomonia). A kétségek, melyeket Montanús személyének valósága iránt támasztottak, hiányával vannak a komoly a.apnak.

⁹ Muratori canonja, 83—84 sor (Hesse); Tertullianus munkái, általában; Alex. Kel., *Strom.*, IV, XIII; *Philosoph.*, VIII, 6, 19; X, 25, 26; Euseb., *H. E.*, IV, 27; V, 3, 14, 16—19 (korbeli tanúskodások alapján) Epiph., *Haer.*, XLVII és XLIX; Orig., *Contra Cels.*, VII, 9; Philast., *Haer.*, XII; Jer. Gyrill, *Catech.*, XVI, 8; Praedestinatus, haer, 26, 27, 28, 86; Macarius Mágnes., IV, 15 (184 1.).

¹⁰ Epiph., XLVIII, 14.

¹¹ Eus., *H. E.*, V, III, 4; a cataphrygek ellen nyilatkozó névtelen, id. Eus., V, XVII, 4. V. ö. Justin., *Dial.*, 11, 30, 39, 87; Irenaeus, II, 31, 32; V, 6; Eus., *H. E.*, V, 7.

¹² Eus., V, III, 4; παναύοζοποιίαι τον &<ιον χαρίσματος.

¹³ A névtelen, Eus., *H. E.*, V, XVIII, 3. V. ö. Eus., III, XXXVII, 1.,

profetikus charisma megszakítástan öröklődéssel tartani fog az Egyházban egész Krisztus eljöveteléig.¹⁴ A Paracletben, mint a hívek inspirálásának permanens forrásában, való hit táplálta ez eszméket. Ki nem látja, hogy az ily hiedelem mennyire tele volt veszélytel? Éppen ezért az a bölcsességes szellem, mely az Egyházat igazgatta, azon igyekezett, hogy a természetfeletti adományok érvényesítését mindeninkább alárendelje a presbyteratus tekintélyének. A püspökök maguknak igényelték a szellemek megkülönböztetését, a jogot, hogy egyeseket jóváhagyjanak, másokat exorcisáljanak. Ezúttal merőben népies profetismus támadt, mely nem kérte ki a papság engedelmét és kormányozni akarta az Egyházat, függetlenül a hierarchiától. Az egyházi fenhatóság és az egyéni inspiratio kérdése, mely, különösen a XVI. századtól fogva, betölti az Egyház egész történelmét, már akkor világosan kifejezésre jutott. A hívő és Isten között van-e közvetítő vagy nincs? Montanús habozás nélkül azt felelte, hogy nincs. »Az ember, — mondta a Paraclet Montanús egyik oraculumban¹⁵ — a hegedű és én vagyok a vonó; az ember alszik és én virrasztó.

Montanús kétségtelenül valami kiválóságra alapította igényét, hogy ő a Lélek választotta. Készségesen hiszünk ellenfeleinek, mikor azt mondják, hogy friss keletű hívő volt; még azt is elfogadjuk, hogy az elsőség vágya nem volt idegen különöködéseitől. Ami a kicsapongást és a szégyenletes véget illeti, melyet neki tulajdonítanak, ezek közönséges rágalmak, melyeknek az orthodox írók tolla soha nincs szükében, ha a dissidensek befeketítéséről van szó.¹⁶ A csodálat, melyet Phrygiában maga iránt támasztott,

¹⁴ A névtelen, id. Eus., V, XVII, 4.

¹⁵ Epiph., haer., XLVIII, 4.

¹⁶ Szent Jerom., *Epist. ad Ctesiphontem* (43); Pelus. Isid., *Epist.*, 1; Jer. Szent Cyrill, *Catech.* XVI, 8. A Montanús ellen irányuló régi iratok, melyek Eusebius birtokában voltak, nem említik a híresztelést, hogy megtérése előtt Cybele papja volt

rendkívüli volt. Tanítványai között voltak, akik azt hangoztatták, hogy könyveiből¹⁷ többet tanultak, mint a Törvényből, a prófétákból és az evangéliistákból együttvéve. Azt tartották, hogy a Paraclet teljességeben részesült; néha egyenesen a Paracletnek, vagyis Messiásnak vették, ki sok tekintetben felette állt Jézusnak és akiről a kis-ázsiai Egyházak azt hitték, hogy maga Jézus Ígerte meg az eljövetelét.¹⁸ Odáig mentek, hogy azt mondta: >/A Paraclet nagyobb dolgokat nyilvánított ki Montanús, mint Krisztus az Evangélium utján«.¹⁹ A Törvényt és a prófétákat úgy nézték, mint a vallás gyermekkorát; az Evangélium az ifjúkor; a Paraclet eljövetele jelzi az érettség bekövetkezését.

Montanús, mint az új szövetség összes prófétái, tele volt átkozódással a század és a római birodalom ellen. Még a 69-iki látnokon is túltett. Soha a világ gyűlölete és a vágy: látni a pogány társadalom megsemmisülését, ily naiv dühvei nem jutott kifejezésre. A phrygiai jövendölések egyéből se szóltak, mint Isten közeli ítéletéről, az üldözök megbüntetéséről, a profán világ elpusztításáról, az ezerévi uralomról és annak gyönyörűségeiről. A vértanúság a legfőbb tökeletesség; ágyban halni meg, méltatlan a keresztenyhez. Az encratisták amikor elítélték a nemi érintkezést, a természet szempontjából legalább elismertek a jelentőségét; Montanús még arra se méltatta a dolgot, hogy megtiltsa az immár, mert az emberiségi a végét járja, abszolút jelentéktelenné vált ténylegesen.

és, mint Attis híve, rászolgált a *semivir* jelzőre. Alex. Didym., *De Trinitate*, III., 41; Szent Jerom., *Ad Maré*. (27), IV. k., r., 65 h.

¹⁷ Muratori canonja, 83—84 sor bizonyítja, hogy írt könyveket.

¹⁸ János, XIV., XV., XVI. Minthogy a montanisták tana egyébként ellenkezésben volt a negyedik Evangéliummal, kétséges, hogy a Paracletről való fogalmukat közvetlenül ebből az Evangéliumból merítették. Igen jól lehet, hogy egy dologban a hatása alá kerültek, anélkül, hogy ismerték volna a szöveget.

¹⁹ Pseudo-Tertull., *De praeser*, [52].

kedést. A kapu ekként kitárult a kicsapongásnak, ugyanekkor, mikor bezáródott a legédesebb köteleségek elől.

Montanus mellett két nő tűnik szembe; az egyiknek hol Prisca, hol Priscilla, hol meg Quintilla, a másiknak Maximilia a neve. E két nő, aki, úgy látszik, hitvesi állapotot hagyott oda a prófétai pályáért,²⁰ roppant serénységgel és a hierarchia teljes megvetésével látott szerepének ellátásához. Ellenére Pál bölcs tilalmának, mely a nőket kizárta az Egyház profetikus és extatikus gyakorlataiból, Priscilla és Maximilla nem hátráltak meg az egyházi ténykedés vállalásának feltünlősége elől, Egy látszik, az egyéni inspiratio, mint rendesen, ezúttal is a szabadossággal és merészsgéggel társult.²¹ Priscillának vannak vonásai, melyek Sicnai Szent Katalinra és Alacoque Máriara emlékeztetnek. Egyizben, Pepuzisban, elaludt és álmában Krisztust látha megjelenni, ragyogó öltönyben és mintha nő lett volna. Krisztus mellette aludt és e rejtelmes átkarolással beléje olt minden bölcsességet. Megnyilvánította előtte Pepuzis városának szent voltát. E kiváltságos város a hely, ahol azz az égi Jeruzsálem le fog szállani.²² Maximilla hasonló értelemben beszélt, szörnyű háborúkat, katasztrófákat, üldözéseket jóolt.²³ Túlélte Priscillát és azzal halt meg, hogy utána egész az idők végéig már nem lesz több profétálás.²⁴

E bizarr keresztenység nemcsak a profétálással, de a papság összes functióival fel akarta ruházni a nőket. A presbyterség, a püspökség, az Egyház minden állása nyitva állt nekik. Ennek igazolása végett hivatkoztak Máriara, Mózes nővérére, Fülöp négy leányára, sőt Évára is, aki mellett enyhítő körül-

²⁰ Apollonius, id. Eus., V, XVIII, 3.

²¹ A névtelen, id. Eus., V, XVII, 2.

²² Epiph., haer. XLIX, 1. V. ö. Apollonius, id. Eus., V, XVIII, 2; Jer. Szent Cyril, *Catech.*, XVI, 8.

²³ A névtelen, Eus., V, XVI, 18, 19.

²⁴ Epiph., haer. XLVIII, 2.

menyeket hoztak fel és akit szentnek nyilvánítottak.²⁵ A legkülönösebb volt a szekta kultuszában a sirató vagy lampadophor-szüzek szertartása, mely sok tekintetben az amerikai protestáns »ébredés«-ekre emlékeztet. Hét fehérruhás szűz, fáklyával a kézben, a bűnbánattól sóhajtozva, sűrű könnny hullatással belépett a templomba, kifejező taglejtésekkel bánkódva az emberi élet nyomorúságán. Erre következtek az illuminismus jelenetei. A néptől körülvéve a szüzekeket elfogta a rajongás, szónokoltak, profétáltak, elragadtatásba estek. A körülállók zokogásban törtek ki és magukba szállva távoztak.²⁶

E nők a tömegre, de még a pápság egy részére is rendkívüli hatást tettek. Odáig mentek, hogy a pepuzisi profétaütöt többre tartották az apostoloknál, sőt magánál Krisztusnál is. A mérsékeltebbek bennük látták azokat a profétákat, kikről Jézus megmondta, hogy be fogják teljesíteni művét. Egész Kis-Ázsia fel volt kavarva. A szomszédos országokból zarandokoltak, hogy lássák ez extatikus jelenségeket és véleményt formálhassanak az új profétizmusról. Az izgalom annál nagyobb volt, mert senki se vetette el *a priori* a. profétálás lehetőségét. Csak annak a megtámadásáról volt szó, hogy ez valóságos profétálás-e? A legtávolabbi Egyházak, a lyoni, a viennei Egyház, írtak Ázsiába, hogy tudhassák a dolgot. Több püspök, nevezetesen a debeltusi Aelius Publius Julius és Sotas a thraciai Anchialesból²⁷ eljött, hogy tanúja legyen az eseményeknek. Az egész kereszteny világot megmozgatták e csodák, melyek mintha százharminc esztendő előttre, megjelenésének első napjaiba vitték volna vissza a keresztenységet.

A püspökök legnagyobb része, a hierapolisi Apollinarius, a comanai Zoticus, az apameai Julianus,

²⁵ Epiph., XLIX, 2.

²⁶ Epiph., XLIX, 2; Tertull., *De bapt.*, 1, 17; *Praescr. haer.*, 41. V. ö. laodiceai zsinat, Mansi, *Cone.*, II, 569 h.

²⁷ E két, a Fekete-tenger partján fekvő város szomszédos volt egymással. Ma Burgas és Ahiali.

Miltiadcs, a híres egyházi író, egy bizonyos Aurelius Cyreneből, kit már életében a »vértertanú« névvel illettek, Thracia két püspöke²⁸ elutasította magától, hogy komolyan vegye a pepuzisi illumináltakat. Az egyéni profétálást majdnem mindenjában az Egyház felforgatásának nyilvánították²⁹ és Priscillát a gonosz lélek-től megszálltnak tekintették. Néhány orthodox püspök, nevezetesen az anchialesi Sotas és a comanai Zoticus exorcizálni is akarta; de a phryg'aiak nem engedték.³⁰ Néhány tekintélyes ember, így Themison, Thcodotos, Alcibiades,³¹ Proclus szintén elragadtatta magát az általános lelkesedéstől és ők is profétáltak. Theodosius különösen mintegy a feje volt Montanus után a szektának és a legtöbbet buzgólkodott mellette.³² Ami az egyszerű embereket illeti, ezek el voltak bű-völve. A női próféták komor jóslatait messze földön hiresztelték és magyarázták. Valóságos Egyház alakult körülöttük. Az apostoli kor összes adományai, nevezetesen a glossolalia³³ és az extasis, újból virágzottak. Nagyon is könnyen engedtek a veszedelmes okoskodásnak: »Ami már volt, miért ne fordulhatna elő ismét? A jelen nemzedék se kitagadotlabb, mint a többi. A Paraclet, Krisztus képviselője, nem örökös forrása-e a kinyilatkoztatásnak?»³⁴ Számtalan kis könyv vitte szét ez agyrémeket. A jó emberek, kik olvasták e könyveket, úgy találták, hogy szébbek a Bibliánál. Az új produkciók különbeknek tűntek fel előttük az apostolok charismainál és többen azt mer-

²⁸ Euseb., *H. E.*, V, XVI és köv., főként XIX (a névtelen és Serapion nyomán).

²⁹ L. főként Eusebius, *H. E.*, V, XVII.

³⁰ Eus., *H. E.*, V, XVIII, 13; XIX, 3. V. ö. V, XVI.

³¹ Eus., *H. E.*, V, XVI, 3 és Muratori canonja, 80—81 sor helyes olvasására nézve 1. Hesse és Nolte fejtegetéseit. V. ö. Eus., V, III, 4.

³² A névtelen, id. Eus., V, XVI, 14. V. ö. Eus., V, III, 4.

³³ *In Ási-f καὶ Ἱεροφωνί-IV.*

³⁴ Szent Perpetua és Szent Felicitas aktái (főként az előszó), Tertullianus montanista értekezése, majdnem minden lapon.

ték mondani, hogy valami nagyobb jelent meg, mint amilyen Jézus volt.³⁵ Az egész Phrygia betűszerint beleőrült a dologba; a rendes egyházi élet mintegy fel volt függesztre.

Isten közelí föl drej öve telébe vetett ez izgó hitnek nagy aszkétaság volt a következménye. A phrygai szenteknél állandóan folyt az imádkozás. Szenvelgés, busongó arckifejezés és valami álszenteskedés társult vele. Az a szokás, hogy imádkozásnál mutatóujjukat az orrukhoz tartották, amitől szomorúaknak látszottak, a »csavart orrúak« (phryg szólás szerint: *tasco-drugites*) elnevezést szerezte meg nekik.³⁶ Böjt, sanyargatás, szigorúan növényi táplálék, tartózkodás a bortól, a házasság feltétlen előlése, ez volt az erkölcstan, melyet a jámbor, a végső nap reményében visszavonult embereknek³⁷ logikusan magukra kellett venniök. Még az Úrvacsorához is, mint bizonyos ebioniták, csak kenyeret és vizet, sajtot és sót használtak.³⁸ A sanyargató életszabályok mindenkorragályosan hatnak a tömegre, mely nem képes a magasabb spiritualitásokra, mert olcsón biztosítják az üdvözlést és könnyűszerrel teljesíthetők az egyszerű embereknek, kikben csak a jóakarat van meg. Ez életszabályok mindenfelé elterjedtek; még Galliába is elhatottak az ázsiaiakkal, kik oly nagyszámban vándoroltak fel a Rhone völgyében; a lyoni vértanúk egyike, 177-ben, még a börtönben is ragaszkodott hozzájuk és a gall józan ész, vagy, amint akkor hitték, Isten közvetlen kinyilatkoztatása kellett, hogy elpártolásra bírják tőlük.³⁹

Ami e lángoló aszkéták buzgalmi szélsőségeit leg-

³⁵ *Philosoph.*, VIII, 19.

³⁶ Epiph., XLVIII, 14. V. ö. Theodoret, *Haer. fab.*, I, 9 és 10; Szent Jeromos, *In Gal.*, II, prooeni.

³⁷ Apollonius, id. Eus., V, XVIII, 2 (V. ö. Ill); *Philosoph.*, VIII, 19; Tértül!., *De jejuniis*; Szent Jerom., *Epist. ad Marcellam* (27) és *In Agg.*, I (Mart., IV, 65 és 1690 h.).

³⁸ V. ö. Epiph., *Haer.*, XXX, 15; Pseudo-Clem., *Homely XIV*, 1; *Acta SS. Perp. et Fel.*, 4.

³⁹ Eus., *H. E.*, V, HL

inkább ellenszenvessé tette, az a türelmetlenség volt, mellyel mindenek iránt viseltettek, kik nem osztottak mókáikban. Folyton az általános elpuhulást hártytorgatták. A középkori ílagclánsokhoz hasonlóan, különböző ténykedéseikből szertelen gőgöt merítettek és jogot, hogy szembeszálljanak a papsággal. Azt merték mondani, hogy Jézus, vagy legalább is az apostolok óta az Egyház elfecsérülte az időt és egy órát se szabad vájni az emberiség megszentelésével és a messziási uralomra való előkészítésével. Az Egyház általában, szerintünk, nem ér többet a pogány társsadalomnál. Az általános Egyházban meg kell alapítani egy spirituális Egyházat,⁴⁰ a szentek tömörülését, melynek Pepuzis legyen a központja. E kiválasztottak lennézték az egyszerű híveket. Themison kijelentette, hogy a katholikus Egyház elvesztette egész dicsőségét és Sátánnak engedelmeskedik.⁴¹ A szentekből álló Egyház, — ez volt az eszményük, mely vajmi kevssé különbözött a Pseudo-Hermasétól. Aki nem szent, nem tartozik az Egyházhhoz. »Az Egyház, — mondták, — a szentek összessége, nem pedig a püspökök száma.«

Látnivaló, mi sem lehetett messzebb a katholicitás eszméjétől, mely uralomrajutóban volt és amelynek lényege abban állott, hogy a kapu mindeneknek nyitva legyen. A katholikusok úgy vették az Egyházat, ahogy volt, fogyatkozásaival együtt; szerintük az ember lehetett bűnös, a nélkül, hogy megszűnt volna kereszteny lenni. A montanisták szemében e kettő összeférhetetlen volt. Az Egyháznak olyan tisztának kell lennie, mint a szűznek; a bűnöst éppen a bűn kizárja már belőle és elveszi tőle a reményt, hogy visszatérhessen beléje. Az Egyház feloldozásának nincs értéke. A szent dolgokat szentekre kell bízni.⁴² A püspököknek mi hivatottságuk sincs a szellemi

⁴⁰ L. ugyané megkülönböztetést a gnostikusoknál. A *ke-reszt. Egyház*, 140 és köv. 1.

⁴¹ Eus., V, XVI, XVIII.

⁴² Tertull., *De exhort. cast.*, 10,

adományokat illetőleg. Egyedül a próféták, a Lélek szervei, biztosíthatják, hogy Isién megbocsát.⁴³

A külsőséges és kevessé tapintatos ple ismus rendkívüli kutatványai folytán Pepuzis és Tymium csakugyan mintegy szent városokká váltak. Jeruzsálem nevét kapták és a szektáriusok azon voltak, hogy a világ középpontja legyen belőlük. mindenfelől jöttek oda és többen crósítgelték, hogy, megfelelően Priscilla jóslatának, az eszményi Sión márás kezd megvalósulni. Mert az extasis nem ideiglenes megvalósulása-e Isten országának, melyet Jézus alapított? Az asszonyok oda-hagyották férjeiket, mintha az emberiség elérkezett volna a végződéshez. minden nap várták, hogy a felhők szétnyílnak és az új Jeruzsálem láthatóvá vádk az ég azúrján.⁴⁴

Az orthodoxok, főként pedig a papság, természetesen igyekeztek kimutatni, hogy a varázs, mely e puritánokat a? örökkévaló dolgokhoz kapcsolta, egészben nem oldotta el őket a földtől. A szektának volt központi propagandapénztára. Megbízottak jártak mindenfelé, hogy adományokat kérjenek. A prédikálok díjazásban részesültek; a profétanők a mutatványokért, melyeket végeztek vagy a kihallgatásokért, melyeket engedélyeztek, pénzt, ruhát, drága ajándékokat kaptak.⁴⁵ Világos, hogy ez mennyi.e kapóra jött az állítólagos szentek ellen. Voltak hitvallóik és vörstanúik⁴⁶ és ez volt, ami az orthodoxokat leginkább búsította, mert azt szerették volna, hogy a vörstanúság az igazi Egyháznak legyen az ismérve. Ezért azután nem is takarékoskodtak a pletykákkal, hogy kisebb-bítsék a szektárius vörstanúk érdemeit. Themison, — mondta, — miután börtönbe vetették, pénzzel szabadította meg magát. Egy bizonyos Alexandert szin-

⁴³ Tertull., *De pudic.*, 19, 21.

⁴⁴ Tertull., *Adv. Marc.*, III, 24. V. ö. Firmilian. (*Epist. S. Cypriani*, 75.)

⁴⁵ Apollonius, id. Eus., V, XVIII 4, 11.

⁴⁶ Eusebius, *H. E.*, V, XVI és XVIII f. V. ö. Mansi, *Con-* vil., II, 570 h., 34 sz,

tén bebörtönöztek; az orthodoxok nem nyugodtak, míg reá nem sütöttek, hogy tolvaj, aki teljesen megérde-melte sorsát és bűnügyi iratok vannak róla az ázsiai tartomány archívumaiban.⁴⁷

⁴⁷ A névtelen, id. Eus., *H. E.*, V, XVI, 12 és köv.; Apol-lonius, id. Eus., *H. E.*, V, XVIII, 6 és köv V. ö. *Constit apóst.*, V, 9. .

XIV. FEJEZET.

Az orthodox Egyház ellenállása.

A harc több, mint félszádig tartott; de a győzelem sohasem volt kétséges. A phrygastok, ahogyan nevezték, csak egyben hibáztak; de ez súlyos hiba volt; az, hogy úgy akartak tenni, mint az apostolok és pedig akkor, mikor a charismákkal való szabadon élés száz év óta már csak hátrányos volt. Az Egyház már nagyon is megszilárdult, semhogy a phrygiai exaltáltak fegyelmetlensége megrendíthette volna. A hívek nagy többsége, noha bámulta a szenteket, kiket az aszketizmus e nagy iskolája produkált, nem volt hajlandó elhagyni pásztorait, hogy kóbor mestereket kövessen. Montanús, Priscilla és Maximilla utódok hátrahagyása nélkül haltak meg.¹ Ami az orthodox Egyháznak biztosította diadalát, az polemistáinak a tehetsége volt. Hierapolisi Apollinariusra mindenki hallgatni kellett, kit nem vánított el a fanatizmus.² Miltiades a tételet, hogy »egy prófétának nem szabad extásisban beszélnie«, oly könyvben fejtette ki, melyet a kereszteny theologya egyik lapjának tekintették.³ Antiochiai Serapion, 195

¹ A névleien, id. Eus., V, XVII, 4.

² Serapion, il. Eus., V, XIX, 1, 2; Eus., IV, XXVII; V, XVI, init.

³ Eus., V, XVII, 1: *Alex. krón.*, 263 1. (Du Cange); Szent Jerom., *De viris HL*, 39 (v. ö. 37). Tertullianus az *Extasis*, ma inát elveszett, könyveivel válaszolt reá.

táján, összegyűjtötte a tanúskodásokat, melyek az újítók ellen szóltak.⁴ Alexandriai Kelemen cátfolni szándékozott őket.⁵

A művek között, melyeket a vita szült, a legteljesebb volt egy bizonyos, egyébként ismeretlen, Apolloniusé,⁶ aki is negyven évvel Montanús megjelenése után (vagyis 200 és 210 között) írta meg munkáját. A kivonatokból, melyeket Eusebius megőrzött belőle, ismerjük a szekta kezdeti történetét. Egy másik püspök, kinek neve nem maradt reánk, Montanús halála után tizenöt évvel, a Severusok alatt⁷ írt egy történelemfélét e sajátos mozgalomról. Talán ugyanehhez az irodalomhoz tartozott az az irat is, melynek egy része volt a *Muralori canon*,⁸ i néven ismert töredék és amely, úgy látszik, egyszerre irányult a montanista pseudo-profétizmus ellen is, meg a gnostikus álmok ellen is. A montanisták ugyanig nem kevesebbet akartak, mint hogy Montanús, Priscilla és Maximilla prófáciáit felvétessék az Új-Szövetségbe.⁹ A megbeszélés, melyet, 210 táján, Proelus, ki a szekta feje lett,¹⁰ Caius római pappal folytatott, e körül a pont körül forgott.¹⁰ Általában a római Egyház egész Zephyrusig igen szilárдан szállt szembe ez újítókkal.¹¹

Mindkét részen nagy volt az animositás; köl-

⁴ Eus., V, XIX; *Alex, krón.*, 263 1.

⁵ Alex. Kel., *Strom.*, IV, 13; v. ö. VII, 17.

⁶ Eus., V, 18; Szent Jerom., *De vir. ill.*, 40. Praedestinatus, 26, ephesusi püspöknek mondja.

⁷ Eus., V, XVI és XVII; Asterius Urbánust, akit Eus., V, XVI, 17 említi, helytelenül tekintették a szóbanforgó munka szerzőjének. Ez, úgy látszik, inkább montanista volt. Szent Jeromos úgy tűnik fel, mintha a névtelen művét Rhodonnak tulajdonítaná (*Tillemont, Mém.*, III, 65 I.).

⁸ Hesse, *Das muratori'sche Fragment*, 297, 273 és köv. I.

⁹ Pacian., *Epist.*, I, 2.

¹⁰ Eus., VI, XX; v. ö. II, 25; III, 28, 31; Szent Jerom., *De uiris ill.*, 59; Tertull., *Praescr.*, [52]; *In Valent.* 5 (kétes azonosítás); Theodoret., *Haer. fab.*, III, 2; Photius, cod. XL VIII.

¹¹ Tertull., *Adv. Prax.*, 1.

csönösen kiátkozták egymást. Ha a vértanúság a két párt hitvallít egymásmellé sodorta, távol tartották magukat egymástól és mi közösséget se akartak egymással.¹² Az orthodoxok ontották a sophismákat és rágalmakat annak a bizonyítása végett, hogy a montanista vértanúk (és semmiféle Egyház-nak se volt több vértanúja) mind semmirekellők és csalók voltak¹³ és főként, hogy a szekta alapítói nyomorúságosán vesztek el, öngyilkossággal, őrjöngő, önkívületben levő emberek módjára, mint áldozatai és prédái a démonnak.¹⁴

A bódulat, mely Kis-Ázsia bizonyos városait e hóbortok iránt elfogta, nem ismert határt. Volt egy pillanat, mikor az ancyrai Egyház már-már teljes egészében, véneivel együtt belesodródott e veszedelmes újításokba.¹⁵ A névtelen püspök és az otrai Zoticus nyomós érvelésére volt szükség, hogy megnyíljanak a szemeik és a megtérés még ekkor se volt tartós; Ancyra a IV. században továbbra is tűzhelye volt e tévelygéseknak.¹⁶ A thyatiresi Egyházban még mélyebbre hatolt a megbolygatás. A phrygismusnak ott volt az erődje és az ősi Egyházat sokáig úgy tekintették, hogy elveszett a keresztenység számára.¹⁷ Az ieonumi és synnadesi zsinatok, 231 táján, konstatálták a bajt, a nélkül, hogy orvosolni tudták volna.¹⁸ A ropant hiszékenység, mely Kis-Ázsia közepének jámbor lakosait, a phrygiaiakat, galatiaiakat stb. jellemezte, volt az oka a gyors hódításnak, melyet a keres(z-

¹² A névtelen, id. Eus., V, XVI, 22.

¹³ Eus., V, XVI és XVIII f.

¹⁴ A névtelen, id. Eus., V, XVI, 14, 15. L. továbbá *Praescript.*, 52 figyelembe véve, hogy *Praescript.* e része nem Tertullianustól való.

¹⁵ A névtelen, id. Eus., V, XVI, 4, 5.

¹⁶ Szent Jerom., *In Gel.*, II, prooem.; Philost., 74, 75; Pseudo-Ág., 62; Labbe, Cone., II, 951 h.

¹⁷ Epiph., LI, 33.

¹⁸ Firmilian., Szent Cyprian, *Epis.*, 75; Euseb., VII, 7; Tijlement, Mém., II, 671—672; Hefele, *Conciliengesch.*, I, 82 1., Migne, *Pair. Cat.*, III, 1151 h,

ténység ott tett; most ugyané hiszékenység kiszolgáltatta őket az összes illúzióknak. A *phrygiai* név majdnem cgyjelentésű lett az ereíne7c-kel. A cappadociai vidékeket 235 táján egy új női próféta kavarta fel, ki mezítláb járta a hegyeket, hirdette a világ végét, szentségeket szolgáltatott és Jeruzsálembe akarta vezetni tanítványait.¹⁹ Decius alatt a montanisták tekinthetően hányadát teszik ki a vértanúknak.

Látni fogjuk, hogy a phrygiai szektáriusok a lelkiismeret mily zavaraiiba fogják dönteni a lyoni hitvallókat, küzdelmüknek éppen a tetőpontján. Ingatagon csodálat között ennyi szentség és az álmélkodás iránt a józan értelmükbe ütköző annyi bizarrság iránt, hősies és jó ítéletű honfitársaink hasztalan fogják megkísérelni a vita elcsendesítését. Volt egy pillanat, amikor a római Egyház is majdnem rajtavesztett. Zephyris püspök szinte már elismerte Montanús, Priscilla és Maximilla próféciait, mikor egy lángoló hevű ázsiai hitvalló, Epigones, másnéven Praxeas, ki jobban ismerte a szektariusokat, mint a római vének, leleplezte az állítólagos próféták gyengéit és kimutatta a pápának, hogy nem hagyhatja jóvá az álmodozásokat anélkül, hogy meghazudtolná elődeit, kik elítélték azokat.²⁰

A bűnbánat és kiengesztelés kérdése súlyosította a vitát. A püspökök önmaguknak követelték a feloldás jogát és oly bőkezűséggel éltek vele, mely megbotránykoztatta a puritanokat. Az illumináltak azt hajtoggatták, hogy egyedül csak ők juttathatják vissza a lelket Isten kegyelmébe és nagy szigorúságot tannúsítottak. Szerintük minden halálos bűn (emberölés, bálványimádás, istenkáromlás, házasságtörés, paráz-nálkodás) elzárt a megbánás útját. Ha e túlzott

¹⁹ Firmilian, Szent Cyprian, *Epist.*,

²⁰ Tertulh, *in Prax.*, 1; *Philosoph.*, IX, 7. Epigones és Praxeas azonosságára nézve I. de Rossi, *Bull.*, 1866, 67 és köv., 82 I. Praedestinatus, XXVI f. megemlékezik Soter egy iraláról a montanisták ellen, ami nem lehetetlen; egy távolabbi helyein összetéveszti Sotert és Zaphyrust.

elvek Catacecaumene eldugott zugjaiban zárkózva maradtak volna, a baj nem lett volna nagy. Szerencsétlenségre a kis phrygiai szekta tekintélyes pártnak volt a magva, mely komoly veszedelemmel fenyegettet, mert hiszen képes volt elragadni az orthodox Egyháztól legjelesebb apologisláját, Tertullianust. E párt, mely szeplőtlen Egyhásról álmودozott és csak kis gyülekezetét tudott formálni, túlzásai ellenére, vagy inkább éppen túlzásainál fogva elérte, hogy az egyetemes Egyházban maga mellé sorakoztatta az összes szigorú, az összes szélsőséges elemeket. Mert hiszen annyira egyezett a kereszténység logikájával! Már láttuk, hogy az encratistákkal és Tatianus-szal ugyanez volt az eset. Természetellenes megtartóztatásival, a házasság lebecsülésével,²¹ a másodszori házasodás kárhoztatásával a montanizmus nem volt más, mint következetes millénnarismus, már pedig a millenarismus maga volt a kereszténység. »Mi dolga van, — mondja Tertullianus, — a csecsemők gondozásának az ítéletnapjával? Ugyancsak szép lesz majd látni a duzzadt emlöket, a gyermekágyas asszony szennyes holmijait, az ordító kölyköket, amikor trombitaharsogás között megjelenik a bíró.²² Oh! mily jó bábabák az Antikrisztus hóhérai!«²³ Az exáltáltak azt regéltek, hogy Júdeábán negyven napon át minden reggel az égből egy várost lehetett aláfüggeni látni, mely, ha közeledtek hozzá, szertefoszlott. A látomány valóságának bizonyítása végett pogányok tanúskodására hivatkoztak és mindenki számolgatta, mily gyönyörűségeket fog élvezni ez égi othonban, kárpót-lásul itt a földön meghozott áldozatokért.²¹

Heve és nyeresége²⁵ miatt főként Afrikának

²¹ Tertull., *Ad uxorem*, I, 5; *De exhort. cast.*, 10, 11, 12; *Adv. Prax.*, 10.

²² L. Tertullianus, főként *De monogamia*.

²³ Tertull., *De monog.*, 16.

²⁴ *In compensationem eorum quae in secuso vei despeximus vei amisimus*. Tert., *Adv. Marc.*, III, 24.

²⁵ Jusson eszünkbe Tertullianus, főként *De fugo*, 3; *De anima*, 9; *De jej.*, 9; Szent Perpetua aktái; Commodianus.

kellett beleesnie e törbe. Montanisták, novatianisták, donatisták, circonuelliniosták — ezek a különféle nevek, melyek alatt megnyilvánult a fegyelmetlenség szelleme, a vörternáság beteges vágya, az episcopatossal szemben való ellenszenv, a millennarista álmودozás, mely mindig a berber fajoknál találta klasszikus talaját. E rigorislák, kik felháborodtak rajta, hogy szektának nevezék őket és minden Egyházban a kiválasztottaknak, a kereszteny névre egyedül méltóknak tüntették fel magukat, c puritánok, kik könyörtelenül utasítottak vissza minden vezekelni vágyót, a legnagyobb átkává váltak a keresztenységnek. Tertullianus házasságtörök és prostituáltak barlangjának fogja bélyegezni az egyetemes Egyházat.²⁶ A püspökök, nem lévén birtokában se a profétálás, se a csodatevés adományának, a rajongók szemében kevesebbék lesznek a pneumatikusoknál. Ez utóbbiak, nem pedig a hivatalos hierarchia, utján történik a sacramentalis kegyelem tovaplántálása, az Egyház mozgalma, a haladás.²⁷ Az igazi kereszteny, ki előtt csak az ítéletnapja és a vörternáság lebegi életét szemlélődésben tölti. Nem csak, hogy ne kerülje az üldözést, de keresnie kell azt. Szüntelen készül a vörternáságra, mint a keresztenyi élet szükségszerű kiegészítésére. A kereszteny természetes életbefejezése a tortúrák között bekövetkező meghalás. Féktelen hiszékenység, minden megpróbáltatással dacoló hit a szellemi charismákban²⁸ a montanismust egyikévé tette a fanatizmus legtulhajtottabb typusainak, amelyeket az emberiség történelme ismer.

Súlyosan számít, hogy e szörnyűséges álom megbüvölte a képzelmét az egyetlen nagy irodalmi tehetségű embernek, kit három évszázad alatt az Egyház felmutathat. Ez a hibázó, de komor erélytel telt író, e lángoló sophisla, ki váltakozva használja

²⁶ TertulL, *De pudicitia*, 1.

²⁷ Tért, *De pudic.*, 21.

²⁸ L. a soror epizódját, ki látta a lelkeket, TertulL, *De anima*, 9. Gyermekies extasisok. Szent Cypriánnál, *Epist.*, 9.

a gúny, a sértegetés, az alantas trivialitás fegyvereit és egész a legnyilvánvalóbb ellentmondásokig játékszere a lángoló meggyőződésnek: Tertullianus megtagalta a módját, hogy remekművekkel ajándékozza meg a fél halott latin nyelvet, oly ékesszólást fordítva e szilaj eszményekre, aminőt Phrygia vakbuzgó aszkétái sohasem ismertek.

Az episcopatus győzelme ezúttal a türclmesség és az emberiség győzelme volt. Az egyetemes Egyház ritka józansággal a túlzott megtartózkodásokat olytá tekintette, mint a teremtés valami részleges anathematizálását és káromlását Isten művének.²⁹ A nőknek az egyházi ténykedésekben és a szentségek kiszolgáltatásában való részvétét illető kérdés, melyet az apostoli történelem némely eseménye eldöntetlenné tett, végleges elintézést nyert.³⁰ A phrygiai szektáriusok merész követelése, hogy az új prófécíákat beiktassák a bibliai canonba, arra vitte az Egyházat, hogy még határozottabban, mint addig, az új Bibliát véglegesen lezártnak jelentse ki.³¹ Végül a vértanúság kihívása mintegy bűncselekménnyé vált és az igazi vértanút felmagasztaló legenda mellett megszületett az annak a kimutatására való legenda, hogy mennyire bűnös az az elbizakodottság, mely önként megy a halálveszedelemben és kény szerűség nélkül hágja át az ország törvényeit.³²

A hívek szükségszerűen közepes erényű nyája követte a pásztorokat. A középszerűség megalapította a tekintélyt. A katholicismus megkezdődött. Övé a jövő. A kereszteny yogismus-f élének³³ elve egyidőre el van fojtva. Az episcopatusnak ez volt az első és talán legjelentékenyebb győzelme, mert őszinte járm-

²⁹ Attalus álma, Eus., V, III, 2. V. ö. Isid., *iSentent.*, II, XLIV, 9.

³⁰ Firmilian., Szent Cyprian, *Epist.*, 75.

³¹ A névtelen, id. Eus., V, XVI, 3; Muratori töredéke.

³² V. ö. Alex. Kel., *Sírom.*, IV, 4. V. ö. Mém. de l'Acad. des inser., XXVIII, 2. r., 335 és köv. 1. (Le Blant)

³³ Alex. Kel., *Strom.*, I, 15, 131 1.

borságon aratta azt. A szövegek ős a történelem az extásis, a profétálás, a glossolalia mellett szóltak. De ezek veszedelemmé váltak; az episcopatus rendet csinált; elnyomta az egyéni hit e nyilvánulásait. Be messze vagyunk az időktől, melyeket a *Cselekedetek* szerzője annyira bámul! A keresztenység kebelében már megvolt az átlagos józanésznek az a pártja, mely mindig felülkerekedett az Egyház történelmének küzdelmeiben. A hierarchikus tekintély minden járt kezdetben elégére erős volt, hogy megfékezze a fegyelmetlenek rajongását, gyámság alá vesse a laikust, diadalra juttassa az elvet, hogy a *theologia* egyedül a püspökök dolga és ők a kinyilatkoztatások bírái. Amint hogy csakugyan, c. jó phrygiai őrültek az episcopatus lerombolásával³⁴ a keresztenység halálán munkáltak. Ha az egyéni inspiratio, az állandó kinyilatkoztatás és változás tana gvőzött volna,³⁵ a keresztenység epileptikusok kis gyülekezeteibe szikkadt el. E gyermekes sanyargatások, melyek a nagy tömegnek nem felelhettek meg, megakasztották volna a propagandát. Miután minden hívőnek egyforma joga van a papságra, a szellemi adományokra³⁶ és egyformán kiszolgáltathatja a szentségeket,³⁷ teljes anarchia lett volna a következmény. A charisma megsemmisítéssel fenyegette a szentséget; a szentség győzött és a katholicizmus alapköve végleg le volt rakva.

Végeredményben, az egyházi hierarchiának volt a diadala. Callixtus alatt (217—220) a római Egyházban a mérsékelt elvek érvényesültek, nagy megbotránykozására a rigorisláknak, kik vad rágal-

³⁴ Non Eccl. numerus episcoporum. Tertullianus, *De pudicitia*, 21.

³⁵ 57 Christus ab Saulit quost Moyses praecepit, ... cur non et Paracletus abstulerit quod Paulus indulxit Tért., *De monog.*, 14.

³⁶ Tertull., *De jej. adu. psych.*, 13.

³⁷ Tertull., *De exhort. cast.*, 1; *De bdpt.*, 17.

makkal bosszulták meg magukat.³⁸ Az iconiumi zsinat³⁹ berekeszti a vitát, anélkül, hogy visszatérítené a tévelygőket. A szekta csak nagyon sokára halt meg; kereszteny demokratia⁴⁰ alakjában és főként Kis-Ázsiában⁴¹ egész a IV. századig folytatódott, *phrygek*, *phrygastok*, *cataphrygek*, *pepuztanúsok*, *tascodruigiták*, *quintillianusok*, *priscillianusok*, *artoryták* neve alatt.⁴² ök maguk a tisztáknak vagy a pneumatikusoknak nevezték magukat. Phrygiát és Galatiát századokon át tépték fellegekről, angyalokról és aeonokról álmodozó pietista és gnostikus eretnéségek.⁴³ Pepuzist, nem tudni, mikor és mily körülmények között, lerombolták; de a hely szent maradt. E pusztaság búcsújáróhellyé vált. Egész Kis-Ázsiából gyülekeztek ott a beavatottak és titkos kultuszokat végeztek, melyek bőséges anyagot adtak a népi szóbeszédnek. Erélyesen hangoztatták, hogy az égi lálomány ott fog megnyilvánulni. Napokon és éjjeleken át maradtak myslíkus várakozásban és akkor meglátták Krisztust, ki személyesen jött felelni az állításra, melytől expedtek.

³⁸ *Philosoph.*, IX k.

³⁹ Labbe, Cone., I, 751 és köv. h.

⁴⁰ Szent Jerom., *Ad Marc.*, epist. 27, Mart., IV, II, 64—65 1.

⁴¹ Eniph., *Haer.*, XLII, 1; XLVIII, 14; Szent Jerom., *I. c.*; Sozom., II, 43; Just, cod., I, V, 5, 18, 21 törvény; Szent Hilarius, *Contra Const.* 11 §; Pseudo-Ág. 26; Theodoret, III, 2; Gelas. *decret.*, *opuscula montanistarum*.

Epiph., XLVIII, 14; XLIX, 1, 2; Philast., 74, 75; Pseudo-Ág., *Haer.*, 62, 63; Szent Jerom., *In Gal.*, II, prooem. L. továbbá Praedestinatus, 26 és köv., 58 és köv.

⁴³ Mansi, *Concil.*, I, 724; II, 570. XLIX, 1. Noha ami a dogmát illeti, általában elégé megfeleltek, a montanisták gyenge theologusok voltak. A sabellianusok és azok az eretnek, kik tagadták a hypostasisok különbözőségét, néha magukkal sodorták eket vagy talán összezárták a két eretnéset. Tért., *Praescr.*, [52]; Pacian., *Epist.*, I, 2; Theodoret., Ili, 2; Socrat., I, 23; Sozom., II, 18; Szent Hilarius, *Fragm.*, II, 632 és köv. h. (Migne.)

XV. FEJEZET.

Az episcopatus teljes diadala. — A montanismus következményei.

Eképpen, hala az episcopatusnak, mely a tizenkét apostol hagyományának képviselője gyanánt szerepelt, az Egyház, anélkül, hogy meggyengítette volna magát, átesett a legnehezebb átalakuláson. A conventi állapotból, ha szabad így mondnom, a laikusi állapotba ment át, vizionariusok kis kápolnájából mindeneknek nyitvaálló, következéskép sok tökéletlenségnek kitett templommá vált. Az, ami úgy látott, arra van rendelve, hogy sohase legyen más, mint csak fanatikusok álma, tartós vallás lett. Hogy az ember keresztény legyen, bármit mondjanak is Hermas meg a montanisták, nem kell szentnek lennie. Most már az egyházi fenhatóságnak való engedelmeskedés az, ami a keresztényt keresztnyé teszi, sokkal inkább, mint a szellemi adományok megléte. Sőt e szellemi adományok immár gyanúsakká válnak és azokat, akik leginkább részesei a kegyelemnek, gyakran kiteszik az eretnekké való bélyegzésnek. A schisma a kiváltképpen való egyházi bűn. A keresztény Egyháznak, amiként a dogma tekintetében már meg volt orthodoxiai központja, mely eretnekségnek ítélt minden, ami eltért az elfogadott typustól, ugyanúgy megvolt átlagos erkölcsstana is, mely mindenkié lehetett és nem járt szükségképpen együtt, mint a megtartózko-

dóké, a világegyetem végével. A gnostikusok visszautasításával az Egyház visszautasította a dogma rafinálljai; a raontanisták visszautasításával visszautasította a szentesség rariináitjait. A szellemi Egyhárról, transcendens tökéletességről álmodozók túlzásai megtörtek a fennálló Egyház józanságán. A már tekintélyes tömegek, melyek az Egyházba beléplek, alkották a többséget és a lehetőség fokára szállítottak alá az erkölcsi hőmérsékletet.

Politikai tekintetben ugyanígy állt a kérdés. A montanisták szertelensége, tajtékzó szónoklásuk a római birodalom ellen, a gyűlölet, mellyel a pogány társadalom iránt viseltettek, nem lehetett mindenek Ínyére. Marcus-Aurelius birodalma vajmi más volt, mint Nero birodalma. Ez utóbbit nem lehetett kibékülést reményleni; amazzal lehetett megegyezni. Az Egyház és Marcus-Aurclius sok tekintetben ugyanegy célra törekedtek. Világos, hogy a püspökök az összes phrygiai szenteket átengedték volna a világi hatalomnak, ha az az áldozat lelt volna az ára a szövetségnek, mely kezükbe adja a világ szellemi kormányzását.

Végül pedig a charismák és egyéb természetfeletti nyilvánulások, melyek illumináltak kis gyülekezeteiben kitünen alkalmasak a buzgóság ébrentartására, nagy Egyházakban érvényesülhetetlenekké váltak. A bűnbánat dolgában tanúsított szélsőséges szigorúság képtelenség és értelmetlenség volt, ha többet akartak, mint hogy csak úgynevezett tiszták zugyülekezete legyenek. Egy nép sohase áll csupa szepültlenből és az egyszerű hívőnek többször is szüksége van bűnbánatra. Elfogadták tehát, hogy az ember tagja lehet az Egyháznak, anélkül, hogy hős vagy aszkéta lenne, hanem elég, ha alárendeli magát püspökének. A szentek tiltakozni fognak; az egyéni szentesség és a hierarchia között végeszakadallan lesz a harc; de a középirány fog érvényesülni; lehetséges lesz vétkezni, anélkül, hogy az ember megszünne kereszteny lenni. Sőt a hierarchiának még kedvesebb is lesz a bűnös, ki a mcgengcszelés rendes eszközeit veszi

igénybe, mint a gőgös aszkéta, ki önmagától igazul meg, vagy aki azt hiszi, hogy nincs szüksége megigazításra.

Mindamellett a két elv egyikének se fog sikerülni, hogy teljesen kirekessze a másikat. A mindenek Egyháza mellett ott lesz a szentek Egyháza; a világ mellett a kolostor; az egyszerű hívő mellett a szerzetes. Miután Isten országa, ahogy Jézus hirdette, lehetetlen a meglevő világban és miután a világ magakcsul megmarad amellett, hogy nem változik, mit lehet mást tenni, mint kis Isten-országait alapítani, mintegy szigetet az orvosolhatatlanul romlott óceánban, melyekben be tűszerűít érvényesülhet az Evangélium és amelyekben nem ismerik a parancsolatoknak és javallatoknak azt a megkülönböztetését, mely egérutat enged a lehetetlenségek elől való kibújásra? A szerzetesi élet bizonyos mértékben logikai szükségszerűség a keresztenységben. Egy nagy szervezet talál reá módot, hogy kifejlessze mindenzt, ami csirájában megvan a kebelében. A tökéletesség eszménye, mely Jézus galileai tanításának alapját teszi és amelyhez néhány igazi tanítvány mindig ragaszkodni fog, nem fér össze a világgal; hogy tehát ez az eszmény megvalósulhasson, teremteni kellett zárt világokat, kolostorokat, hol a szegénység, a lemondás, a kölcsönös felügyelet és megrendszabályozás, az engedelmesség és a szüziesség szigorú betartásra jut. Az Evangélium valójában inkább kolostori *Enchiridion*, semmint erkölcstan! codex; lényegi szabályzata minden szerzetesrendnek; az igazi keresztény — szerzetes; a szerzetes — következetes keresztény; a kolostor az a hely, hol az Evangélium, mely mindenütt másutt utópia, valósággá válik. Az a könyv, mely Jézus-Krisztus követésének megtanítását ígérte, kolostori könyv. Megelégedetten véve tudomásul, hogy a Jézustól hirdetett erkölcstan valahol érvényesül, a laikus megvagasztalódik világias ragaszkodásán és könnyen beleszokik a hitbe, hogy a tökéletességgel fenkolt elvei nem az ő számára valók. A budd-

hismus másként oldotta meg a kérdést. Ott életének egy részén át mindenki szerzetes. A keresztenység beéri vele, hogy vannak bizonyos helyek, ahol a keresztényi életmódot követik; a buddhistának az szolgál megelégedésére, hogy életében van egy pillanat, amikor igazi buddhista volt.

A montanismus túlzás volt, el kellett pusztulnia. Azonban, mint minden túlhajtás, mély nyomokat hagyott. A keresztény regény részben a montanismus műve. Két nagy rajongása, a szűziesség és a vérstanúság két alapvető eleme maradt a keresztény irodalomnak. A montanismus találta ki az eszmék e sajátos társítását, alkotta meg a vérstanú szüzet és a női bájjal elegyítve a kínszenvedések legkomorabb elbeszéléseit: megindította azt a bizarr irodalmat, melytől a IV. századtól fogva a keresztény képzelem többé nem szakadt el. Szent Perpetua és az afrikai vérstanúk montanista, a charismákban való hitet lehelő, szélső rigorismussal és izzó hévvel telt, a fogoly sze-relem éles ízétől átitatott és a kiművelt aesthetika leg-finomabb képeit a legfanatikusabb álmokkal vegyítő aktái nyitották meg a zordon gyönyör e műveinek sorát. A vérstanúság hajszolása megfékezhetetlen lázzá fejlődött.¹ A circoncellionisták, kik csapatosan járták őrjöngve az országot, hogy halált leljenek és kikény-szerítették a megkínosztást, járványossá tették az el-borult hysteria e rohamait.²

A házasságban való szűziesség egyik főpontja volt a keresztény regénynek. És ez megint csak montanista eszme. Miként az ál-Hermas, a montanisták is szüntelen turkálják a veszedelmes hamut, melyet okosabb békén hagyni eltakart parázsával, semmint erőszakosan kioltani. Az óvintézkedések, melyeket e tekintetben foganatosítanak, bizonyos elfogódottságról tanúskodnak, mely alapjában érzékkiesebb, mint a

¹ Tertullian, *De Fuga*, 6, 9, 14.

² Mémoires de l'Acad. des inser., XXVIII, 2. r., 343 és köv. 1, (Le Blant.)

világias ember nembánomsága; minden esetre ez óvintézkedések csak fokozzák a bajt, vagy legalább is felfedik, kiélezik. A kísértés iránt való nagy fogékonyiségra lehet következtetni a szépség e túlzott félelméből, a nők öltözködésére, főként pedig hajviseletükre vonatkozó tilalmakból, melyek a montanista iratok minden lapján előfordulnak.³ A nő, ki akár a legártatlanabb gondossággal is, melyei hajviseletére fordít, tetszeni igyekszik és felidézi az egyszerű észrevételt, hogy szép, — e szigorú szektariusok kijelentése szerint ugyanoly bűnössé válik, mint aki kicsapongásra biztat. A haj démona meg is bünteti őket.⁴ A házasság iránt való ellenszenv oly okokra támaszkodott, melyek inkább mellette szólnak. Az encratis-ták szűziessége gyakran csak öntudatlan általás volt.

Egy regény, mely bizonyosan montanista eredetű volt, mert érveket találtak benne annak az igazolására, hogy a nőknek joguk van tanítani és a szentiségeket kiszolgáltatni,⁵ egész teljességében e meglehetségen veszedelmes firtatásnak van szentelve. *Thecla*⁵ könyvét gondoljuk. Szent Nereus és Szent

³ Tertullianus *De cultu Feminarum, Ad uxorem* és *De virginibus velandis*.

⁴ Alex. Kelem., *Ed. ex script, proph.*, 39, Tatianus gondolata. A középkorban a zsidók azzal rémítgeítik a férjes asszonyokat, hogy a démonok táncolnak a hajukon, ha nem vágatják le; innen a szabály, hogy le kell vágatni hajukat. Chiarini, *Théorie du judaïsme*, I, 257—259.

⁵ Tertull., *De bapt*, 17; Szent Jerom., *De viris HL*, 7. A „megkereszttel oroszlán” epizódja alkalmasint abból állt, hogy az oroszlán, mely az amphitheatrumban nem akarta felfalni Theclát, tőle, mint jó kereszteny, keresztségen részesült. Szent Ambrus. *De virginibus*, II, 3. E regény montanista eredete magyarázza, hogy Tertullianusnak, ki a coterához tartozott, oly hamarosan tudomása volt róla.

⁸ L. A kereszt. Egyh., 523 1. A görög Akták címében Thecla a nőneműnek vett fbTogmÁog címet viseli. A latinban *apostolain defuncta*. A Grabe és Tischendorf közzétette szővég, úgy látszik, csak kevésbé tér el az eredeti szövegtől.

Achilleus regénye ugyancsak sikamlós és izgató;⁷ nincs példa kéjesebb szűziességre; sohasem beszéltek a házasságról naivabb szemérmetlenséggel. Olvas-suk el Toursi Gergelyben az *Auvergnei szerelmesek*⁸ elbájoló legendáját; János Aktáiban *Drusiana* pikáns epizódját; Tamás aktáiban az *Indiai jegyesek*¹⁰ történetét; Szent Ambrusban¹¹ az antiochiai szűz lupa-nari esetét és be fogjuk látni, hogy azok a századok, melyek ily elbeszélésekkel táplálkoztak, csak érde-metlcnül képzelhették, hogy lemondattak a profán szerelemről. A mysteriumoknak, melyekbe a keresz-ténység alapítói legmélyebben beleláttak, egyike, hogy a szűziesség a gyönyörök közé tartozik¹² és hogy a szemérem egyik alakja a szerelemnek.¹³ Az emberek, kik felnek a nőktől, általában azok, akik legjobban szerelik őket. Hányszor lehet joggal el-mondani az aszkétáról: *Fallit te incautum pietas tua.n* A keresztenység bizonyos részein ismételten felbukkant a gondolat, hogy a nőket sohasem szabad megpillantani, az elzárt élet való nekik, úgy, mint ahogy a muzulmán Keleten érvényesült.¹⁵ Könnyű

⁷ Ez irat, ugyanúgy, mint a Pseudo-Linus-féle *Passió Petri et P.c.uli*, mellyel rokonságot tüntet fel, úgy látszik, a III. századból való.

⁸ Toursi Gergely, *Hist. Franc.*, I, 42.

⁹ Pseudo-Abdias, V, 4 és köv. (Leucius után.) Talán némi utánzata az *Ephesusi özvegynek*. V. ö. Tertull., *De resurr.*, 8.

¹⁰ Tisch, *Acta apokr.*, 192 és köv.; Pseudo-Abdias, 4.

¹¹ *De virginibus*, II, 4.

¹² L. Szent Pál, 242 és köv. 1.

¹³ A legújabb tanulmányok jól kimutatták, hogy a hysterikus roham bizonyos átmeneti szépséget ad a nőnek, valami pillanatnyi idealizálódást és hogy e beteges állapot, me'y aránylagos szűziességet sugalmaz, a két nem bizalmas érintkezését veszélytelenné teszi az erkölcsökre.

¹⁴ Keleten láttam egy fiatal leányt, ki elbájoló tartózkodással táncolta a legkéjesebb táncokat; apáca akart lenni. Később hallottam, hogy nászé {szakáján megörült. L. Athanasius epizódját a szép alexandriai szüznél, Sozome, V, 6.

¹⁵ Ez különösen érezhető a Tizenkét patriarcha testa-mentuma-nak igen zsidó szellemű szerzőjénél. L. továbbá Ter-tull., *De virginibus velandis*.

beláttni, hogy ha ez a gondolat érvényesült volna, mennyire megváltozott volna a templom jellege. Ami ugyanis a templomot a moschétől, sőt a zsinagogától is megkülönbözteti, az az, hogy a nő szabadon lép be oda és habár elkülönítve vagy lefátyolozva is, egyenrangú benne a férfival. Arról volt szó, hogy a kereszténység férfivallás legyen, mint amilyen késsőbb az izlamismusban állt elő, melyből a nő körülbelül ki van zárva. A katholikus Egyház óvakodott, hogy e hibát elkövesse. A nő diakonisszái teendőket kapott az Egyházban és bár alárendelt viszonyban, de gyakori érintkezése volt benne a férfival. A keresztelés, az eucharistikus áldozás, a jótékonyság állandó eltérésekre vitt a keleti szokásoktól. A katholikus Egyház ebben is ritka helyes tapintattal találta meg a középutat a különféle szekták túlzásai között.

Ez magyarázza a félénk szemérem és a puha odaadásnak azt a sajátos keverékét, mely a kezdeti Egyházakban az erkölcsi érzéket jellemzi. El innen az ily ártatlanság megértésére képtelen köznapi kéjencek hitvány gyanúsításaival! minden tiszta volt e szent szabadságban; de viszont az embereknek mily tisztáknak kellett is lenniök, hogy élhessenek vele! A legenda feltüntetése szerint a pogányok irigyletként a pap kiváltságát, hogy egy pillanatra anyaszült meztelenül láthatta, aki a szent alámerülés folytán szellemi testvérévé volt válandó.¹⁶ Mit szólunk a »szent csók«¹⁷-ról, mely ambróziája volt e szűzies nemzedéknek, e csókról, mely, miként a catharok¹⁸ *consolamentum-a*, az erő és a szeretet sacramentuma volt és amelynek az eucharistikus cselekmény legünnepeleyesebb benyomásaival vegyült emléke napo-

¹⁶ L. a kéziratokban és a fametszetű kiadásokban a Drujiana keresztelest ábrázoló képeket (Didót, *Les Apokal. fiyrées*, 51—52 1.). A pogányok a kulcslyukon át leskelődnek oly kifejezéssel, mely gyanút vagy legalább is irigyledést fejez ki a keresztelelő iránt. V. ö. Sozom. megjegyzései, /c.

¹⁷ Szent Pál. 262, 263 1.

¹⁸ Schmidt, *Historic des cathares*, II, 119 és köv. I,

kon át mintegy beillatozta a lelket? Miért szerették annyira az Egyházt, hogy a visszatérhetésért, ha kiléptek volt belőle, készek voltak a halálba menni? Azért, mert az Egyház végtelen örömknek volt az iskolája. Jézus valóban ott volt övéi között. Több, mint száz ével halála után még mindig mesterié volt kiválasztott gyönyöröknek, megnívánítója transcndens titkoknak.

XVI. FEJEZET.

Marcus-Aurelius a kvadoknál. — Az Elmélkedések könyve.

Vajmi keveset törődve azzal, hogy a világ többi részében mi történik, Marcus-Aurelius kormánya, úgy látszott, mintha csak a belső haladásért lett volna. Az egyetlen szervezett nagy birodalom, mely a rómaiaval határos volt, a parlhusoké, hátrább szorult a légiók elől. Lucius Verus és Aviáius Cassius meghódítottak tartományokat, melyeket Trajan csak átmenetileg szállott meg, Armeniát, Mcsopotamiát, Adiabenet.¹ Az igazi veszedelem a Rajnán és a Dunán túl volt. Ott, a fenyegető homályban energikus, legnagyobb részt germán fajú népek éltek, melyeket a rómaiak csak azokról a szálas és hú testőrökről (az akkor idők svajciairól) ismertek, kikkel egyes császárok magukat körülvetették vagy pedig azokról a pompás gladiátorokról, kik mikor az amphitheatrumban egyszerre leleplezték mezteken formáik szépségét, a bámulat kitörését kellették a nézőkben.² Lépésről-lépéstre meghódítani ez áthatolhatatlan világot, mérföldről-mérföldre küljebb tolni a civilizáció határát; e végből erősen állást foglalni Csehországban, Európa e központi négyzetében, hol még jelentékeny tömegben kellett lenniök kelta

¹ Tillemont, *Hist. des emp.*, II, 352—353 1.

² Tacitus, *Germ.* 20.

boianusoknak; innen úgy haladni előre, mint az amerikai telepesek teszik, fáról-fára irtani a hercyniani erdőt, coloniákat ültetni a talajjal mi kapcsolatban se levő törzsek helyébe, letelepíteni és civilizálni e jövővel teljes népeket, a birodalom javára hasznosítani ritka képességeiket, szilárdságukat, testi erejüket, erényüket; egyfelől az Oderát vagy a Visztulát, másfelől a Pruthol vagy Dnycstert tenni meg a birodalom igazi határának és ekként oly túlsúlyt adni a birodalom latin részének, mely megakadályozta volna a görög és keleti rész schismáját; a vészes Konstantinápoly építése helyett Baselbe vagy Constanzába lenni a birodalom második fővárosát és ekként, a birodalom nagy jóvoltára, biztosítani a kelta-germán népeknek a politikai hegemoniát, melyet később a birodalom romjain kellett megszerzniük, — ime, minek kellett volna lennie a belátó rómaiak programmjának, ha jobban ismerték volna Európa és Ázsia állapotát, a földrajzot és az összehasonlító ethnographiát.

Varus rosszul megtervezett expedíciója (Kr. u. 10) és az örök hézag, melyet a légiók megszámozásban hagyott, mintegy rém volt, mely a római gondolatot elfordította a nagy Germániától. Egyedül Tacitus ismerte fel a regió fontosságát a világ egyensúlyára nézve. Azonban a megosztottság, melyben a germán légiók voltak, eloltotta az aggodalmat, melyet az éles-elméjű szemlélők érezhatték volna. Amig ugyanis a néptörédekkel, melyek inkább vonzódtak a localis függetlenséghez, semmint a központosításhoz, nem alkottak katonai tömörülést, nem igen kellett tőlük tartani. Szövetkezései azonban félelmesek voltak. Ismeretes, hogy milyen következményekkel járt az a szövetkezés, mely, a III. században, a Rajna jobb partján a frankok neve alatt alakult meg. Csehországban, Morvaországban és a mai Magyarország északi részében 166 táján hatalmas szövetség alakult. Egy csomó népnek a nevét, mely később betöltötte a világot, akkor lehetett először hallani. A barbárok

nagy lökése megkezdődött; az addig megtámadhatatlan germánok támadóan léptek fel. A gát a Dunánál szakadt át, Ausztriában és Magyarországon, Pozsony, Komárom és Esztergom vonalában. Az összes germán és szláv népek, Galliától a Donig, markomanok, kvadok, nariskok, hermandurok, suevek, sarmaták, victovalok, roxolanok, bastarnok, kostobokok, alánok, pecsenyegek, vandalok, jazygok mintha összebeszéltek volna, hogy áttörjék a határt és elárasszák a birodalmat. A nyomás távolabbról jött. Az északi barbárok-tól, alkalmasint a góthoktól szoríttatva az egész szláv és germán tömeg mozgásban volt; e barbárok azt akarták, hogy asszonyaikkal és gyermekeikkel együtt fogadják be őket a birodalomba, adjanak nekik földet vagy pénzt, amiért cserébe felajánlották karjaikat bármiféle katonai szolgálatra. Valóságos emberi cataclyisma volt ez. A dunai vonalat benyomták. A vandalok és a markomanok betelepedtek Pannóniába; húsz nép is gázolt át Dácián; a kostobokok egész Görögországig iramodtak: Rhetiát és Noricumot előzönlötték; a markomanok átkeltek a júliusi Alpeseken, ostrom alá vették Aquileát, egész a Piaveig minden feldültak. E borzalmas lökéstől a római hadsereg megingott; a hadifoglyok száma, kiket a barbárok magukkal hurcoltak, óriási nagy volt;³ Italiát rémület fogta el; kijelentették, hogy a pun háborúk óta nem kellett Rómának ily dühös támadással szembeszállnia.⁴

Sokszor megállapított igazság, hogy a törvények philosophiai haladása nem jár mindig együtt az ál-

³ Dio Cassius, LXII. 15, 19,

⁴ Jul. Capit., *Ant. Phil.*, 12 és köv., 17, 21 és köv.; *Lucius Verus*, 7, 8; *Pertinax*, 2; Dio Cassius, LXXI, 3 és köv.; *Pausanias*, VIII, XLIII, 6; X, XXXIV, 5; *Herodian.*, I, 3; *Carm. sib.*, XII, 194 és köv.; Petrus Patrícius, *Exc. de leg.*, 24 1. (Paris, 1648); Ammian. *Marcell*, XXIX, VI, 1; XXXI, V, 13; Eutrop., Vili, 12; Aurelius Victor, *Caes.* és *Epit.*, 16; Orelli, 861 sz.; Antoninus oszlopa és Marcus-Aurelius diadalívnek maradványai a conservatorok palotájában Rómában; Desvergers, *Essai sur Marc-Aurele*, 140 és köv. 1,

lam erőbeli haladásával. A háború vadállati doleg; vadállatias embereket kíván és ekként gyakran meg-
esik, hogy az erkölcsi és társadalmi javulás katonai
tekintetben gyengülést von maga után. A hadsereg
maradványa a barbárságnak, melyet a haladás em-
bere csak mint szükséges rosszat tart fenn, már
pedig ritkaság, hogy az ember sikeresen csinálja,
amit csak kénytelenességből csinál. Már Antoninus erős
ellenszenvet érzett a fegyverek igénybevétele iránt;⁵
uralkodása alatt a táborig erkölcsök nagyon elpuhultak.⁶ Nem lehet tagadni, hogy Marcus-Aurelius alatt
a római hadsereg sokat vesztett fegyelmezettségből és
erejéből.⁷ Az újoncozás nehezen ment; a helyettesítés
és a barbárok besorozása teljesen megváltoztatta a
légió jellemét;⁸ kétségtelenül a keresztenység már el-
szívia az állam erőinek javát. Ha az ember meggon-
dolja, hogy e tespedés szomszédságában hazátlan,
földművelésre lusta bandák tülekedtek, melyek csak
ölni szerettek, csak háborúskodni akartak, ha mind-
járt fajrokonaik ellen is,⁹ világosan látja, hogy a
fajok nagy átcserélődésének kell bekövetkeznie. A
civilizált emberiség még nem fékezte meg elégé a
rosszat, hogy átengedhette Ápolna magát a béke és er-
kölcés révén való haladás álmának.

Az egész barbárság e kolosszális rohamával szem-
ben Marcus-Aurelius igazán csodálatraméltóan visel-
kedett. Nem szerette a háborút és csak akarata elle-
nére bocsátkozott beléje; de ha már háborút kellett
viselni, jól viselt háborút; a kötelesség nagy vezérré
tette. A háborúhoz borzalmas pestis társult. A meg-
próbáltatásoknak alávetett római társadalom segélyül

⁵ Eutrop., VIII, 8.

⁶ Fronton, *Epist. ad Luc. Ver.*, II, 1; *ad amicos*, I, 6;
Principia históriáé, 206 és köv. 1. (Naber.)

⁷ Avidius Cassius levele, id. Vulc. Gall., *Vita Avid.*, 14 és
általában az egész életrajz.

⁸ Nadudat, *Comptes rendus de VAc. des se. mór. et pol.*,
1875, 2. r., 479 és köv. 1.

⁹ Dio Cassius, LXXI, 11.

hívta minden hagyományát, összes rítusát; mint ahogy nagy csapásoknál lenni szokott, erős reactio támadt a nemzeti vallás javára. Marcus-Aurelius alkalmazkodott hozzá. A jó császár, mint pontifex maximus, személyesen vezette az áldozásokat, megcsalcedte, hogy vasdárdát fogott Mars templomában, vérbe mártotta és felhajította az ég felé, ahol az ellen-ség lakozik.¹⁰ Mindeneket felfegyvereztek, rabszolgákat, gladiátorokat, banditákat, diogmitákat (rendőr-ügynököket); germán bandákat vettek zsoldba a ger-mánok ellen; pénzzé tették a császári raktárak értékes tárgyait, hogy ne keljen új adókat kivetni.

Marcus-Aurelius élete ettől fogva majdnem egészen a Duna vidékén lelt, Bécs közelében Carnuntumban¹¹ vagy magában Bécsben, Magyarországon, a Garam partján, néha Sirmiumban.¹² Roppant unalom volt, de győzte az unalmat. E lélekölő hadise-lést a kvadok és markomanok ellen igen jól vezette; a csömör, melyet iránta érzett, nem akadályozta meg, hogy a legelkiismeretlenebb buzgalommal szentelje magát neki. A hadsereg szerette és tökéletesen teljesítette kötelességét. Mérskelni tudván magát még az ellenséggel szemben is, Marcus-Aurelius inkább a hosszú, de biztos hadjáratot választotta, semmint a villámszerű rajtaütéseket; teljesen felszabadította Pannóniát, az összes barbárokat visszaűzte a Duna bal partjára, sőt még a folyón túl is végzett nagy előretöréseket és okosan alkalmazta a taktikát, mely-lyel később visszaéltek, hogy barbárokat szegezzen szembe a barbárokkal.

Atyailag és philosophus módjára nézvén c fél-vad hordákat, önmaga iránt való tiszteletből nem engedte el magának, hogy betartson velük szemben oly tekinteteket, melyeket meg sem érteitek, akárcsak ahogy egy nemes úr tenné, aki saját személyes méltó-

¹⁰ Dio Cassius, LXXI, 33.

¹¹ Petronell, Hainburg közelében. *Medit.*, II k., a végén; apokryph levél Szent Justus, *Apol.* I. függelékében.

¹² Philostr., *Soph.*, II, I, 26; Terlull., *Apol.*, 25.

ságának megbecsüléséből úgy bánna az amerikai ősvaldonok vörösbörűjeivel, mint jó nevelésű emberekkel. Naivan az észről és az igazságosságról beszélt nekik és végül is tiszteletet keltett bennük maga iránt.¹³ zívidius Cassius lázadása nélkül talán sikerült volna neki megalkotni egy markoman tartományt (Csehország) és egy sarmata tartományt (Galicia) és megmeneteni a jövőt.¹⁴ A germán katonának széles mértékben juttatott helyet a légiókban; Dáciában, Pannóniában, Mesiában, a római Germániában földet engedélyezett mindeneknek, akik dolgozni akartak,¹⁵ de igen szilárdan óvta a katonai határvonalat, szigorú őrizetet szervezett a Dunánál és egyszer se engedte, hogy a birodalom tekintélye kárát lássa az engedményeknek, melyeket a politika és az emberiesség kieszközöt nála.

Egyik ilyen expedíciója folyamán volt, hogy Magyarország egyhangú lapályai közepette a Garam partján táborozva¹⁶ a legszebb lapjait írta az elragadó könyvnek, mely teljesen feltárja lelkét. Ami e távoli háborúkban Marcus-Aureliust legsúlyosabban érintette, az az volt, hogy nélkülöznie kellett tudósokból és bölcsészekből álló megszokott társaságát. Majdnem minden visszariadtak a fáradalmaktól és Rómában maradtak.¹⁷ Miután egész napját a katonai teendők foglalták el, az estéket sátrában töltötte, egymagának a társaságában. Ilyenkor levetette a kényszert, melyet kötelességei ráparancsoltak; önmagába nézett és elmerengett hiú voltán a küzdelemeinek, melyet oly derekasan vállalt. Skeptikusan a háború iránt, még ha folytatta is, eloldta magát mindenből és az egyetemes hiúság szemléletébe me-

¹³ Lovasszobra most a capitoliumon; domborművek Marcus-Aurelius diadalívén; az Antoninus-oszlop.

¹⁴ Dio Cassius, LXXI, 17.

¹⁵ Capitolin., 24.

¹⁸ Medit., I k., a végén.

¹⁷ Galen., *De praenotione*, 1; *De libris propriis*, 2; Philostr., *Sophist.*, II, V, 3.

rülve kétségeskedett saját győzelmeinek legitimitására felől: »A pón, — írta — büszke reá, hogy megfogott egy legyet; nemely ember büszke, hogy kis nyulat fogott; más, ha egy kis halat, ismét más, hogy vadkanokat, egy másik, hogy sarmatákat fogott. Az elvek szempontjából: mind zsivány«.¹⁸ Arrianus *Epiktetes beszélgetések* című könyve volt a császár kedvenc könyve; elragadtatással olvasta és akaratlanul is odajutott, hogy utánozza.¹⁹ így keletkeztek azok a tizenkét füzetbe osztott elmélkedések, melyeket halála után *Önmaga felől²⁰* cím alatt foglaltak össze.

Valószínű, hogy Marcus már kora időtől fogva naplót írt belső állapotáról. Feljegyezte benne, görög nyelven, az irányelveket, melyekkel erősítette magát, emlékezéseit kedvenc olvasmányairól, a moralistáknak azokat a nyilatkozatait, melyek leginkább megragadták, az elveket, melyek napi munkájában támaszték otthont adtak neki és néha a szemrehányásokat, melyekről aggodalmas lelkismerete azt vélte, hogy reájuk szolgált.

Az ember elvonulást keres a magányban, falusi kunyhókban, tengerparton, hegyekben; mint mások, te is szeretsz erről álmodozni. Milyen együgyüség, mikor módodban áll bármikor visszavonulni telkedbe! Sehol az ember nem találhat csendesebb pihenőhelyet, főként ha megvannak benne azok a dolgok, melyek szemlélete megadja a nyugalmat. Fordulj tehát pihenőhöz és újítsd meg benne erődet. Legyenek ott azok a rövid és alapvető irányelvek, melyek nyomban megadják telkednek a derűt és képessé tesznek megadással viselni el a világot, melybe vissza kell téned.²¹

Észak szomorú telei alatt még szükségesebb volt

¹⁸ *Medit.*, X, 40.

¹⁹ L. például, *Dissert. Epict.*, Ill, VIII, 1 és köv.

²⁰ *Td e?g tat την* V. ö. Themistius, *Philad.*, 97, Dindorf; Suidas, a *Μάγκης* szónál.

²¹ *Medit.*, IV, 3.

neki e vigasztalás. Ötvenéves múlt; az öregség idő előtt következett be nála. Egy este áhitatos ifjúságának összes képei felmerültek emlékében és néhány gyönyörűséges órát töltött annak az összeszámolásával, hogy kinek-kinek mivel tartozik a jóságos lények közül, kik körülvették volt.²²

Nagyapám Verus példaadása: szelídség, változhatlan türclmcsség.

A tulajdonságok, melyeket apámban becsültek és az emlék, melyet reám hagyott: szerénység, férfias jellem.

Anyám emléke: jámborsága, jótékonysága; a lélek tisztasága, mely odáig terjedt, hogy a rossznak nemcsak megcslekedésétől, de a gondolatától is tartózkodott; igénytelenség, mely nagyon különbözött a gazdagoknál szokásos fényüzéstől.²³ Egymásután tűnik fel előtte Diognetcs, ki beléoltotta a philosophia kedvelését és kedvessé tette neki az egyszerű állatbőr-takarós kemény fekvőhelyet és a hellenikus fegyelem minden tartozékát; Junius Rusticus, ki megtanította kerülni a stylus szenvelgett előkelőskodését és kölcsönadta neki az *Epiketesi beszélgetések-et*;²⁴ a chalcisi Apollonius, kiben megtestesült a rendíthatetlen szilárdság és a tökéletes szelídség stoikus eszménye; a chaeroneai Sextus, ki oly komoly és oly jó volt; a cotiai Alexander, ki oly választékos udvariassággal tudott rendreutasítani; Fronton, »ki megtanította, mennyi irigység, álnokság, képmutatás van a zsarnokban és mennyi keménység lakozhat egy patrício szívében»; fivére, Severus, »ki megismertette vele Thraseát, Helvidiust, Catót, Brutust; fogalmat adott neki a szabad államról, melyben a polgárok természetes egyenlősége és jogaiak cgyen-

²² *Medit.*, I. könyv, az egész.

²³ Egy niceai pénzérem megőrizte számunkra Domitia Lucilla, Marcus-Aurelius anyja nyájas és szeretetremeltó képét. De Longpérier, *sieue numism.*, új sor., VIII., (1863).

²⁴ *Ta &πικῆ] τῆ: ἡ ὑπομνήματα*, az Arrianustól összeállított nyilatkozatok.

lősége a szabály; a monarchiáról, mely mindenekelőtt tiszteletben tartja a polgárok egyenlőségéh; és moncsoktalan nagyságával valamennyiök fölé emelkedve Antoninus, fogadott apja, kinek a hála és a szeretet lendületével rajzolja meg az arcképet.

Hálát adok az isteneknek, — mondja befejezésül, — hogy jó ősöket, jó szülőket, jó nővért, jó mestereket adtak és környezetem, rokonaim, barátaim majdnem mind jósággal telt emberek voltak. Soha nem engedtem meg magamnak, hogy hibázzak ellenök; természetemnél fogva alkalomadtán lehettem volna tiszteletien irántuk; de az istenek jósága nem engedte, hogy alkalom nyíljön reá. Hálával tartozom az isteneknek azért is, hogy tisztán őriztem meg ifjúságom virágát; nem tettek férfivá idő előtt, sőt halasztották, hogy azzá tegyének; oly fejedelem és apa törvénye alatt neveltettek, ki megszabadította lelkemet a gőg minden fuvalmától, megérтtette velem, hogy palotában lakva is el lehet lenni őrök, fényes ruhák, fályák, szobrok nélkül és megtanított, hogy a fejedelem majdnem az egyszerű polgár létének keretei közé szoríthatja életét, anélkül, hogy ezért kevesebb nemességről és erőről tenne tanúságot, mikor császárnak kell lenni és az állam ügyeinek intézéséről van szó. Az istenek oly fivérrel ajándékoztak meg, kinek erkölcsei állandó buzdzásul szolgáltak, hogy résen legyek magammal szemben és akinek tisztelete és ragaszkodása örvendeztette szívemet... Hogy oly szerencsés voltam, hogy azokat, kik nevelésemen fáradztak, oly tisztségekbe emelhettem, melyeket óhajtani látszottak; hogy ismerhettem Apolloniust, Rusticust és ennyi fényességtől környezve többször is megpillanthattam a természettel egyező élet képét (igaz, innen maradtam a céltól; de ez az én hibám); hogy testem minden ideig ellenállt a kemény életmódnak, melyet folytatok; hogy nem érintettem se Benedictát, se

Theodotost; hogy a gyakori bosszúság melleit is, melyet Rusticus okozott, sohasem hágtam át a határt és nem követtem el semmit, amit meg kellett volna bánnom; hogy anyám, kinek fiatalon kellett meghalnia, mégis végső éveit mellettem tölthette; hogy valahányszor valamely szegényen vagy szükölködőn segíteni akartam, sohasem kellett azt mondani, nincs pénzem; hogy nekem magamnak sohasem kellett másról kérnem; hogy a sors oly szíves, ragaszkodó, egyszerű feleséget adott; hogy annyi megfelelő embert találtam gyermekeim nevelésére; hogy amikor a philosophiát kezdtem megszeretni, nem estem valami sophista kezébe, — mindez az isteneknek köszönhetem. Igenis, ennyi szerencse csak az istenek segítségének és kedvező sorsnak lehet a műve.

Ez isteni gyermekdedsgék szól minden lapról. Soha senki se írt egyszerűbben önmagának, csupán abból a célból, hogy kiöntse szívét és Istenen kívül minden tanú nélkül. Hire-hamva sincs valamely rendszernek. Marcus-Aureliusnak tulajdonképpen nincs philosophiája; bár majdnem minden a római szellemről átformált stoicismusnak köszönhet, nem tartozik egyik iskolához se. A mi hajlandóságunk szempontjából, nagyon is kevssé kiváncsi; nem tudja mindazt, amit Ptolemaeus és Galenus kortársa tudhatna; a világ rendszere felől vannak oly véleményei, melyek nincsenek egyszinten kora legmagasabbfokú tudományával. Erkölcsi gondolata azonban különös emelkedést nyer a minden rendszertől való függetlenségtől. Még, bár nagyon távol áll az iskolák vitáitól, az *Imilalto* szerzője se jut idáig; mert érzésmódja lényegesen keresztény; vegyük el a keresztény dogmákat és könyve csak egy részét őrzi meg varázsnak. Marcus-Aurelius könyve, mert nincs dogmatikai alapépítmenye, örökké megtartja üdeségét. mindenki, az athcistától vagy a magát annak tartó embertől egész az olyan emberig, ki leginkább osztozik az egyes kultuszok sajátos hitvéleményeibcn, épülést találhat benne. Ez a

legtisztábban emberi könyv a világon. Nem vág bele semmiféle vitás kérdésbe. A theologiában Marcus-Aurelius a tiszta deismus, a stoikusok módjára physikai értelemben magyarázott polytheismus és valami cosmikus pantheismus között lebeg. Egyik hypolhcsishez se ragaszkodik jobban, mint a másikhoz és egyaránt használja a három szótárt, a deistái, a polytheistát, a pantheistát. Meggondolásai mindig két arculatnak, aszerint, hogy Istennek és a léleknek van-c vagy nincs realitása. »Eltávozni az emberek társaságából, az nem oly rettentő, ha vannak istenek; ha pedig nincsenek vagy nem törödnek az emberi dolgokkal, mit számít oly világban élnem, melyből hiányoznak az istenek vagy amelyben nincs gondviselés? Azonban bizonyosan vannak istenek és szívükön viselik az emberi dolgokat.«²⁵

Magunk is ezzel a dilemmával állunk szemben minden órában; mert ha a legteljesebb materialismus az, aminek igaza van, mi, akik hittünk az igazban és a jóban, mi se járunk jobban pórul, mint a többiek. Ha pedig az idealismusnak van igaza, mi voltunk az igazi bölcsék és pedig a hozzáink egyedül méltó módon voltunk azok, vagyis minden érdekelte várakozás, a jutalomra való minden számítás nélkül.

Marcus-Aurelius tehát nem szabadgondolkodó; philosophusnak is alig philosophus, a szó sajátos értelmében. Miként Jézusnak, neki sincs spekulatív philosophiája; theologiája merőben ellentmondó; semmiféle határozott eszméje sincs a létekről és a halhatatlanságról. Miként lehetett mélységesen erkölcsös a hiedelmek nélkül, melyeket ma az erkölcs alapjainak tekintenek? Miként volt kiválóan vallásos, anélkül, hogy bármelyikét is vallotta volna azoknak a dogmáknak, melyeket természetes vallásnak neveznek? Ezt kell megvizsgálni.

A kétségek, melyek a speculativ értelem szem-

²⁵ *Medit.*, II, 11; v. ö. IV, 3; VI, 10; VII, 32; VIII, 17; IX, 28, 39, 40; XII, 24.

pontjából a természeti vallás igazságai felől felmerülnek, amiként Kant csodálatraméltóan kimutatta, nem accidentalis. eloszlatható kétségek, melyek, mint ahogy néha képzelik, az emberi elme bizonyos állapotaival kapcsolatosak. E kétségek maguknak ez igazságoknak a természetében gyökereznek és paradoxon nélkül lehet mondani, hogy ha elosztanának, az igazságok is, melyek ellen irányulnak, szertefoszlanának. Képzeljünk el valamely közvetlen, pozitív, mindeneknek nyilvánvaló bizonyítékot az elkövetkezendő bűnhódésekről és megjutalmaztatásokról; mivé válik a jól cselekvés érdeme? Csak őrültek rohannának önként a kárhozatba. Egy csomó alantas lélek kivonással és összeadással biztosítaná magának az üdvösséget; mintegy megkötné az Isten ség kezét. Ki nem látja be, hogy ily rendszer mellett nincs többé se erkölcs, se vallás? Az erkölcsi és vallási dolgok tekintetében elengedhetetlen, hogy az ember bizonyítás nélkül higyjen; nem bizonyosságról, hanem hitről van szó. Íme, amit egy bizonyos fajtájú deismus mértéktelen állításainak megrögzöttségében nem vesz figyelembe. Feleji, hogy az ember rendeltetése felől való nagyon is pontos hiedelmek elejét vennék minden erkölcsi érdemnek. Ami bennünket illet, ha efajta döntő évre hívnák fel figyelmünket, úgy tennénk, mint Szent Lajos, mikor a csodatevő ostyáról beszéltek neki: nem lennének reá kiváncsiak. Mi szükségünk az ily brutális bizonyítékokra, melyek csak a tények durva rendjére alkalmazhatók és feszélyeznék szabadságunkat? Attól tar tanánk, hogy egy kalap alá vesznek bennünket azokkal az erény-spekulansokkal vagy félős köznapi emberekkel, kik a gyakorlati élet durva önzését viszik a lelki dolgokba. Az első napokban, melyek a Jézus feltámadásában való hit keletkezését követték, megható módon nyilvánult ez érzés. Az igazi szívbeli barátok, a gyengédlelkük inkább, akartak hinni bizonyíték nélkül, semmint látni. «Boldogok, akik nem láttak és hittek!» — lett a helyzet jellegéje. Elbájoló kijelentés! Örök symboluma a gyengéd és nagylelkű idealismus-

nak, mely borzad, hogy kezével érintse, amit csak a szívvel kell látni!

A mi jó Marcus-Aurliusunk, mint annyi másban, e pontban is megelőzte a századokat. Sohasem törte magát, hogy tisztába jusson magával Isten és a lélek felől. Mintha olvasta volna A *gyakorlati ész kritikája*-²⁶ jól láta, hogy mi helyt a végtelenről van szó, semmiféle formula se feltétlen érvényességű és az olyan dolgokban az embernek csak akkor van némi esélye életében egyszer megpillantani az igazságot, ha sokszor ellentmondott magának. Az erkölcsi szépséget határozottan elszabadította minden megállapított thcologiától; nem engedte meg a kötelességnek, hogy valamely az ős-korról szóló metaphysikai véleménytől függön. Soha a rejttet Istennel való benső egybeforrás nem nyilvánult példátlanabbul kényesen.

Légy a kenned lakozó isten kormánya alatt fér-fias, érett, barátja a közjónak, légy római,²⁶ császár, katona az őrhelyen, ki várja a jeladást, olyan ember, ki sajnálkozás nélkül kész itthagyni az életet.²⁷ — Egész sereg szemcse tömjén jut ugyanúgy oltárra; az egyik szemcse előbb, a másik utóbb hull a tűzbe; de nincs különbség.²⁸ — Az embernek a természet szerint kell leélnie a kevés napot, mely a földön neki adatott és ha eljött a visszavonulás pillanata, vesse alá magát szelíden a sorsnak, mint az olajbogyó, mely lehullva megáldja a fát, melyen termett és hálát ad az ágnak, mely viselte.²⁹ — minden, ami neked megfelelő, oh! világ, nekem is megfelelő. Semmi sem korai, se késői nekem, ami neked idejében való. Amit évszakaid érlelnek, oh! természet, gyümölcs az nekem. Töled jön minden; benned van minden; feléd tart minden.

²⁶ V. ö. *Medit.*, II, 5.

²⁷ *Medit.*, Ili, 5.

²⁸ *Medit.*, VI, 15.

²⁹ *Medit.*, VI, 48.

Cecrops városa, mely kedves nekem,
mondja a költő; hogy ne mondanék:

Zeus városa, mely kedves nekem?³⁰

Oh! ember, polgár voltál a nagy városban;
mit tesz az, hogy öt évig-e vagy három évig? Ami
egyezik a törvényekkel, senkinek se igazságtalan.
Mi oly rettentő van abban, hogy nem valamely
zsarnok, hamis bíró utasít ki a városból, hanem
maga a természet, mely bebocsátott volt? Olyan
az, mint amikor egy színészt ugyanaz a praetor
küldi el a színháztól, aki odaszegődtette. »Azon-
ban, mondod, én nem játszottam végig az öt fel-
vonást; csak hármat játszottam.» Jól mondod;
csakhogy az életben három felvonás is egész da-
rabit tesz ki. A befejezést az jelzi, ki, miután oka
volt az elemek összekapcsolódásának, most oka
felbomlásuknak; e két dolog közül se az egyik,
se a másik nem töled függ.

Távozz tehát békén, mert aki elbocsát, nem
haragszik.³¹

Vájjon azt jelenti ez, hogy nem lázadozott néha a
különös sors ellen, mely tetszését lelte benne, hogy
magukra hagyja egyfelől az embert, örök szükség-
érzetével az odaadásnak, önfeláldozásnak, hősiességnak,
másfelől a természetet, transcendens erkölcsstelen-
ségeivel, az erény iránt való felsőséges lenézésével?
Nem. Egyszer legalább felötlött neki a halál kép-
telensége, kolossal is igazságtalansága. Azonban sanyar-
gatásba beletörödött természete hamarosan felükre-
kedik és megnyugszik.

Miként van az, hogy az istenek, kik oly jól
és az ember iránt oly szeretettel rendeztek el
 minden dolgot, egyet elhanyagoltak, már mint,
hogy a bebizonyosult erényü emberek, kik életük-
ben mintegy közlekedésben voltak az Istenséggel,
kik kegyes cselekedeteikkkel és áldozásaiikkal ki-

³⁰ *Medit.*, IV, 23. Nem tudni, hogy Marcus-Aurelius idé-
zete mily darabból való.

³¹ *Medit.*, XII, 36.

nyerték a szcretetét, nem éhednek fel a halálból, hanem örökre elmúlnak? Miután a dolog így van, tud meg, hogy ha másként kellene lennie, nem mulasztották volna el, hogy másként legyen, mert ha igazságos lett volna, lehetséges is lett volna; ha megfelelt volna a természetnek, a természet úgy hozta volna. Következésképpen abból, hogy nem úgy van, szűrd le magadnak a meggyőződést, hogy nem is kellett úgy lennie. Magad is belátod, ily kérdéseket felvetni annyi, mint vitába szállani Istennel jogai felől. Már pedig nem vitatkozhatnánk ekként az istenekkel, ha nem volnának a legnagyobb mértékben jók és igazságosak; ha pedig azok, minek se engedtek helyet a világ berendezésében, ami ellenkezik az igazságossággal és az értelemmel.³²

Oh! drága mester, ez túlsók az önmegadásból. Ha csakugyan akként van a dolog, jogunk van panaszkodni. Azt mondani, hogy, ha e világnak nincs kiegészítő része, az az ember, ki feláldozta magát a jóért vagy az igazért, megelégedetten köteles távozni a világból és fel kell oldania az isteneket, ez nagyon is naiv. Nem; káromolni van joga őket! Mert végre is, miért éltek vissza ennyire hiszékenységével? Miért oltottak beléje megtévesztő ösztönöket, melyeknek becsületes rászedettje lett? Miért a díj, mely a léha vagy gonosz embert jutalmazza? Ö az tehát, aki nem csalódik, ő az okos?... De akkor átkozottak legyenek az istenek, kik ily rosszul választják meg kegyeltjeiket! Igenis, a jövő legyen rejtvény; de ha nincs jövő, a világ borzalmas törbecsalás. Vegyék ugyanis figyelembe, hogy kívánságunk nem az, ami a durva köznapiságé. Nem a bűnös lakolását akarjuk látni, se pedig, hogy zsebre vágjuk erényünk kamatait. Amit akarunk, ahhoz semmi köze az önzésnek; egyszerűen csak hogy legyünk, érintkezésben maradjunk a világossággal, folytathassuk megkezdett gondolatun-

³² *Medit.*, XII, 5.

kat, többet tudjunk belőle, élvezhessük valaha az igazságot, melyet oly fáradtságosan kutatunk, lássuk diadalát a jónak, melyet szerettünk. Semmi se jogosabb kívánság. Az érdemes császár egyébként jól megérezte ezt. »A lámpa világossága, amíg csak el nem alszik, minden ragyog és nem veszít fényéből; és az igazság, az igazságosság, a mértékletesség, mely benned van, veled együtt szintén kialszik!«³³ Egész élete e nemes habozásban telt el. Ha hibázott, a kegyesség túlságából tette. Ha kevésbé lett volna lemondó, igazságosabb lett volna; mert bizonyos, azt kívánni, hogy a harcnak, melyet a jóért és az igazért vívunk, legyen egy bizalmas és rokonszenvező szemlélője, — nem túlnagy kívánság.

Az is valószínű, hogy ha philosophiája kevésbé kizárolagosan lett volna erkölcsi jellegű, ha kíváncsibb tanúlmányozását foglalta volna magában a történelemnek és a mindenrőlnek, Marcus-Aurelius elkerülte volna a szigorúság bizonyos szélsőségeit. A kereszteny aszkétákhoz hasonlóan Marcus-Aurelius a lemondást néha a ridegséggel és a körmönfontsággal hajtja. E nyugalom, mely sohasem jön ki sodrából, megérzik, hogy roppant erőfeszítés eredménye. Bizonyos, a rossznak sohase volt rá semmiféle vonzereje; nem volt semmiféle leküzdni való szenvedélye. »Bármit tegyenek vagy bármit mondjanak, — írja, — tisztességes embernek kell lennem, mint ahogy a smaragd mondhatná: »Bármit mondjanak vagy bármit tegyenek, smaragdnak kell lennem és meg kell őriznem színemet.«³⁴ Azonban, hogy minden megmaradhasson a stoicismus jeges csúcspontján, kegyetlen erőszakot kellett véghezvinnie a természetben és nem egy nemes részről lenyenesni belőle. Ez örökösi ismétlése ugyanazoknak az okoskodásoknak, ez ezernyi kép, mellyel az összes dolgok hiú voltát igyekszik megvilágítani maga

³³ *Medit.*, XII, 15. V. ö. XII, 14.

³⁴ *Medit.*, VII, 15.

előtt,³⁵ az egyetemes léhaság e gyakran naiv bizonyítékai küzdelmekről tanúskodnak, melyeket meg kellett vívnia, hogy eloltson magában minden vágyat. Néha valami keserű és szomorú érzés származik belőle; Marcus-Aurelius olvasása erősít, de nem vigasztal; bizonyos gyönyörűséges és kegyetlen űrt hagy a lélekbén, melyet az ember nem adna cserébe a teljes kielégítésért. Az alázatosság, a lemondás, az ember önmaga iránt való szigorúsága sohasem haladt meszszebbre. A dicsőség, a nagy lelkek e végső illúziója, semmissé válik. A jót arra való tekintet nélkül kell megcserekedni, hogy tud-e valaki felőle. Marcus-Aurelius tisztában van vele, hogy a történelem beszél fog róla; de hány érdemetlenről beszél szintén?³⁶ A feltétlen megfegyelmezés, melyhez eljutott, előlte benne az önszeretet minden rostját. Sőt azt lehet mondani, hogy az erény e túlsága ártott neki. A történetírók szavánál fogták. A történetírás kevés nagy uralkodással bánt mostohában. Marius Maximus és Dio Cassius szeretettel szóltak Marcusról, de tehetetlenségtelenül; munkáik különben is csak foszlányokban jutottak reánk és a jeles fejedelem életét csak Julius Capitoninus középszerű életrajzából ismerjük, melyet halála után száz évvel írt, kifolyásaképpen a csodálatnak, mellyel Diocletianus császár viseltetett iránta.

Szerencsére a kis ládikót, mely a Garam-parti gondolatokat és a carnuntumi philosophiát foglalta magában, megmentették. Onnan került ki az a páratlan könyv, mely fölülmúltá Epiktetest, a megadásos élet kézikönyve, Evangéliuma azoknak, kik nem hisznak a természetfölöttiben és amelyet helyesen csak napjainkban értettek meg. Igazi örök Evangélium, az *Elmélkedések* könyve sohasem fog elavulni, mert nem állít semmiféle dogmát. Az Evangélium bizonyos részei elavultak; a tudomány nem engedi elfogadni

³⁵ L. főként *Medit.*, VI, 13, továbbá VII, 24, 37; IX, 36; XI, 1.

³⁸ *Medit.*, IX. 29.

a természetfelettinek azt a naiv elképzelését, mely az Evangélium alapja. A természetfeletti az *Elmélkedések-ben* csak kis jelentéktelen folt, mely érintetlenül hagyja az egész csodás szépséget. Még ha a tudomány le is rombolná Istant és a lelket, az *Elmélkedések* könyve akkor is tele volna fiatal éettel és igazsággal. Marcus-Aurelius vallása, mint ahogy időnként Jézusé is az volt, az abszolút vallás, az, mely egy fenkört erkölcsi öntudat és a mindenből szembe-sülésének egyszerű lényéből ered. Nem tartozik se fajhoz, se országhoz. Semmiféle forradalom, semmiféle haladás, semmiféle felfedezés meg nem másíthatja.

XVII. FEJEZET.

A Legio fulminata, — Apolinarius, Miltiades, Meliton Apológiái.

A kvadok ellen folytatott hadjárat e>gy eseménye Marcus-Aureliust mintegy szembesítette a keresztyénekkel és, legalább ez utóbbiak körében sok megvitatásra adott okot.¹ A rómaiak az ország belsejében hadakoztak,² a nyári hőség átmenet nélkül váltotta fel a hosszú telet. A kvadok módját ejtették, hogy a benyomulókat elvágják a vízellátástól. A szomjúságtól épesztett, fáradtságtól kimerült hadsereg megrekedt egy szorosban, hol minden előny a támadó barbárok részén volt. A rómaiak csak gyengén hárították el a lökéseket és katasztrófától lehetett tartani, mikor egyszerre szörnyű vihar tört ki. Sűrű zápor hullott

¹ A pogány előadásra nézve 1. Capit., 24; Dio Cassius, LXXI, 8—10 (lehántva róla Xiphilinus hozzávetéseit); Claudianus, *In VI^{um} consul. Honorii*, 340 és köv. vers; Themistius, XV. beszéd Theodosiushoz, 191 1. (Petau kiad.); Antoninus oszlopa, Bellori és Bartoli, XV. áb. A kereszteny versióra nézve 1. Claud. Apollin. id. Eus., V, V, 4; Tertull., *Apol.*, 5, 40; *Ad Scapulam*, 4 (v. ö. Eus., V, V, 6); Eus., V, V, és *Chron.*, 172, 173 L, Schoene; Marcus-Aurelius állítólagos levele Szent Justin., *Apol.* I. függ.; Xiphilin., hozzátoldások Dio Cassiushoz, *l. c.*; *Oros.*, VII, 15; Nyssai Szent Gerg., *De quadraginta mart.*, or. II, Opp., III, 505—506 1. A sibyllai versek XI—XIV. könyvének (III. század) szerzője, bár kereszteny, Capitolinus, Themistius és Claudioianus pogány versióját fogadta el (XII, 196 és köv.).

² Alkalmasint a Garam környékén.

alá a rómaiakra és felüdítette őket. Viszont azt is állították, hogy a mennykő és a jégeső a kvadok ellen fordult és annyira megrémítette őket, hogy egy részük eszeveszetten belerohant a rómaiak fegyvereibe.

Csodának vélték a dolgot. Jupiter nyilván közbelépett latin fajáért. A legtöbbet Marcus-Aurelius imáinak tulajdonították a csodát. Képeket festettek, melyek a kegyes császárt ábrázolták, ahogy könyörög az isteneknek és ezt mondja: »Jupiter, feléd emelem e kezet, mely sohasem ontott vért.« Az Antoninus-oszlop megörökítette ez emléket. *Jupiter Pluvius* egy szárnyas aggastyán képében látszik rajta, kinek hajából, szakállából, ujjaiból zuhog a víz, melyet a rómaiak sisakokban, pajzsokon fognak fel, míg a bárárokat sújtja és leteríti a villám. Némelyek egy Arnouphis nevű egyiptomi mágus közbenjárásában hittek, aki kísérte a hadsereget és akinek varázsigéi, úgy vélték, beavatkozásra bírták az isteneket, különösen a légbeli Hermest.³

A légió, mely az égi kegy e nyilvánulásában részesült, felvehette, legalább a közhasználatban és egyidőre, a *Fulminated* nevet. Az ily jelzőben nem volt újság. minden hely, melyet villámcsapás ért, szent volt a rómaiaknak; a légiót, melynek taborhelyét az égi nyilak érték, olybá tekintették, hogy mintegy tűzkeresztségben részesült; *Fulminata* kitüntető címe volt. Egy légió, a tizenkettedik, mely Jeruzsálem ostroma óta, amelyben részt vett, Meliteneben,⁵ az Euphrates közelében, Kis-Armeniában állomásozott, Augustus ideje óta viselte e címet, kétésgtelenül valamely természeti esemény következtében,

³ Dio Cassius, *I. c.*; Suidas az Ἀρνοφις és ὁ νεφελοπότας szavaknál. V. ö. Lamprid., *Heliog.*, 9.

⁴ Κεραυνόβολος, „villámtól sújtott“, *fulminata* (v. ö. κεραυνόβολιον, „villámtól sújtott hely“). Helytelenül írták (Eus., V, V, 4.) κεραυνοβύλος, *fulminatrix*, cselekvő jelentésben. Apollinarius szerint a légió a császártól kapta a *Fulminata* nevet; de ezt bajos elhinni.

⁵ Jos., *B. J.*, VII, I, 3.

mely e nevet tétette az addig viselt *Antiqua* helyébe. Marcus-Aurelius körül voltak keresztenyek; voltak talán a kvadokkal hadakozó légióban is. E mindenektől elismert csoda erősen felbolygatta őket. Kedvező indulatú csodatécl csak az igaz Isten műve lehetett. Mily diadal, mily érv lenne az üldözöttések megszüntetésére, ha sikerülne meggyőzni a császárt; hogy e csoda a híveknek köszönhető! Már az eseményt követő napoktól fogva rebesgették, hogy a rómaiaknak kedvező vihar a keresztenyek imáinak volt a gyümölcsé. E szerint az Egyház szokása szerint térdreborult jámbor katonák nyerték ki az égtől a pártfogás e jelét, mely két szempontból hizelgett a kereszteny igényeknek: először, mert mutatja, hogy milyen befolyása van az égben egy maroknyi hívőnek, másodszor, mert arról tanúskodik, hogy a keresztenyek Istene bizonyos hajlandósággal van a római birodalom iránt. Szüntesse meg a birodalom a szentek üldözését és meg fogják látni, mit fognak azok elérni számára az égtől. Isten, hogy a birodalom védője legyen, csak egyre vár, arra, hogy a birodalom megszűnjön könyörtelen lenni egy kiválasztott csoport iránt, mely minden jónak kovásza a világon.

A történtek ilyen feltüntetése hamarosan elfogadatásra talált és bejárta az Egyházakat. minden perben, minden zaklatásra ott volt a kitűnő válasz a hatóságoknak: »Mi megmentettünk benneteket.« E felelet újabb erőt nyert, mikor a hadjárat végeztével Marcus-Aurelius hetedszer részesült császári köszöntésben⁷ és a senatus és a nép parancsára felállították

⁶ Dio Cassius, LV, 23; *Notilia dign.*, *Armenia*, 96 I., Boecking, I.; feliratok Borghesi, Opp., IV, 232—234, 263 1.; Noel Desvergers, 91—93 1.; Pauly, *Realencyel.*, IV, 868, 891—892 1. (Grolenfeld); Gruter, CXCIII, 3; *Corpus inser. lat.*, III, 39, stb. (1. index, 1142 1.); Orelli, 517 sz.; Henzen, 6497; Letronne, *Inser. de l'Égypte*, II, 328 és köv. 1.; Kellermann, *Vigiles*, 41 és 249 sz.; Chj Robert[^] *les Légions des bords du Rhin* (Paris, 1867). 16, 17 1.

⁷ Tillemont, *Emp.*, II, 373 1.; Noel Desvergers, *Essai*, 91 1.; Haenel, *Corpus legum*, 120 és köv. 1.

az oszlopot, mely ma is áll Rómában és amelynek domborművel közölt a csoda ábrázolata is ott van.⁸ Sőt a dolgot ajkaimul használták, hogy hivatalos levelet gyártsanak Marcus-Aureliustól a senate shoz, mely levélben megtiltja, hogy hivatalból üldözzék a keresztényeket és halállal bünteti beárulóikat.⁹ Nemcsak az elfogadhatatlan, hogy Marcus-Aurclius ily levelet írt; de igen valószínű, hogy nem is tudott az igényről, melyet a keresztények a neki magának tulajdonított csodatétel irányában támasztottak. Bizonyos országokban, például Egyiptomban, úgy látszik, nem ismerték a keresztény mesét.¹⁰ Másutt csak növelte a mágia veszedelmes híret, melyet kezdtek a keresztényekhez társítani.¹¹

A dunai légió, ha egy pillanatra fel is vette a *Fulminata* nevet, hivatalosan nem sokáig tartotta meg azt. Minthogy a Meliteneben állomásoszó tizenkettédik légiónak még mindig ez volt a címe és minthogy egyébiránt a melitenei légió csakhamar kitűnt buzgó keresztenységével, összetévesztés következett be és azt vélték, ez utóbbi légió volt az, mely, miután minden valószínűség ellenére az Euphratestől átvezényelték a Dunához, a csodában szerepelt és ezért a *Fulminata* nevet kapta; feledték, hogy már kétszáz év óta viselte e nevet.¹²

Annyi mindeneseire bizonyos, hogy Marcus-Aurelius magatartása a keresztények irányában mit

⁸ A felállítás időpontja 174.

⁹ Tertull., *Apol.*, 5 (v. ö. Eus., V, V, 6; *Chron.*, 172, 173 1.; Oros. és Xiphil., *I. c.*). Lényegében alkalmasint az a hamisított levél ez, mely Szent Justin., *Apol.* I. függelékében olvasható. A ζώντα χαιεσοῦσα megfelel Tertullianus et quidem tetrore-jának.

¹⁰ *Carm. sib.*, XII, 194 és köv. 1. A szerző egyiptomi keresztény, ki 260 táján írt.

¹¹ Le Blant úr értekezése, *Mém. de la Soc. des antiquaires de France*, XXXI.

¹² Ez összetévesztés, úgy látszik, főként Eusebius műve volt-

sem változott.¹³ Feltették, hogy Avidius Cassius zendülése, melyet egész Syria, főként pedig Anliochia rokonszenve támogatott, ellene hangolta a császárt a keresztyéneknek, kik nagy számmal voltak e tájakon. Ez vajmi kevessé valószínű. Avidius zendülése 172-ben volt, az üldözések kiújulása viszont 176 táján észlelhető.¹⁴ A keresztyének távol tartották magukat minden politikától;¹⁵ de különben is Avidius esetében a bocsánat túláradt Marcus-Aurelius szerető szívéből.¹⁶ Mindazonáltal a vértanúk száma egyre növekedett; három, négy év múlva az üldözés eléri a düh legnagyobb fokát, melyet Decius előtt tapasztaltak. Afrikában Vigellius Saturninus kivonja a kardot¹⁷ és Isten tudja, mikor kerül az vissza hüvelyébe. Sardinia megtelt száműzettekkel, kiket majd, Marcia befolyása alatt,¹⁸ Commodus fog visszahívni. Byzanc borzalmaknak volt tanúja. Majdnem az egész gyülekezetét börtönbe vetették, kínvallatás alá vették, halálba küldtétek. Mikor Septimus Severus pár évvel később (192-ben) feldúltá Byzancot, Cæcilius Capella, a kormányzó így kiáltott fel: »Mily szép nap a keresztyéneknek!»¹⁹

Azsiában még súlyosabb volt a helyzet. Ázsia volt az a tartomány, hol a keresztenység leginkább kezdte ki a társadalmi rendet. Éppen ezért az összes tartományok kormányzói közül Ázsia proconsuljai voltak a legelkeseredettebb üldözök. Anélkül, hogy a császár új rendeleteket adott volna ki, oly utasításokra hivatkoztak, melyek kötelességgükké teszik, hogy szi-

¹³ Tertullianus, Eusebius, Xiphilinus, a *Chron. pasc.* csak rendszerből állítják az ellenkezőt.

¹⁴ L. Mél. *d'histoire et de voyages c.* könyvem, 187—188 1.

¹⁵ Tertull., *Ad Scap.*, 2; *Apol.*, 35.

¹⁰ Dio Cassius. LXXI, 25, 30; Capitol., *Marc. élete*, 25; Vulcatius, *Avidius élete*, 9.

¹⁷ Tertull., *Ad Scap.*, 3. Vigellius Saturninus kivégeztette a scillitaiakat; már pedig ez az epizód 180-ra esik.

¹⁸ *Philos.*, IX, 12.

¹⁹ Epiph., LIV, 1; Tertull., *Ad Scap.*, 3; Baronius, 196 év, 2 §; Tillemont, *Mém.*, II, 315—316 1.

gorúan járjanak el. Könyörtelenül alkalmazták a törvényi, mely, a szerint, hogy miként értelmezték, lehetett szörnyűséges vagy ártalmatlan. Ez ismétlődő kivégzések véresen cáfoltak reá az emberiesség századára. A fanatikusok, kiket az erőszakosságok meg-erősítettek komor álmaikban, nem tiltakoztak; gyakran inkább még örvendeztek. A mérsékelt püspökök annak a lehetőségről álmodoztak, hogy a császártól kinyerjék c sok igazságtalanság beszüntetését. Marcus-Aurelius elfogadta az összes beadványokat és azt tartották, hogy elolvassa azokat. Philosophus és hellenista voltának híre mindazokat, kik némi ügyességet éreztek magukban a görögül írásra, felbátorította, hogy hozzá forduljanak. A kvad háború alatt történt esemény alkalmat adott, hogy határozottabban vessék fel a kérdést, mint ahogy Aristides, Quadratus, Szent Justinus tehette.

így keletkezett egy sorozat új apologia, melyeket ázsiai püspökök vagy írók írtak és amelyek, sajnos, nem maradtak fenn. Claudio Apollinarius, Hierapolis püspöke, az elsők között tündököt e hadműveletben. Az Esőző Jupiter csodája annyira közismertté vált, hogy Apollinarius emlékeztetni merte reá a császári, a keresztenyek imáinak tulajdonítva az isteni beavatkozást.²⁰ Miltiades szintén írással fordult a római hatóságokhoz, kétségtelenül az ázsiai proconsulokhoz, hogy védje »philosophiáját« az igazságtalan támadásokkal szemben, melyeket ellene intéztek.²¹ Akik olvashatták Apológiáját, nem győzik eléggé magasztalni a tehetséget és tudást, melyről abban tanúságot tett.²²

A vitathallanul legjelentékenyebb mű, melyet ez a

²⁰ Eus., IV, XXVII; V, V, 4. *Chron.*, 172. 173 1., Schoene; Szent Jer., *De viris ill.*, 26.

²¹ Eus., V, XVII, 5; Szent Jer., *De uirs ill.*, 39.

²² Szent Jer., *Epist.*, 86, ad Magnum (IV. 2. r., 656 1.1.

mozgalom produkált, Meliton Apológiája volt.²³ A szerző azon a nyelven szolt Marcus-Aureliushoz, melyet a császár kedvelt:

Amire sohasem volt még példa, Ázsiában, új rendeletek²⁴ alapján, üldözik, kergetik a jámbor embereket. Szemérmelen besúgók, kik sóvárognak mások javaira, a meglevő törvényeket²⁵ ürügyül használva mindenek szemeláttára üzik zsiványságukat, éjjel-nappal leselkedve emberekre, kik mi rosszat se követtek el, hogy elfogattassák azokat... Ha mindez a te parancsodra történik, helyes; mert nem lehet, hogy egy igazságos fejedelem igazságtalan dolgokat parancsoljon; ebben az esetben készségesen elfogadjuk a halált, mint olyan sorsot, amelyet megérdemeltünk. Csak egy kérésünk van hozzád, az, hogy miután magad is megvizsgáltad azoknak a dolgát, kiket lázadók gyanánt tüntetnek fel előtted, ítéld meg te, megérdemlik-e a halált vagy nem inkább arra méltók, hogy békében éljenek a törvény védelme alatt. Ha pedig ez új rendelet és ezek az intézkedések,²⁶ melyeket még barbár ellenséggel szemben se mernének alkalmazni, nem töled erednek, annál bensőségesebben könyörgünk hozzád, hogy a jövőben ne engedj át bennünket ily nyilvános zsiványságnak.

Már láttuk, hogy Meliton a legsajátosabb ígéretekkel kecsegette a birodalmat, ha védnökévé válna az igazságnak. Az *Apologia*-ban még hangsúlyozottabban teszi ezt. Meliton igyekszik kimutatni, hogy a

²³ Töredékek Eus., *H. E.*, IV, XXVI, 1, 7 és köv. (V. ö. *ibid.*, IV, XIII, 8; *Chron.*, 172, 173 1. és Szent Jer., *De oiris ill.*, 27) és *Chron. pasc.*, 258, 259 1. (Du Cange). — A mű minden bizonnal későbbi Verus halálánál, mely 169 végén következett be. Söt a μετά τον παιδος (Eus. IV, XXVI, 17), amellett szól, hogy 175 vagy éppen 177 utánra tegyük az időpontját. L. Tillemont, *Mém.*, II, 663, 664 1.

²⁴ Καννως δογμαβι.

²⁵ Ἐκ των διαταγμάτων.

²⁶ βονλη αντή και το καινόν τούτο διάταγαα.

kereszténység beéri a használatos jogrendszerrel és rászolgál, hogy az igazi római tetszését lelke benne.²⁷

Igaz, a mi philosophiánk a barbároknál született; de a pillanat, mikor virágzani kezdett államaid népei között, minthogy egybeesett elődök, Augustus nagy uralkodásával, mintegy szerencsés előjel volt a birodalomra. Amint hogy csakugyan ettől a pillanattól számítódik óriási fejlődése a fényes római hatalomnak, melynek te vagy és fiaddal együtter leszel a mi óhajtásainktól köszöntött örököse, feltéve, hogy hajlandó vagy pártfogolni e philosophiát, mely mintegy tejteslávére a császárságnak, mert alapítójával egyidőben született és elődeid egy sorban tiszteletek a többi kultusszal. És, hogy a mi tanunk a ti dicsőséges birodalmatokkal párhuzamos virulásra van hivatva, annak bizonyósága, hogy megjelenésétől kezdve minden dolgotok nagyszerűen sikerül. Csak Nero és Domitianus, kiket néhány rágalmazó megtévesztett, viseltetett rosszindulattal vallásunk iránt; és e rágalmak azután, mint ahogy rendszerint történik, vizsgálat nélkül találtak hitelre. A tévedést azonban kiigazították kegyes szüleid,²⁹ akik is számos leiratban fékezték azoknak a buzgalmát, kik megtorlással akartak eljájni velünk szemben. így dédapád, Hadrian, írt e tárgyban, nevezetesen Fundanus proconsulnak, Ázsia kormányzójának. Atyád pedig, amikor már társa voltál az ügyek intézésében, írt a városoknak, így nevezetesen a larissaiaknak, a thessalonikaiaknak, az athénieknek és az összes görögöknek,³⁰ hogy mi újat se kezdje-

²⁷ Meliton, id Eus., *H. E.*, IV, XXVI, 7 és köv.

²⁸ E szavak Marcus-Aureliushoz intézvék. A fiú, kiről szó van, Commodus. V. ö. Athenagor., *Leg.*, 37.

²⁹ Hadrian és Antoninus.

³⁰ Ez Antonínusnak tulajdonított írások apokryphok. L. A kereszt. Egyház, 301—322 1. Eus., IV, XIII. f.

nek ellenünk. Ami téged illet, aki ugyanoly érzelmekkel, de még emelkedettebb emberszeretettel és philosophiával vagy irántunk, biztosak vagyunk, hogy megteszed, amire kérünk.

Az apologistáknak az a tétele, melyet Tertullianus³¹ oly melegen védeett és amely szerint a jó császárók pártolták, a rossz császárók üldözték a kereszténységet, már teljesen kiformálódott. Együtt születvén, a kereszténység és Róma együtt növekedtek, együtt gyarapodtak. Érdekeik, szenvedései, szerencséjük, jövőjük — minden közös.³² Az apologisták ügyvédek és az ügyvédek minden egyformák. mindenféle helyzetben és mindenféle ízlés számára vannak érveik. Közel másfél száz év fog még eltelni, míg ezek az édeskés és nem nagyon őszinte hivogatások meghallgatásra találnak. De maga a Lény, hogy Marcus-Aurelius alatt az Egyház egyik legfclvilágosabb fejének foglalkoztatják az elméjét, már előjele a jövőnek. A kereszténység és a birodalom össze* fognak békülni; egymásnak valók. Mcliton árnya meg fog remegni az örömtől, amikor majd a birodalom keresztnyé lesz és a császár kezébe veszi »az igazság< ügyét.

Ehhez képest az Egyház már nem egy lépést telt a birodalom felé. Kétségtelenül udvariasságból, de egyszersmind igen következetesen is elveihez, McLilon nem ismeri el, hogy egy császár igazságtalan rendeletét adhat ki. Nagyon szívesen engedték hinni, hogy Tiberius Jézusnak az istenek közé való emeléséi javasolta a senatusnak; a senatus volt az, mely nem akarta.³³ Már előre kitetszik a határozott hajlandóság, melyet a kereszténység a hatalom javára tanúsítani

³¹ Tertul., *Apol.*, 5.

³² A sibyllai költemény XI-XIV könyvének szerzője ugyané gondolatnak ad kifejezést (XII, 30—36, 230—235). Tertullianus, *Apol.*, 21, esak féligr van ellenkező véleményen. Neki a kereszténység és a birodalom két ellentétes dolog; mindenazonáltal a synchronismusok neki is felötlenek.

³³ Tertull., *Apol.*, 5.

fog, ha majd remélheti annak kegyeit. Ellentétben minden igazsággal, erőlködtek kímutatni, hogy Hadrian és Antonius jóvá akarták tenni a rosszat, amit Nero és Domitianus cselekedtek.³¹ Tertullianus és nemzedéke ugyanezt fogja mondani Marcus-Aureliusról.³⁵ Igaz, Tertullianus³⁶ kétségbe fogja vonni, hogy valaki Caesar is lehet meg kereszteny is; de egy századdal utána az összeférhetetlenség senkinek se fog feltűnni és Constantinus be fogja bizonyítani; hogy a sardesi Meliton igen éleslátású ember volt, mikor a proconsularis üldözötésekben át százharminckét évvel előre oly jól felismerte egy kereszteny császárság lehetőségét.

A görögországi, ázsiai és keleti utazás, melyet a császár ez időtájban tett, mit se változtatott gondolkodásán. Mosolyogva és nem minden benső irónia nélkül járta végig az athéni, smyrnai sophisták világát, hallgatta az összes hírneves tanárokat, nagyszámú új tanszéket alapított Athénben, kihallgatáson fogadta Herodes Atticust, Aelius Aristidesl, Tyrsusi Hadriant.³⁷ Elcusisban egyedül lépett be a szentély legbelsőbb részeibe.³⁸ Palesztinában a zsidó és szamaritánus lakosság maradványai, melyeket a legutóbbi lázadások Ínségbe döntötték, zajos siránkozással fogadták. A nyomor dögletes szaga árasztotta el az egész országot. E bűzt lehelő rendetlen tömegek próbára tettek türelmét. Egy ízben, a végsőkig üzetve, felkiáltott: »Oh! markomanok, kvadok, sarmaták, végre találtam nálatok is utolsóbb embereket.«³⁹

Marcus-Aurcliusban a bölcsész minden megölt,

³⁴ L. *A kereszt. Egyház*, 43, 301—302 1.

³⁵ Tertul. *Apol.* , 5.

³⁶ *Apol.* , 21.

³⁷ Dio Cassius, LXXI, 31; Philostr., *Soph.*, II, I, IX, X, XI. Ez utazás chronologiáját illetőleg, melyet Tillemont, mint minden, ami Avidius lázadásának időpontjával kapcsolatos, tévesen ad elő, 1. *Mél. d'hist. et de ooy.* könyvemet, 186 és köv. 1.

³⁸ Capitol., 27; Philostr., II, X, 7. .

³⁹ Ammianus Marcellinus, XXII, 5.

kivéve a rómaikat. A zsidó és syriai jámborság iránt ösztönszerű előítéletekkel viseltetett. Mindazonáltal a keresztenyek vajmi közel férkőztek hozzá. Unokaöccsének, Ummidius Quadratusnak volt egy Hyacinthos nevű eunuchja, ki a római Egyház vénjei közé tartozott.⁴⁰ Ez eunuchra volt bízva egy Marcia nevű elragadó szépségű fiatal leány, ki Ummidius ágyasa volt. Később, mikor 183-ban Ummidiust Lucilla összeesküvésének kapcsán kivégezték, Commodus e gyöngyöt ott találta a zsákmányban. Magáévá tette. Eclectos cubicularius követte úrnőjét.⁴¹ Alkalmaszkodva Commodus szeszélyeihez, vagy pedig néha irányítani is tudván azokat. Marcia határtalan befolyást gyakorolt reá. Nem valószínű, hogy meg volt keresztelve; Hyacinthos eunuch azonban vonzódást ébresztett benne a hit iránt. Tovább is közlekedett vele és kedvezésekkel eszközölt ki általa, különösen a bányamunkára ítélt hitvallók részére. Később, a végig hajtatra a szörnyetegtől, Marcia élére állt az összeesküvőknek, mely a birodalmat megszabadította Commodo-tól. Eclectost ekkor is ott találják mellette.⁴² Sajátos összetalálkozás folytán a keresztenység igen közelről érintkezett az Antoninus-ház végtragédiájával], mint ahogy száz év előtt is kereszteny környezetben szövődött az összeesküvés, mely véget vett az utolsó Flavius zsarnokságának.

⁴⁰ A απάδοντι πρεοβντερω- legvalószínűbb magyarázata. *Philos.*, IX, 12.

⁴¹ E név keresztenynek tűnik fel.

⁴² Dio Cassius (vagy Xiphilin.), LXXII, 4; Lamprid., *Com.*, 11, 17; Herodianus, I, 16—17; Aurelius Victor, *Epit.*, 17; *Philosophumena*, IX, 12. V. ö. Greppo, *Trois mém.*, 265 és köv. 1.; de Rossi, *Bull.*, 1866, 3 és köv. 1.; Aubé, *lievue arch.*, 1879. március, 154 és köv. 1.

XVIII. FEJEZET.

A gnostikusok és a montanisták Lyonban.

Közel húsz éve volt már, hogy a lyoni és a viennei ázsiai kolónia, nem egy belső megpróbáltatás elle nére is, mindenekben virágzott Krisztus műveiben. Buzgalma folytán az evangéliumi ige hirdetés már felénylett a Saone völgyében. Különösen az autuni Egyház volt sok tekintetben leánya a lyoni görög-ázsiai Egyháznak.¹ A mysticitásnak sokáig a görög volt ott a nyelve² és e nyelv századokon át megőrzött bizonyos liturgikus jelentőséget.³ Azután valami hajnalias és bizonytalan félhomályban sorban bukkannak fel Tournus, Chalon, Dyon, Langrcs, melyek apostolai és vétér-tanúi a lyoni görög kolóniához kapcsolódnak, nem pedig Galliának a III. és IV. században történt nagy latin evangelizálásahoz.¹

Eképpen erős kereszteny tevékenység barázdája húzódott Smyrnától Gallia hozzáférhetetlen részeiig.⁵

¹ Szent Benigna legendája, stb. Tillemont, *Mént.*, III, 38 I.

² Pectorus felirata.

³ Bulliot, *Esseai hist, sur l'abbaye de Saint-Martin d'Autun*, 45—50 1.; E. Montét, *Légende d'Irenée*, 16—22 1. L. A kereszti Eggh., 470 1.

⁴ Szent Marcel és Szent Valerianus, Szent Benigna, Szent Andochus és Szent Sepaphorianus legendái, Tillemont, *Mém.*, Ili, 35 és köv., 38 és köv. 1.

⁵ II Tim., IV, 10 lehet, hogy igen régi galliai missiókra vonatkozik. A Coder *Sinaiticus*-ban τις Γαλλία van. V. ö. Eus., *H. E.*, Ill, XIV, 8; Epiph., LI, 11 (Petau jegyzete); Theodoret., *In II Tim.*, IV, 10.

A Lyon—Vicenne-i gyülekezetei élénk levelezés tartotta összeköttetésben Ázsia és Phrygia anya-Egyházával. A könnyítések, melyekkel a Rhönc-on való hajózás szolgált, gyors utat biztosítottak minden újdonságnak; egy-egy legújabb gyártmányú Evangélium,⁶ az alexandriai hajszálhasogatás valamely frissen kivirult rendszere, a kis-ázsiai szektáriusoktól divatba hozott charisma Lyonban vagy Vicenne-ben szinte nyomban a megjelenés után már ismeretessé vált. Még hatható-sabb vivőeszköz volt a lakosok élénk képzelnie. Bizonyos exaltált mysticismus, az idegeknek egész a hysteriáig terjedő fogékonyisége, a szívnek minden áldozatra, de egyszersmind minden megtévedésre is képes melegsége jellemzte e gall-görög kereszteny gyülekezeteket. A több, mint kilencven éves tiszteletremélő Pothinusnak jutott a súlyos feladat, hogy kormányozza ez inkább lángoló, mint engedelmes lelkeket, melyek még ha engedelmeskedtek is, ebben mást kerestek, mint a teljesített kötelesség zordon baját.

Irenaeus jobbkeze, ha szabad így mondani: coadjutora, kijelölt utódja lett Ponthinusnak.⁷ Termékeny író és gyakorlott vitatkozó lévén, mi helyt Lyonba érkezett, nekifogott görög nyelven írni az összes, az övéitől különböző kereszteny irányzatok ellen, különösen Blastus ellen, ki vissza akart térti a judaismushoz és Florinus ellen, ki, mint a gnostikusok, megkülönböztette a jónak és a rossznak Istenét.⁸ Valentinus tanai, széles átkarolásuk és philosophikus színezetük folytán sok adeptusra tettek szert a lyoni lakosság körében.⁹ Irenaeus mintegy külön szakmájává tette, hogy szembeszálljon velük. Egyetlen előző

⁶ így Jakab *Protevangelium-γιΑ* 177-ben már ismeretes Lyonban. V. ö. Eusebius, V, I, 9, 10 és *Prolev.*, 20, 24.

⁷ Euseb., *H. E.*, V, IV, a hitvallók Eleutheroshoz írt levelek töredéke.

⁸ Euseb., *H. E.*, V, XV és XX. Florinus szép levelének fordítását közöltem az *Antikrisztus* függelékében, 564—565 1.

⁹ L. Le Blant, *Inscr. chrét.*, II, 478 sz.

polemista se értette át annyira a gnosis mélységeit és keresztényellenes jellegét, mint ő.¹⁰

Valentinus aféle lelkes elme volt, kinek bizonyára sohasem sikerült volna pótolni a katholikus Egyházat, se pedig megragadni annak irányítását. A gnosticismus egy sokkal veszedelmesebb doktor személyében hajózott fel a Rhöne-on, már mint annak a Markos-nak¹¹ a személyében, ki elbűvölte a nőket az Eucharistia sajátos szertartásával és a merészséggel, mellyel elhitte velük, hogy prófétai tehetséggel vannak felruházva. A mód, ahogy a szentségeket szolgáltatta, a legveszedelmesebb bizalmasságokra engedett lehetőséget. Azzal az ürüggel, hogy ő osztja ki a kegyelmet, elhitte a nőkkel, hogy be van avatva őrangyaluk titkaiba, Egyhában kiváló szerepre vannak hivatva és megparancsolta nekik, készüljenek el a vele való mystikus egyesülésre. »Tólem és általam kapod, — mondta nekik — a kegyelmet. Készülj, mint a menyasszony, ki vőlegényét fogadja, hogy az legyél, ami én vagyok és én az legyek, ami te vagy. Készítsd el ágyadat a világosság magvának befogadására. Íme, a kegyelem, mely beléd száll; nyisd ki a szádat, profétálj!« — »De én sohasem profétáltam, nem tudok profétálni«, — felelt a szegény asszony. Markos megkettőztette sürgetéseit, megrémítette, elkábította áldozatát. «Nyisd ki szádat, mondom, és beszélj; minden, amit mondasz, prófécia lesz.« Az áldozat szíve hevesen dobo-

¹⁰ Irenaeus, *Adu. haer.*, IV, prooem.

¹¹ Ha csak Irenaeus I., XIII, 7 van előliünk, nem volna jogunk az állításra, hogy Markos személyesen járt Lyonban; de a fejezet egészben véve erre vall és Szent Jeromos is így értette. *Epist.*, 53 (alias 29), *ad Theodoram*, IV, 2. r., 581 1., Mari. Nem tűnik ki azonban, hogy Szent Jeromos mire támaszkodik, mikor Markost elviszi a Garonne vidékére, a Pyrenaeusokba, Spanyolországba és ott folyaltatja vele csábításait. E vidékeken a II. században vajmi kevés Egyház volt. Úgy látszik, egyébként, hogy Irenaeus mesterei és barátai Markost már Ázsiában való időzésétől fogva erélyesen cáfolták; Irenaeus idézi a *presbyteri* nyilatkozatait, melyek ellenre irányulóknak látszanak. Gebh. és Harm., *Patres apóst.* I, II, 105, 106, 107, 112 1.

gott; a várakozás, a zavar, a gondolat, hogy talán csakugyan prófétáim fog, azt okozta, hogy elvesztette fejét és találomra össze-vissza beszélt. Erre azután amit mondott, úgy tüntették fel előtte, mint ami tele van fenséges értelemmel. E pillanattól fogva a szerencsétlen el volt veszve. Köszönte Markosnak az adományt, melyet általa nyert, kérdezte, hogy mivel szolgálhatja meg és belátván, hogy minden javának átengedése is csak kis dolog érte, önmagát ajánlotta fel neki, ha ugyan érdemesíti az elfogadásra. Gyakran a legjobbak és a legkiválóbbak vesztettek így rajta; mert már mindenfelé beszéltek bűnbánó, egész hátralevő életükre gyászt öltött nőkről, kik, miután a csábítótól megkapták az áldoztatást és a profétikus beavatást, irtózattal tátorogtak vissza és az orthodox Egyházba tévre kértek bocsánatot és feledést.

Lyonban az ilyen ember különösen veszedelmes volt. A lyoni nők mystikus és szenvedélyes természete, kissé anyagias jámborságuk, a bizarrságra és a gyengéd indulatokra való fogékonyúság minden botlásnak kitette őket. Az történt akkor is, ami ma szokott törtenni a délfrancia városok női közönségében valamely divatos hitszónok odajövctelekör.¹² Az igehirdetés új módja nagyon tetszett. A leggazdagabb hölgyek, azok, kiket ruhájuk dús bíborszegélyzctéről ismertek fel, voltak a legkíváncsiabbak és legcsélytelencbbek.¹³ Az ekként clcsábult nők hamarosan odajutottak, hogy visszaéltek velük. Lelkiismeretük égette őket; életük immár el volt hervadva. Egyesek nyilvánosan megváltották vétküket és visszatértek az egyházba; mások szégyelték, hogy ugyanígy tegyenek és a legfélsegebb helyzetben maradtak, se kint, se bent. Végül

¹² Figyelmet érdemel különösen Fourvières és az emelkedő utca, mely oda vezet, a képek és vallási tárgyak kirakata, mely ott látható. Lyon egyike azoknak a városoknak, hol a spiritista tévélygések legtöbb áldozatot szednek és ahol a mystikus jellegű elmebaj a leggyakoribb.

¹³ Irenaeus, I, XIII, 3 és köv.; Szent Jerom., *Epist.*, 53 (29), IV, 2. r., 581 h., Martianay.

voltak, kik kétségbeesetten eltávolodtak az egyháztól és elrejtőztek, »a gyümölccsel, melyet a: gnosis fiaival való közlekedésükből nyertek«, — teszi hozzá maliciózusan Irenaeus.¹⁴

A pusztítás, melyet e gyászos csábító a lelkekben véghezvitt, rettenetes volt. Bájitalokról, mérgekről beszéltek. A vezeklő asszonyok bevallották, hogy teljesen kimerítették őket, hogy emberfeletti, végzetes, rájuk kényszerült szerelemmel szerettek. Különösen arról a gyalázatos viselkedésről regélték, melyet Markos egy ázsiai diakon iránt tanúsított, ki igaz keresztenyi szerettel fogadta házába. A diakonnak ritka szépségű nő volt a felesége. Lépre ment a veszedelmes vendégeknek és egyszerre veszítette el a hit tisztaságát és testének becsületét. Ettől fogva Markos mindenütt magával hurcolta, nagy megbotránkozására az Egyházaknak. A jó atyafiak megkönyörültek rajta és a lelkére beszéltek, hogy visszatérítsék; nem könnyen, de sikert értek. Az asszony megtért, megvallotta bűneit és balsorsát és élete hátralevő részét állandó beismérésben és vezeklésben töltötte, alázatosságból elmondva mindenzt, amit a boszorkánymcstertől szenvedett.¹⁵

Még rosszabb volt, hogy Markosnak voltak tanítványai is, hozzá hasonlóan nagy nőmegrontók, kik a »tökéletesek« címével ruházták fel magukat, a transzcndens tudomány birtokával hivalkodtak, azt hajtoggatták, hogy »egyedül csak ők itták a kimondhatatlan Erény gnosisának teljességéh és a tudomány fölébe emeli őket minden hatalomnak, annyira, hogy szabadon tehetik, ami nekik tetszik. Azt beszéltek, hogy a beavatásban a Icgmegengedhetetlenccb módon jártak el. Egy helyiséget nászzsobaszerűen rendeztek be, azután kétes mysticismusu hűhőval és kabbalistikus szavakkal úgy színleltek, hogy a felsőbb syzigiák példáját utánozva, szellemi nászt ünnepelnek. Sőt a markosisták még azt is hitték, hogy rítusaik és bizonyos

¹⁴ Irenaeus, I, XIII, az egész fejezet, különösen 7 §.

¹⁵ Irenaeus, I, XIII, 5.

varázsigék segedelmével, melyekben Sophiát idézték, nászszobáikban bizonyos láthatatlanságra tesznek szert a legfelsőbb bíró előlt.¹⁰ Mint az összes gnostikusok, ők is a visszaélésig használták az olaj- és balzsamkeneteket; mindenféle szentségeket, még a kercsstéget is pótóló apolytrosisokat vagy megváltó szereket készítettek belőlük.¹⁷ Az utolsó kenetben, melyivel a haldoklókat látták el, volt valami megható és egyedül ez maradt használatban.¹⁸

Pothinus és Irenaeus erélyes ellenállást fejlettek ki e romlott vezetők ellen. Irenaeus c harcból merítette *Az eretnekségek ellen* című nagy művének eszméjét, mely mű dús fegyvertára a gnoslicismus összes változatai ellen szóló érveknek. Egyenes és mérsékelt ítélete, a philosophiai alap, melyet a keresztenységnek adott, világos és tisztán deista eszméi Isten és az ember egymáshoz való viszonyáról,¹⁹ sőt még értelmi középszerűsége is összehatottak, hogy megóvják a mértékkel speculalióból sarjadt tévelygések-től. Barátainak, Florinusnak és Blastusnak bukása például szolgált neki. Csak az egyetemes Egyháztól képviselt középutban látta az üdvösséget. Ez Egyház tekintélye, a katholicitás tünt fel előtte az igazság egyedüli crileriumának.

A gnoslicismus el is tünt Galliából és pedig részint az élénk ellenszenv folytán, melyet az orthodoxokban kellett, részint valami lassú átalakulás következetében, mely c nagyralató elméletekből csak bizonyos ártalmatlan mysticismust hagyott meg. Egy III. századbeli márványkő, melyet Autun-ben találak,²⁰ megőrzött számunkra egy kis költeményt, mely,

¹³ Irenaeus, I, XIII, 6.

¹⁷ Irenaeus, I, XXI f.; v. ö. XIII, 6.

¹⁸ Irenaeus, I, XXI. 5.

¹⁹ Irenaeus, IV, XXXVII, XXXVIII, XXXIX f.

²⁰ Le Blant, *Inscr. chrét. de la Gaule*, I, 4 sz.; *Corpus inser. grace..* 9890 sz.; Pohl, *Das lehfrys-Monument von Autun?* Berlin,' 1880^

mint a sibyllai oraculumok²¹ VIII. könyve, az *IXΘΥΣ* acrostichont tünteti fel. A jámbor valentinianosok és az orthodoxok egyaránt tetszésüket lelhettek a különös irat sajátos stylusában:

Oh! isteni sarja az égi *IXΘΥΣ*-nek,
fogadd tisztelettel teljes szívvel a halhatatlan
életet a halandók között; ifítsd meg lelkedet, oh!
drágám, az isteni vizekben a kincseket adó Sophia
örök hullámaival. Fogadd az eledelt, mely édes,
mint a szentek Megváltójának méze; egyél éhsé-
ged és igyál szomjad szerint; tenyereden ott van
az *IXΘΥΣ*.²²

Miként a gnoslicismus, a montanismus is fel-látogatott a Rhónc-völgyébc és nagy sikereket ért el. Monianus, Priscilla és Maximilla még élt, mikor már Lyonban csodálattal beszéltek próféciaikról és természetfeletti adományainkról. A monianismushoz merőben közeleső világból származva,²³ a lyoni Egyház nem maradhatott közönyös a mozgalommal szemben, mely magával ragadta Phrygiát és felfelzavarla egész Kis-Ázsiát. Az új próféták ijesztő jósłatai, a pepuzisi szentek ájalossági gyakorlatai, fényes charismáik, az apostoli kor természetfeletti jelenségeinek e megújulása, a sok hír, mely egymásután érkezeti Ázsiából és álmélkodással töltötte el az egész kereszteny világot, minden mély megrendülést kellett a lyoniakban. Majdnem mintha magukat látták volna viszont ez aszkétákban. Mert az ō Vettius Epagathusuk nem emlékezett-e sanyargatásáival a leghíresebb názirokra²⁴ A legtöbben tehát egész egyszerűnek találták, hogy Isten adományainak forrása nem volt ki-apadva. A lyoni Egyház több kiváló tagja Phrygiából származott; egy bizonyos Alexander, ki hivatása

²¹ L. *A kereszt. Egyház.* 535 i.

²² Különösen figyelembe veendők a lyoni és viennei Egyházaknak az ázsiai Egyházakhoz írott levelében a Paracletre (Euseb., V, I, 11), az egyéni kinyilatkoztatásokra stb. vonatkozó eszmék.

²³ L. *A kereszt. Egyház.* -173. 476 I.

szerint orvos volt és már évek óta lakott Galliában, onnan jött. Ez az Alexander, ki mindenkit bámulatba ejtett Isten iránt való szeretetével és hitszónoklatainak merészességevel, az összes charismák kegyeltjének látszott.³⁴

Távolról nézve a lyoniak tehát úgy tűnnek fel, hogy sok tekintetben Kis-Ázsia pietista köréhez tartoztak. Keresik a vérтанúságot, látományaik vannak, gyakorolják a charismákat, társalkodnak a Szent Lélekkel vagy a Paraclettel,³⁵ szűz képében fogják fel az Egyházat.²⁶ Izzó millennarismus,²⁷ állandó foglalatoskodás az Antikrisztussal és a világ végével volt mintegy a közös talaj, melyből e nagy rajongások az éltező nedvet szívták. Azonban valami megható engedelmesség, mely ritka gyakorlati józan észszel párosult, a lyoni hívek többségét résen állásra figyelmeztette a gonosz szellemmel szemben, mely gyakran e fenhéjázó különösségek alatt rejtőzött.

Néha ugyanis vajmi bizarr dolgok jöttek Phrygiából, oly keresztenyi bővülésről tanúskodva, melyben mi része se volt az értelemnek. Egy bizonyos Alcibiades, ki onnan telepedett Lyonba, álmélkodást kellett túlzott önsanyargalásával. Betartotta a pepuzisi szentek összes megszabásait, aminők voltak a feltétlen szegénység, szélsőséges megtartózkodás. Szinte az egész természetet elutasította magától, mint tisztatlant és rejtély volt, miként élhetett, mikor úgyszólvan az élet legnyilvánvalóbb szükségleteit is megtagadta magától. A jámbor lyoniak mindebben eleinte csak dicsérni valót láttak; de az abszolút modor, ahogy a phrygiai a dolgokat értelmezte, nyugtalánította őket. Alcibiades időnként a megháborodott ember benyomását tette reájuk. Ügy látszott, hogy, mint Tatianus és sokan mások, elvileg kárhozta Isten teremtményeinek egy egész osztályát és nem egy atyafit

²⁴ A Ivoni és viennei Egyliázak levele, Eus.. V, I, 49.

²⁵ Eus“, V, I, 11, 34; III, 3, 4.

²⁶ Az Egyházak levele, Eus., V, I, 45.

²⁷ Emlékezzünk Irenaeus, V, XXXIII. f.-re.

megbotránkoztatott a móddal, ahogy a maga életmódját szabályul állította fel. Még rosszabb volt, amikor, a többiekkel együtt börtönbe vettetve, makkasul ragaszkodott hozzá, hogy folytassa megtartózkodásait. Hogy észre térjen, égi kinyilatkoztatásra volt szükség,²⁸ amint azt hamarosan látni fogjuk.

Irenaeus, ki a marcionismus és a gnosticismus kérdésében oly szilárd, a montanismus tekintetében sokkal határozatlanabb. Nem lehetett, hogy a phrygai aszkéták szentsége meg ne hassa; de sokkal világosabb átlátással volt a kereszteny theology felől, semhogy ne vegye észre a prófeciáról és a Paracletről szóló új tanok veszedelmességét. Erélyesen korhol bizonyos felforgató törekvéseket, mindenkorral anélkül, hogy megnevezné szerzőiket²⁹ és az óvatosság, melyet tanúsít, ugyancsak mutatja, hogy a phrygai pietistákat nem akarja egy sorba állítani a schismalikus szektaikkal. Mint mindenekclett a rendnek és a hierchiának a hive, végül is, úgy látszik, hamis prófétákat látott bennük; de sokáig habozik, amíg megállapodik e szigorú véleménynél. Az összes lyoniak ugyanilytanácsstalanságban voltak. Zavarukban arra gondoltak, hogy Eleutheroshoz fordulnak, ki nemrég óta Soter utódja volt a római székben. A római püspök volt már a tekintély, kitől a nehéz kérdések megoldását várják, ki a megoszlott Egyházak tanácsadója, a központ, ki a megegyezést és az egységet nyélbe üti.

²⁸ Eus., *H. E.*, V, III f.

²⁹ *Adv. haer.*, I, XIII, 3; IV, XXXIII, 6. Egyebütt, II, XXXII, 4; III, XI, 9; V, VI, 1. Irenaeus kevésbé látszik szigorúnak az új prófétai charismak iránt.

XIX. FEJEZET.

A lyoni vértanúk.

Lyon és Vienne Krisztus Egyházának legfényesebb központjai között szerepeltek, mikor szörnyű vihar zúdult a fiatal Egyháza és megnyilvánította az erő és a hit adományait, melyek bennük lakoztak.¹ Marcus-Aurclius már tizenhetedik éve uralkodott.² A császár nem változott; de a közvélemény háborgott. A pusztító csapásokat, a birodalmat fenyegető veszedelmeket úgy tekintették, hogy a keresztények istentelensége okozza azokat. A nép mindenfelé sürgette a hatóságot, hogy védje meg a nemzeti kultuszt és büntesse meg az istenek gyalázóit. Sajnos, a hatóság engedett. Marcus-Aurclius uralkodásának végső két-három esztendejét oly látványok árnyékolták be, melyek merőben méltatlannak voltak az ily tökéletes uralkodóhoz.³

Lyonban a nép felzúdulása egészen a dühösségig fajult. Lyon központja volt Róma és Augustus nagy kultuszának, mely mintegy kötőanyagja volt a gall egységnak és jele a birodalommal való közösségnak.

¹ A lyoni és viennei Egyházak levele, töredékesen megőrizte Eus., V. I—IV. A Marseilleban megégett keresztnyekről szóló tanúskodások nem kielégítők. Le Blant., *laser, chret.*, 548 A sz.

² Euseb., V, prooem.; Sulp. Sev., *História sacra*, II, 32.

³ Celsus, id. Orig. , VII, 40; VIII, 38, 53, 58 stb.

A Rhone és Saone összefolyásánál⁴ álló oltár körül szövetségi város terült el, melyet Gallia hatvan népének állandó képviselői laktak, gazdag és hatalmas város, mely erősen ragaszkodott a létjogát szolgáltató kultuszhoz.⁵ minden év augusztus 1-én, a galliai nagy vásár napján⁶ és az oltár felszentelésének évfordulóján egész Gallia képviselői összegyűltek benne. Ez volt az úgynevezett *Concilium Galliarum*, politikailag nem nagyfontosságú, de társadalmi és vallási tekintetben igen jelentőséges összejövetel.⁷ Ünnepi előadásokat tartottak, melyek görög és latin ékesszólási versenyekből és véres játékokból álltak.⁸

Mindez intézmények nagyon erősítették a nemzet kultuszt. A keresztyéneknek, kik a kultuszban nem vettek részt, atheistáknak, istenteleneknek kellett feltüniök. A rovásukra általánosan elfogadott mesék szájról-szájra jártak és még rágalmazóbbakká váltak. Azt beszéltek, hogy thyestes irokákat tartanak és Oedipus módjára való vérfertőzést üznek. Semmiféle képtelenségtől se riadtak vissza; leírha-

⁴ Az oltár helye teljes bizonyossággal meg van állapítva a Szent Sebestyén-dombon, azon a részen, hol a Vörös-kereszt lejtője egészen meredekké válik, vagy a Polycarp-templom közelében, a Commerce-utca kapaszkodójának csúcsán, közelebb a Rhone jelenlegi medréhez, mint a Saône-éhez (itt találták meg Claudius kólapjait), vagy pedig, amiként ma hinni hajlandók, a régi füvészkerlnél. A Rhone és a Saône összefolyása valamikor a domb tövénél, a Terraux terénél volt. L. Aug. Bernard, *le Temple d'Auguste*, Lyon, 1863; Leon Renier, Martin-Daussigny, Allmer különböző értekezések; *Revue erit.*, 1879, július 12, 31 1.; Allmer, *Revue épigr.*, 1878, 2—5, 11—13, 25—26, 61—64, 89—91 1.

⁵ Jusson eszünkbe, hogy a római kolónia központja Fourvières-ben volt. A syro-ázsiai és keresztyén városnak az összefolyás szigetein, Athenaeum (Ainai) táján kellett lennie. L. A kereszt. *Egyház*, 475 1.

⁶ D'Arbois de Jubainville, *Comptes rendus de l'Acad. des 16. mór. et pol.*, 1880 szeptember.

⁷ Aug. Bernard, *le Temple d'Aug. et la Nationalité gauloise*, fentebb idézve (Barthelemy úr festményei, Paris, 1864).

⁸ Strabo, IV, III, 2; Titus-Livius, *Epit.*, CXXXVII; Suet., *Cahg.*, 20; *Claudius*, 2. Feliratok jelzik minden galliai város küldötteinek a helyét. Aug. Bernard., id. mű.

tatlan szörnyűségeket, oly bűnöket tulajdonítottak nekik, aminőkre sohasem volt példa.⁹ A titkos társságok, melyek kacérkodnak a rejtelmességgel, minden felidéztek ily gyanúsításokat.¹⁰ Tegyük hozzá, hogy bizonyos gnostikusok, főként pedig a markosisták kicsapongásai bizonyos mértékben megadhatták hozzájuk a látszatot és ez nem a legkisebb volt az okok között, amiért az orthodoxok annyira haragudtak e szektáriusokra, kik rossz hírbe keverték őket a közvélemény előtt.

Mielőtt a kivégzésekre került volna a sor, a rossz-indulat bosszantásokban, nap nap után ismétlődő zaklatásokban nyilvánult. Azzal kezdték, hogy tilalom alá vetették az elátkozott népséget, melyet az összes bajok okozójának tartottak. A keresztenyeknek tilos volt belépni a fürdőkbe, a fórumra, nem mutatkozhattak nyilvános összejöveteleken, de még a magánházakban sem. Ha valamelyiküket megpillantották, féktelen kiabálás támadt; megverték, a földön vonszolták, kövekkel hajigálták, kényte le ni tették, hogy eltorlaszolja magát. Egyedül Vettius Epagathus menekült meg, társadalmi pozíciója révén, e bántalmazástól; de befolyása elégtelen volt, hogy megóvja a nép dühétől a hitsorsosokat, kikhez oly választással társult, melyet az összes lyoniak hóbortnak minősítettek.

A hatóság csak lehetőleg késve és csak részlegesen lépett közbe, hogy véget vessen e türhetetlen rendetlenségeknek. Egy napon majdnem az összes keresztenyeknek ismert személyeket letartóztatták, a tribunussal és a város duumvirjeivel a fórumra¹¹ vitették és a nép előtt vallatás alá fogták. Mind keresz-

⁹ V. ö. Tertull., *Apol.*, 7, 8. Minucius Felix, 8, 9; Szent Epipod., Szent Pollion. aktái.

¹⁰ Aminthogy ugyanezeket a vándakat hangoztatják Khinában a keresztenység ellen (Le Blant, *Revue de l'art chrétien*, 2 sor., IV k.) és hangoztatták a középkorban a zsidók, a valdensiek stb. ellen.

¹¹ A forum a fourviéresi fennsíkon volt. A szörnyű jelenteknek, melyek következtek, bizonyára a kormányzói palota

tényeknek vallották magukat. A császári legátus *pro praetore* távol volt; addig is a vádlottaknak a kemény fogás szenvédéseit kellett viselniök.

Miután a császári legátus megérkezett, megkezdődött a pör. Az előzetes kínvallatást a legnagyobb szigorúsággal alkalmazták. Az ifjú és nemes Vettius Epagathus, ki eddig megmenekült a kínzásoktól, meleket hitsorsosai szenvedtek, nem nézhette tovább. Jelentkezett a törvényszék előtt és kérte, hogy védi-hesse a vádlottakat, vagy legalább is kimutathassa, hogy nem szolgáltak reá az atheismus és az isten-telenség vádjára. Irtózatos láarma támadt. Hogy al-rendű emberek, phrygiaiak, ázsiaiak kárhozatos babonáknak hódoljanak, az egész egyszerű dolognak tünt fel; de hogy egy tekintélyes ember, a felső város lakója, az ország egyik nemese ily örültségek védő-jének csapjon fel, az teljesen tűrhetetlennek látszott. A császári legátus durván visszautasította Vettius jogos kérelmét. »És te is kereszteny vagy?« — kérdezte tőle a legátus. »Az vagyok« — felelte Vettius leghar-sányabb hangján. Mindazonáltal nem fogták el;¹² kés-ségtelen, hogy ebben az oly különböző helyzetű embe-rektől lakott városban valami kiváltság fedezte.

A vizsgálat hosszú volt és kegyetlen. Akiket nem tartóztattak le és akik továbbra is mindenféle bántalom céltáblái maradtak a városban, nem hagyták el a hitvallókat; pénzáldozat árán kieszközölték, hogy szolgálhatták, bátoríthatták őket. A vádlottak nagy

volt a színhelye, mely a fourviéresi lejtőn, az Antiquaillenek nevezett helyen állott. Az egyházi hagyomány itt összhangban van a tudományos kutatások tanúskodásaival.

¹² Az *αὐ-λῆφ&η καὶ amos S's τὸν κλήρον τὸν μαρτύρων* (10 §) szavak és ami utánuk következik, azt akarják mondani, hogy Epagathus megszerezte a vértanúság minden érdemét, anélkül, hogy valóban vértanú lett volna. Igaz, ugyanez a formula vonatkozik (26 és 48 §) egy valóságos letartóztatásra is; de *ην καὶ ιοτ* szavak döntök és különben is, ha Vettius Epagathus osztozott volna a többi hitvalló sorsában, miért nincs róla szó a továbbiakban? A *κλήρος* szó értelmére nézve, mikor athléta-harcokról van szó, 1. Valois jegyzetét.

aggodalma nem a kivégzés volt, hanem attól féltek, hogy majd akadnak közük, kik, kevésbé lévén felkészülve e szörnyű harcra, mentagadják Krisztust. Aminthogy csakugyan, a megpróbáltatás vagy tíznek túlságosan súlyos volt a boldogtalanok közül és azok szájukkal me>tagadták hitüket. A fájdalom, melyet e gyengeség a foglyoknak és a körülöttük levő atyafiaknak okozott, igen nagy volt. Csak az vigasztalta őket, hogy az elfogatások nap-nap után folytatódtak és a vértanúságra érdemesebb hívek kitöltötték a hézagokat, melyeket az apostasia a kiválasztott seregben támasztott. Az üldözés csakhamar kiterjedt a viennei Egyházra is, melyet eleinte, úgy látszik, megkíméltek. A két Egyház virága, a gallo-görög keresztenységnak majdnem valamennyi megalapítója együtt volt a lyoni börtönben, készen a felelmetes rohamra, mely ellenük készült. Irenaeust nem börtönözték be; azok közé tartozott, kik a hitvallókat körülvették, tanúi voltak harcuk minden részletének és talán neki köszönhetjük annak elbeszélését. Viszont az öreg Pothinus már korán, ha ugyan nem mindjárt elejtől fogva, együvé kerül híveivel; napról-napra kísérte szennedéseiket és bár haldokölt, nem szűnt meg őket oktatni, bátorítani.

A nagy bűnűgyekben szokásos eljárásnak¹³ megfelelően, gazdáikkal együtt a rabszolgákat is fogásba vetették, már pedig e rabszolgák közül többen pogányok voltak. A kínzások, melyeket gazdáikra kimérni láttak, megrémítették őket; az *officium* katonái megsúgták nekik, mit kell mondaniok, hogy megmeneküljenek a kínpadtól. Kijelentették, hogy a gyermekgyilkolások, az emberhúson való lakmározások, a vér fertőzések valóságok és hogy a szörnyűséges regék, melyek a keresztény erkölcsstelenségekről járták, nem túloznak.¹⁴

A közönség felháborodása erre elérte a tetőpon-

¹³ Cod. Just., IX, XLI, 1; Digesta, XLVIII, XVIII, 1, 8.

¹⁴ V. ö. Justin., *Apol.* II., 12; Athenag., *Leg.*, 35.

tot. Addig a szabadon maradt hívek találtak némi tekintetre rokonaiknál, barátaiknál; most mindenki csak megvetést tanúsított irántuk. Elhatározták, a kínvallató a legszélsőbbig feszítse művészetét, hogy a hívektől is kicsikarják beismerését a bűnöknek, melyek a keresztenységet az örökre átkozott és feledni való szörnyűségek sorába juttassák.

És csakugyan, a hóhérok felülmúlták magukat; de az áldozatok hősiességét nem tudták megtörni. A rajongás és az öröm, hogy együtt szenvednek, mintegy érzéstelcnségbe ejtette őket.¹⁵ Azt képzelték, hogy Jézus oldalából isteni víz csurog a felüdítésükre.¹⁶ A nyilvánosság erőt adott nekik. Mily dicsőség egy egész nép láttára kitartani a szó és a hit mellett! Mintegy versengés támadt és igen kevesen hátráltak. Tapasztalati tény, hogy a hiúság gyakran képes a látszatos hősiesség sugalmazására, ha nyilvánossággal jár. A pogány színészek moccanás nélkül viseltek el borzalmas kínzásokat; a gladiátorok nyugodt arccal néztek szembe a biztos halállal, nehogy gyengeségről tegyenek tanúságot az összegyűlt tömeg előtt. Ami egyebütt hiúság volt, egy kis csoport együtt bebörtönözött férfi és nő körében kegyes mámorrá és gyengéd örvendezéssé vált. A gondolat, hogy bennük Krisztus szenved,¹⁷ büszkeséggel töltötte el őket és a leggyengébb teremtések ből mintegy természetfeletti lényeket csinált.

A viennei Sanctus diakon a legbátrabbak között

¹⁵ Ez nem olyan ritka dolog a vértanúk történetében. L. Theodor hitvalló történetét, Rutin., *Hist. eccl.*, I, XXXVI f. (V. ö. Theodoret., *Hiist. eccl.*, III, 11.) L. továbbá *Acta sincera* 101, 237, 287 stb. 1.; Szent Lucia aktái, Surius, dec. 13, 248 1.; Tertull., *Ad mart.*, 2; ugyanily tényeket figyeltek meg napjainkban Kinában: Le Blant, id. ért., 305 1., jegyzet.

¹⁶ Az Egyházak levele, 22 §. V. ö. Theodor előadását, *loc. cit.*

¹⁷ 23 §. V. ö. Szent Perpetua passiója, 15 § (*Acta sinc.*, 101 1.),

fényeskedett. A pogányok, minthogy az Egyház titkainak letéteményesét látták benne, valami oly nyilatkozatot igyekeztek kicsikarni belőle, mely alapot szolgáltasson a gyülekezettel szemben támasztott gyalázatos váciaknak. Még csak a nevét se sikerült vele megmondatniok, se pedig, hogy mely népből, mely városból származott és hogy szabad ember-e vagy rabszolga? minden kérdésre, melyet hozzá intéztek, csak azt válaszolta: *Christianas sum.* Ez volt a neve, hazája, nemzetisége, mindene. A pogányok nem tudtak belőle más vallomást kihúzni, mint csupán ezt. E konokság csak megkettőzte a legátus és a vallatok dühét. Miután hasztalan próbálkoztak meg minden eszközükkel, az jutott eszükbe, hogy izzóra hevíttett rézlemezekkel süttötték testének legérzékenyebb szerveit. Sanctus rendíthatetlen maradt és nem tért el makacs vallomásától: *Christianas sum.* Egész teste egyetlen seb volt; vérző, kicsavart, vonagló, görcsökbe húzódott tömeg, melynek már semmi emberi formája se volt. A hívek diadalmaskodtak, azt mondatták, hogy Krisztus érzéstelenné tudja tenni az övéit és maga lép a helyükbe, mikor kínozzák őket, hogy helyettük szenvédjen. Ami a legrémesebb volt, néhány nap múlva újra kezdték Sanctus megkínosztatását. A hitvalló olyan állapotban volt, hogy már csak az érintéstől fel kellett ugrania kínjában. A hőhérok sorba megturkálták gyulladt sebeit, felfrissítették minden sérülését, mindegyik szervén megismételték az első nap borzalmas műveleteit; azt reméltek, hogy vagy legyőzik, vagy halálát leli a kínzásokban, ami azután megrémítette volna a többieket. Nem így történt; Sanctus annyira szívós volt, hogy társai csodának vélték és azt állították, hogy a második megkínosztás mintha gyógyításként hatott volna reá, helyrehozta tagjait és visszaadta testének az emberi formát, melyet elvesztett.

Maturus, ki még csak neophyta volt, szintén Krisztus derék katonájaként viselkedett. Ami a cseléd Plandine-t illeti, bizonyoságát szolgáltatta, hogy forra-

dalom ment végbe. Blandine¹⁸ egy kereszteny hölgynek volt a szolgálatában, ki kétségtelenül beavatta Krisztus hitébe. Társadalmi alsórendűségénék érzése csak még inkább tüzelte, hogy ne maradjon mögötte gazdáinak. A rabszolga igazi felszabadítása, a hősiesség révén eszközölt felszabadulás, nagy részben az ő műve volt. A pogány rabszolgáról az a fel-fogás járta, hogy lényénél fogva gonosz, erkölcestelen. Mi lehet jobb mód a becsület megszerzésére és a felszabadításra, mint megmutatni, hogy képes ugyanazokra az erényekre és ugyanazokra az áldozatokra, mint a szabad ember? Miként lehetne lenézően bánni e nőkkel, kik az amphitheatrumban még fenségebbek voltak, mint úrnőik? A jámbor lyoni cseléd azt hallotta, hogy Isten ítélete felforgatása az emberi látszatoknak, hogy Isten gyakran a legalázatosabbat, a legrútabbat, a leglenézetkebbet választja, hogy meg-szégyenítse, ami szépnek és erősnek látszik. Áthatva szerepének tudatától, hívta a kínzást és égett a szenvedés vágyától. Kicsi, gyenge testalkatú¹⁹ volt, annyira, hogy a hívek remegtek, nem fog tudni ellenállni a megkínosztásnak. Különösen úrnője, ki a foglyok köözött volt, félt, hogy e gyenge és bátortalan teremtés nem lesz képes bátran vallomást tenni hitéről. Blandine csodáit művelte az állhatatosságnak és a bátor-ságnak. Kifárasztotta a hóhérok sereget, kik reggel-től estig egymásután próbálkoztak vele; a kudarcra ju-tott vallatok beismerték, hogy már nem tudják, mivel kínossák és kijelentették, hogy nem értik, miként tud még lélekzeni ily összetörve, átlyukasztott testtel; azt mondták, hogy a rajta alkalmazott kínzások közül egynek is elegendőnek kellett volna lennie, hogy meghaljon. A boldogságos leány, mint egy nagyszívű athleta, új és új erőt merített a Krisztusról tett vallo-

¹⁸ E latinból vett rabszolganév semmi következtetést se enged. Blandine épügy lehelet! phrygiai vagy smyrnai, mint allobrog vagy segusiavus származású.

¹⁹ V, ö. az Egyházak levele, 17 és 42 §,

másból. Mintegy erősítő és érzéstelenítő²⁰ szer volt neki azt mondania: »Kereszteny vagyok; mi semmi rosszat se művelünk.« Alig, hogy kimondta e szavakat, mintha újra visszanyerte volna minden erejét, hogy frissen álljon az új küzdelmek elé.

E hősies ellenállás bőszítette a római hatóságot; a vallatás kínzásait megtoldották a lehető legborzalmasabbá tett²¹ börtön szenvedéseivel. A hitvallókat sötét és elviselhetetlen tömlöökbc vetették; lábaikat széterpesztve tőkéhez kötötték; nem kímélték őket semmi kegyetlenségtől, amivel a tömlöctartók kinosabbá tehették áldozataik sorsát. Többen megfulladtak a tömlőben. Akiket megkínoztak, csodálatosan bírták a dolgot. Sebeik oly borzalmasak voltak, hogy érthetetlen volt, miként maradhatnak életben. Egész lényükkel a többiek bátorításán iparkodva, olybá látszottak, mintha valami isteni erő töltötte volna el őket. Olyanok voltak, mint a kipróbált athleták, megédzve mindenre. Viszont az utoljára elfogottak, kik még nem estek át a kínvallatáson, kevessel bebörtönözöttetésük után majdnem mind meghaltak. Elégtelenül begyakorolt újoncokhoz hasonlították őket, kiknek a kínzásokat meg nem szokott teste nem bírta el a börtön megróbáltatását. A vértanúság egyre inkább valami gymnastika színében tűnt fel, vagy olyanfélének, mint a gladiátorok iskolája, amely hosszú előkészületet és bizonyos előzetes aszkezist kíván.²²

Bár el voltak zárva a világtól, a jámbor hitvallók a legintenzívebb módon együtt éltek az egyetemes Egyházzal. Nem hogy elkülönülten éreztek volna magukat atyafiaiktól, mindenkel törödtek, ami az összeséget foglalkoztatta. A montanismus megjelenése volt a korszak nagy ügye. Egyébről se volt szó, mint

²⁰ Αναλγηστῖα.

²¹ V. ö. Lucian., *Toxaris*, 29.

²² Különösen figyelembe veendő 11 §: *Ανέτοιμοι, καὶ ιγόμυνθοι.* L. Le Blant úr értekezését a vérutanúságra való előkészületről, *Mém. de l'Acad. des inscr.*, XXVIII, 1. r, 53 és köv. 1.

Montanús, Thcodotos Alcibiades²³ profécáiról. A lyoniak annál jobban érdeklődtek ezek iránt, mert többen közülük, így Alexander, az orvos, Alcibiades, az aszkéta, legalább is csodálói, részben pedig hívei voltak a Pepuzisból kiindult mozgalomnak. Az ez újdonságoktól keltett egyenetlenségeknek elhatott hozzájuk a híre. Csak erről beszélgettek és kínszenvedései időközeit azzal töltötték, hogy e jelenségeket tárgyal-ták, melyekről kétségtől szerették volna, hogy igazak legyenek.²⁴ Arra a tekintélyre támaszkodva, melyet Jézus-Krisztus foglyának a címe adott a hitvallóknak, több, türelmességgel és szeretettel tele levelet írtak e kényes tárgyban. Ügy tartották, hogy a hitért bebüörtönözötteknek végső napjaikban mintegy küldetésük eloszlatni az Egyházak véleménykülönbségeit és eldönten a függőben levő kérdéseket; e tekintetben bizonyos helyzetükkel járó kegyelmet és mintegy külön kiváltságot tulajdonítottak nekik.²⁵

A hitvallóktól írt levelek legtöbbje Ázsia és Phrygia Egyházaihoz volt intézve, melyekkel a lyoni híveket annyi szellemi kötelék fűzte össze; egyikük Eleutheros pápának szolt és ezt Irenaeus volt elviendő. A vérstanúk a legnagyobb magasztalással szóltak benne e fiatal papról.

Örvendezést kívánunk neked Istenben minden dologért és mindenkorra, Eleutheros atya. E levél elvitelével atyánkfiát és társunkat Ireneust bíztuk meg és kérünk téged, vedd őt nagy becsülésbe, mert serénykedik Krisztus szövetségében. Ha azt hinnök, hogy az emberek állása számít valamit érdemük tekintetében, úgy ajánlottuk volna neked, mint Egyházunk papiját, amely címnek valóban birtokosa is.²⁶

²³ Ez az ázsiai Alcibiades nem tévesztendő össze a Lyonban letelepült aszkéta Alcibiades-szel.

²⁴ Eus., V, III f.

²⁵ Τής ρρον ἐχθλησι, ιου ενεπεν πρεσβευοντες Eus., V, III, 4, V. ö. Tertull, *De anima*, 35.

²⁶ Eus., V, IV, 1, 2; Szent Jerom., *De viris ill.*, 35.

Irenaeus nem indult mindenki útnak, sőt azt kell hinni, hogy Pothinus halála, mely rövidesen bekövetkezett, egyáltalában meggátolta az elutazásban.²⁷ A levelek csak később jutottak rendeltetésük helyére, együtt azzal a levéllel, mely hősi küzelmük elbeszélését tartalmazta.

Az öreg Pothinus püspök egyre fogyott; a kor és a börtön megörölte;²⁸ úgy látszott, csak a vártnuság vágya élteti. Aznap, amikor a törvényszék előtt meg kellett jelennie, már alig lélegzett; mindenkor előtt eléggé bírta, hogy méltón tegyen hitvallást Krisztus mellett. A tiszteletből, mellyel a hívek körülvették, jól lehetett látni, hogy ő a vallási fejük; éppen ezért nagy kíváncsiság fordult feléje. Az útvonalon, mely a börtöntől a törvényszéki vezetett, a város előljárói kísérték; a katonai osztag, mely körülvette, csak nehezen tudott neki utat vágni a tömegben; a legkülönbözőbb kiabálások hallatszottak. Minthogy a keresztényeket hol Pothinus, hol *Christos* tanítványainak nevezték, többen kérdezték, hogy ez az öreg-e Christos? A legátus feltette neki a kérdést: »Melyik a keresztények istene?« — »Meg fogod ismerni, ha érdemes vagy rá«, — felelt Pothinus. Durván a földre rántották, ütlegették; tekintet nélkül aggastyán! korára, azok, akik közelében voltak, kézzel, lábbal verték és rugdosták; a távolabb állók, amivel csak tudták, hajigálták; valamennyien azt hitték, az istentelenség bűnébe esnek, ha nem tesznek meg minden tőlük telhetőt, hogy bántalmazzák; így vélték megbosszulhatni az isteneiken esett sérelmet. Az aggastyánt félholtan vitték vissza a börtönbe; két nap múlva kilehelte lelkét.

Sajátos ellentét volt és különösen tragikussá tette a helyzetet azoknak az állapota, kiket legyőzött a kínázások ereje és akik megtagadták Krisztust. Ezért még

²⁷ Irenaeus ugyanis közvetlenül utódja lett Pothinusnak. Eus., V, V, 8. ’

²⁸ Nincs világosan kimondva, hogy Pothinust a többiekkel egyszerre tartóztatták le; de ez látszik a legvalószínűbbnek.

nem bocsátották őket szabadon; a tény, hogy keresztények voltak, magában foglalta a köztörvényekbe ütköző bűnök beismerését, melyek miatt még hittagadásuk után is eljárás alá estek.²⁹ Nem különítették el őket hűnek maradt társaiktól és a börtön összes súlyosbításai, melyeket a hitvallóknak el kellett szenvedniük, rájuk is kiterjedtek. Azonban mennyire más volt a helyzetük! A hitehagyottak nemcsak hogy semmi hasznat se húztak a cselekedetekből, melyet kínos volt megtenniök; de bizonyos tekintetben még rosszabb helyzetben voltak, mint a hívek. Ezeket ugyanis csak a keresztény név miatt üldözték, anélkül, hogy bármely speciális bünnel terhelték volna őket; a többiek vallomásuk folytán gyilkosság és borzalmas vétségek vádját vonták magukra. A vértanúság öröme,³⁰ a megigért boldogság reméye, Krisztus szereleme, az Atyától jövő lélek³¹ minden könnyűvétett a hitvallóknak. Az apostatakat viszont marcangolta a lelkismeret. Főként a börtönből a törvényszékhez menet látszott meg jól a különbösg. A hitvallók nyugodt és sugárzó arckifejezéssel léptek; valami széllid méltóság és kellem ömlött el rajtuk. Láncaikban olybá tűntek fel, mint esküvőre tartó felékesített jegyesek; a keresztények érezni vélték körülöttük, amit «Krisztus illatáénak»³² neveztek; nemelyek egyenesen azt állították, hogy elragadó illat árad testük ből. Vajmi másként festettek a szegény renegátok. Szégyenkezve és lehajtott fejjel, szépségtelenül, méltóság nélkül, mint közönséges elítéletek haladtak az úton; még a pogányok is gyáváknak és szemteleneknek, beismerésüktől megbélyegzett gyilkosoknak tekintették őket; a szép keresztényi név, mely oly büszkévé tette azokat, kik életükkel fizettek érte, őket már

²⁸ Gyakran másként történtek a dolgok. L. Minucius Felix, 28.

³⁰ Ἡ χαρά τῆς μαρτυρίας. Eus., V, I, 34.

³¹ Το πνεύμα τό πατρικόν. Eus., I. c. Jusson eszünkbe a montanismus.

³² V. ö. II Cor., II, 14—16, χριστόν ενωδία ἐσμί·'ν,

nem illette meg. A fellépés e különbözősége mély be-nyomást tett. Éppen ezért gyakori volt, hogy az elfo-gott keresztenyek igyekeztek minden által vallomást tenni, hogy elvegyék maguktól a visszafordulás minden lehe-tőségét.

A kegyelem néha elnéző volt e szerencsétlenek iránt, kik oly súlyosan bűnhődtek egy pillanatnyi gyengeségért. Egy szegény, törékeny testű syriai nő, ki a phoeniciai Byblosból származott, megtagadta Krisztus nevét. Újból vallatóna fogták; azt reméltek, hogy gyengeségétől és félénkségétől vallomást csikar-hatnak ki a titkos szörnyűségekről, melyekkel a ke-resztenyeket vádolták. A kínálaton, mintha csak ma-gához tért volna és mintha mély álomból ocsúdott volna fel, erélyesen tagadta az összes rágalmazó meg-állapításokat: »Hogy gondolhatjátok, — mondta — hogy emberek, kiknek még állatok vérével se szabad élniök,³³ gyermekekét esznek?« E pillanattól fogva keresztenyek vallotta magát és követte a többi vér-tanú sorsát.

Végre ez érdemesült harcosok egy részére, kik hitükkel megalapították a jövő hitét, elérkezett a dicsőség napja. A legátus külön elrendelte egyikét azoknak az ünnepélyeknek, melyeken kivégzéseket és vadállatokkal való viadalokat mutattak be és amelyek, annak ellenére, hogy a legemberiesebb császár uralkodott, divatosabbak voltak, mint valaha!³⁴ E szörnyű lát-ványosságok szabályos időközökben ismétlődtek; de nem volt ritkaság, hogy rendkívüli kivégzéseket tar-tottak, ha voltak a népnek bemutatható vadállatok és ezeknek odavethető szerencsétlenek.³⁵

³³ L. Szent Pál, 91. 1.

³⁴ L. Az Antikrisztus, 163 és köv. 1.; Tertull., *Ad Scap.*, 4; Lucian., *Peregr.*, 24; *Lucius*, 54. V ö. Philo. *In Flaccum*, 10, 11. — *Plebi ad poenam donatus est*. Lamprid., *Comm.*, 7. — *Ad spectaculum supplicii nostri*. Quint., *Declain.*, IX. 6. — *Ad spectaculum sanctorum*. Szent Mammar. act., Mali'llon, *Analecta*, 178 1. (nova edit.)

³⁵ Mart. *Polyc.*, 12; Szent Parachus, Probus és Andronicus pd., 10 (Ruinart, 444 és köv, I.)

Az ünnepélynek alkalmasint Lyon városának vagyis a fourviéresi lejtőkön lépcsőződő kolóniának municipalis amphitheatruma volt a színhelye. Ez amphitheatum, úgy látszik, a domb tövénél, a mai Saint-Jean-tér táján, a székesegyház előtt állott; a Tramassac-utca körülbelül megfelelhet a főtengelyének.³⁶ Volt reá alap, amiért azt lehetett hinni, hogy öt év előtt készült el.³⁷ Elkeseredett tömeg lepte el a lépcsőket és nagy kiabálással szólíntgatta a keresztyényeket.

³⁶ Ez amphitheatum meglétét többé-kevésbé határozottan elfogadja: P. Menestrier, *Histoire consulaire*, 16, 99, 100 1.; Artaud, *Lyon soillerrain*, 181—182 1.; Chenavard, *Lyon antique restauré*, 14 1. és I ábr.; Montfalcon, *Lugd. hist. monum.*, I, az ókori Lyon tervrajza. V. ö. Raverat, *Fourviére, Ainay et Saint-Sebastien* (Lyon, 1880); *Revue critique*, 1879, július 12; *Journal des Savants*, 1881, július. Némelyek úgy vélik, hogy az amphitheatum, melyben a 177-i vártonuk szenvedtek, a Ferenceseknél állott (ez az egyházi vélemény: de Marca, *Dissert. trés.* kiad. Baluze, Paris, 1669, 219 1.; Meynis, *des Grands souvenirs de l'Égl. de Lyon*, 1872, 41 és köv. 1.; v. ö. J.-A.-F. Ozanam, *Établ. du christ. à Lyon*, 1829, 33, 237 1.; É., Pélagaud, *Lyon-Revue*, 1880, nov.): de a régiségtudósok legnagyobb része a körformájú építményt, mely ott van, színháznak tartja. Spon, 50 1.; Artaud, Chenavard, Montfalcon *l. c.* Ha ragaszkodunk hozzá, hogy valami igazsága legyen Tourni Gergely állításának (*De glor., mart.*, 49), mely szerint Ainai (*Athanacum*) volt >a vártonuság színhelye, figyelembe lehet venni Guigne úr felfedezését *Revue érit.*, 1. c.; Raverat, id. munka, 17 és köv. 1.), hogy Szent Irenaeus dombját *Podium Athanacense-nek* nevezték; azonban bajos, hogy egy eseményt, mely a Saint Jean-téri amphitheatrumban, a régi *Lugdunum*-ban játszódott le, egy Lyontól különálló helyre vittek át légyen. A Ferencesekre nézve a kifejezés igazolható lenne; de a *martyres athanacenses* másként is értelmezhető.

³⁷ Erre az amphitheatrumra vonatkoztatnak ugyanis egy feliratot, melyet Spon (kül. lenyom., 32 1.) és Menestrier. 16 1. (de Boissieu, 529 1.) közölt és amely annak felavatását Orfitus és Maximus consulságának idejére, 172-re állapítja meg. Azonban semmikép se valószínű, hogy e felirat az amphitheatrumra vonatkozik. Guigne úr (Bégule, *Monogr. de la cathéd. de Lyon*, előszó, 5—6 1.) kimutatja, hogy á székesegyház építéséhez felhasznált kövek a fourviéresi magaslaton volt Trajan-forumról származnak.

E napra Maturus, Sanctus, Blandine és Attains voltak a kiválasztottak. Az egész programmot ők töltötték ki; e napon nem volt semmiféle gladiator-mutatvány, melynek változatossága oly vonzerővel volt a népre.

Maturus és Sanctus az amphitheatrumban újra végigszenvedte a kínzások teljes sorozatát, mintha addig mit se szenevédett volna. Az athletákhoz hasonlították őket, kik, miután több részleges küzdelemben győztek, kiszállanak a végső küzdelemre, mely meg-hozza a végleges koszorút.³⁸ A kínzóeszközök kirakva hevertek a *spina* hosszában és mintegy a Tartarus képét adták az arénának.³⁹ Mitől se kímélték meg az áldozatokat. Mint ahogy szokás volt, visszataszító me-nettel⁴⁰ kezdték, melyben az elítéletekre, ahogy mezelenül elvonultak a bestiariousok csapata előtt, ezek mindegyike borzalmas korlácsütéseket mért. Azután kieresztették a vadállatokat; ez volt a nap legizgalmasabb mozzanata. A vadállatok nem falták fel minden járt az áldozatokat; harapdálták, vonszolták őket; fogaiuk belemélyedtek a mezten testekbe, véres nyomokat hagyta rajtuk. Ekkor már a nézők öröngöngtek az élvezettől. A közbeszólások keresztül-kasul röpködtek az amphitheatum lépcsőin. Ami ugyanis az ó-kori látványosságnak a legfőbb érdekességet adta, az a közönség beleegyezésére volt. Mint a spanyolországi bikaviadalokban, a nézősereg parancsolt, intézte az eseményeket, bírált a ütéseket, döntött élet és halál felett. A keresztenyek ellen oly nagy volt a felháborodás, hogy a legszörnyűbb kínzásokat követelték velük szemben. Az izzó vasszék volt talán a legpokolibb, amit a hóhérnűvészet kitalált; Maturust és Sanctust arra ültették. A megpörkölt hús undorító szaga töl-

³⁸ V. ö. az Egyházak levele, 42 §; Lucian., *Hermotim..*, 40; Gruter, *Inscr.*, 314 1.

³⁹ Az Egyházak levele, 51, 54, 55, 56 §. L. Az Antikrisztus, 169 és köv. 1.

⁴⁰ Ezt jelenti a διεζόδον, 38 §; v. ö. 43 §. V. ö. az afrikai vértanúk adatai, 18 §; Lucian, *Toxaris*, 17; Quintilianus, *Declam.. IX*, 6; Martial., *De spect.. IV* (*traducta est gyris*).

lötte be az amphitheatrumot és csak még ittasabbá tette ez öröngöket. A vértanúk szilárdsága bámulatos volt. Sanctusból nem tudtak másik kicsikarni, mint csak egy kijelentést, mindig ugyanazt: »Kereszteny vagyok.« A két vértanú, mintha nem tudott volna meghalni; a vadállatok is olybá látszottak, mintha ki-kerülnek őket; hogy végezzenek velük, kénytelenek voltak megadni nekik a kegyelemdőfest, mint ahogy a bestiárusoknak és a gladiátoroknak szokták.

Blandine ez egész idő alatt egy cölöphöz volt kötözve, kitéve a vadállatoknak, melyeket uszítottak, hogy falják fel. Blandine, szemét az ég 'felé fordítva, szünetlen imádkozott. E napon egyetlen vadállat se ment feléje. E szegény kis meztelel test, odaállítva ezer meg ezer néző elé, kiknek kíváncsiságát csak a keskeny öv korlátozta, melyet a törvény meghagyandónak rendelt a színésznöknek és az elítélezteknek,⁴¹ úgy látszik, mi irgalmat se keltett a nézőkben; de mystikus jelentést nyert a többi vértanú szemében. A cölöp, melyhez Blandine hozzá volt kötözve, Jézus keresztyének tünt fel előttük; barátnőjük teste, ahogy az amphitheatrum másik végéről átfehérlelt, a keresztre feszített Krisztus testét juttatta eszükbe. Az öröm, hogy Isten szelíd bárányának képét láthatják, érzéketlenné tette őket. Blandine e pillanattól fogva Jézus volt nekik. A borzalmas szenvédésekben egy pillantás, melyet kereszten függő nővérükre vetettek, örvendezéssel és tüzzel töltötte el őket.

Attalust az egész város ismerte; éppen ezért hangsos kiabálással szólították. Körüljártatták vele az amphitheatrumot, elől egy táblával, melyre latinul rá volt írva HÍG EST ATTALUS CHRISTIANUS. Szilárd léptekkel haladt, az önmaga felől biztos lelkismeret nyugalmával. A nép a legkegyetlenebb kínzásokat követelte számára. Azonban a császári legátus, hallván, hogy római polgár, abbahagyatta a dolgot és megparancsolta, hogy vigyk vissza a börtönbe.

⁴¹ Tillemont, *Emp.*, II, 390—392 1.

Ekként végződött a nap. A cölöphöz kötözött Blandine még mindig hiába várta valamely vadállat fogát. Leoldozták és visszavitték a börtönbe, hogy majd egy más alkalommal szolgáljon a nép szórakoztatására.

Attains esete éppenséggel nem volt egyedülálló; a vádlottak száma napról-napra növekedett. A legátus szükségesnek láitta, hogy írjon a császárnak, ki, 177 közepe táján, úgy látszik, Rómában időzött.⁴² Hetekbe tartott, amíg válasz érkezhetett. Ez időköz alatt a foglyok dúskáltak a mystikus öröömökben. A vértanúk példája ragányos volt; mindenki, aki megtagadták hitüket, megbánásra jutottak és újból való kihallgatásukat kérték. A keresztyének közül többen kételkedtek az ily megtérések érvényességében; de a vértanúk eldöntötték a kérdést azzal, hogy kezük nyújtották a renegátnak és átszármaztattak rájuk egy részt a kegyelemből, mely bennük volt. Ügy tartották, hogy ilyen esetekben az élő megélesztheti a halottat; az Egyház nagy közösségeben azok, kiknek bőven van, adnak azoknak, kiknek nincs elegendő; akit, mint idéltent, kivetettek az Egyház kebeléből, visszatérhet beléje, mintegy másodszor születhet, odatapadhat a szűzi kebelhez, újra közlekedhet az élet forrásával. Az igazi vértanút úgy fogták fel, hogy hatalmában áll kényszeríteni a démont, hányja ki torkából, akitet már felfalt. Kiváltsága az elnázés, a kegyelem, a szeretet kiváltságává vált.

Bámulatos ugyanis, hogy a lyoni hitvallókat mennyire nem káprázta el a dicsőség. Alázatosságuk vetekedett bátorságukkal és szent szabadságukkal. E hősök, kik kétszer, háromszor is vallomást tettek Krisztusban való hitükről, kik szembe néztek a vadállatokkal, kiknek teste tele volt égéssel, sebekkel, nem merték magukat vértanúknak mondani, sőt még azt se engedték, hogy mások így nevezzék őket. Ha a hívek valamelyike, akár levélben, akár előszóval így nevezte őket, élénken megkorholták. A vértanú címét fentartották először is Krisztusnak, a hű és igazi

⁴² Eus., *H. E.*, V, II f.

tanúságtevőnek, a halottak elsőszülöttjének, az Istenben való élet megnyitójának, azután azoknak, kik már elnyerték, hogy hitük megváltásában haljanak meg és akik címe már mintegy meg volt pecsételve és jóváhagyva; ami őket magukat illeti, ők csak szerény és alázatos hitvallók és kérték az atyafiakat, szünet nélkül imádkozzanak, hogy jól végezhessenek. Nem hogy büszkék, lenézők, kemények lettek volna a szegegy apostaták iránt, mint ahogy a tiszta vizű montanisták, mint ahogy a III. század bizonyos vörtertanúi⁴³ tették, anyai érzéssel voltak hozzájuk és állandóan ontották értük könnyeiket Isten előtt. Senkit se vándoltak, imádkoztak hóhéraikért, minden hibára találtak enyhítő körülmenyeket, feloldoztak és nem kárhoztattak. Némely rigoristák nagyon is elnézőknek találták őket a renegátok iránt; válaszul Szent István példájára hivatkoztak: »Ha ő imádkozott, — mondta, — azokért, kik megkövezték, nem szabad-e imádkozni az atyafiakért?« A jó eszüek viszont helyesen felismerték, hogy a foglyoknak szeretetük adott erőt és az biztosította a diadalt. Állandóan a békét és az egyetértést hangoztatták; éppen ezért nem azt hagyták hátra, amit némely, egyébiránt bátor, hitvallók, maradosást anyujknak, meghasonlást és vitát atyafiaiknak, hanem az örvendezés és a tökéletes szeretet elbájoló emlékét.⁴⁴

Bátorságuknál és szeretetüknel nem volt kisebb a hitvallók jótékonysága. A montanismus, lelkesedése és a lángolás folytán, melyet a vörtertanúság iránt élesztett, nem volt teljesen tetszsük ellen; de meglátták túlzásait. Az az Alcibiades, ki csak kenyéren és vizen élt, ott volt a foglyok között. A börtönben is folytatni akarta ezt az életmódot,⁴⁵ a hitvallók rossz szemmel néztek az ily különcködést. Attalusnak az első mérkőzés után, melyet az amphitheatrumban

⁴³ Jussanak eszünkbe különösen a novatianusok.

⁴⁴ Eusebius, V, II, 7.

⁴⁵ V. ö. Ruinart, *Acta sinc.*, 226 1.

megállóit, látománya volt e dologban. Kinyilvánult előtte, hogy az út, melyen Alcibiades jár, nem helyes.; rosszul teszi, hogy rendszeresen elutasít magától dolgokat, melyeket Isten teremtett és megbotránkoztatja atyafiait. Alcibiades meggyőzette magát és ettől fogva válogatás nélkül élt minden táplálékkal, hálát adva érte Istennek. A foglyok ilymodon az inspiratio állandó forrásának vélték birtokában magukat és azt tartották, hogy közvetlenül részesülnek a Szent Lélek tanácsaiban.⁴⁶ Azonban ami Phrygiában csak visszaélést vont maga után, itt a hősiesség kútfejévé vált. Montanisták lévén a vörternagyságért való lángolásuk tekintetében, a lyoniak mélységesen katholikusok mérsékletük és minden büszkeségtől való óvakodásuk révén.

A császári válasz végre megérkezett. Kemény ás kegyetlen volt. Mindazokat, kik megmaradnak hitük megváltása mellett, halálra kell vetni; a renegátok mind szabadon bocsátandók. Az évenkénti nagy ünnep, melyet Augustus oltáránál ünnepeleztek meg és amelyen Gallia összes népei képviselve voltak, küszöbön állott.⁴⁷ A keresztyények dolga éppen kapóra jött, hogy növelje érdekekességét és pompáját.

Hogy a népre nagyobb hatást tegyenek, valami színházias kihallgatást rendeztek, melyre nagy szer-tartásosan az összes foglyokat elővezették. Egyszerűen csak annyit kérdeztek tőlük, hogy keresztlényck-c? Igenlő válaszra azoknak, kik úgy látszott, hogy római polgárok, levágták a fejüket, a többieket pedig fenn-tartották a vadállatoknak; voltak olyanok is, kik kegyelmet kaptak.⁴⁸ Amiként várható volt, egyetlen hitvalló se ingott meg. A pogányok remélték, hogy

⁴⁶ Eusebius, V, III 1—3.

⁴⁷ Τῆς ἑω&άος πανηγυρεως 'εστι δε αντή πολυάνθρωπος τις ετήντων των έ&νών συνερχόμενων vis αντίν) ἀρχομένηδ συνεοτάνα!..

⁴⁷ §. Amit Hirschfeld úr ad (Allmer, *sive epigr.*, 88—89 1.j, az a zavarosságok szövevénye.

⁴⁸ Erre vall Eus., V, 4, 3, hol életben maradt hitvallókról van s.zó.

legalább azok, kik előzetesen megtagadták hitüket, megismétlik keresztyényellenes kijelentéseiket. Hogy a többiek lelkesedésének befolyása alól elvonják őket, különválasztva kerültek kihallgatásra és hittagadásuk következményeként a nyomban való szabadonbocsátatást csillogtatták meg előttük. A csatának ez volt mintegy a döntő pillanata, a tetőzése. A szabadon maradt és a jelenetnél otllevő híveknek dobogott a szíve az izgalomtól. A phrygiai Alexander, kit mint orvost mindenjában ismertek és akinek buzgalma nem ismert határt, amennyire csak lehetett, oly közel állt az ítélohelyhez és azokat, akiket kihallgattak, heves fejbólíntásokkal bíztatta a vallástételre. A pogányok önkívületben levőnek néztek; a keresztyények valami olyast láttak rángatódzásáiban, ami a vajúdásra emlékeztette őket, lévén, hogy az apostata visszatérését az Egyházba másodszori megszületésnek tartották.⁴⁹ Alexander és a kegyelem győzött. Eltekintve néhány boldogtalantól, kit a kínzások megrémítettek, az apostaták visszavonták kijelentéseiket és keresztyényeknek vallották magukat. A pogányok dühe határtalan volt. Kiabálva vádolták Alexandert, hogy ő az oka e bűnös visszavonásoknak. Elfogták, a legátus elé állították. »Ki vagy?« — kérdezte a legátus. »Keresztyénye — felelt Alexander. A felbőszült legátus arra ítélte, hogy vessék a vadállatok elé. A kivégzést másnapra állapították meg.

A hű csapat oly exaltatióban volt, hogy sokkal kevesebbet törödtek a borzalmas halállal, mely előttük állott, mint az apostaták dolgával. Az írtózat, melyet a vértanúk a visszaesőkkel szemben éreztek, rendkívüli volt. A kárhozat fiainak, nyomorultaknak nevezték őket, oly embereknek, kikben már nyoma se maradi a Iliinek, se a tiszteletnek menyegzői ruhájuk iránt, se pedig Isten félelmének. Viszont akik helyrehozták első botlásukat, újra egyesülhettek az Egyházzal és teljes megbocsátást nyertek.

⁴⁹ v. ö. az Egyházak levele, 46 és 49 §.

Augusztus 1-én, reggel, az amphitheatrumban⁵⁰ összegyűlt egész Gallia szemeláttára megkezdődött a borzalmas látványosság. A nép nagyon ragaszkodott Attalus kivégzéséhez, ki, Pothinus után, a lyoni kereszténység igazi fejének látszott. Nem tudni, hogy a legátus, ki római polgárvolta miatt először kiragadta a vadállatok elől, most miként szolgáltathatta ki; de a tény bizonyos; valószínű, hogy Attalus jogcímeit a római polgárságra nem találták kielégítőknek. Attalus és Alexander elsőnek léptek be a homokkal felhintett és gondosan elgereblyezett arénába. Hősök-ként szenvedték végig az összes kínzásokat, melyek eszközei ki voltak készítve. Alexander nem szolt egy szót, nem hallatott egyetlen kiáltást se; magába merülve Istennel társalkodott. Mikor Attalust ráültették az izzó vasszékre és mindenfelől pörköldő teste füstöl és rettenetes szagot árasztott,⁵¹ latinul így szolt a nép-

⁵⁰ Az Egyházak levele, 47 §. Egész a legutóbbi időig a régiségtudósok legtöbbje azt hitte, hogy Róma és Augusztus oltárának közelében, a régi füvészkeret helyén volt egy amphitheatum vagy naumachia. Spon, *Ant. de Lyon*, 50 I. (lenyom.); Artaud (Chenavard, 17 I.) és Martin Daussigny (*Congrès de la Soc. frang. d'arch.*, Caea, 1862) ásatásai; Aug. Bernard, *le Temple d'Aug.*, 30 és köv. 1. Vermorel úr mutatott régi katasztereket, melyek egy ovális területet tesznek e helyre. Ha e feltevés megfelelt volna az igazságnak, ez az amphithealrum nem lehetett volna más, mint a külön az augusztusi ünnep számára rendelt melléképítménye az oltárnak. Minthogy a vértanúk második sorozatának kivégzése része volt a λ augusztusi ünnepnek (Levél, 47 §), szinte szükségszerűen következne, hogy a kivégzések e második sorozatának visszataszító jelenetei azon a kis, mesterséges kagylókkal és kaktuszokkal díszített téren játszódtak le, mely a Croix-Rousse halom közepe táján a Commerce-utcát éri. Ez amphitheatrumnak ezidőszerint igen kétségesen áll az ügye. Vermoral, *Revue érit.*, 1879, július 12; Ravérat, *Fourvières*, 14 és köv. 1.; E. Pélagaud, id. cikk, 281 L; *Journal des Savants*, 1881, július. Be kell vájni Vermorel úr munkálatainak megjelenését. Alkalmasint Augustus oltára és a hozzáartozó terem az, hol a hatvan nép székei állottak, melyek, az új kutatások szerint, a régi füvészkeret alapzatára kerülnek, a Sathonay-térről a Commerce-utcába vezető szegélyre.

⁵¹ Akik e szörnyűségeket hihetetlennek tartják, szíveskedjenek elolvasni Quintilianus, *Deci.*, IX, 6.

hez: »Ti vagytok az emberevők. Mi nem teszünk semmi rosszat.« Kérdezték tőle: »Mi a neve Istennek?« Istennek, — felelt Attains, — nincs neve, mint valami embernek.» A két vérterű, miután teljes öntudat mellett végigment mindenazon, ami legborzalmasabban a római kegyetlenség ki tudott találni, megkapta a kegyelemdöfést.

Az ünnep több napon át tartott; a gladiátorok küzdelmét naponta keresztenyek kivégzése váltotta fel. Valószínű, hogy az áldozatokat kettesével bocsátották be és minden napra egy vagy több vérterű párnak esett a halála. Azokat, akik fiatalok voltak és akiket gyengéknek vélték, odaállították az arénába, hogy barátaik meggintonatása megrémítse őket. Blandinet egy Ponticus nevű tizenötéves fiúval együtt az utolsó napra tartogatták. Ök ketten ilyenformán tanúi voltak a többiek összes megpróbáltatásainak, de semmi se ingatta meg őket. Mindennap megpróbálkoztak velük; igyekeztek rábírni őket, hogy esküdjenek az istenekre; megvetően megtagadták. A roppantul felbőszült nép nem akart ismerni semmi-féle szemérmét, se részvétet. A szegény leánynak és fiatal barátjának végig kellett mennie az aréna kínzásainak egész gyalázatos ciklusán; minden egyes kínzás után felajánlották nekik, hogy esküdjenek. Blandine fenséges volt. Sohasem volt anya; e gyermek, kit mellette gyötörtek, a fia lett, kit a szenvédésekben szült meg. Csak vele törődött, mellette volt a fájdalom minden állomásán, hogy bátorítsa és kitartásra buzdítsa. A nézők látták e viselkedést és álmélkodtak rajta. Ponticus elszenvedte a kínzások teljes sorozatát és úgy halt meg.

Az egész szent csapatból már csak Blandine maradt. Diadalmaskodott és sugárzott az örömtől. Olybá tekintette magát, mint egy anya, kinek összes fiait győzteseknek nyilvánították és odasorakoztatja őket a Nagy Király elé, hogy elvegyék a koszorút. Ez az alázatos cselédleány inspirálója volt társai hősiességének; lángoló szava volt az erősítősről,

felajzotta a gyenge idegeket és a megingó szíveket. Ügy vetette magát a kínok keserű pályájára, melyet testvérei befutottak, mintha lakodalmi ünnepről lett volna szó. Mind e megpróbáltatások dicsőséges és közeli végének tudatában szökelt a gyönyörtől. Önmagától állt oda az aréna végére, hogy egyet se mulasszon el az ékesítésből, melyet a kínzások mindenike a húsába volt vésendő. A sort kegyetlen megkorbácsolás nyitotta meg, mely összemarcangolta vállait. Azután a vadállatok elé vetették, melyek beértek a harapdálással és vonszolással.⁵² Nem menekült meg a borzalmas tüzes széktől se. Végül hálóba dugták és odavetették egy vad bika elé. A bika szarvaira, kapta, többször feldobta a levegőbe és nagy zuhanással hullatta vissza.⁵³ Azonban a boldogságos leány már mit se érzett;⁵⁴ az üdvösségteljét élvezte, elmerülve benső beszélgetésébe Krisztussal. Ügy kellett vele végezni, mint a többi elítélttel tették. A tömeget végül is elfogta a csodálat. Eloszlóban csak a szegény rabszolganőről beszéltek. »Annyi bizonyos, — mondták a gallok, — hogy a mi országunkban még nem láttak nőt ennyit szenvedni!«

⁵² Gallia e vidékén nehéz lehetett oroszlánokat szerezni. Éppen ezért egyik vétutanúval se történt, hogy felfalták a vadállatok, ami is nem kevessé járult hozzá, hogy a keresztenyek megerősödjenek a testet szétromboló kínzások felől való eszméikben. Minucius Felix, 11. V. ö. a Polycarpos esetében történteket, *A kereszt. Egijház*, 460 1. és Szent Thekla legendáját.

⁵³ Martial., *Spect.*, XXII (v. ö. XIX): *Jactat ut impositas taurus in astra pilas.*

⁵⁴ Μηδὲ αἰσθησιν ἔτι τῶν συμβαίνοντων ἔχονσα. V, £. Szent Perpetua, *Passió*, 20 §.

XX. FEJEZET.

A lyoni Egyház újjáalakítása. — Irenaeus.

A fanaticusok dühe nem volt betelve. A vörternák tetemein keresett kielégítést. A börtönben megfulladt hitvallók holttesteit a kutyáknak vetették és őrséget állítottak, mely éjjel-nappal vigyázott, nehogy a hívek valamelyike temetést juttasson nekik. Ami az alaktalan maradványokat illeti, melyeket az arénából naponta kihurcoltak vagy összegereblyéztek a spoliariumba, összetört csontokat, a vadállatok fogától kitépett cafatokat, a tüztől megpörkölt vagy elszcenesdet végtagokat, levágott fejeket, megcsónkított törzsököt, azokat is temetés nélkül hagyták és mintegy a szeméten, kitéve a levegő rothasztó behatásának és katonai őrség alatt, mely hat napon át vigyázott reájuk. E nemtelen látványosság különféle megjegyzésekre indította a pogányokat. Egyesek azt vélték, hogy túlságos emberséggel jártak el és a vörternákat még kegyetlenebb kínzásoknak kellett volna alávetni; mások gúnyolódással, sőt néha szemernyi sajnálkozásnak a hozzávegyítésével beszéltek a dologról. »Hol van az Istenük? — mondta. — Mit használ nekik ez a kultusz, melyet többre tartottak az életnél?« A keresztényeket élénk fájdalommal töltötte el, hogy nem rejthették fölbe a szent testek maradványait. A pogányok szélső megkeményedésében bizonyítékát látták, hogy a gonoszság elérte tetőpontját és hogy Isten

hamarosan ítélni fog.¹ »Nos, — mondta egymásnak, — idáig még nem volt elég.« És apokalypsiseikne gondolva hozzátették: »Csak váljon a gonosz még rosszabbá, a jó még jobbá.«² Megpróbálták, hogy éjszaka idején elvigyék a testeket, megkíséreltek a pénz és a könyörgés hatását a katonáakra; hiába volt minden; a hatóság makacsul őrizte a nyomorúságos maradványokat. A hetedik napon végre rendelet jött, hogy a rothadó rakást el kell égetni és a hamvakat a közelben³ folyó Rhönc-ba kell vetni, hogy nyoma se maradjon a földön.

Ez eljárás mögött több hátsó gondolat lappantott. Azt képzelték, a holttestek teljes eltüntetésével elveszik a keresztenyektől a feltámadás reményét. A pogányok e reménységen látták az egész baj kútfejét: »A feltámadásban való bizakodás teszi, — mondta, — hogy behozták hozzánk e különös új kultuszt, ezért vetik meg a legszörnyűbb kín-szenvedéseket és készségesen, sőt örömmel memiek a halálba. Lássuk tehát, hogy feltámadnak-e és hogy istenük ki tudja-e ragadni őket kezeinkból.« A keresztenyek azzal a gondolattal nyugtatták meg magukat, hogy Isten nem lehet legyőzni és ő majd föllei szolgái maradványait.¹ Amint hogyan csakugyan később beszéltek is csodás jelenésekéről, melyek felfedték a vétanúk hamvait⁵ és az egész középkor meg volt győződve a birtokolásukról,⁶ mintha a római ható-

¹ Daniel, XII, 10; Apák., XXII, 11.

² Az Antikrisztus eljövetelére vonatkozó gondolatok feléledése mindig az üldözés valamely felélédesével volt kapcsolatban. Eus., *Hist. ecet.*, VI, 7. Az arsinoei Nepos millennaris-musa hasonlóképpen Valerianus üldözésének az ellenhatása gyanánt jelenik meg.

³ A Saône és a Rhône régebben Terreaux-nál folyt össze, úgyhogy innentől fogva a Saône elvesztette a nevét. A Fourvières tavánál folyó víznek Rhone volt a neve.

⁴ L. Szent Agoston, *De cura pro mortuis gerenda*, 8—10.

⁵ Toursi Gergely, *De gloria mart.*, 49; Adón, jún. 2. A Szent Euchernek tulajdonított homélia nem szól róla.

⁶ Egyesek szerint a Szent Apostolok vagy Szent Nizier, mások szerint (Tillemont, *Mém.*, III, 25—26; Spon, 1871.)

ság nem is semmisítette volna meg azokat. A nép kedvére valónak találta, hogy ez ártatlan áldozatokat a Makkabeusok nevével ruházza fel.⁷

Az áldozatok száma negyvennyolc volt.⁸ Akik az oly kegyetlenül megpróbált Egyházak tagjai közül életben maradtak, hamarosan összesorakozták. Vettius Epagathus ismét az lett, ami volt, jó szelleme, gyámja a lyoni Egyháznak. Mindazonáltal nem lett püspökévé! Már érezni lehet a különbségtételt a hivatásos egyházi ember és a mindig laikusnak maradó laikus között. Az Egyház irányításában Pothinus helyét Irenaeus, Pothinus tanítványa, ki, ha lehet így mondani, klerikális nevelésben részesült és akiben megvoltak a klerikális szokások, foglalta el.⁹ Talán ő szerkesztette meg a lyoni és viennai gyülekezetek nevében azt az ázsiai és phrygai Egyházakhoz írott csodálatraméltó levelet, mely legnagyobb részében fentmaradt és amely magában foglalja a vérstanuk küzdelmének egész előadását.¹⁰

Ainai templomában. A *martyres Athanacenses*, „ainai vérstanuk“ (Toursi Gergely, *I. c.*) név talán onnan ered, hogy Ainai volt az első kereszteny városrész. L. *A kereszt. Egyh.*, 475 1. Ainai akkor a jobb parton terült el és magában foglalta a Saint-Just dombot. L. *Journal des Sav.*, 1881 június, 436 1. Ez bizonyos nyomatéket ad a *Maccabaeus* névnek. L. a következő jegyzetet.

⁷ Saint-Just egykor székesegyház templomának ez a régi neve. L. *Colonia, Hist. litt. de Lyon*, I, 168 és köv. 1.

⁸ Toursi Gergely, *De gloria mart.*, 49; *Hist.*, I, 27 (v. ö. Adón martyrologiáját). E helyek, noha igen pontatlanok, visszhangjai lehetnek az Egyházak leveliének, mely ép állapotában a vérstanuk névsorával és csoportosításával végződött. L. Euseb., V, IV, 3.

¹⁰ Eus., V, V, 8; XXIII, 3; XXIV, 11.

¹¹ Szelleme ugyanaz, mint Irenaeusé (1. főként Eus., V, II, 6—7 és Eus., V, XXIV, 18), ellenkező a gnosticismussal, igen barátságos a montanismushoz. V. ö. az Antikrisztusra és a Sátánra vonatkozó eszméket, melyek a levelet betöltik és Irenaeus féktelen millennarismusát (Eus., III, XXXIX, 13). Figyelembe veendő továbbá a szerző gyengéd barátsága Vettius Epagathus iránt és Irenaeus említésének teljes hiányzása. V. ö. Oecumenius, *In I Petri*, III.

Egyike ez a legendkívülibb írásműveknek, amelyeket valamely irodalom felmutathat. Soha frappánsabb képet nem festettek a rajongásról és odaadásról, melyet az emberi természet elérhet. A vörterniság eszménye ez, párosítva a vörterni részéről a lehető legkevesebb kevélyseggel. Bizonyos, hogy a lyoni elbeszélő és hősei hiszékeny emberek; hisznak a világ feldulására elérkező Antikrisztusban;¹¹ mindenben a Fenevad,¹² a gonosz démon munkáját látják, kinek Isten (nem tudni miért) pillanatnyilag diadalmaskodást enged. Mi se furcsább, mint ez az Isten, ki virágfüzért köt magának szolgái szenvédéseiből és kedvet lel ily élvezeteinek csoportosításában, egyenesen kijelölvén egyeseket a vadállatoknak, másokat a lefejezésre, még másokat pedig a börtönben való megfulladásra.¹³ Azonban az exaltatio, a stylus mystikus hangja, a szelídseg és a viszonylagos józanság, mely az egész elbeszélést áthatja, új rhetorikát nyit meg és a II. század kereszteny irodalmának gyöngyévé teszi a levelet.

A körlevélhez a galliai atyafiak hozzácsatolták a montanismusra vonatkozó leveleket, melyeket a hitvallók a börtönben írtak. A montanista prófeciák kérdése oly jelentőségre emelkedett, hogy ők maguk is kötelezve éreztek magukat elmondani véleményüket e tárgyban. Alkalmasint ebben is Irenaeus volt a tolmácsuk. A roppant óvatosság, mellyel Írásában a montanismusról nyilatkozik, a béke szeretető, miről minden vitájában tanúságot tesz és ami miatt azt mondták, hogy senkire se illett találóbban az *Irenaeos* (békés)¹⁴ név, mint őrá, azt sejteti, hogy véleményét az összebekítés élénk vágya súgta.¹⁵ Szokott

¹¹ Eus., V, I, 5.

¹² v. ö. I, 57; II, 6.

¹³ Eus., V, I, 27, 36.

¹⁴ Eus., V, XXIV, 18.

¹⁵ Eusebius a galliai atyafiak e véleményét (*χριστινούς εν γαβήι και ούοοφοράρζ^*-nek mondja. Nein ítélt volna így, ha az írás Montanusról nézve teljesen kedvezően hangzott volna.

józanságukkal a lyoniak kétségtelenül a túlzások ellen nyilatkoztak, de egyszersmind türelmcsséget ajánlva, amit, szerencsétlenségre, nem tartottak eléggyé szem előtt ez izzó vitában.

Irenaeus, ki ettől fogva Lyonban maradt, de állandó összeköttetésben volt Rómával, mintaképét szolgáltatta a tökéletes papi embernek. A szekták iránt való ellenszenve (a vaskos millennarismust, melyet vallott és melyet az ázsiai *presbyteri-töl* vett át, nem tartotta szektárius tannak), a gnosticismus veszedelmességének világos átlátása terjedelmes vita-iratok megírására bírták, melyek ugyan kétségtelenül szűk elméről, de kiválóan ép erkölcsi öntudatról tanúskodnak. Lyon az ő érdeméből egy pillanatra központja lett a legjelentősebb kereszteny iratok szárnyrakelésének. Mint az Egyház összes nagy doktorai, Irenaeus is megtalálta a módját, hogy oly természetfeletti hiedelmeket, melyek ma az egészszéges gondolkodással összeférhetetlcneknck tünnek felelőtünk, a legritkább gyakorlati érzékkel párosítson. Philosophiai szellem tekintetében ugyancsak mögötte áll Justinusnak, de sokkal orthodoxabb nála és erősebb nyomot hagyott a kereszteny theologiában. Az cxaltált hitet meglepő mérséklettel párosítja; ritka egyszerűsége az egyházi igazgatás, a lélekkormányzás mély tudományával kapcsolódik, végül pedig az egyetemes Egyház felől való felfogása a legtisztább, amit addig formuláztak. Kisebb tehetség, mint Tertullianus; de mennyire felette áll viselkedés és szív tekintetében! A kereszteny polemisták között, kik az eretneksekkel szembeszálltak, egyedül ő tanúsít irgalmaságot az eretnekek iránt és egyedül ő óvatos az orthodoxia rágalmazó következtetéseivel szemben.¹⁶

Minthogy a felső Rhone és Ázsia Egyházai között az érintkezés egyre gyérebbé vált, lassankint a környező latin befolyás került felül. Irenaeus és az ázsiaiak, kik körülvették, a husvétöt már a nyugati

¹⁶ *Adv. haer.*, I, XXV, 5; III, XXV, Ü, 7.

szokás szerint ülték meg. A görög nyelv használata kiveszett; csakhamar a latin lett ez Egyházak nyelve, melyek a IV. században már nem különböznek lényegesen Gallia egyéb Egyházaitól. Mindazonáltal a görög eredet nyomai csak igen lassan mosódtak el; Lyonban, Viennében, Autunben több görög szokás egész a középkor teljéig megmaradt a liturgiában.¹⁷ Az egyetemes Egyház évkönyvei kitörölhetetlen emlékről beszélnek; a ködös Nyugatra sodródott e kisázsiai és phrygiai sziget páratlan fénnyel ragyogott fel.¹⁸ A mi fajtánk rendületlen jósága, párosulva a ragyogó hősiességgel és a keletiek dicsőségszeretetével fenséges epizódot produkált. Blandine a kereszten az amphitheatrum végén mintegy új Krisztusnak tünt fel. Ez új kálvária cölöpéhez kötözött szelíd és halovány rabszolgaleány megmutatta, hogy a cseléd, ha szent ügy szolgálatáról van szó, felér a szabad emberrel, sőt néha felül is műlja azt. Ne mondunk rosszat a selyemgyári munkásokról, se az emberi jogokról. Ez ügy vajmi régi ősökre tekinthet vissza. Miután a gnosticismus és a montanismus városa volt, Lyon majd a valdensiek, a *Pauperes de Lugduno* városa lesz, addig is, mígnem elkövetkezik, hogy az

¹⁷ L. Charvet, *Hist. de la sainte Englise de Vienne*, 133 1.; Lebrun des Marchtes, *Voyage liturgique en France*, 1718, 27 I.; Godeau, *Hist. eccl.* I., 290 1.; Tillemont, *Mém.*, II., 343 1.; Mabilloa, *De liturg. gallic.*, 280 1.; Le Blant, *Manuel d'épigr. chrét.* 93—94 1.; A kereszti Egyh., 470 I. Görög felirat a VI. századból Lyonban (Le Blant, *Inscr. chrét.*, 46 sz.); Vienne-ben, 441-ből (*ibid.*, 415 sz.); Autunben. Marseilletől és Arlestől eltekintve, görögnyelvű keresztnyelv feliratokból nem való azt következtetni, hogy azon a vidéken görögül beszéltek vagy akár csak kultiválták is a görög nyelvet. E feliratok általában keletiek-től, főként syriaikaktól származnak (Toursi Gerg., *Hist.*, VII., 31; VIII., 1; X 26), kiknek bevándorlása egész a VI. századig tar-tott és akik görög epitaphiumot szoktak csináltatni, szárma-zási helyük megjelölésével. Le Blant, *Inscr. chrét.*, II., 78 1. Arlesben és Marseilleben a görög nyelv egész a VI. századig élt.

¹⁸ Szent Epipod. és Alexander legendái (Tillemont, *Mém.*, III., 30 és köv. 1.; Ruinart, *Acta sinc.*, 73 és köv. 1.; *Acta SS.*, április 22), melyek mintegy folytatását teszik a negyvennyolc vértanú aktáinak, hiányával vannak a történeti értéknek.

a nagy csatatér legyen, melyen a modern öntudat ellentétes elvei legszenvedélyesebb csatájukat vívják meg. Tisztelet annak, aki valamely ügyért szenvéd! A haladás, reményiem, meg fogja hozni a napol, mikor azok a nagy építmények, melyeket a modern katholicismus meggondolatlanul Montmartre, Fourvières magaslataira emel, a legfensőbb Amnestia temp-lomaivá válnak és kápolnát foglalnak magukban minden ügynek, minden áldozatnak, az összes vét-tanúknak.

XXI. FEJEZET.

Celsus és Lucianos.

A konok konzervatív, ki a lyoni vértanúk megcsonkított tetemei mellett elhaladva azt mondta magában: »Nagyon is szelíden bántak el velük; a jövőben jóval szigorúbb büntetéseket kell kieszel ni nem volt korlátoltabb, mint amilyenek a mindenkor politikusok, kik a vallási vagy társadalmi mozgalmakat kivégzésekkel vélték megállíthatni. A vallási és politikai mozgalmakkal az idő és az értelem haladása küzd meg. Az 1848-iki szektárius socialismus húsz év alatt eltűnt, a nélkül, hogy külön büntető iörvényekre lett volna szükség. Ha Marcus-Aurelius oroszlánok és tüzes szék helyett az elemi iskolához és ézszerű állami oktatáshoz folyamodott volna, sokkal hathatóbban elejét vette volna a keresztény természetfelettiség csábításának. Szerencsétlenségre nem a kellő ponton foglaltak állást. Vallások ellen a vallási elv fentartásával, sőt túlhajtásával küzdeni — a legrosszabb számítás. Kimutatni minden Lcr-mészetfelettiség hiú voltát — ez a fanatizmus radikális gyógyítása. Már pedig jóformán senki se nézte a dolgot abból a szempontból. Celsus, a tanult, nagyon józaneszű római philosophus, ki több pontban megelőzte a modern kritika eredményeit, könyvet írt a kereszténység ellen, nem azért, hogy bebizonyítsa a

¹ Az Egyházak levele, Eus. V, I, GO. Ζητουντι-*s tlvk περισ-*
γοτιοccv ἐκδίχηοιν τιν λαβι-iv.

keresztényeknek, felfogásmódjuk Istennek a világ dolgaiba való beavatkozásáról ellenkezik azzal, amit a valóságról tudunk, hanem, hogy kimutassa, meny nyire rosszul teszik, hogy nem az érvényben levő vallást követik.

E Celsus barátja volt Lucianosnak² és úgy lát szik, alapjában osztotta a samosatai gúnyolódó skepticismusát. Lucianos az ő kérésére írta Abonotikai Alexanderről szóló elmés dolgozatát,³ mely oly jól kidomborítja a természetelektiben való hit egy ügy üségét. Celsust, fesztelek nyíltsággal szólva hozzá,⁴ Lucianos úgy tünteti fel, mint aki fentartástan bámulója annak a nagy felszabadító philosophiának, mely az embert megváltotta a babonaság rémképeitől, meg óvja a hiú hiedelmektől és minden tévedések től. A két barát, ugyanúgy, mint Lucretius, Epicurost szent nek, hősnek, az emberi nem jótevőjének, isteni láng elmének tartja, ki egyedül láta meg és merte kimon dani az igazságot.⁵ Másrészt Lucianos úgy beszél barátjáról, mint példaszerű emberről; magasztalja bölcsességét, igazságosságát, az igazság iránt való szeretetét, szelíd erkölceit, a vele való érintkezés varázsát. Írásai a század leghasznosabb, legszebb műveinek tünnek fel előtte, melyek mindenkinék, akiben van valami értelem, felnyithatják a szemét.⁶ Celsus tudniillik különleges feladatának azoknak a megtévesztéseknek a felderítését választotta, melyeknek a szegény emberiség alá van vetve.⁷ Erős ellen szenvvel viseltetett a szellemidézők és a hamis istenek Abonotikai Alexander-fajta prófétái iránt.⁸ Ami az

² Origenes Celsusának és Lucianos Celsusának azonossága nein biztos; de igen valószínű. A hozzávetőleges időpont megállapítására irányadó Origenes. *Contra Celsum*, előszó, 4; I. 8; IV, 54.

³ Lucian., *Alex.* (180 titánról való), 12, 61.

⁴ Lucian., *ibid.*, 61.

⁵ Lucian., *Alexander*, 25, 45, 47, 61. V. ö. Vem *hist.*, II. 18; *leoromenipp.*, 35.

⁶ Lucian., *Alex.*, 21.

⁷ Orig. , *Contra Cels.*, VII, 3, 9.

⁸ *Ibidem*, VII. 36.

általános elveket illeti, úgy látszik, kevésbé volt szilárd meggyőződésű, mint Lucianos írt a mágia ellen,⁹ de inkább, hogy leleplezze a varázslók szélhámosságát, semmint hogy mesterkedésük feltétlen hiúságát mutassa ki.¹⁰ A természetfelettit illető kritikája ugyanaz, mint az epicureistáké;¹¹ de nem vonja le a végkövetkeztetést. Egysorba teszi az astrologiát, a zenét, a természetrajzot, a mágiát, a jóslást.¹² A bűvészmutatványok legnagyobb részét csalásnak mondja; de ebynéhányat elfogad közülök. Nem hisz a pogányság legendáiban; de nagyszerűknek, csodásaknak, az embereknek hasznosaknak tartja azokat.¹³ A próféták általában szélhámosaknak túnnek fel előtte; de azért a jövendőmondást nem tartja tisztára ábrándnak. Eclectikus, deista, vagy, ha úgy tetszik, platonista. Vallása sokban ugyanolyan, mint Marcus-Aureliusé, Tyrusi Maximusé és mint amilyen lesz majd később Julianus császáré.¹⁴

Isten, aki az egyetemes rend, hatalmát külön, démon- vagy miniszterfele¹⁵ istenekre bízza, akik a polytheismus kultuszának tárgyai. E kultusz jogos vagy legalább is igen elfogadható, ha nem viszik túlságba. Szoros kötelességgé válik, ha nemzeti vallás, mert mindenkinél kötelessége abban a formában imádni az istenit, amelyben ősei azt rászármaztatták. Az igazi kultusz abban áll, hogy az ember mindig Istenhez, az összes emberek közös atyjához emelje gondolatát.¹⁶ A belső áhitat a lényeges; az áldozás csak jele annak.¹⁷ Ami a démonoknak való

⁹ *Ibidem*, I, 68; v. ö. VIII, 60, stb.; Lucian., *Alexander*, 21.

¹⁰ Orig. , *Contra Cels.*, I, 6, 68; IV, 86, 88; VI, 39, 40, 41.

¹¹ V. ö. Orig. , *ibid.*, I, 8, 10, 21; II, 60; III, 34, 48, 75; IV, .54, 75; V, 3.

¹² Orig. , *ibid.*, IV, 8, 6; VI, 22, 33—41; VII, 3.

¹³ *Ibid*, I, 67.

¹⁴ L. például Őrig, IV, 62, 65.

¹⁵ Őrig, VIII, 28, 54, 55.

¹⁶ Őrig, VIII, 63, 66.

¹⁷ *Ibid.*, 24.

kódolást illeti, ezek nem sok jelentőségű kötelezettségek, melyeknek az ember eleget tesz egy kézmozdulattal és amelyeket nem érdemes komolyba venni. A démonoknak mire sincs szükségük és nem való túlságos sok figyelmet fordítani a mágiára és a mágikus műveletekre; de hálatlannak se szabad lenni és különben is, minden jámborság üdvös. Szolgálni az alsóbb isteneket, ez annyi, mint kedvében járni a nagy Istennek, kitől függenek. A keresztenyek vajmi túlzott tiszteletet tanúsítanak Isten egy fia iránt, ki nemrégiben jelent meg a világon! Mint Tyrusi Maximus, Celsus is olyan vallásphilosophiát követ, mely az összes kultuszok elfogadását megengedi neki. A keresztenységet is ugyanúgy elfogadná, mint a többi hiedelmet, ha a keresztenység csak korlátozott igényeket támasztana az igazságra.

A Gondviselés, a jóslás, a templomi csodák, az oraculumok, a lélek halhatatlansága, a túlvilág! jutalmak és büntetések Celsus szemében szerves tartozékaí az állam tanának.¹⁸ Jusson eszünkbe, hogy a mágia lehetősége abban az időben majdnem dogma volt. Aki lázadni merészelt, epicureus, atheistá, istentelen volt és szinte életével játszott.¹⁹ Az epicureisták kivételével az összes szekták tanították a mágia realitását.²⁰ Celsus komolyan hisz benne. Értelme megmutatja neki az általában elfogadott természetfeletti hiedelmek hamis voltát; de tudományos kiképeztetésének elégtelensége és politikai előítéletei nem engedték, hogy következetes legyen; legalább elvben fentart hiedelmeket, melyek éppoly kevssé ézszerűek, mint azok, melyekkel szembeszáll. A gyenge tudás, mellyel abban

¹⁸ Orig. , VII, 62, 68—70; VIII, 2, 11, 12, 13, 14, 15, 24, 28, 33, 35, 45, 48, 53, 55, 58, 60, 62, 63. V. ö. Minuoius Felix, *Octavius*, VII f.

¹⁹ Lucian., *Alexander*, 25; *Philopseudes*, 10; Apul. , *Apologetia*, az egész.

²⁰ Lucian., *Philopseudes*, 6, 7 és köv.; *Vitarum auctio*, 2. Később a keresztenység üldözte a mágiát, de nem mint hiúságos dolgot, hanem mint az ember tilos közlekedését a démonokkal. V. ö. Paul., *Sent.*, V, XXIII, 9, 11, 12.

a korban a természet törvényei felől voltak, lehetőséggessé tett minden hiszékenységet. Tacitus bizonyára felvilágosult elme és még se meri elvetni a leggyermekesebb csodákat se.²¹ A templomi jelenések, az isteni álmok közismert dolgoknak számítottak. Aelianus csakhamar meg fogja írni könyveit, melyekben állítólagos tények alapján bizonyítani igyekszik, hogy akik tagadják az istenek csodás megnyilatkozásait, «oktalanabbak a gyermekeknél» és akik hisznek az istenekben, jól járnak, míg a hitetlenek, az istenkáromlók a legszörnyűbb kalandokba keverednek.²²

Ami Celsust kiváltképpen jellemzi, az az, hogy alattvalója a császárnak, hazafi. Rómainak vagy itáliainak vélik; annyi bizonyos, hogy Lucianos, minden lojalitás mellett is, nem viseltek ily határozott rokonszenvvel a birodalom iránt. Celsus alapvető okoskodása a következő: A római vallás együttjáró jelensége volt a római nagyságnak, következésképpen igaz. Mint a gnostikusok, Celsus is azt hiszi, hogy minden nemzetnek megvannak az istenei, kik pártfogolják, amíg úgy imádják őket, ahogy ők akarják. Isteneitől elpártolni egy nemzetnek egyértelmű az öngyilkossággal. Celsus eképpen mindenben a fordítottja Tatianusnak, ki megrögzött ellensége a hellenismusnak és a római társadalomnak. Tatianus a hellenikus civilizációt egész teljességében felaldozza a judaismusnak és a kereszténységnek. Celsus minden, ami jó a zsidóknál és a keresztényeknél található, a hellénektől vett kölcsönre vezeti vissza. Előtte Plato és Epictetes a bölcsesség két sarkpontja. Ha talán nem is ismerte Marcus-Aureliust, bizonyosan szerette és csodálta. Ily szempontokkal a kereszténységet csak rossznak láthatta; de nem áll meg a rágalmaknál; elismeri, hogy a szektariusok erkölcei szelídek és

²¹ Tacitus, *Fis.*, II, 50. V. ö. az előjelek említését Suetoniusról, Dió Cassiusról, Herodianusról és *Hist. Augusta* életrajzíróinál.

²² Töredékek a Gondviselésről és a Jelenésekről, Harcher kiad., 10, 43, 53, 62, 89, 98, 101.

jól szabályozottak;²³ a szekta hiszékenységének indokait akarja megvilágítani. Celsus e tekintetben valóságos nyomozást rendezett; olvasta a zsidók és keresztények könyveit; beszélgettek velük.²⁴ E vizsgálódásokból egy *Igaz beszéd*²⁵ című könyv született, mely, természetesen, nem maradt ránk,²⁶ de amelyet az idézetekből, melyeket Origenes szolgáltat, össze lehet állítani.²⁷ Kétségtelen, hogy Celsus minden más pogány írónál jobban ismerte a keresztenységet és a könyveket, melyek annak alapjául szolgáltak.²⁸ Origenes nagy keresztény tanultsága mellett is csodálkozik, hogy annyi sok dologról tőle értesül.²⁹ Tudás tekintetében Celsus keresztény doktor. Paleszinai, phoeniciai, egyiptomi³⁰ utazásai beavatták elméjét a vallástörténelem anyagába. Figyelemmel olvasta a Biblia görög fordításait, a Genesist, az Exodust, a Próbát, beleértve Jónást, Dánielt, Enochot, a zsoltárokat. Ismeri a sibyllai írásokat és jól látja azok cselekedésait;³¹ az allegorikus exegesis kísérleteinek hiúsága nem marad előtte észrevéltlen.³² Az Új-Szövetség iratai közül ismeri a négy canonikus Evangéliumot és ismer több mást, talán Pilátus Aktáit is.³³ Amellett, hogy Máténak adja az elsőséget, jól számot ad magának a különböző simításokról, melyeket az evangéliumi szövegeken, főként az apologia szempontjából,

²³ Orig. , *Contra Cels.*, I, 27.

²⁴ *Ibid.*, I, 12.

²⁵ Celsus e tárgyban, úgy látszik, még hat másik könyvet is írt, mely elveszett. Orig. , *Contra Cels.*, IV, 36.

²⁶ II Theodorius törvénye (Kr. u. 449) elegendő lett volna a megsemmisítésére. (Cod. hist., I, I, 3, 1 §)

²⁷ L. Th. Keim, *Celsus' Wahres Wort*. Zürich, 1873; Aubé, *La Polémique païenne*, Paris, 1877, 158 és köv. 1.

²⁸ Aubé úr jól rekonstruálta Celsus könyvtárát, *op. cit.*, o 1 K pc köv 1

²⁹ Orig. , V. 62; VI, 24, 27, 30, 38.

³⁰ *Ibid.*, VII, 8—9. Igen jól ismeri Egyiptomot.

³¹ *Ibid.*, V, 61; VII, 53, 56.

³² *Ibid.*, IV, 42, 51. , ,

³³ Actö PH., A, 2: Cz πορνεης γεγέννητα και γόης έοτιν.

végeztek.³⁴ Kétséges, hogy Szent Pál iratai voltak-e a kezében; miként Szent Justinus, ő se említi soha; mindenkorral emlékeztet egyik-másik maximájára és van tudomása a tanairól.³⁵ Az egyházi irodalom tekintetében olvasta Jason és Papiscus dialógusát, a gnostikusok és marcionisták számos iratát, nevezetesen az *Égi dialogis-i*, mely iratról másutt nincs említés.³⁶ Nem látszik, hogy Szent Justinus iratait forgatta, noha a kereszteny theologiáról, a christologiáról, a canonról való fogalma pontosan egyezik Justinus theologiával, christologiájával, canonjával.³⁷ Jézus zsidó legendája ismeretes előtte. Jézus anyja házasságötörést követett el egy Panheros nevű katonával; férje, aki ács volt, elkergette.³⁸ Jézus az Egyiptomban elsajátított titkos tudományok segedelmével hajtotta végre csodatetteit.³⁹

Főként az exegesisben lep meg bennünket Celsus éleslátásával. Voltaire sem diadalmaskodott jobban a bibliai történeten, a természeti értelemben vett Genesis lehetetlenségein, a teremtés, az özönvíz, a bárka elbeszélésének naiv gyermeksgégein. A zsidó történelem véres, kemény, egoista jellege, az isteni választás bizarrsága, hogy egy ilyen népet tett meg Isten népévé,⁴⁰ éles megvilágításra jut. A maró gúnyolódás, mellyel a zsidók az egyéb szektákat illetik, mint igaz-

³⁴ Orig., II, 27.

³⁵ Ibid., N, 64 (v. ö. Gal., VI, 14); I, 9; VI, 12 (v. ö. I Cor., III, 19); IV, 34 (v. ö. I Cor., XV, 26); VIII, 24 (v. ö. I Cor., X, 19); VIII, 28 (v. ö. I Cor., X, 20); I, 66; VIII, 41 (v. ö. om., VIII, 32). Orienes felteszi, hogy Celsus olvasta Szent Pál iratait. V, 17, 64; VI, 19, 21.

³⁶ Orig., VIII, 15.

³⁷ E. Pélagaud, *Étude sur Celse*, Lyon, 1878, 413—420 1.

³⁸ Orig., I, 28, 32, 39. V. ö. Az *Evangéliumok*, 189—190 1. (hozzáérendő: E. Vartabed, 191, 195 1., Langlois); Jer. Talm., *Aboda zara*, II, 2. L. G. Roesch, *Theol. Stud. und Krit.*, 1873, 77 és köv. 1.

³⁹ Justin., *Dial.*, 69; *Apol.* I., 30; Arnob., I, 43; Celsus id. Orig., I, 6, 28, 32, 38; Bab. Talm., *Sanhedrin*, 107 b; *Schabbath*, 104 b.

⁴⁰ Orig., I, 16—20, 24; IV, 31, 33; VII, 18.

ságtalanság és elbizakodottság kapja meg az ítéletet.⁴¹ A judeo-keresztény történelem messianista rendszere, mely azon alapul, hogy az emberek, főként pedig a zsidók, túlzott jelentőséget tulajdonítanak maguknak a mindenben, mesteri cáfolatban részesül.⁴² Isten miért szállana le a földre? Hogy megtudja, mi történik az emberek között? De hát nem tud-e minden? Oly korlátozott a hatalma, hogy mit se javíthat, csak ha maga jön le a világba vagy leküld valakit? Vagy meg akarta ismertetni magát? Ez annyi, mint merőben emberi hiúságot tulajdonítani neki. És aztán miért oly későn? Miért inkább ekkor, mint máskor? Miért inkább ebben az országban, mint másban? Ugyanily gyözedelmes cáfolat éri a végső lángbaborulás apokalyptikus elméleteit.⁴³ Bizarr gondolat halhatatlanságot követelni a ganajnak, a rothadásnak!⁴⁴ E vallási materialismussal Celsus diadalmasan állítja szembe a maga tiszta idealismusát, absolut Istenét, ki nem nyilvánítja ki magát a véges dolgok keretei között.⁴⁵

Zsidók és keresztyének úgy tűnnek fel előttem, akár egy csapat denevér vagy hangyaboly vagy valamely mocsár mellett tanyázó békasereg vagy a pocsolya sarkában összeverődött férgek gyülekezete... ahogy azt mondogatják egymásnak: »Isten nekünk nivalkoztat ki és jelent meg előre minden dolgot; mit se törödik a világ többi részével; az eget és a földet hagyja szabadjára forogni, hogy csak velünk foglalkozzon. Mi vagyunk az egyedüliek, kikhez hírnököket bocsát, az egyedüliek, kikkel barátkozni kíván, mert önmagához hasonlóknak teremtett bennünket. minden alá van rendelve nekünk, a föld, a víz, a levegő és a csillagok; minden mi értünk és a mi

⁴¹ *Ibid.*, III, 19, 22, 43; V, 41.

⁴² *Ibid.*, III, 1, 5, 7; IV, 2, 3, 5, 6, 7, 10, 11.

⁴³ *Ibid.*, IV, 11; V, 14.

⁴⁴ *Ibid.*, V, 14; VII, 32; VIII, 53.

⁴⁸ Orig. , VII, 36.

szolgálatunkra van és mert megesett, hogy néhányan vétkeztek közülünk, Isten maga fog eljönni vagy elküldi a tulajdon fiát, hogy megégesse a gonoszokat, mi pedig élvezzük vele együtt az örök életet.⁴⁶

Jézus életének megvitatásában teljesen Reimarus vagy Strauss módszerét követi. Az evangéliumi elbeszélésnek, ha azt történelem gyanánt tekintik, soha sem mutatták ki jobban a lehetetlenségeit.⁴⁷ Istennek Jézusban való megjelenését philosophusunk méltatlannak és feleslegesnek tartja. Az evangéliumi csodák gyatrák; a vándor varázslók szintén művelnek ilyeneket, anélkül, hogy ezért Isten fiainak néznék őket. Jézus élete egy nyomorúságos, az Istennek gyűlöletes szellemidéző élete.⁴⁸ Ingerlékeny természetű; metsző beszédmódja olyan emberre mutat, ki nem ért a meggyőzéshez; nem illik istenhez, sőt még értelmes emberhez se.⁴⁹ Jézusnak szépnek, erősnek, méltóságosnak, ékesszólónak kellett volna lennie.⁵⁰ Már pedig tanítványai beismерik, hogy kicsi volt, rút és hiányával az előkelőségnek. Ha Isten meg akarta menteni az emberi nemet, miért küldte el a fiát a világnak csak egy zugába? Szellemét több testbe kellett volna beköltöztenie és ez égi küldötteket több felé kellett volna elosztania, mert hiszen tudta, hogy a zsidók számára kiszemelt hírnökök meg fogják ölni. Azután miért két ellentétes kinyilatkoztatás, Mózes és Jézus kinyilatkoztatása? Jézus, mondják, feltámadt? Ugyanezt regélik egy csomó más emberről is, Zamolxisról, Pythagorasról, Rhampsinitról.⁵¹

Legelőbb is talán azt kellene megvizsgálni,

⁴⁸ Celsus id. Orig. , IV, 23.

⁴⁷ Őrig , I, 54, 67, 69, 76, 71; III, 41, 42; VI, 73, 75, 78, 81; VII, 2, 3, 14, 18.

⁴⁸ Orig. , I, 48, 71. V. ö. II, 49.

⁴⁹ *Ibid.*, II, 76.

⁵⁰ A testet öltött istenek, a pogány felfogás szerint, mindenig szépek voltak. Abonoticai Alexander sikérének az vetette meg az alapját, hogy igen szép férfi volt.

⁵¹ Orig. , II, 54, 55. V. ö. III, 26, 31,32,33,34,36,41,42,43.

volt-e rá eset, hogy valaki, aki igazán meghalt, ugyanazzal a testtel támadt fel? Miért nevezitek mások eseteit valószínűtlen meséknek, mintha a ti tragédiátok végződése jobban festene és hihe-tőbb volna, a felkiáltással, melyet Jézus kiszen-vedésekor a keresztről hallatott, a földrengéssel és a sötétséggel? Amíg élt, mit sem segíthetett magán: mikor már halott volt, mondjátok, fel-támadt és mutatta kínszenvedésének nyomait, kezén a sebeket. De ki láttá ezeket? Egy, mint magatok is bevalljátok,⁵² beteg elméjű nő vagy valami hasonló megszállott, akár mert az állí-tólagos tanú álmodta, amit ni 'g ava t elméje sugalmazott neki, vagy pedig mert túlfeszített képzelnie testet adott vágyainak, a ni vaj mi gya-kori eset, vagy még inkább mert csodás törté-nettel akarta felkelteni az emberek figyelmét és e csalással anyagot kívánt szolgáltatni a szélhá-mosoknak... Sírjánál ott á lött, egyesek azt mondják, hogy cvg, má ok hogy két angval, hogy tudtul adja a nőknek a feltámadást; mert Isten fiának, úgy látszik, nem volt elég ereje, hogy egymaga nyissa fel sarját: szüksége volt valakire, aki elmozdítsa a követ... Ha Jéms igazán ki akarta volna ragvogtatni isteni képességét, e'km-ségei előtt ke'llett volna megmutatkoznia, a bíró előtt, aki elítélte, a nép előtt. Mert miután meghalt és, mint ti állítjátok, Isten volt, többé már senkitől se kellett tartania és nyilvánvalóan nem azért küldetett, hogy elrejtőzzön. Sőt, hogy teljes világosságban mutassa isteni voltát: a keresztről kellett volna hirtelen eltünnie... Amíg élt, foly-ton járt-kelt; miután meghalt, csak titokban mu-togatja magát egy nőcskénék és a cimboráknak. Kivégezettsének számtalan tanúja volt; feltáma-dásának csak egy. Éppen ellenkezőleg kellett volna történnie.⁵³

⁵² náootarang. V. ö. Márk, XVI, 9.

⁵³ Orig. , II, 54, 55, 63, 67, 68, 70, 72, 73, 74, 75; V, 54.

Ha már annyira vágyatok, hogy új dolgokkal álljatok elő, mennyire helyesebb lett volna azok közül választani valakit az istenné avatásra, kik férfiasán haltak meg és méltók az isteni mythosra! Ha Herakles, Asklepios vagy valamelyik másik régi hős, kit már kultusszal tiszteltek meg, nem volt ínyetekre, vehettétek volna Orpheust, ki, amiként senki se vonja kétségbe, isteni sugallattól megszállt férfi volt és erőszakos halállal pusztult el. De talán azt mondjátok, hogy már késő volt őt választani. Jó; de ott van Anaxarchos, ki, mikor egy mozsárba dobták és kegyetlenül zúzták benne, gúnyolódott hóhérjával. »Zúzd csak, zúzd csak, — mondta. — Anaxarchos hüvelyét; mert őt magát nem bánthatod!» Isteni lélekkel teljes mondás. De hát, fogják mondani, itt is megelőztek benneteket... Nos hát, miért nem választjátok akkor Epiktetest? Amikor gazdája csavarta a lábat, ő nyugodtan és mosolyogva azt mondta: «Vigyázz, eltörök!» És amikor a csont csakugyan eltörött: «Mondtam, hogy eltörök!» Vájjon a ti istenek mondott-e illet, miko kínozták? És a Sibylla, kinek többen közületek elismerik a tekintélyét, miért nem ő az, akit választottatok? minden okotok meg lett volna, hogy Isten leányának nevezzétek. De megelégedtetek vele, hogy csaló módon mindenféle istenkáromlá-sokat csempésszeteik könyveibe és olyan embert akartok előttünk istennek feltüntetni, ki gyalázatos élet után nyomorultul halt meg. Lássátok, még jobb lett volna, ha Jónást válasszátok, ki ép bőrrel került elő egy nagy halból, Dánielt, ki megmenekült a vadállatoktól, vagy valaki mást, kiről még furcsább dolgokat meséltek.⁵⁴

Az Egyhásról, ahogy az abban az időben volt, Celsus különös rosszindulattal ítélt. Néhány tiszteges és szelíd⁵⁵ embertől eltekintve, az Egyház úgy Eusebius id. Orig., VII, 53.

⁵⁸ *Ibid.*, I, 77.

tűnik fel előtte, mint egymást szidalmazó szektáriusok gyülevész hada. Újfajta emberek támadtak, kiknek nincs se múltjuk, se hazájuk, se semmiféle hagyományuk, összeesküdtek a polgári és vallási intézmények ellen, az igazságszolgáltatás üldözi őket, a gyalázat bályege van rajtuk és azzal büszkélkednek, hogy mindenki irtózik tőlük.⁵⁶ összejöveteleik titkosak és meg nem engedettek; esküvel kötelezik magukat a törvények megsértésére és hogy minden elszennednek egy barbár tanért,⁵⁷ mely minden esetre rászorulna, hogy a görög ész tökéletesítse és tisztítsa.⁵⁸ Titkos és veszedelmes tan! A bátorság, melyet védelmezésben tanúsítanak, dicséretes; helyes, hogy az ember inkább meghal, semmint hogy mentagadja vagy színlelje, hogy mentagadja a hitet, melyhez csatlakozott.⁵⁹ Azonban itt is szükséges, hogy a hit az értelembre támaszkodjon, és ne egyedül azon az eltökélésen alapuljon, hogy semmit se akar megvizsgálni.⁶⁰ Egyébiránt a vér-tanúságot nem a keresztények találták fel; minden hit mutat fel példákat a lángoló meggyőződésre.⁶¹ A keresztények gúnyolják a lehetetlen isteneket, kik nem tudják megbosszulni a rajtuk esett bántalmakat. De vájjon a keresztények legfőbb istene megbosszulta-e fiának keresztfeszítését?⁶² Vakmerőségük, mellyel eldöntenek kérdéseket, amelyeknél a legbölcsébbek is haboznak, oly emberekre vall, kiknek célja csak az egyszerű emberek elbódítása.⁶³ Mindent, ami jó van a tanaikban, Plato és a philosophusok már jobban megmondták előttük.⁶⁴ Az írás csak durva stylusu for-

⁵⁶ *Ibid.*, I, 1.

⁵⁷ *Ibid.*, I, 3; III, 14.

⁵⁸ *Ibid.*, I, 2.

⁵⁹ Celsus, id. Oríg., I, 8.

⁶⁰ *Ibid.*, I, 9, 12.

⁶¹ *Ibid.*, VIII, 48.

⁶² *Ibid.*, VIII, 38, 41.

⁶³ *Ibid.*, VI, 6, 8, 10, 11, 12.

⁶⁴ *Ibid.*, V, 65; VI, 7; VII, 41, 42, 58 stb.

dítása annak, amit a philosophusok, különösen pedig Plato, kitűnő stylusban mondta el.⁶³

Celsusnak felötlik a keresztenység sokféle megoszlása, az anathemák tömege, melyekkel a különböző Egyházak kölcsönösen elhalmozzák egymást.⁶⁴ Rómában, hol a legvalószínűbb vélemény szerint a könyv készült, az összes szekták élték a világukat. Celsus ismerte a marcionistákat,⁶⁷ a gnostikusokat.⁶⁸ Mindazonáltal jól látta, hogy a szekták e labyrinthusának közepette ott volt az orthodox Egyház, »a nagy Egyház«,⁶⁹ melynek csak kereszteny volt a neve. A montanista különködések, a sibyllikus szélhámos-ságok⁷⁰ természetesen csak megvetést ébresztenek benne. Bizonyos, ha jobban ismerte volna az ázsiai művelt episcopatust, az olyan embereket, mint például Meliton, kik a birodalom és a keresztenység concordatumáról álmودoztak, ítélete kevésbé lett volna szigorú. Ami sérti, az a keresztenyek nagy társadalmi alantassága és a körnek, melyben propagandájukat folytatták, kevéssé intelligens volta. Akiket meg akarnak nyerni, csupa együgyük. rabszolgák, nők, gyermekek.⁷¹ Miként a szélhámosok, ők is kerülik a jórávaló embereket, kik nem engedik megtéveszteni magukat és e helyett a tudatlansokat és ostobákat, a csalók szokásos áldozatait fogják meg hálóiban.⁷²

Mi rossz van abban, ha az ember jómódoru, szereti a szép tudományokat, okos és okosnak tartják? Akadály az Isten megismerésében? Nem inkább segítség-e az igazság elérésére? Mit csi-

⁶⁵ *Ibid.*, VI, 1.

⁶⁶ *Ibid.*, III, 9, 10, 12, 14; V, 62, 63, 64, 65.

⁶⁷ *Ibid.*, V, 62; VI, 29, 74; VII. 2.

⁶⁸ *Ibid.*, V, 61, 62, 63; VI, 25, 28, 31, 33, 34, 38, 39, 40, 52; VII, 9, 41.

⁶⁹ *Ibid.*, V, 59.

⁷⁰ *Ibid.*, V, 62; VII, 9; VIII, 45.

⁷¹ *Ibid.*, III, 44; VII, 42.

⁷² Celsus, id. Orig., I, 27; VI, 14.

nálnak a vásári bűvészek? Vájjon az értelmes emberekhez fordulnak-e badarságaikkal? Nem. De ha valahol megpillantanak egy csoport gyermeket, teherhordót vagy műveletlen embert, ott előállanak mesterkedésekkel és csodáitlják magukat. Ugyanígy van a családok otthonaiban is. Íme egy csomó gyapjukártoló, varga, kelmefestő, teljesen tudatlan és minden nevelés hiján levő ember. Családfők, tapasztalt és ítélni tudó emberek előtt nem merik kinyitni aszójukat; de ha külön érik a ház gyermekait vagy a nőket, kiknek nincs több eszük, mint nekik, csak úgy dől belőlük a szó. Egyedül csak nekik kell hinni; az apa, a tanítók bolondok, kik nem ismerik az igazi jót és képtelenek annak tanítására. Egyedül csak e fecsegők tudják, miként kell elni; a gyermekeknek akkor lesz jó dolguk, ha öket követik és általuk az egész családra felvirrad majd a boldogság. Ha miközben így szónokolnak, belép valamely komoly ember, valamelyik tanító vagy anya, az apa, a félénkebbek elhallgatnak; az arcátlanok azonban nem hagyják abba a gyermeket izgatását, hogy rázzák le magukról az igát és odasúgnak nekik, hogy apjuk vagy tanítójuk jelenlétében semmit se mondhatnak nekik, nehogy kitegyék magukat e romlott emberek gorombáságának, mellyel megfenyítenék őket. Akik kívánkoznak az igazságra, hagyják ott apjukat és tanítóikat és jöjjene a nőkkel meg a csevettel a gynaeceumba vagy a varga műhelyébe vagy a kelmefestő boltjába, hogy ott megismerjék az absolut mibenlétét. Íme, hogy szereznek híveket..⁷³ Aki bűnös, aki hiján van az értelemnek, aki gyöngelmezű, szóval mindenki, aki a nyomorultak közé tartozik, csak jöjjön, Isten országa neki van teremtve.⁷⁴

⁷³ Orig., III, 49, 50, 55.

⁷⁴ Ibid., III, 51.

Képzelhető, hogy a családi tekintélynek a nevelés tekintetében való ily felforgatása mennyire ellen-szenves lehetett egy embernek, ki talán maga is nevelő volt. A merőben kereszteny gondolat, hogy Isten a bűnösök megmentése végett küldetett, fel-háborítja Celsust. Ő csak az igazságot akarja. A tékozló fiú kiváltságát nem tudja megérteni.

Mi rossz van abban, ha az ember mentes a vétektől? Az igaztalan, mondják, hajoljon meg nyomorult voltának érzetében és utat talál Istenhez. De ha az igaz, bízva erényében, felemeli szemét Istenhez, neki elutasítás lesz a része? A lelkiismeretes bírák nem engedik, hogy a vádlottak áradozzanak a jajveszékelésben, mert attól tartanak, hogy megtántorodván, az igazságot feláldozzák a sajnálatnak. Isten azonban ítéleteiben hozzáférhető lenne a hízelgésnek? Miért ez a pártfogás a bűnösök iránt?... Vájjon nem abból a vágyból fakad-e minden, hogy minél többeket lehessen megnyerni? Vagy azt mondják, hogy ez elnézéssel jobbá akarják tenni a gono-szokat? Mily képzelődés! Az emberek természetét nem lehet megváltoztatni; a rosszakat nem lehet jobbá tenni, se erőszakkal, se szépszerével. Vájjon Isten nem lenne-e igazságtalan, ha elnéző lenne a gonoszok iránt, kik értik a módját, hogy megindítás és cserben hagyná a jókat, kiknek nincs meg e tehetségük?⁷⁵

Celsus nem akar pályadíjat az ál-alázatosságnak, a tolakodásnak, az alantas imádkozásnak. Az ő Istene a büszke és egyenes lelkek, nem pedig a megbocsátás istene, nem a bánatosak vigasztalója, a nyomorultak patronusa. Celsus nyilvánvalóan mind a politika mind pedig a maga tanítói foglalkozása szempontjából nagy veszedelmet lát annak a hirdetésében, hogy

⁷⁵ Orig. , III, 62, 63, 65, 70, 71.

Isten kegyének megnyerése végett jó, ha az ember vétkezett és hogy az alázatosak, a szegények, a műveletlen elmék e tekintetben különös előnyöket élveznek.

Hallgassátok meg tanáraikat: »A bölcsék, mondják, visszautasítják tanításunkat, mert bölcsességük megtéveszti és hátráltaja őket.« Aminthogy mely értelmes ember fogadhatna is el ily nevetséges tant? Hogy megvesse az ember, csak reá kell nézni a tömegre, mely csatlakozik hozzá. Mestereik nem keresnek és nem találnak más tanítványokat, mint tanúlatlan és durva elméjű embereket. E mesterek meglehetősen hasonlók a kuruzslókhöz, kik gyógyítást ígérnek a betegnek, azzal a kikötéssel, hogy nem fordul tudós orvosokhoz, mert félnek, hogy ezek leleplezik tudatlanságukat. Azon iparkodnak, hogy gyanússá tegyék a tudományt: »Bízzátok csak reám, — mondják; én megmentelek benneteket, egyedül csak én; a rendes orvosok megölök azokat, akiknek meggy ógyításával kérkednek.« Mintha részegeket hallana az ember, kik bortól ittasoknak mondják a józanokat vagy rövidlátókat, kik a hozzájuk hasonló rövidlátókkal el akarják hitetni, hogy azok, kiknek jó szemök van, nem látnak semmit.⁷⁶

Főként mint hazafi és mint az állam barátja foglal el Celsus ellenséges álláspontot a keresztenységgel szemben. Az absolut vallás, mely nem ismer különbséget a nemzetek között, agyrémnek túnik fel előtte.⁷⁷ Neki minden vallás nemzeti vallás; a vallásnak csak mint nemzeti vallásnak van létfogata.⁷⁸ Bizonyára nem szereti a judaismust; úgy találja, hogy tele van kevélyiséggel, alaptalan igényekkel és mindenben alatta áll a hellenismusnak; de mint a zsidók nemzeti vallásának, a judaismusnak megvannak a

⁷⁶ Orig. , III, 72, 77.

⁷⁷ Ibid., VIII, 72.

⁷⁸ Ibid., V, 34, 41.

Képzelhető, hogy a családi tekintélynek a nevelés tekintetében való ily felforgatása mennyire ellen-szenves lehetett egy embernek, ki talán maga is nevelő volt. A merőben kereszteny gondolat, hogy Isten a bűnösök megmentése végett küldetett, fel-háborítja Celsust. Ő csak az igazságot akarja. A tékozló fiú kiváltságát nem tudja megérteni.

Mi rossz van abban, ha az ember mentes a vétektől? Az igaztalan, mondják, hajoljon meg nyomorult voltának érzetében és utat talál Istenhez. De ha az igaz, bízva erényében, felemeli szemét Istenhez, neki elutasítás lesz a része? A lelkiismeretes bírák nem engedik, hogy a vádlottak áradozzanak a jajveszékelésben, mert attól tartanak, hogy megtántorodván, az igazságot feláldozzák a sajnálatnak. Isten azonban ítéleteiben hozzáférhető lenne a hízelgésnek? Miért ez a pártfogás a bűnösök iránt?... Vájjon nem abból a vágyból fakad-e minden, hogy minél többeket lehessen megnyerni? Vagy azt mondják, hogy ez elnézéssel jobbá akarják tenni a gono-szokat? Mily képzelődés! Az emberek természetét nem lehet megváltoztatni; a rosszakat nem lehet jobbá tenni, se erőszakkal, se szépszerével. Vájjon Isten nem lenne-e igazságtalan, ha elnéző lenne a gonoszok iránt, kik értik a módját, hogy megindítás és cserben hagyná a jókat, kiknek nincs meg e tehetségük?⁷⁵

Celsus nem akar pályadíjat az ál-alázatosságnak, a tolakodásnak, az alantas imádkozásnak. Az ő Istene a büszke és egyenes lelkek, nem pedig a megbocsátás istene, nem a bánatosak vigasztalója, a nyomorultak patronusa. Celsus nyilvánvalóan mind a politika mind pedig a maga tanítói foglalkozása szempontjából nagy veszedelmet lát annak a hirdetésében, hogy

⁷⁵ Orig. , III, 62, 63, 65, 70, 71.

Isten kegyének megnyerése végett jó, ha az ember vétkezett és hogy az alázatosak, a szegények, a műveletlen elmék e tekintetben különös előnyöket élveznek.

Hallgassátok meg tanáraikat: »A bölcsék, mondják, visszautasítják tanításunkat, mert bölcsességük megtéveszti és hátrálta a őket.« Aminthogy mely értelmes ember fogadhatna is el ily nevetséges tant? Hogy megvesse az ember, csak reá kell nézni a tömegre, mely csatlakozik hozzá. Mestereik nem keresnek és nem találnak más tanítványokat, mint tanúlatlan és durva elméjű embereket. E mesterek meglehetősen hasonlók a kuruzslókhöz, kik gyógyítást ígérnek a betegnek, azzal a kikötéssel, hogy nem fordul tudós orvosokhoz, mert félnek, hogy ezek leleplezik tudatlanságukat. Azon iparkodnak, hogy gyanússá tegyék a tudományt: «Bízzátok csak reám, — mondják; én megmentelek benneteket, egyedül csak én; a rendes orvosok megölik azokat, akiknek meggy ógyításával kérkednek.« Mintha részegeket hallana az ember, kik bortól ittasoknak mondják a józanokat vagy rövidlátókat, kik a hozzájuk hasonló rövidlátókkal el akarják hitetni, hogy azok, kiknek jó szemök van, nem látnak semmit.⁷⁶

Főként mint hazafi és mint az állam barátja foglal el Celsus ellenséges álláspontot a keresztenységgel szemben. Az absolut vallás, mely nem ismer különbséget a nemzetek között, agyrémnek tűnik fel előtte.⁷⁷ Neki minden vallás nemzeti vallás; a vallásnak csak mint nemzeti vallásnak van létfogata.⁷⁸ Bizonyára nem szereti a judaismust; úgy találja, hogy tele van kevélyiséggel, alaptalan igényekkel és mindenben alatta áll a hellenismusnak; de mint a zsidók nemzeti vallásának, a judaismusnak megvannak a

⁷⁶ Orig. , III, 72, 77.

⁷⁷ Ibid., VIII, 72.

⁷⁸ Ibid., V, 34, 41.

jogai.⁷⁹ Mint ahogy más népek teszik, a zsidók is tartoznak megőrizni atyáik szokásait és hitét, jólehet a Hatalmak, melyekre Judea reá van bízva, alsóbb-rendűek, mint a rómaiak istenei, akik legyőzték őket.⁸⁰ Aki zsidó, születésénél fogva az; kereszténné választásból lesz az ember. Íme. miért hogy Róma sohasem gondolt komolyan a judaismus eltörlésére, még Titus és Hadrian irtó háborúi után sem. Ami a kereszténséget illeti, az senkinek se természetes vallása;⁸¹ a kereszténség olyan vallás, melyet a nemzeti vallás ellen való tiltakozásként, társulási és testületi szellemből kifolyólag vesz fel az ember.

Nem akarnak résztvenni a közszertartásokban és tiszteletet nyilvánítani azok vezetői iránt? Mondjanak le akkor a virilis toga felöl-téséről, a házasodásról, arról is, hogy apákká legyenek, hogy végezzék az élet teendőit. Hordják el magukat messzire innen, nyom nélkül és szabadtuljon meg a föld ettől a fajzattól. De ha akarnak házasodni, gyermekkel bírni, ha enni akar-ják a föld gyümölcséit, részt akarnak az élet dolgaiból, a jókból, mint a rosszakból, meg kell adniok az illő tiszteletet azoknak, kikre mindenek igazgatása hárul... Kotelességünk, hogy állandóan, mind szavainkban, mind cselekedeteinkben, de még akkor is, mikor se nem beszélünk, se nem cselekszünk, lelkünket Isten felé fordítsuk. Miután ez így van, mi rossz van abban, ha keressük azoknak a jóindulatát, kik Istentől nyerték hatalmukat, különösen a királyok és a föld hatalmasainak jóindulatát? Mert hiszen nem valamely isteni erő közrehatása nélkül emelkedtek arra a rangra, melyet elfoglalnak.⁸²

Szoros logika szerint Celsusnak nem volt igaza. A keresztényektől nemcsak a politikai csatlakozást kö-

⁷⁹ *Ibid.*, V, 25, 41.

⁸⁰ *Ibid.*, IV, 73; V, 25.

⁸¹ *Ibid.*, V, 33.

⁸² Celsus, id. Orig., Vili, 55, 63.

vételi, hanem a vallásít is. Nem éri be vele, hogy azt mondja: »Tartsátok meg a hiteteket; szolgáljátok velünk együtt ugyanazt a hazát, mely mit se követel tőletek, ami ellenkezik elveitekkel.« Nem; azt akarja, hogy a keresztények vegyenek részt felfogásaikkal ellentétes szertartásokban. Hibás okoskodásokkal igyekszik bebizonyítani nekik, hogy a polytheista kultusz nem sértheti őket.

Kétségtelen, — mondja, ---- ha egy jámbor embert arra akarnának rábírni, hogy valami istentelen dolgot műveljen vagy szégyenletes nyilatkozatot mondjon, igaza lenne, ha inkább eltürne minden kínzszenvedést, semmint hogy megtegye;⁸³ de ha a Nap ünnepléséről vagy Athenae tiszteletére egy szép hymnusnak az elénekléséről van szó, az nem ilyen dolog. Ezek jámborsági formák, már pedig a jámborság sohasem lehet túlságos sok. Ti elfogadjátok az angyalokat; miért nem fogadjátok el a démonokat vagy másodrangú isteneket is? Ha a bálványok semmik, mi rossz van abban, ha az ember résztesz a nyilvános ünnepeken? Ha vannak démonok, kik a mindenható Isten miniszterei, nem kell-c, hogy a jámbor emberek hódoljanak nekik? Annál inkább fog ugyanis kitetszeni, hogy tiszteleíték a nagy Istent, minél inkább dicsőítik e másodrangú istenségeket. Az ekként minden dolognál nyilvánított jámborság csak annál tökéletesebben válik.⁸⁴

A keresztények erre joggal válaszolhatták: >Ez lelkismeretünkre tartozik; az államnak nincs beleeszlása. A polgári és katonai kötelességekről beszéljek, melyeknek nincs semmi vallási jellegük és mit teljesíteni fogjuk azokat.« Más szóval, mindenből, ami az államhoz tartozik, távol kell lennie a vallási jellegnek. Ez nekünk igen egyszerűnek tűnik fel; de

⁸³ V. ö. Orig., I, 8.

⁸⁴ Celsus, id. Orig., VIII, 24, 65, 66.

miként illessük szemrehányásokkal a II. század politikusait, hogy nem vitték át a gyakorlatba, mikor ma is annyi nehézség áll az útjában?

Minden bizonnyal elfogadhatóbb szerzőnknek az az érvelése, mely a császár nevére való esküvésre vonatkozik. Ez egyszerűen csatlakozást jelentett a fennálló rendhez, amely rend nem volt más, mint a civilizáció védelme a barbárság ellen és amely nélkül a kereszténység is elsöprésre jutott volna, mint minden egyéb.⁸⁵ Azonban Celsus a nagylelkűség hiányának színében tűnik fel, mikor az érvelést fenyegéssel vegyíti. »Csak nem gondoljátok, — mondja, — hogy a rómaiak a ti hiedelmeitek elfogadása végett letesznek vallási és polgári hagyományaikról, cserben hagyják isteneiket, hogy a ti Magasságbeliek védelme alá helyezkedjenek, ki a saját népét sem tudja megvédelmezni? A zsidóknak nincs már egy talpalatnyi földjük se és ti, kiket mindenfelől felvernek, kik kis számra apadt kóbor csavargók vagytok, vigyázzatok, mert végezni fognak veletek.«⁸⁶

A legkülönösebb, hogy Celsus, miután halálig ostromolta a keresztenységet, helyenként nagyon közel jutott hozzá. Látszik, hogy a polytheismus alapjában csak teher neki és irigyli az Egyháztól annak egyetlen Istenét. A gondolat, hogy valamikor a keresztenység lesz a birodalom és a császár vallása, mint Meliton előtt, ő előtte is felvillan. Azonban írtózattal fordul el e kilátástól. A meghalásnak ez lenne a legrosszabb módja. »A felvilágosult és előrelátóbb hatalom pozdorjává fog zújni benneteket, semmint hogy maga pusztuljon el általatok.®⁸⁷ Azután hazafisága és józan esze rávezeti az ily vallási politika lehetlenségére. A könyv, mely a legélesebb cáfolásokkal kezdődik, békeajnlatokkal végződik. Az állam a legnagyobb veszedelemben forog; arról van szó, hogy

⁸⁵ Orig. , VIII, 68.

⁸⁶ Ibid. , VIII, 41, 69.

⁸⁷ Orig. , VIII, 69, 71.

meg kell menteni a civilizációt; a barbárok mindenfelől túláradnak; gladiátorokat, rabszolgákat soroznak be. A barbárok diadala esetén a keresztenység ugyanannyit veszít, mint a fennálló társadalom. Könnyű tehát a megegyezés. «Támogassátok a császárt minden erőtökből, osszátok meg vele a jog védelmezését; harcoljatok érte, ha a körülmények kívánják; segítsétek hadseregei vezérletében. E végett hagyjátok abba, hogy kivonjátok magatokat a polgári kötelességek és a katonai szolgálat alól; vegyétek ki részleteket a közteendőkből, ha a törvények üdve és a jámborság ügye így követeli⁸⁸

Ezt könnyű volt mondani. Celsus feledte, hogy azokat, kiket csatlakozásra akart bírni, csak az imént a legkegyetlenebb kínzásokkal fenyegette. Főként pedig feledte, hogy a fennálló kultusz érvénybentartásával a keresztenyektől nagyobb képtelenségeknek követelte az elfogadását, mint amilyeneket náluk ostromolt. A hazafiságra való e felhívás tehát nem találhatott meghallgatásra. Tertullianus büszkén fogja mondani: »Hogy leromboljuk birodalmatokat, csak vissza kellem vonulnunk. Nélkülünk nincs csak tehetetlenség és halál.« A legyőzött konzervatívoknak mindig a félreállás volt a bosszujok. A konzervatívok tudják, hogy ők a föld sava; hogy nélkülük lehetetlen a társadalom; hogy a főfontosságú teendők nem végezhetők el nélküük. Természetes tehát, hogy elkeseredésük pillanataiban egyszerűen azt mondják: «Boldogultok nélkülünk?« Az igazat megvallva, abban a korban, amelyről szólunk, a római világban senki se volt előkészítve a szabadságra. Majdnem mindenki az államvallás elve mellett volt. A keresztenyek terve már az volt, hogy a keresztenység az állam vallásává váljon. Meliton Marcus-Aureliusnak mint hatalma legszebb érvényesítését ajánlja a kinyilatkoztatott kultusz uralomracmelését.

Celsus könyvét megjelenése idejében igen kevessé

⁸⁸ *Ibid.*, VIII, 73, 75.

olvasták. Közel hetven év telt el, míg a keresztenység észrevette. Ambrosius, e könyvbarát és tudós alexandriai, Origenes tanulmányainak elősegítője fedezte fel a szentségtelen könyvet, elolvasta, megküldte barátjának, akit megkért, hogy cáfolja meg azt.⁸³ A könyv hatása tehát igen szűk körre korlátozódott. A IV. században Hierocles és Julianus felhasználta és szinte másolta; de már későn volt. Celsus alkalmasint egyetlen tanítványt se hódított el Jézustól. Igaza volt a természetes józan ész szempontjából; de ez egyszerű józan ész, ha szemben találja magát a mysticismus szükségleteivel, vajmi kevéssé lel meghallgatást. Nem volt, hogy jó közoktatásügyi szervezet előkészítette volna a talajt. Jusson eszünkbe, hogy maga a császár se volt ment minden ragaszkodástól a természetfelettihez; a kor legjobb elméi elismerték a gyógyálmokat és az istenek templomaiban történt csodálatos gyógyulásokat. A hamisítatlan rationalisták száma, mely az I. században oly tekintélyes volt, nagyon szűkre korlátozódott. Azok, akik, mint Minucius Felix Caeciliusa, bizonyos atheismus-féléről tesznek vallomást, csak annál erélyesebben pártolják a fennálló kultuszt.³⁰ A II. század második felében igazán csak egyetlen ember látunk, ki, felette állván minden babonának, joggal mosolyoghatott az összes emberi badarságokon és egyformán nézhetett részvéttel valamennyire. Ez az ember, korának legizmosabb és egyúttal legelbájolóbb szelleme, Lucianos.

Itt azután nincs többé határozatlanság. Lucianos feltétlenül elveti a természetfelettit.⁹¹ Celsus az összes vallásokat engedélyezi; Lucianos valamennyit ta-

⁸⁹ Orig. *Contra Celsum*, előszó, 3, 5. A Celsusra való vonatkozások, melyeket Minucius Felixnél és Tertullianusnál véltek észlevehetni, nem bizonyítják, hogy ez utóbbiak eredetiben olvastak Celsus iratát.

⁹⁰ *Octavius*, 5, 7. Caecilius egyébiránt elismeri a jöslásokat (7 §).

⁹¹ *Jupiter treg.*, 22, 53.

gadja.⁹² Celsus lelkiismeretesen kötelezve érzi magát, hogy forrásában tanulmányozza a kereszténységet; Lucianos, ki eleve tudja, hogy mihez tartsa magát, csak igen felületes fogalmat szerez róla. Eszménye Demonax,⁹³ ki, Celsus megfordított jak éppen, nem mutat be ádozatokat, nem avattatja be magát semmiféle mysteriumba és nincs más vallása, mint a jókedv és az egyetemes jóindulat.

A kiindulópont e teljes különbözősége okozza, hogy Luciános jóval kevésbé van messze a keresztényektől, mint Celsus. Ú, kinek mindenkinél inkább joga lett volna, hogy szigorúan ítélijen az új szektariusk természetteletről, mert semmiféle természetfelettit se ismert el, helyenként meglehetősen elnézőnek mutatkozik irántuk. Miként a keresztények, Lucianos is leromboló ja a pogányságnak, megadó, de nem lelkesült alattvalója Rómának. Nála híre sincs a hazafias nyugtalanságnak, azoknak az államférfiúi aggodalmaknak, melyek barátját, Celsust emésztik. Nevetése ugyanaz, mint az Atyáké, *diasyrmos-a*. egybehangzók Hermiaséval.⁹⁴ Az istenek halhatatlanságáról,⁹⁵ a bölcsészek ellentmondásairól⁹⁶ majdnem úgy beszél, mint Tatianus. Eszményi városa⁹⁷ roppant hasonlít valami Egyházhöz. A keresztények és ő ugyanegy háborút folytattak, háborút a helyi babonaságok, a szellemidézők, az oraculumok, a thaumaturgok ellen.⁹⁸

A keresztények chimaerikus és utópista irány-

⁸² Az istenek gyülekezete és Az istenek párbeszédei.

⁸³ Demonax, főként 11 §. Miután e philosophust csak Lucianos említi, kérdés, hogy képzeletbeli alakról vagy oly emberről van szó, ki valóban élt? V. ö. *Nigrinus*. Egyébként vannak érvek, melyek ellene szólnak, hogy Demonax Lucianos műve.

⁸⁴ A keresztények és az epicureisták érintkezésére nézve
1. A kereszt. Egyház, 309 és köv. 1.

⁸⁵ Menipp., 3 és köv.

⁸⁶ L. főleg *Hermotím*.

⁸⁷ *Hermotím.*, 22—24. V. ö. Levél *Diogneteshez*.

⁸⁸ L. főleg *Alexander*.

zata csak visszatetszést kelthetett benne. Úgy látszik, többször reájuk gondolt, mikor a *Szökevény ek-bcn* megrajzolta azoknak a szemérmetlen, tudatlan, tolakodó csavargóknak a képet, kik alamizsna ürügyén valósággal adót szednek, ájtatos beszédück, de igazában korhelyek, nőcsábítók, a műzsák ellenségei, gyalázatos kicsapongások sápadt arcú, borotvált fejű osztályosai.⁸⁰ A kép kevésbé komor, de a célzás talán még megvetőbb *Peregrinus-bán*. Annyi bizonyos, hogy Lucianos, Celsustól eltérően, nem lát veszedelmet az államra ez együgyű szektáriusokban,¹⁰⁰ kiket úgy tüntet fel, hogy testvérként és egymás iránt a legjobb szeretettől áthatva élnek egymással. Ö ugyan nem kívánja az üldözötésüket. Annyi bolond van a világon! Ezek távolról se a legártalmasabbak.

Lucianosnak bizonyosan vajmi különös fogalma volt »a keresztre feszített sophistáról, ki az új mysteriumokat meghonosította és híveit rá tudta venni, hogy csak őt imádják«.¹⁰¹ Sajnálkozik e roppant hiszékenységen. De hát e boldogtalanok, kiknek rögeszméjévé vált, hogy halhatatlannak lesznek, miként is ne volnának kiszolgáltatva minden tévelygésnek? A cinikus, ki Olympiában elgőzölögött magát¹⁰² és a keresztény vértanú, ki keresi a halált, hogy együtt legyen Krisztussal, mindenketten ugyanegyfajta bolondoknak tünnek fel előtte. E szándékosan keresett,¹⁰³ látványos halátra ugyanaz a megjegyzése, mint Arrius Antoninusnak: »Ha annyira kívánjátok a megsüttetést, végezzétek el otthon, teljes kényelmetekre és színházias tüntetés nélkül.« A vértanú maradványainak

⁸⁰ A szökevények, 11, 13, 15, 16, 17, 32, 33. Nem szólunk itt *Philopatris-ról*, mely ugyan Lucianos művei között szerepel, de amelyről azt tartjuk, hogy Jutianus császár idejéből való.

¹⁰⁰ *Peregrinus*, 13. Azt vélik, hogy a 11 § vége bántó részleteket tartalmazott a keresztények ellen, melyeket a másolók kihagytak. Bernays, *Lucian*, 107 és köv. 1.

¹⁰¹ *Peregr.*, 11, 13. V. ö. ὁ κανός νομοῦ ἐτηδί Justin., *Dial.*, 18. V. ö. Lucian, *Philopseudes*, 16.

¹⁰² *Peregrinus*, 30 {

¹⁰³ *Ibid'*, 21 §.

gondos összegyűjtése, az, hogy oltárokat emelnek neki, csodás gyógyításokat vélnek nyerhetni tőle, máglyáját prófétai szentélyé teszik,¹⁰⁴ megannyi, az összes szektáriusokkal közös hóbort. Lucianosnak az a véleménye, hogy minden, ha nem vegyük hozzá csalás, csak nevetni való.¹⁰⁵ Az áldozatokat csak azért hibázta, mert provokálják a hóhérokat.

Lucianos első megjelenése volt az emberi genius ama formájának, amelynek Voltaire volt a teljes megtestesülése és amely sok tekintetben maga az igazság. Miután az ember képtelen komolyan megoldani egyikéi is a metaphysikai problémáknak, melyeket elég oktalan felvetni, mit kell tennie a bölcsek a vallások és rendszerek harcában? Félreállani, mosolyogni, hirdetni a türelmet, emberiességet, a hivalkodástanul jótékonysságot, a vidámságot. A rossz a képmutatás, a fanatizmus, a babona. Valamely babonát egy másik-ka] helyettesíteni vajmi mérsékelt szolgálat a szegeény emberiségnek. A gyökeres gyógyszer az, amely Epicurosé, amely egy csapással végez a vallással, mind a tárgyával, mind a bajokkal, melyeket maga után von. Lucianos úgy tűnik fel előttünk, mint a bölcs, ki bolondok világába vetődött. Nem gyűlöl semmit, nevet mindenek, kivéve a komoly erényt.¹⁰⁶

Abban a korban azonban, melynél e történelmet be rekesztjük, az eféle emberek ritkává válnak; meg lehetne számolni őket.¹⁰⁷ A nagyon elmés

¹⁰⁴ *Peregrinus*, 28, 31, 39 §, figyelemmel a számos hasonlatosságra, mely Peregrinus és Ignác meg Polycarpos között található.

¹⁰⁵ Oly esetek, mint Callixtusé, ki mikor elveszettnek véli magát, keresi a vérteránságot (*Philo.*, IX, 12), megerősíti, ami abban, hogy Peregrinus hitvallóvá válik, az első pillanatban valószínűlennek látszik az epizódban.

¹⁰⁸ Figyelembe veendő csodálata Epictetes iránt, *Adu. indoct.*, 13.

¹⁰⁷ Lucianos következőkép csoportosítja azokat, kik végzetesen a babonasághoz ragaszkodnak: 1. a művelt görögök nagy része; 2. a tudatlan görögök összessége; 3. a barbárfóK összessége. *Jupiter tragedus*, 53.

madauriai Apulejus valóban vagy színből erősen ellene van a radikális gondolkozásnak.¹⁰⁸ Papi állást viselt.¹⁰⁹ Irtózik a keresztenyektől, akik istentelenek.¹¹⁰ Visszautasítja a mágia vádját, de nem mert agyrém, hanem mert nincs indokolva; neki minden tele van istenekkel és démonokkal.¹¹¹ A szabad gondolkodó ilyenformán elszigetelt, rossz szemmel nézett, színlelésre kényszerítőit ember volt. Rettegve mesélték egy bizonyos Euphronius nevű megrögzött epicureista történetét, ki megbetegedett és akit övéi. Aesculap templomába vittek. Itt egy isteni oraculum a következő gyógyszert rendelte neki: «Elégetni Epicuros könyveit, a hamut összegyúrni nedves viasszal, e kenőccsel bekenni a hasat és kötést tenni rá». Egy tanagrai kakásról is beszéltek, amely megsérülvén a lábán, odaállt azok közé, kik hymnust énekeltek Aesculapnak és kukorékolásával kísérve az éneket, beteg lábat felmutatta az istennek. Miután kinyilatkoztatásban részesült és meggyógyult, látták a kakast, amint szárnyaival csapdosva, hosszúakat lépve, felnyújtott nyakkal és taraját hegyezve hirdette a Gondviselést, mely őrködik az értelmetlen lények felett».¹¹²

A józan észnek teljes volt a veresége. Lucianos finom csipkelődése, Celsus találó kritikája megannyi hatástanlan tiltakozás. Egy nemzedékkel később az embernek már csak a babonák között volt választása¹¹³ és csakhamar nem lesz már választhatása se.

¹⁰⁸ *De magia* (vagy *Apologia*), LVI f. *Videant irreligiosi, videant et errorem suum recognoscant. Met.*, XI, XV f.

¹⁰⁹ *Florida*, 3.

¹¹⁰ *Métám.*, IX, XIV f., a végén.

¹¹¹ L. *Apologia-ját* és *De deo Socratis*.

¹¹² Aeliani fragm. 89, 98, Hercher kiad.

¹¹³ Néhány jogtudós nemes kivétel. L. például Ulpianus véleményét az ördögüzökről. *Digesta*, L, XIII, 1. törvény, 3 §, *De extraord. cognit.* Paulus hiszékenyebbnek látszik. *Sent.*, V, XXI, 4; XXIII, 11, 12.

XXII. FEJEZET.

Új apológiák. — Athenagoras, Antiochiae Theophil, Minucius Felix.

Soha a küzdelem nem volt oly izzó, mint Marcus-Aurelius e végső éveiben. Az üldözés legzajlóbb korszakát -élte. A támadások és a feleletek egymást érték. A pártok sorba vették a dialektika és a gúny összes fegyvereit. A keresztenységnek egy bizonyos Hermias volt a maga Lucianosa, ki »philosophus«-nak¹ nevezi magát és aki mintha azt a célt tűzte volna maga elé, hogy túltegyen Tatianusnak² a philosophy bűneire vonatkozó kifakadásában. Munkája, melyet alkalmasint Syriában³ írt meg, nem apologia, hanem az egybegyült hívekhez intézett beszéd.⁴ A szerző *Diasyrmos* vagyis »A kívül álló philosonhmok kigúnyolása« címmel tette közzé. Tréfálódzása nehézkes és meglehetősen ízetlen. Emlékeztet azokra a kísérletekre, melyek korunkban a katholicismus kebelében megpróbálták, hogy Voltaire iróniájával szolgálják

¹ Ez irat időpontja bizonytalan. Senki se idézi. Azt hiszszük, hogy a II. század végiről való. ,

² Az irat mintegy csak továbbfejtése annak, amit Tatianus mond, *Adv.-Gr*, 25 §. , .

³ Figyelembe veendő az első mondat sajátos geographbiája

⁴ Az első mondat ⁰¹ szavait úgy kell venni, hogy a szerző mond'a azokat, nem pedig, hogy a Szent Pálból való idézethez tartoznak,

a jó ügyet és egy kedélyes Tertullianus hangján adják elő a vallás apológiáját. Hermias sarcasmusai nem csak a philosophia túlzott igényeit érik, hanem a tudomány legjogosabb törekvéseit is sújtják, tudnivágását oly dolgoknak, melyek ma teljesen fel vannak tárva és meg vannak állapítva.⁵ A tudománynak, szerző szerint, az angyalok apostasiája az eredete.⁶ E boldogtalan és istentelen lények oktatták az embereket a philosophiára és annak összes ellentmondó' saira. Az ismeret, mellyel a szerző a régi iskolák felől bír, széleskörű, de kevessé mélyreható; ami a philosophiai szellemet illeti, senki se volt annak nála teljesebb a hiányával.

A császár kegyelmessége, az igazság iránt való szeretetének⁷ ismert volta évről-évre új iratokat támasztott, melyekben az üldözött vallás nagy szívű ügyvédei igyekeztek kimutatni ez üldözések szörnyűségét, Commodust, ki 176 vége óta⁸ társ volt az uralomban, szintén megkeresték e kérvények, melyek nála, saját-ságos dolog! később több meghallgatásra voltak talállandók, mint apjánál. »Marcus-Aurelius—Antoninus és Marcus-Aurelius—Commodus armeniacus sarmaticus és, ami legkiválóbb címük, philosophus császárok-nak ..«⁹ így kezdődik egy igen jó antik stylusú apologia, melyet egy bizonyos Athenagoras nevű athéni philosophus írt, ki, úgy látszik, saját iparkodásából tért meg a keresztenységhez.¹⁰ Megbotránkozással látja a kivételes helyzetet, melyben a keresztenyeket tartják, oly uralom idejében, mely tele van szelídseggyel és boldogítással és amely mindenkinél megadja a békét és a szabadságot.¹¹ Az összes városok teljes isonomiát

⁵ *Diasyrmos*, 8, 9, 10.

⁶ *Ibid.*, I. V. ö. Alex. Kel., *Strom.*, I, XVII f.; VI, VIII f.

⁷ *To φιλομα&ει και φιλαλη&εβ.* Athenag., *Leg.*, 2.

⁸ Tillemont, *Hist. des emp.*, II, 389 és köv. 1.

⁹ Athenag., *Leg.*, 1, 16. L. Tillemont, *Mént.*, II, 321, 631 és köv. 1.

¹⁰ Gun. V. ö. Methodius, id. Epiph., haer., LXIV, 21.

¹¹ *To πράου νά,ων και ἡμερον και. τό προς απαντα εΙρηνικόν και φιάν&ρωπον &ανμά'οντες.*

élveznek. Az összes népeknek szabad, hogy törvényeik és vallásuk szerint éljenek. A keresztyének, jóllehet teljesen hívek a birodalomhoz, az egyedüliek, kiket üldöznek hitük miatt.¹² És ha még csak javaikat és az életet vennék el tőlük! De ami a legelviselhetetlenebb, az a rágalmak tömege, atheismus, emberevés, vérfertőzés, mellyel elhalmozzák őket

Ha a keresztyének atheisták, akkor a philosophusok is ugyanebben a bűnben leledzenek. A keresztyének elismerik azt a legfelsőbb, láthatatlan, szemhélytelen, felfoghatatlan értelmet, mely a philosophia végső tanítása. Miért tesznek nekik szemrehányást azért, amit másoknál dicsérnek? Amit a keresztyének a Fiúról és a Leiekról mondanak, az kiegészíti, nem pedig cátfolja a philosophiát. Isten fia: Isten Igéje, az örökévaló szellem örökévaló értelme. A keresztyének elvetik az áldozásokat, a bálványokat, a pogány-ság erkölcsstelen meséit. Ki gáncsolhatja őket ezért? Az istenek legtöbbnyire nem mások, mint istenített emberek.¹³ A csodás gyógyulások, melyek a templomokban történnek, a démonok művei.¹⁴

Athenagorasnak nem kerül fáradtságába kimutatni, hogy a természetellenes bűnök, melyekkel a keresztyényeket vádolják, hiányával vannak minden valószínűségnek. Hangsúlyozza, hogy erkölceik, a békecsókból vont minden következetet ellenére is, teljesen tiszták.

Aszerint, hogy milyen a korkülönbség, egyeseket úgy tekintünk, mint fiainkat és leányainkat, másokat mint fivéreinket és nővéreinket, még másokat mint atyáinkat és anyáinkat; de e rokonsági címek semmiféle beszennyeződést se vonnak maguk után. Az Ige ugyanis azt mondja

¹² Athén., *Legatio*, 1, 2.

¹³ *Ibid.*, 28, 29, 30.

¹⁴ *Ibid.*, 24—27-

nekünk:¹⁵ »Ha valaki megismétli a csókot,¹⁶ hogy elvezetet szerezzen magának ...«; és hozzáteszi: »Igen vigyázatosnak kell lenni a csókkal, annál inkább pedig a proscynemia tekintetében, mert ha a legkisebb tisztátlan gondolat szennye vegyüls is hozzá, megfoszt bennünket az örök élettől.« Az örök élet reménye miatt megvetjük a jelen élletet, még a lélek elvezeteit is. Mindegyikünk csak bizonyos általunk megállapított¹⁷ szabályok szerint él a feleségével és abban a mértékben, ahogy a gyerekek nemzésére való, ugyanúgy, mint ahogy a földműves, miután a földnek átadta a magot, a nélkül, hogy fölébe vetne, várja az aratást. Mind az egyik, mind a másik nemből többeket találni nálunk, kik coelibatusban öregednek meg, azt remélvén, hogy így közelebb élnek Istenhez... A mi tanúnk azt mondja, hogy mindenki maradjon meg olyannak, amilyennek született vagy pedig érje be egyszeri házasodással. A második házasság csak illedelemeskedve leplezett paráznaság...

Ha kérdik vádlóinkat, hogy látták-e, amit mondanak, nem akad elégé arcátlan, hogy igennel feleljön. Tartunk rabszolgákat, egyik többet, a másik kevesebbet; nem rejtozködünk előük és mégis még egyikük se állt eT5 e hazug beszédekkel ellenünk. Nem tudjuk nézni, ha valakit megölnek, még ha igazságosan is. Ki nem siet mohón a gladiátor- és vadállat-mutatványokhoz, főként ha ti rendezitek? Nos hát, mi lemondunk e látványosságokról, mert azt tartjuk, hogy gyilkolást

¹⁵ Leg., 32. Az irat, melyet Athenagoras mint inspiráltat idéz, alkalmásint az apostoli *Didascalia* valamely gyűjteménye.

¹⁶ V. ö. Szent Pál, 262 1.

¹⁷ Leg., 33, ἥπτην (Ottó kiad). Dóm Maran és több más kritikus úgy olvassa, hogy ψευδής; de a keresztenyek a római házasságot sohasem veszik olybá, mint amely náluk szokásos. Υἱὸν Marcus Aureliusra és Commodusra vonatkozna, ami nem megfelelő.

nézni ugyanannyi, mint azt elkövetni.¹⁸ Mi a nőket, kik elvetélést végeztetnek magukon, gyilkosknak tartjuk és azt hisszük, hogy gyermeket kitenni annyi, mint azt megölni...¹⁹

Amit mi kérünk, az a mindenekkel közös jog, az, hogy ne büntessenek bennünket a nevünkért. Ha valamely philosophus vétséget követ el, e vétségért vonják számadásra és nem a philosophiát teszik felelössé. Ha vétkesek vagyunk a bűnökben, melyekkel bennünket vádolnak, ne kíméljetek se kort, se nemet, irtsatok ki bennünket asszonyainkkal, gyermekinkkel együtt. Ha pedig azok kitalálások, melyeknek nincs más alapjuk, mint csak a bűn és az erény természetes szembenállása, rajtatók a sor, hogy vizsgáljátok meg életmódnkat, tanainkat, alázatos engedelmességeinket irántatok, házatok, a birodalom iránt és szolgáltassatok igazságot nekünk ugyanúgy, mint ahogy ellenfeleinknek tennétek.²⁰

A nagy tisztelet, szinte hódolatosság a birodalom iránt jellemzi Athenagorast, ugyanúgy, mint az összes apologistákat. Különösen az öröklés gondolatát legyezgeti és biztosítja Marcus-Aureliust, hogy a keresztenyek imái biztosíthatják fiának a trónutótlást.

És most, miután megfeleltem az összes vádakra és kimutattam Isten iránt való jámbor-Ságunkat, úgyszintén lelkünk tisztaságát, már csak királyi fejetek bólíntását kérem, fejedelmek, kiket természet és nevelés oly kitűnőkké, oly mértékletesekké, oly emberiesekké tett. Ki mél több, hogy kedvező meghallgatásra leljen az uralkodónál, mint mi, kik imádkozunk kormányotokért, hogy az utódlás apáról fiúra történjen, amiként az a leghelyesebb is és hogy birodalmatok, szüntelen gyarapodva, kiterjedjen az egész világra? És mikor így imádkozunk, ma-

¹⁸ V. ö. Teophil., Ad Autol., III, 15.

¹⁹ Leg., 32, 33, 34, 35.

²⁰ Leg., 2, 3,

gunkért imádkozunk, mert a birodalom nyugalma teszi lehetővé, hogy mi is, csendes és nyugodt élet ölén, egész valónkkal igyekezzünk teljesíteni a reánk kiszabott parancsokat.

A görög nevelésben részesült elméknél a halottak feltámadásának dogmája okozta a legtöbb nehézséget.²¹ Athenagoras ennek külön fejtegetést²² szentelt, melyben igyekszik megfelelni a test azonosságának elvesztéséből merített ellenvetésekre. A lélek halhatatlansága nem elegendő. Bizonyos parancsoknak, mint aminők a házasságtörést, a paráználkodást illetik, semmi közük a lélekhez, mert a lélek nem művelhet ily gonoszságokat. A testnek megvan a része az erényben; részt kell kapnia a jatalomból is. Az ember csak úgy teljes, ha testből és lélekből áll; már pedig minden, amit az ember végorsáról mondanak, az egész emberre vonatkozik. — Mindez érvelés ellenére is a pogányok konokul tovább is csak azt mondták: »Mutassatok csak egy valakit is, ki feltámadt a halottak közül és ha majd láttuk, hiszünk»²³ és beszédeik nem volt egészen indokolatlan.

Theophil, ki 170 táján²¹ Antiochia püspöke volt, miként Athenagoras, szintén a hellennismustól²⁵ tért a keresztségre, azzal a meggyőződéssel, hogy megterésében csak philosophiát cserél egy másik philosophiával. Igen termékeny doktor volt, nagy magyarázó képességgel felruházott tanító, a kor fogalmai szerint ügyes polemista. írt Marcion dualismusa ellen és Hermogenes ellen,²⁶ ki tagadta a teremtést

²¹ Theophil, *Ad Autol.*, I, 8, 13; II, 14, a helytelenül Justinusnak tulajdonított *De resurrectione* értekezés; Minucius Felix, 11, 12.

²² *De resurr.* 23. V. ö. Leg., 36.

²³ Theophil, *Ad Autol.*, I, 13.

²⁴ Eusebius, IV, XX, XXIV f.; *Chron.*, ad ann. 170; Szent Jeromos, *De viris ill.*, 25; *Ad Algasiam*, quaest. 6, IV, 1 r., 197 1., Mart.; *In Matth.*, prooem. L. Tillemont, *Mein.*, III, 49—53, 611—612 1.

²⁵ *Ad Autol.*, I, 14.

²⁶ Ez az a Hermogenes, kit Tertullianus oly kemé-

és öröktől meglevő anyagot fogadott el. Kommentálta az Evangéliumokat és állítólag egy összeegyeztető munkát vagy Harmóniát állított össze belőlük.²⁷ Legfőbb műve, mely reánkmaradt, három könyvre terjedő értekezés volt, melyet egy, bizonyos Autolycus²⁸ nevű, alkalmasint költött személyhez intézett, aki-ben Theophil a tanult, de a kereszténység felől elter-jedt tévedésekben megrögzött pogányt állítja elénk. Theophil szerint az embert a szív teszi kereszténnyé; a szenvedélyek és a bűnök akadályozzák, hogy meg-lássa Istent. Isten anyagtalan és alaktalan; de művei kinyilatkoztatják. A pogány ok istenei emberek és pedig a leggonoszabb emberek, kik imádtatták ma-gukat.²⁹

Theophil már szól a *háromság-ról*: de az ő há-romsága csak távolról hasonlít a nieeaihoz; három személy alkotja: Isten, az Ige, a Bölcesség.³⁰ A próféták olvastalásába, mint a pogányok megtérítésé-nek eszközébe, vetett bizalma túlzottnak tűnhet fel.³¹ Tanulsága bőséges; de a kritika teljesen hiányzik belőle és az exegesis, mellyel a Genesis első fejezetet fejtégeti, igen gyenge lábon áll.³² Mit mondunk a biztonságról, mellyel mint döntő tekintélyt idézi a po-gányoknak a judeo-keresztény sibyllát,³³ kinek telje-sen elfogadja hitelességét?

nyen kezel egy külön értekezésben, *In Hermogenem* és különböző irataiban, *Praescr.*, 30, 33; *De monog.*, 16; *De anima*, 1. V. ö. Alex. Kel., *Exc. ex script, proph.*, 56; *Theodoret.*, *Haer. fab.*, I, 1'9; *Pbilast.*, 54.

²⁷ Szent Jeromos, ki csak egymaga szól e műről, talán összetéveszti Theophil Tatianusszal.

²⁸ A mű több évvel 180 után keletkezett, mert a szerző idézi Chryserost, ki 180 után írt (III, 27, 28). Az üldözés, bár alábbhagyva, még mindig tartott (III, 3); Irenaeus úgy látszik, ismerte Theophil művét. V. Ö. Ad. Harnack, *Die Zeit des Ignatius* (Leúpzig, 1878), 42—44 1.

²⁹ *Ad Autol.*, I, 9. III, 3, 8.

³⁰ Τῆς τριάδος, *Id Autol.*, II, 15; v. ö. I, 3, 5; II, 10, 22.

³¹ *Ad Autol.*, I, 14; II, 9.

³² *Ibid.*, II, 10 és köv.

³³ *Ibid.*, II, 9, 31, 36, 38.

Mindent összevéve, Theophil sokkal közelebb van Tatianus szűk és gyűlölködő szelleméhez, mint Justinus és Athenagoras szabadelvű gondolkodásához. Némelykor elismeri, hogy a görög philosophusok és költők megelőzték a kinyilatkoztatást, nevezetesen ami a világ belső lángbaborulását illeti,³⁴ de legtöbbször roppant tévedések től megverteknek véli őket.³⁵ A görögök meglópták és e mellett elmásították a Genesist.³⁶ A görög bölcsesség csak fakó, újkeletű és gyenge plagizálása Mózesnek.³⁷ Amiként a tenger kiszáradna, ha nem volna, hogy a folyók szüntelen táplálják, a világ is elveszne az emberek gonoszsága folytán, ha a Törvény és a próféták nem tartanák fenn benne az erényt és az igazságosságot. A katholikus Egyház olyan, mint az Istenről megalkotott sziget a tévedések tengerében. Azonban vigyázz! Vannak eretnekségek is, kopár zátonyok, víz és gyümölcs nélkül, tele vérengző vadállatokkal. Óvakodni kell a kalózoktól, kik odahurcolják és elveszejtik az embert!...³⁸ Theophil igazában csak ott diadalmaskodik, mikor semmivé teszi a képtelen rágalmakat, melyekkel hitsorsosait illették.³⁹ Egyebütt gyenge és Autolycustól nem lehet rossz néven venni, hogy ily érvek után megmarad hittelenségében.

A Marcus-Aurelius végső éveire eső ez apolozikus irodalomnak az afrikai Minucius Felix⁴⁰ diálogusa a gyöngyszeme. Ez az első latin nyelvű keresz-

³⁴ *Ad Autol.*, II, 37, 38.

³⁵ *Ibid.*, II, 4—8; III, 1—3, 6—7, 16, 18.

³⁶ *Ibid.*, II, 12.

³⁷ *Ibid.*, III, 17, 20—30.

³⁸ *Ibid.*, III, 14.

³⁹ *Ibid.*, III, 4—5, 15.

⁴⁰ Lactantius (*Institut. div. V*, I. f.) előbe helyezi Tertullianusnak. Szenf Jeromos viszont, *De viris ill.*, 58 (v. ö. 53 és *Epist.*, 83 ad *Magnum*, 656 h., Ma t.) Tertullianus után és Szent Cyprian elé teszi; azonban a Frontonnal való kapcsolat nem engedi, hogy Marcus-Aureliuson vagy Commoduson innét jelöjük ki a helyét. Egyébiránt Tertullianus utánozza N inuicust, nem pedig Minucius Tertullianust. L. Ebert, *Abhandl. der phil.-hist. Classe der Sachs. Ges. der Wiss.*, V, 319 és köv.;

lény írásmű és már megérzik rajta, hogy a theologiai tekintetben alacsonyabban álló latin kereszteny irodalom a stylus árnyalatossága és férfiassága tekintetében túl fog tenni a görög irodalmon. A cirtai⁴¹ származású szerző Rómában lakott és foglalkozására nézve ügyvéd volt.⁴² Pogánynak született, a legválasztékosabb nevelésben részesült és a megfontolás tette keresztnéyyé.⁴³ Tökéletesen ismeri klasszikusait, utánozza, néha másolja azokat; Cicero, Seneca, Sallustius a kedvenc szerzői. Kortársai közül senki se írt nála jobban latinul. Honfitársának, Frontonnak könyve nagy hatást tett reá; felelni akart a támadásra; meg is tette és pedig, úgy látszik, utánozva a híres rhetor kissé erőltetett stylusát és nem egyszer kölcsönözve is tőle.⁴⁴ Talán Celsus művét is olvasta és többször megnevezés nélkül azt veszi célba.⁴⁵

Egy képzett és a legelső cirtai családokhoz tartozó pogány, Caecilius Natalis⁴⁶ és két kereszteny, Octavius és Minucius, Ostia közelében, az őszi szünet

Keim, *Celsus*, 151 és köv. I.; Bonwitsch, *Die Schr. Test.*, 21 és köv. 1. *Octavius*, 29, 33, 37 célzásokat tartalmaz a lyoni mészárlásokra. ,

⁴¹ *Octavius*, 9, 30. Cirta a mai Constantine.

⁴² Ibid., 2. V. ö. Laclant, *Inst.*, V, 1.

⁴³ *Octav.*, 1.

⁴⁴ L. A kereszt. Egyh., 493 1. *Octavius* 2, 3, 4 § csinos nagyítása sok analógiát tüntetnek fel Marcus-Aurelius és Fronton leveleivel. Caecilius beszédének stylusa egyébiránt frontonianusabb, mint a munka többi részéé. Minucius megiszokta a plagizálást; így gyakran másolja Cicerót is, a nélküli, hogy idézné.

⁴⁵ Keim., *Celsus*, 156 és köv. I.

⁴⁶ Constantineban több 210-től való feliratot találtak, melyek egy bizonyos *Marcus Caecilius Quinti F. Natalis* quinquennalis triumvirtől származnak (*Recueil de Constantine*, 1869, 695 1., *Corpus inser. lat.*, VIII, 6996, 7094—7098; *Her-mes*, XV, 1880, 471—474 1.), amely hivatalt csak oly ember viselhette, ki már igen tekintélyes pályát futott meg. Nem lehetetlen, hogy e Caecilius azonos azzal, kit Minucius Felix szerepeltet. Ha ennek elfogadása nehézségbe ütközik, fel lehet tenni, hogy a feliratokbeli Caecilius Natalis fia a dialogusból Caecilius Natalisnak; a latin onomastika szabályai nem ellenkeznek vele.

idején a tengerparton sétálhatnak. Caecilius megpillant egy Serapis-szobrot és megfelelően a szokásnak, szájához emeli a kezét. Megindul a vita. Caecilius hosszú beszéddel kezdi, mely körülbelül szószerinti reprodukálásának tekinthető Fronton érvelésének. Tökéletes felsorolása azoknak a kifogásoknak, melyeket egy kellőképpen római ember a keresztenységgel szembeszegzett. A hang conservativnak a hangja, ki nem nagyon rejtegeti fennhajzó hitetlenségét és védelmezi a vallást, a nélküл, hogy hinne benne. Skeptikus lévén a dolgok velejének tekintetében és lenézve minden speculatiót, Caecilius csak illendőségből, megszokásból és azért ragaszkodik az uralmon levő valláshoz, mert a keresztenyek dogmatismusa ellenkezik az ízlésével. A philosophiai iskolák csak vitatkozásokat eredményeztek; az emberi elme nem tudja áthidalni a távolságot, mely az Istenségtől elválaszt. A legbölcsébbek lemondanak e vállalkozásról. Mit lehet szólni bizonyos emberek elbizakodott-ságáról, kik a legalacsonyabb osztályokból származva, nevelés és tudomány nélküл szükölködve, idegenül minden irodalmi műveltségtől, azzal kérkednek, hogy eldöntik a kérdéseket, melyekkel szemben a philosophia évszázadok óta tanakodik? Nem sokkal okosabb-e, békét hagyva a kérdéseknek, melyek felülmúlják szérény képességeinket, követni az ősöktől megállapított kultuszt?⁴⁷ A régi századoknak, tudatlanságuk és egyszerűségük folytán, voltak kiváltságaik, nevezetesen, közelről láthatták az isteneket, királyoknak tisztelhették őket.⁴⁸ Ilyen dologban minden a régiségek; az igaz az, amit már régóta hisznek. Róma elfogadván az egész világ ritusait, megérdemelte, hogy uralkodjon a világ felett. Minek megváltoztatni egy ilyen

⁴⁷ „Quanto venerabilius ac melius antistitem veritatis majorum excipere doctrinam“, 6 §. V. ö. Celsius id. Orig. , *Contra Cels.*, I, 9; VIII, 36, 41.

⁴⁸ *Octav.*, 6 §.

hasznos vallást?⁴⁹ Ez ősi kultusz látta Róma kezdetéit, védte a barbárok ellen, dacolt a Capitoliumon a gallok támadásával. Azt akarják, hogy Róma lemondjon róla néhány pártoskodó kedvéért, ki viszsaél az asszonyok és a száj látók hiszékenységével?

A nyelv ritka ügyességének segélyével Caecilius kiéreztetи, hogy minden, ami a jóslásra, a kultuszokra, a csodás gyógyulásokra, az álmokra⁵⁰ vonatkozik, mesés és mégis igaz. Álláspontja ugyanaz, mint Celsusé. Alapjában epicureista; kevéssé hisz a Gondviselésben és a természetfeletti beavatkozásokban; de az államvalláshoz való ragaszkodása óvatossá teszi.

Az emberek és az állatok az elemek bizonyos spontán összetömörülése folytán születnek, élednek, nörekednek, mely tömörülés azután oszlik, felbomlik, szétszóródik. minden megfordul, visszatér forrásához, a nélkül, hogy ebben valamely lény az előállító, a bíró, a teremtő szerepét játszaná.⁵¹ így a tüzes elemek egyesülése szüntelen kiragyogtat napokat és újabb napokat. A pára, mely a földből kigőzölög, köddé válik, felhő formájában a magasba emelkedik, eső mivoltában aláhull. A szél zúg, a jég kopog, a mennydörgés dübörög a felhők összeütközésekor, a villám cikázik, a menny kő lecsap; minden össze-vissza; a villám nekitámad a hegyeknek, becsap a fákba, válogatás nélkül éri a szent és a profán helyeket, lesújt a bűnös emberekre és gyakran a vallássosakra is. Mit szólunk e vak, szeszélyes erőkről, melyek rendszer és vizsgálat nélkül ragadnak magukkal minden: hajótörésben jók és rosszak egyformán járnak, *ex aequo* az érdem; tűzvészben az ártatlanok ugyanúgy pusztulnak, mint a

⁴⁸ „Religionem tam vetuslam, tam utilem, tam salubrem (*Octav.*, 8 §).“

⁵⁰ „Etiam per quietem deos videmus, audimus, agnoscimus, quo» impie per diem negamus, nolumus, pejeramus (7 §).“

⁵¹ „Nullo artifice, nec judice, nec autore.“

gonosznevők; ha az ég dögletes méreggel fertőzött, a halál egyformán szól mindenkinél; a háború dühöngésében elesnek a legderekabbak; békében a gázság nemcsak egyenlő rangú az erénnel, sőt kiváltságos, annyira, hogy vajmi nagy azoknak a száma, kiknél azt kérde az ember, hogy a gonoszságukat utálja-e vagy a szerencséjüket kívánja magának? Ha a világot valamely felsőbb Gondviselés és valamely istenség kormányozná, vájjon Phalaris és Dionysos megérdemelte-e volna a koszorút, Rutilius és Camillus a száműzetést, Sokrates a mérget? íme, itt állanak a gyümölccsel rakott fák, dús aratás és szüret; az eső megrothaszt minden, a jég elver minden; ennyire igaz, hogy az igazság rejte és hozzáférhetetlenül marad előttünk vagy inkább, hogy csak a törvényt nem ismerő véletlen uralkodik az esetek végtelen és megfoghatatlan összevisszáságában.⁵²

A kép, melyet Caecilius, mint a főrangú római társadalom tolmácsa, a kereszteny erkölcsökről fest, a legsötéebbök közé tartozik. Igazuk van e szektaariusoknak, hogy rejzőzködnek: nem merészeltetnek mutatkozni. Titkos és éjjeli⁵³ összejöveteleik gyalázatos élvezetek gyülvélyei. Lenézve minden, ami tiszteletemeltő, a papi méltságokat, a bíbort, a köztisztégeket, képtelenül, hogy érdemes gyülekezetekben egy szót is szóljanak, zugokba bújnak össze, hogy dogmatizáljanak.⁵⁴ E rongyos, félmeztelen emberek, oh! tetőpontja a merészsgének! a túlvilág! és bizonytalan gyötrelmek hitében megvetik a jelen gyötrelmeket. Féltükben, hogy a halál után meghalnak, nem félnek, hogy most meghaljanak.⁵⁵

Jelekéről és titkos intésekéről ismernek egy-

⁵² *Octavius*, 5.

⁵³ „Nocturnis congregationibus (8 §).“ Ez a törvénybe ütköző vétség volt.

⁵⁴ „Latebrosa et lucifuga natio, in publicum muta, in angulis garrula (8 §).“

⁵⁵ *Octavius*, 8 §.

másra; szeretik egymást jóformán még mielőtt ismernék egymást. Azután a kicsapongás lesz a vallás, a kötelék, mely összefűzi őket. Különbség nélkül *fivér*-nek és *nővér*-nek nevezik egymást, annyira, hogy e szent név használata folytán, ami különben csak házasságtörés vagy paráznlalkodás lenne, vérfertőzéssé válik. E hiú és őrült babonaság ekként dicsőségeskcdik bűneivel. Ha e beszédeknek nem volna igaz alapjuk, lehetetlen volna, hogy a mindenig éleslátó közvélemény annyi borzalmas dolgot hiresztelne a rovásukra. Azt halom, hogy a legnemtelenebb állatnak⁵⁶ a fejét imádják, melyet a legegyügyűbb bizonygatás tesz szentlé előttük; igazán, méltó vallás és éppen az ilyen erkölcsökhöz való! Mások beszélik... Hogy hamis dolgok-e ezek, nem tudom; de legalább is oly sejtések, melyeket a titkos és éjszakai rítusok természetszerűen idéznek fel. És végül is, ha oly ember kultuszát tulajdonítják nekik, kit gonosz tetteiért kivégzéssel büntettek, valamint hogy szertartásainon ott van a baljóslatú keresztfá, csak hozzájuk illő oltárokat tesznek fel róluk; azt imádják, amit érdemelnek.

A neophyták beavatása ugyanoly ismert, mint amilyen gyalázatos. Egy gyermeket, ki, hogy a dologban járatlant megtévessék, téssztával és liszttel van bevonta, oda tesznek a beavatandó elé. Felszólítják, hogy sújtson reá. A liszes burok miatt azt lehet hinni, hogy merőben ártatlan dologról van szó, holott a gyermek kiszenned a titkos, vak csapásoktól. És ekkor, oh! borzalom! mohón habzsolják a vérét, szétkapcodják a tagjait; ettől fogva az áldozat megpecsételte szövetségüket; bünük kölcsönös tudomása kezessége hallgatásuknak.

Mindenki tudja, mi van lakomájukkal;

⁵⁶ A szamár. V. ö. 28 §. V. ö. Celsius, id Orig. , VII, 40; Tertull., *Apoll.* 16; *Ad nat.*, I, 11, 14.

mindenfelé tárgyalják és cirtai honfitársunk⁵⁷ értekezése hitet tesz róla. Ünnepi napokon mindenféle korú férfiak és nők gyermekkel, nővérekkel, anyáikkal lakomára jönnek össze. Bőséges lakkározás után, mikor a résztvevők már fölhevítitek és a részegség kigyulasztotta bennök a vérfertőzés tízét, a következő történik. A gyertyatartóhoz egy kutya van odakötve; előcsalják és egy kis süteményt vetve neki, megugrasztják. A gyertyatartó felborul. Ekkor, megszabadulva minden alkalmatlan világosságtól, a minden szemérmetlenségnek kedvező sötétből a véletlen választásait összekapcsolják a gyalázatos párosodással és vérfertőzökké válnak valamennyien, ha nem is tettel, de minden esetre a büntársi mivolttal, mert valamennyiök kívánsága kíséri minden egyesnek a cselekedetét. Azonban nem folytatom, mert már eleget mondtam, amit mind vagy majdnem mind megbizonyít e romlott vallásnak már csak homály-kedvelése is. Mert hiszen miért iparkodnak rejtegetni kultuszukat, mikor tudvalévő, hogy a jó szereti a nyilvánosságot és egyedül csak a bűn keresi a rejtőket? Miért nincsenek ismert oltárai, templomaik, képeik? Miért nem beszélnek soha nyilvánosan? Miért ez az irtózás a szabad összejövetelektől, ha az, amit oly rejtelmesen imádnak, nem büntetni vagy szégyelni való? Ki az az egyetlen, magányos, gyászos isten, akit nem ismer semmiféle szabad nemzet, semmiféle ország, még a római babona legalantásabb foka se? Egyedül csak a nyomorúságos zsidó nemzet tisztelte ezt az egyetlen istent, de legalább nyíltan, templomokkal, oltárokkal, áldozásokkal, szertartásokkal tisztelte. Szegény levítézlett, trónja vesztett Isten, mert hiszen most már nemzetével együtt foglya a római isteneknek ..⁵⁸ Beismereitek,

⁵⁷ Fronton. V. ö. 34 §. L. A kereszt. Egyház, 493 1.

⁵⁸ Octav., 9 és 10 §. V. ö. Celsus. id. Orig. , V, 25, 41; VIII. 69.

hogy a legtöbben, a legjobbak közületek nyomorognak, hidegtől, fáradalomtól, éhségtől szenvednek és Istenetek ezt megengedi, észrevétlen hagyja! Vagy nem akar vagy nem tud segíteni övéin; tehetetlen vagy igazságtalan.⁵⁹

Fenyegetések, kínzás, gyötörtetés, ime sorosok; a keresztnek nem imádásáról van szó, hanem, hogy reáfeszítsenek benneteket; a tüzet, melyet jóslottok, melylől féltek, már most szenveditek. Hol van hát az az Isten, ki meg tudja menteni szolgáit, mikor feltámadnak és mit sem tud tenni értök, amíg élnek? Vajon a ti Istenek kegyelméből történik, hogy a rómaiak ural-kodnak, parancsolnak, urak fölöttek? És ezalatt ti, kik folyton gyanúban álltok és nincs nyugodalmatok, tartózkodtok a tisztes elvezetektől, kerülitek az ünnepélyeket, a nyilvános lakomákat, a szent látványosságokat. Mintha félnétek az istenektől, kiket tagadtok, irtóztok az oly húsételtől, melynek egy részét áldozáshoz használták, az italoktól, melyekből az oltároknak juttatlak. Fejeteket nem koszorúzzátok virággal; testeteiktől megvonjátok az illatszert és azt temetésre tartogatjátok; még a síroktól is megtagadjátok a koszorúkat, sápadt, reszkető, sajnálni való teremtések ti... Nem támadtak fel, szerencsétlenek, közben pedig nem is éltek. Ha tehát van bennetek némi okosság, valami átlátása a nevetségeségnek, hagyjátok abba az égi térségekben való csatangolást, a végzet és a föld titkainak mohó hajszolását. Nézzetek csak a lábatok elé; elég ez, különösen tudatlan, durva, nevelés és műveltség nélkül való embereknek, kiknek nem adatott meg, hogy átérték az emberi dolgokat, annál kevésbé a jog, hogy az isteni dolgokat feszegessék.⁶⁰ Érdeme e különös dialógus szerzőjének, hogy

⁵⁹ Octav., 12 §.

⁶⁰ Octav., 12 §.

mit se gyengített ellenfelei érveinek erején. Celsus és Fronton se juttatta erélyesebb kifejezésre, hogy mennyire ellenkeznek a természettudomány legegy-szerűbb fogalmaival is a világ lángbaborulásának ez örökö megjelentései, melyekkel az együgyüket remítgették. Nem kevésbé éles a feltámadás keresztény eszméinek kritikája se. Miért az az irtózás a máglyától és a holttestek elhamvasztásától, mintha a föld nem hajtaná végre pár év alatt, amit a máglya elvégez pár óra alatt? Mit fontos az a holttestnek, hogy vadállatok ropogtatják-e vagy tengerbe sülyed vagy föld takarja vagy láng emészti meg?⁶¹

Octavius gyengén felel ez ellenvetésekre, melyek mintegy benne gyökereznek dogmájában és amelyeket a keresztenység léte egész folyamán magával fog hurcolni. Isten — mondja a keresztenység ügyvédje — megteremtette a világot; le is rombolhatja. Ha semmiből meg tudta alkotni az embert, fel is fogja tudni támasztani. A végső lángbaborulás tanát a philosophusok tanítják.⁶² Hogy a zsidókat legyőzték, az az ő hibájukból történt. Isten nem hagyta el őket; ők pártoltak el Istantól.⁶³

Még hajszálhasogatóbb Octavius, mikor azt bizonyítgatja, hogy a kereszt jele az alapja minden vallásnak, különösen pedig a római vallásnak; a római zászló nem más, mint aranyozott kereszt; a trophaeum keresztförmagjú embert ábrázol; a hajó árbo-cozata, a szekér igája, az imádkozó ember testtartása megannyi képmása a keresztnek.⁶⁴ Az auguruk és az oraculumok jóslatainak a gonosz szellemek ténykedés sével való magyarázása⁶⁵ szintén kissé gyermekes. Ékesszólón cátfolja azonban Caecilius arisztokrata előítéleteit. Az igazság mindeneknek ugyanegy; mindenki megtalálhatja és mindenkinél kötelessége, hogy ke-

⁶¹ *Ibid.*, 11.

⁶² *Octav.*, 34, 35. Orig., *Contra Cels.* IV, 20.

⁶³ *Octav.*, 33.

⁶⁴ *Ibid.*, 29. V. ö. Tertull., *Apók.*, 16.

⁶⁵ *Octav.*, 27.

resse. Isten nyilvánvaló az elmének; a Gondviselés felismerése végett elég csak egy pillantást venni a világ rendjére és az ember öntudatába. Ez igazság, bár elmosódva, megnyilatkozik még a pogány hagyományokban is. minden vallás és minden költészet alapján ott található az eszméje egy mindenható lénynek, az istenek és az emberek atyjának, ki minden lát, egyetemes oka mindennek. Octavius Ciceróból vett mondatokkal bizonyítja tételeit. Az embernek a monotheismus a természetes vallása, mert megin-dulásában egyszerűen csak azt mondja: »Oh! Isten!«⁶⁶ Isten gondviselése zárósza a görög philosophiának, nevezetesen Platónak, kinek tana isteni volna, ha nem rontotta volna meg túlságos előzékenység az államvallás elve iránt. Ezt az elvet Octavius roppant élénken támadja. A Róma nagyságából vont érvek kevéssé érintik; e nagyság az ő szemében csak erőszakosságok, hitszegések vagy kegyetlenségek szövevédeke.

Octavius fényesen mutatja ki, hogy a keresztények ártatlanok a bűnökben, melyekkel vádolják őket Kínpadra vonták őket; egyikük se ismert be semmit, holott a vallomás megmentette volna. A keresztényeknek nincsenek szobraik, se templomaik, se oltárai. Igazuk van. Az Istenség igazi temploma az ember szíve. Mely áldozat ér fel a lelkiismerettel, az ártatlan szívvel? Igazságosságot gyakorolni — imádkozás; erényesen cselekedni — áldozás; atyafiát megmeneteni — a legjobb hódolat. A keresztényeknél a legjáborabb a legigazságosabb. — Octavius különösen a vétanúk bátorságából merít diadalt.

Mily szép látvány Istennek, mikor a keresztény megküzd a fájdalommal, megáll a fenyegéstésekkel, kínzásokkal, meggyötörtésekkel szemben, neveti a halál vészes zaját és a hóhér borzalmát, felegyenesedik szabadságában a királyok, a fejedelmek ellen és nem hajol meg, csak Isten

⁶⁶ Octav., 8, 18'

előtt, akinek tulajdona és győztesen és diadalmasan dacol azzal, aki halálos ítéletet mondott reá! Győzni ugyanis annyi, mint célját elérni tudni!.. A kereszteny tehát lehet látszólag szerencsétlen, de igazában sohasem az. Ti égig magasztaltok oly embereket, mint Mucius Scaevola, kire biztos halál várt, ha fel nem áldozza jobb karját. Nos, a mieink közül hányán szenvedték el egyetlen panaszszó nélkül nemcsak, hogy jobb karjuk, de egész testük elégjen, mikor módjukban volt, hogy szabadon bocsáttassák magukat!.. Gyermekünk, asszonyaink mibe se veszik a kereszteket, a kínzásokat, a vadállatokat, a megkinoztatás összes eszközeit, a türelem folytán, melyet felülről kapnak.⁶⁷

A tiszviselők, kik igazgatják e borzalmakat, rezkessenek! Isten csak vesztőkre hagyja meg tisztségeiket, gazdagságukat; minél magasabbra emelkedtek, annál nagyobbat buknak. Meghizlalt és már a halára megkoszorúzott áldozatok ők. Díszkiséret, vesszőnálláb, bibor, nemesi származás, mily hiáavalóságok!⁶⁸ Az összes emberek egyenlők; csak az erény állapít meg különbséget köztük.⁶⁹

Ez érvektől meggyőzetre Caecilius, anélkül, hogy időt engedne Minuciusnak a zárókövetkezetés levonására, kijelenti, hogy hisz a gondviselésben és a keresztenyek vallásában.⁷⁰ Octavius fejtegetésében jóformán egy lépéssel se ment túl a tiszta deismuson. Nem említi se Jézust, se az apostolokat, se az írásokat, Keresztenysége nem az a szerzeseti élet, melyről a Pásztor álmadozik; a világfi keresztenysége ez, mely

⁶⁷ *Octav.*, 37.

⁶⁸ „Vanus error hominis et inanis cultus dignitatis (37 §).“

⁶⁹ „Omnes pari sorté nascilmur, sola virtute distinguimur.“ (*Ibidem*.)

⁷⁰ Ez alkalmasint a szerző kitalálása; a constantinei feliratok ugyanis úgy tüntetik fel Caeciliust vagy fiát, hogy pogány kötelességeket teljesít.

nem ellenzi se a jókedvet, se a tehetséget, se az élet nyájas kedvelését, se a stylus eleganciájának felkarolását.⁷¹ Ugyancsak messze vagyunk az ebionitától, sőt még a galileai zsidótól is! Octavius a keresztennyé vált Cicero vagy még inkább a keresztennyé vált Fronton. Valójában az értelmi kultúra folytán jut a dcismushoz. Szereti a természetet, kedvét leli a jómodorú emberek társalgásában. Az efajta emberek nem alkották volna meg se az Evangéliumot, se az Apokalypsist; de viszont ily csatlakozók nélkül az Evangélium, az Apokalypsis, Pál levelei titkos iratai maradtak volna egy zárt szektának, mely, mint az essenusoké vagy therapeutáké, végül is eltűnt volna.

Minucius Felix, sokkal inkább, mint a görög apólogisták. azon a hangon beszél, melyet a keresztenyé* ség védelmezői minden használni fognak. Ügyes ügyvéd, ki oly emberekhez intézi szavait, akik kevésbé¹ járatosak a dialektikában, mint az egyiptomi vagy ázsiai görögök, elhallgatja a dogma háromnegyedrészét, hogy a részletek vitatása nélkül elfogadtassa az egészet, az irodalmi művelteág színét ölti magára, hogy megtérítse az irodalmilag művelteket és elhitesse velők, a keresztenység nem kívánja tőlük megtagadását a philosophusoknak és íróknak, kiket csodálnak. »Philosophusok, keresztenyek... de hiszen ez egy és ugyanaz. Az értelemmel ellenkező dogmák!... Ugyan! De hiszen a kereszteny dogma szóról-szóra azt mondja, amit Zeno, Aristoteles, Plato, semmi egyebet. Ti barbároknak néztek bennünket; de hiszen mi csakúgy szeretjük a jó írókat, mint ti«. A különleges hiedelmekről, melyek az ajánlott valláshoz taroznak, egy árva szó se; a keresztenység beolthatása végett Krisztus nevének kerülik a megemlítéset. Minucius Felix a Notre-Dáme hitszónoka, ki könnyen kielégíthető úritársaságbeli embereknek beszél, mindenkihez alkalmazkodik, azoknak, akiket meg akar győzni, tanulmányozza a gyengéit és bogarait, súlyos

⁷¹ Octavius, az első szakaszok.

egyházi köpenye alatt könnyedséget negályez és meg-hamisítja symbolumát, hogy elfogadhatóvá tegye azt. Legyetek keresztyénekkel e kegyes sophista szavára, nagyon helyes; de ne feledjétek, hogy minden cselvétés. Ami csak mellékesnek volt feltüntetve, holnap fődologgá válik; a keserű héj, melyet kis térfogatban és a legegyszerűbb jelzéssel akartak veletek lenyeletni, egész keserűségében érvényesül. Azt hallottatók, az úri embernek, hogy keresztyen legyen, majdnem mitse kell változtatni elvein; most, hogy a dohog megtörtént, roppant számlával állanak elő. E vallás, melyről azt mondták, hogy csak a természetes erkölcsstan, reáadásul lehetetlen physikát, bizarr metaphysikát, agyrémes történetet, az isteni és emberi dolgokról oly elméletet foglal magába, mely mindenben ellenkezik az értelemmel.

XXIII. FEJEZET.

A szervezés haladása.

Az oly súlyosnak látszó körülmények közepette az egyház szervezetének meglepő rohamossággal haladt a kiépülése. Az órában, melyhez eljutottunk, Jézus Egyháza már szilárd és összetartozó. A gnóstizmus nagy veszedelmét, mely a keresztenységet az< zal fenyegette, hogy számtalan szektára bontja, legyőztek. mindenfelől hangzik a »katholikus Egyház «^x szó, mint megnevezése annak a nagy testületnek, mely immár összezúzdás nélkül fog áthaladni a századokon. És már jól lehet látni a catholicitas jellemvonását. A montanistákat szektáriusoknak tekintik; a marcioniták úgy szerepelnek, mint akik meghamisítják az apostoli tant; a különböző gnosticus iskolákat mindinkább kirekesztik az egyetemes Egyház kebeléből. Van tehát valami, ami se nem a montanismus, se nem a marcianismus, se nem a gnóstizmus, hanem a nem szektárius keresztenység, a püspökök többségének keresztenysége, mely ellenáll az eretnekségeknek és elkoptatja mindegyiküket, melynek, ha úgy tetszik, csupa negatív jellemvonása

⁷² Εκκλησία καó,κή. A smyrnaiak levele Polycarpus vér-tanúságáról, cím, 8, 16 § év Σμύρνη καólikής ἐκκλησίαέ;, 19; Pseudo-Ign. lev., ad Smyrn., 8. V. ö. Szent Pion, act, 19 §. Celsus (Orig. , V, 59), ή μεγάλη ἐκκλησία. V. ö. Muratori töred.¹, 55—57, 61—62, 66, 69 sor.

van, de amelyet e negatív jellemvonások megóvnak a pietista tévelygéséktől és a rationalista ártalomtól. A keresztenység, mint minden párt, amely élni akar, fegyelmezi magát és lenyeli túlhajtásait. A mystikus exaltációhoz nagy adag józan észt és mérsékletet csatol, mely meg fogja ölni a millennarismust, a charismakat, a glossolaliát, az összes kezdeti szellemi je-lenségeket. Egy maroknyi exáltált ember, ki, mint a montanisták, keresi a vörstanúságot, bátortalanítja a vezeklést, kárhoztatja a házasságot, nem az Egyház. A középút diadalmaskodik; a radikálisok semmiféle fajtájának se fog megadatni, hogy szétrombolja Jézus művét. Az Egyház mindig a középen levő véleményen van; mindenkinél a tulajdona, nem pedig valamely arisztokrácia kiváltsága. A phrygiai szekták pietista arisztokráciája és a gnostikusok speculativ arisztokráciája egyaránt elutasításra talál. Az Egyházban vannak tökéletesek és nem-tökéletesek; valamennyien tagjai lehetnek. A vörstanúság, a böjtölés, a coelibatus kitűnő dolgok; de az ember heroismus nélkül is lehet kereszteny és pedig jó kereszteny.

Az episcopatus volt az, mely a polgári hatalom minden közreműködése, csendőrök és törvényszékek minden támogatása nélkül a szabadság fölött meg-szervezte a rendet, oly társadalomban, mely eredetileg az egyéni inspiration alapult. Íme, miért van, hogy Syria ebionitái, kiknek nincs episcopatusok, hiányával vannak a catholicitas eszméjének is. Első pillantásra Jézus műve nem életrevalónak született; chaos volt. A világ végében való hiten alapulván, mely hitet az éveknek, ahogy teltek, tévedésnek kellett békégezniük, a galileai gyülekezetre, úgy látszott, nem vár más, mint hogy anarchiába olvadjon fel. A szabad profétálás, a charismak, a glossolalia, az egyéni inspiratio, mind ez több volt az elegendőnél, hogy az egész egy kis ephemér gyülekezetre korlátozódjon, aminőt Amerikában és Angliában annyi sokat lehet látni. Az egyéni inspiratio teremt, de nyomban szét is rombolja, amit teremtett. A szabadság után szabályra van

szükség. Azon a napon, melyen elismerték, hogy az Egyház közvetlen hatalommal van felruházva, oly hatalommal, mely Jézusét képviseli,² Jézus műve meg volt mentve. Az Egyház ettől fogva úr az egyén felett, kit szükség esetén kiüz a kebeléből. Csakhamar az Egyház, mely instabilis és változó testület, megszemélyesül a vénekben; az Egyház hatalma átszáll a papságra, mely minden kegyelem szétosztój a, közvetítő Isten és a hívő között. Az inspiraliot illetőleg az egyénnek a gyülekezet lép a helyébe. Az Egyház lett minden a keresztenységben; még egy lépés és a püspök lesz minden az Egyházban. Az engedelmesség az Egyház, majd a püspök iránt a legelső kötelesség; az újítás a hamisság jele; innentől fogva a keresztenynek a schisma a leggonoszabb bűn.³

Az ósi Egyházban ekként egyszerre volt meg a rend is, meg a szélső szabadság is. A scholastika pendantismusát még nem ismerték. A katholikus Egyház hamarosan elfogadta az eretnekeknél született termékeny gondolatokat, lenyelves belőlük, ami nagyon is szektarius volt bennök. A theologia spontanitása túlhalad minden később tapasztalhatót. A gnostikusokról, kik a legszélsőbb határokig hajtották a képzeldést, nem is szólva, Szent Justinus, a *Recogrdition.es* szerzője, Pseudo-Hermas, Marcion, a számtalan mindenfelől feltünedező mester, ha lehet így mondani, tele vődörrel merít; mindegyik a maga innye szerint alkotja meg christologiáját. Azonban a vélemények roppant változatossága közepette, mely a kereszteny ős-kort betölti, kialakul egy fix pont, a catholi-

² Máté, XVIII, 17—20.

³ Irenaeus, III, IV; XXIV, 1. L. főként Szent Cyprian, *Epist.*, 2, 3, 4, 43, 45, 48, 56, 57, 59, 63, 65, 66, 67, 72, 73. Figyelembe veendő Lucian., *Peregrinus*, 11 § πάντα, μόνος αὐτός ἴνν. A ιαῖν.ος szó először Clemens levelében, XL f. fordul elő, azután a Jakabhoz intézett pseudo-clemensi levélben, 5 §. V. ö. Alex. Kel., *Strom.*, Ill, 12 (199 1.); V, 6 (240 1.), stb. Ami a χλήρος szót illeti, ez annyi, mint „rend“ és közte és λαϊκός között olyan az ellentét, mint *ordo* (hozzáértendő: *nobilissimus*) és *plebs* között.

citás véleménye. Hogy az ember megcáfölje az erekneket, nem szükséges vitatkozni vele. Csak rá kell mutatni, hogy nincs közösségen a katholikus Egyházzal, azokkal a nagy Egyházakkal, melyek püspökeik sorát egész az apostolikig vezetik vissza.⁴ *Quod semper, quod ubique* — ez az igazság absolut mértéke. A szabályyal való érvélés, melynek Tertullianus oly ékesszóló formát ad, lesz az egész katholikus vitázás összefoglalása. Bebizonyítani valakinek, hogy újító, hogy késői theologus, egyértelmű annak a bebizonyításával, hogy nincs igaza. Hibás irányelv, mert a sors különös iróniájából, maga a doktor, ki ezt a cáfolási módszert oly parancsolóan fejtette ki, ereknek! mivoltban halt meg!

Az Egyházak között a levelezés már korán szokásossá vált.⁵ A nagy Egyházak vezetőinek körlevelei, melyeket vasárnaponként felolvastak a híveknek, mintegy folytatását tették az apostoli irodalomnak.⁶ A templom, miként a zsinagóga és a mecset, kivált-képpen városi doleg. A keresztenység (és ugyanez elmondható a judaismusról és az izlamismusról is) városi vallás lesz, nem pedig mezei. A mezei lakos, a *paganus* szolgáltatja majd a végső ellenállást, mely-lyel a keresztenység találkozni fog. Az igen kis számú mezei keresztenyek a szomszédos város templomába jártak.⁷

A római municipium ily módon bőlcsojévé vált az Egyháznak. A mezők és a kis városok, amiként az Evangéliumot, papságukat is a nagy városoktól kapták, amely papság minden a nagy város püspöke alá tartozik. A városok között egyedül a *civitas*-nak van igazi Egyháza és van *episcopos-a*, a kis város egyházi függésben van a nagytól.⁸ A nagy városok e pri-

⁴ Irenaeus, III, IV, 1; Tertullianus, *Praescr.*, 36.

⁵ Jusson eszünkbe a montanismus és a husvét ügye. L. főként Eusebius, *H. E.*, V, XXV. f.

⁶ Corinth. Dionys. és Soter, fentebb.

⁷ Justin., *Apol.* I., 67.

⁸ Ancagoni zsinat (315), 13 canon. .

matusa főfontosságú tény volt. Ha a nagy város már megtért, a kis város és a mező követte a példát. A kereszteny alakulatnak ekként a diocesis⁹ volt az eredeti egysége.'

Ami az egyházi tartományt illeti, melyben a nagy Egyházak elsőbbséggel vannak felruházva a kicsinyek felett, az általában megfelelt a római tartománynak. A kereszteny kereteinek Augustus volt a megalapítója. Róma és Augustus kultuszának beosztása szolgáltatta a titkos törvényt, mely minden szabályozott. A városok, melyeknek flamen-jük vagy *archiereus*-ök volt, kaptak később érseket; a püspök a *fiamén*, *ciuitatis* helyébe lépett. A III. századtól fogva a fiamén duumvir a városban ugyanazt a rangot foglalja el, mely száz vagy százötven ével utóbb a püspöké volt a diocesisben.¹⁰ Julianus később megkísérte, hogy e flameneket szembeállítsa a kereszteny püspökökkel és plébánosokat csináljon az *augustales-ból*.¹¹ Ily módon valamely ország kereszteny

⁹ A παροικία szó eleinte körülbelül egyértelmű volt Egyház-zal vagy diocesis-sel. A smyrnaiak Szent Polycarpos vétanúságáról szóló levelének címe; Irenaeus, id. Eus., V, XXIV, 14 §; v. ö. 9 § és I, I, 1; III, XXVIII, 3; IV, XV, 2; V, V, 8; XXIII, 2; VI, XI, 1. A παροικία olyan értelmű volt, mint valamely idegen kolónia, az Egyház, a zsidók módja szerint, ahogy mindenütt, ahol volt, idegennek, száműzetésben levőnek tekintette magát (v. ö. παροικούσα Σμύρναν stb.; *Epist. Polyc.*, cím; Clem. Rom. I, cím; I Petri, I, 17, II, 11; *Cseleked.*, XIII, 17; Zsolt., XXXIX, 13; *Levél Diognetes-hez*, 5; *Constit. apóst.*, VIII, 10).

¹⁰ Allmer, *Revue epigr.*, 4 sz., 62 1.; 10 sz., 154 és köv. 1.; Euseb., *H. E.*, VIII, XIV, 9; IX, IV, 2 és Valois jegyzetei. A martyrok actaiban gyakran a fiamén a vádló. „Seditio coorta est pontificum.“ Ruinart 72 1. V. ö. *ibid.*, 140 1. L. továbbá *Acla* 11. február 24, 463 L, augusztus 24, 749 1., úgy-szintén Lactant., *De mórt, persec.*, 36; Szent Optat., 255, 262 1., Du Pin kiad.

¹¹ Levél Arsaceshez, Galatia *archlereus*-ához 429 és köv. 1. Spanh. (552 és köv. 1., Hertlein). Julianus egy a pogánysághoz megtért püspököt *iepevs* címmel ruház fel. Levél Pegasusról: berlini *Hermes*, IX (1875), 259 1. (603 és köv. I., Hertlein).

földrajza körülbelül ugyanez ország római korbeli földrajza. A püspökségek és érsekségek jegyzéke a régi *civitates* jegyzéke, megfelelően egymás alá rendeltségüknek.¹² A birodalom mintegy az öntőminta volt, melyben az új vallás összefutott. A belső bordázat, a hierarchikus megoszlás a birodaloméhoz simult. A római közigazgatás régi lajstromai és a középkori Egyháznak sőt a napjainkbelinek is a registerei szinte mi különbséget se tüntetnek fel.

Róma volt a hely, hol a *catholicitas* e nagy eszméje kiformálódott. A római Egyház vitatlan primátust élvezett. Ezt részben szentességének és kitűnő hírének¹³ köszönhette. Most már mindenki elismerte, hogy ez Egyházat Péter és Pál apostolok alapították, a két apostol Rómában szenevédett vértanúságot, sőt Jánost is ott mártották forró olajba.¹⁴ Mutogattak az e részben igaz, részben költött apostoli dolgoktól meg-szentelt helyeket.¹⁵ Mindez a római Egyházat páratlan dicséfennnyel vette körül.¹⁶ A vitás kérdéseket Róma elé terjesztették döntés vagy megoldás végett.¹⁷ Ügy gondolkodtak, hogy miután Krisztus Kephas-t tette meg Egyháza sarok-kövének, e kiváltság kiterjed utódaira is. A római püspök a püspökök püspöke lett, aki meginti a többit. Victor pápa (189—199) ez igényt oly szélsőséggel viszi, hogy a bölcs Irenaeus szót emel ellene; de a nagy lépés megtörtént; Róma proklamálta jogát (veszedelmes jog!), hogy kiközösítheti azokat, kik nem tartanak mindenben vele. A szegény artemoniták (*anticipalt arianus-félék*) hiába panasz-

¹² így Cesarea-nak elsőbbsége van Aelia Capitolina felett.

¹³ Rom., I, 8; Ign., *ad Rom.*, felirás; Conuth. Dionys. levele, Euseb., IV, 23.

¹⁴ L. *Az Antikrisztus*, 197—199 1.

¹⁵ L. *Az Antikrisztus*, 191 és köv. 1.

¹⁸ Irenaeus, III, III; Tertull., *Praescr.*, 21, 36; Szent Cyprian, *Epist.*, 52, 55 (ecclesiam principalem unde unitas sacerdotalis exorta est), 67, 71, 75.

¹⁷ L. fentebb a montanismus és a husvét kérdésének tár-gyalását. Ugyanígy volt a III. században a *tapsi* és az eretnek megkeresztelese kérdésében, valamint Origenes ügyében.

kodnak a sors igazságtalansága miatt, hogy eretnek-számba mennek, holott Victorig az egész római Egyház úgy gondolkodott, mint ők.¹⁸ A római Egyház már akkor föléje helye de magát a történelemnek. Az a szellem, mely, 1870-ben, ki fogja mondatni a pápa csalhatatlanságát, már a II. század végén megismer-szik. Az a munka, melyből a *Muratori canon ja* néven ismert töredék való és amelyet 180 táján Rómában! írtak, már úgy tünteti fel a római Egyházat, hogy az szabályozza az Egyházak canonját, Péter passió-ját téve a catholicitas alapjává és visszautasítva mind a montanismust, mind a gnosticismust.¹⁹ Ugyanez ilő-tájban a hit symbolumainak kísérletei is megkezdőd-nek Rómában.²⁰ Irenaeus az összes eretnekségeket ez Egyháznak a hível cátfolja, amely Egyház »a leg-nagyobb, a legrégebb, a legjelesebb; megszakítatlan utódlás révén bírja Péter és Pál apostolok igaz ha-gyományát és primátusa²¹ folytán az összes többi Egyháznak hozzá kell fordulnia«. minden Egyház, melyről azt tartották, hogy valamely apostol alapította, kiváltságosnak szerepelt, hát még mi nem illeti meg azt az Egyházat, melyről azt hitték, hogy két apostol és pedig a két legnagyobb apostol alapította?

A III. század folyamán a római Egyház ez elsőbb-sége csak még inkább megszilárdult. A római püspökök ritka ügyességet tanúsítottak, kerülvén a theo-logiai kérdéseket, de minden első helyen szerepelve a szervezés és igazgatás kérdéseiben. A novationismus ügyében Cornelius pápa vezet minden; azt látjuk, hogy Italiában püspököt mozdít el és újakat

¹⁸ Eusebius, *H. E.*, V, XXVIII, 3.

¹⁹ 36 és köv., 70 és köv., 73 és köv., 80 és köv. sor. L. Credner (Volkmar), *Gesch. des neut. Kanon*, 341 és köv. 1.; Hesse, *Das muratori'sche Fragment*, (Giessen, 1873); Harnack, *Zeitschrift für K. G.*, III (1872), 358 és köv. 1.

²⁰ Gaspari, *Quellén zur Gesch. des Taufsymbols und der Glaubensregel*, négy rész (Christiania, 1866—1879); Gebh. és Harn., *Patres apóst.*, I, II, edit, all., 115 és köv. 1.

²¹ „Propter potiorem principalitatem“, Irenaeus, III, III, 2.

ültet a helyükbe.²² Róma volt központi hatósága az afrikai Egyházaknak is.²³ Aurelianus, 272-ben, úgy ítéл, hogy Antiochiának az az igazi püspöke, aki levelezésben van a római püspökkel.²⁴ A római Egyház e felsőbbisége mikor szenvéd megfogyatkozást? Akkor, amikor megszűnik, hogy Róma a valóságban egyedüli székvárosa legyen a birodalomnak, a III. században; amikor a nagy ügyek központja áthelyeződik Niceába, Nicomediába és főként mikor Constantinus császár új Rómát alapít a Bosporus partján. Constantinustól Nagy Károlyig a római Egyház a valóságban alább szállt, mint ahol a III. és IV. században állott. Hatalmasabban, mint valaha, felemelkedik azonban, mikor a Caroling-házzal való szövetkezése folytán nyolc évszázadra központja lesz Nyugat összes nagy ügyeinek.

Azt lehet mondani, hogy az Egyházak szervezete az előhaladásban öt fokot ismert, melyből négy az e munkától felölelt korszakba esik. Először volt a kezdeti *ecclesia*, melyben az összes tagok egyaránt a Lélek inspirációja alatt állanak. Azután a vének vagy *presbiteri* jelentékeny rendőri jogokat nyernek az *ecclesia*-ban és felszívják az *ecclesia-t*. Azután a vének elnöke, az *episcopos* lassanként magába olvasztja a vének, következéskép az *ecclesia* hatalmát. — Azután a különböző Egyházak élén álló *episcopi* levelezésbe lépnek egymással, megformálják a katholikus Egyházat. Az *episcopi* között van egy, & római, ki nyilvánvalóan nagy jövőre van rendeltetve. A távoli jövőben már megpillantható a pápa, Jézus Egyházának monarchiává való átalakulása, Rómával, mint fővárossal; de a II. század végén e végső átalakulás még csak gyengén sarjad. Tegyük hozzá, hogy ez átváltozásban nem volt meg, mint a többiben, az egyetemes jelleg. Csak a latin Egyház alkalmaz-

²² Cornelius levele, Eus., *H. E.*, VI, XLIII, 8, 10.

²³ Tertull., *Praescr.*, 21; Szent Cyprian, *Epist.*, 52, 55, 71, 75 (Firmilianus).

²⁴ Samosatai Pál ügye. Eus., *H. E.*, VII, 30.

kodott hozzá és még ennek az Egyháznak a kebelében is a pápaság törekvése idővel lázadást és protestánst idézett fel.

Ilymódon a nagy szervezetek, melyek még ma is oly lényeges részét teszik az európai népek erkölcsi és politikai életének, mind ezeknek a naiv és őszinte embereknek a művei, kiknek hite elválaszthatatlanná vált az emberiség erkölcsi kultúrájától. A II. század végén az episcopatus teljesen érett; csirájában megvan a pápaság. Az oecumenikus zsinatok lehetetlenek voltak; csak a keresztény birodalom engedhette meg e nagy összejöveteleket; de a tartományi synodus munkában volt a montanisták és a husvét ügyében; a tartományi főváros püspökének ellentmondás nélkül elfogadták elnöki rangját. Az egész mozgalomnak, mint az apostoli időkben, roppant élénk levélbeli közlekedés volt a lelke és feltétele.²⁵ A novatianizmus esetében, 252 táján, az egymással közlekedő különböző tartományi értekezletek a levelezés folytán valóságos zsinatot alkottak, melynek Cornelius pápa volt az elnöke.²⁶ A Privatus, lambesi püspök ellen indított perben és az eretnekek megkeresztelésének kérdésében merően hasonlóan történt.²⁷

Az Egyházaknak az alkotmány, jobban mondva a túlzott hierarchikus fennhatóság felé tartó e belső mozgalmának rohamos haladását jól mutatja az Ignácnak tulajdonított levelek²³ gyűjteménye, melynek az állítólagos Polycarpos-levél²³ talán függeléke. Feltehető, hogy ez írások abban az időtájban jelentek

²⁵ V. ö. Euseb., *H. E.*, IV, XXIII; VI, XX, 1.

²⁶ Euseb., *H. E.*, VI, XLIII f.

²⁷ iSzent Cyprian, *Epist.*, 30, 55.

²⁸ L. Az *Evangéliumok*, XVII és köv. I. A kifogásokat, melyek e levelek hitelessége ellen támaszthatók, nem gyengíti, ha Ignác vértanúságát Hadrian vagy Antoninus idejébe teszik. (Harnack, *Die Zeit des Ignatius* (Leipzig, 1878). E leveleknek stylusában és gondolatmenetében van az apokryph jelleg.

²⁹ A kereszt. *Egyház*, 442 és köv. 1.

meg, melyhez eljutottunk.³⁰ Ki lehet illetékesebb az engedelmességet és a rendet hirdetni a híveknek, mint a két nagy vérstanú püspök, kinek emlékét mindenütt tiszttelték?³¹

Engedelmeskedjetek a püspöknek, mint ahogy Jézus-Krisztus engedelmeskedik az Atyának és a presbyterek testületének, mint az apostoloknak; tiszteljék a diakonokat, akár Istennek a parancsolatát. Semmiben, ami az Egyháza tartozik, meg ne kerüljétek a püspököt. Az Eucharistiát illetőleg azt kell igazinak tartani, melyet a püspök vagy akitő megbízott vele, szolgáltat ki. Ahol a püspök látható, ott kell lennie a népnek, mint ahogy ahol a Krisztus Jézus van, ott van a katholikus Egyház. Nem szabad se keresztni, se agapet tartani kívül a püspököknél; a püspöki jóváhagyás a jele annak, ami Istennek tetszik, a szilárd és a gyakorlatban követendő biztos szabály...³²

Illő tehát, hogy a püspök akaratával legyelek, amint hogyan teszíték is. Mert a ti Istenhez méltó tiszteletréméltó presbyteralis testületetek ugyanoly összhangzatos viszonyban van a püspökkel, mint amilyenben a hűrok vannak a citerával. Egycseggétek és vonzalmas összetartástok énekli Jézus-Krisztust. Mindegyiketek legyen tehát kórus, hogy, teljesen egyetértve és egylelekkel lévén, tökéletes egységen fogadjátok Isten hangjegyeit és egy hanggal énekeljetek Jézus-Krisztusban az Atyának, hogy meghallgasson és jó tetteitekről fia tagjainak ismerjen benneteket.³³

Pál nevét és Titushoz meg Timotheushoz való

³⁰ A határozatlan forma, mellyel Irenaeus (V, XXVII, 4) Ignácról beszél, *των ἡμετέρων* arra látszik mutatni, hogy az irat, melyből az idézet való, egész új keletű.

³¹ V. ο.ΛίδασκαλιΑ vagy διδαχή, κλήτη-ντός, Τραπίον, Πολυκάρπου

Sin. Anast. és Nicephor. canonjaiban, Credner, 241, 244 1.

³² Ad Smyrn., 8 §. V. ö. ad Philad., 1 §.

³³ Ad Eph., 4.

viszonyát már felhasználták, hogy az Egyházt ellás-sák egy kis canonikus kódex-félével a hívek és a papok kötelességeiről. Ugyanezt telték meg Ignác neve alatt.³⁴ Bizonyos merőben cgyházias jámborság lépett a lángolás helyébe, mely több mint száz éven át ápolta Jézus emlékét. Immár az orthodoxyia a legföbb jó; az engedelmesség az, ami üdvözít; az aggastyánnak meg kell hajolnia a püspök előtt, még ha fiatal is az.³⁵ A püspöknek mindenre ki kell terjesztenie figyelmét, névszerint kell ismernie minden alárendeltjét.³⁶ Ilymódon azzal, hogy a szélsőséggig hajtották Pál elveit, oly eszmékhez jutottak, melyek fellázították volna Pált. Ö, aki nem fogadta el, hogy a cselekedetek üdvözítenek, megengedte-e volna, hogy a feletteseknek való egyszerű alávetés elég az üdvözülésre? Másfelől viszont Pseudo-Ignác ugyancsak authentikus tanítványa a nagy apostolnak. Egyaránt távol a judaismustól is meg a gnosticismustól is,³⁷ egyike azoknak, akik a legexaltáHabban beszélnek Jézus Krisztus istenségről.³⁸ A *christianismus*³³ neki, ugyanúgy, mint a Diogneschez írott levél szerzőjének, teljesen különálló vallás a mosaimustól. Egyébiránt az összes kezdeti megkülönböztetések eltűntek a domináló irányzat elől, mely az egység felé vonta a legellentétesebb pártokat is. Pseudo-Ignác kezet fogott a judeo-keresztény Pseudo-Clemenssel, hogy az engedelmességet és a tekintély tiszteletét hirdesse.⁴⁰

³⁴ L. főként Ignác Polycarposhoz intézett állítólagos leve-lét és Polycarpos levelét.

³⁵ *Ad Eph.*, 3, 5; *ad Maga.*, 3—7, 13; *ad Trail.*, 2, 3, 12; *ad Philad.*, 1—4, 7—8; *ad Smyrn.*, 8—9; *ad Polyc.*, 6.

³⁶ *Ad Polyc.*, 4.

³⁷ *Ad Magn.*, 8, 10; *ad Trail.*, 6, 7, 11; *ad Philad.*, 6, 9, *ad Smyrn.*, 2—7; *Epistola Polyc.*, *ad Phil.* 7.

³⁸ *Ad Eph.*, 7. t.

³⁹ *Ad Magn.*, 10; *ad Philad.* 6. A *x^LOTLavropós* szó már megvan Celsusnál (Orig. , III, 75).

⁴⁰ Az *episcopos* és *presbyteros* synonym volta még mindig tartott. Epist. Polyc., cím; Irenaeus Victorhoz, Eus., V, XXIV f. V. ö. Cím. Rom., I, 42,

A széthúzásoknak, melyek Krisztus Egyházát több, mint száz éven át eltöltötték, e megszűnésére vajmi szembeszökő példát tüntet fel Hegesippos. E tiszteletremélő aggastyán, ki az ebionismusból indult el, de teljes befogadást nyert az orthodox Egyháztól, Rómában befejezte emlékiratainak öt könyvét, az egyháztörténetem első alapvetését.⁴¹ A mű Jézus Krisztus halálával kezdődik. Mindazonáltal kétéges, hogy a tárgyalásban chronologiai sorrendet követett.⁴² Sok tekintetben polemikus munka volt az eretnekségek⁴³ és a gnostikusoktól meg marcionitáktól írt apokryph könyvek ellen. Hegesippos kimutatta, hogy e könyvek közül sok merőben újkeletű.⁴⁴

Hegesippos emlékiratai végtelen értékűek volnának számunkra és elvesztők nem kevésbé sajnálatos, mint Papias irataié. Magukban foglalták egész kincsét az ebionita hagyományoknak, oly formában, hogy elfogadhatókká voltak téve a katholikusoknak és oly szellemben, mely élénken szembehelyezkedett a gnostissal. A zsidó szektákra és Jézus családjára vonatkozó részek, nyilvánvalóan különleges értesültség folytán, igen behatók voltak. Hegesipposban, kinek anyanyelve a héber volt és nem részesült hellenikus nevelésben, a talmudista hiszékenysége lakozott. Nem riadt vissza semmiféle bizarrságtól. Stylusa a görögök szemében egyszerűnek és laposnak tűnt fel, kétségtelenül, mert, mint a *Cselekedetek-é.*, héber elgondolást követett. Érdekes mutató belőle Jakab halálának elbeszélése,⁴⁵ mely oly sajáságos hangú, hogy az ember hajlandó volna azt hinni, valamely rhythmikus héber prózában írt ebionita műből való.

⁴¹ Euseb., IV, VIII f., 22; Szent Jerom., *De vir. Hl.*, 22; Sozom., I, 1; Syncell., 337 és köv., 345 1. (Paris.)

⁴² Jakab, az Ür testvére halálának elbeszélése az ötödik könyvben talált helyet.

⁴³ Eus., IV, VII, 15.

⁴⁴ *Ibid.*, IV, XXII, 8. , , , c

⁴⁵ Eus., II, XXIII f. A részlet, hogy *αντόν η οτήλη μένει πασα των ναω* (18 §), úgy látszik valamely 70 előtt írt Okiratból származik.

Holott pedig ki sem hasonlított kevésbé a szekulariushoz, mint a kegyes Hegesippos. A catholicitas eszméje ugyanúgy dominál elméjében, mint a pseudognáci levelek szerzőjénél. Célja bebizonítani az eretneknek a kereszteny tan igazságát, annak a kimutatásával, hogy egyformán tanítják az összes Egyházakban és így is tanították minden apostolok óta. Az eretnekség, kezdve Thebuthis (?) eretnekségével, a gögből vagy a nagyravágásból eredt.⁴⁶ A fenhatóság tekintetében a római Egyház lépett a régi zsidó szabályzat helyébe és az egység oly központját teremtette meg Nyugaton, mint amilyen volt valamikor Keleten Jézus rokonainak püspöksége, akik, mint ő, Dávid törzséből származtak.⁴⁷

Látnivaló, a régi Ebion ugyancsak megszelídült. Hegesippos után már nem is ismerik többé a kereszténység e válfaját, ha csak nem Syria mélyében. Ott Julius Africanus, 215 táján, még talál kezdeti nazaréusokat és tölük igen, hasonló hagyományokat hall azokhoz, amelyekből Hegesippos élt.⁴⁸ A haladás, jobban mondva: az orthodoxyia megszüklése kárára vált neki. Kevéssé olvasták, még kevésbé másolták. Origenes, Szent Hippolyt nem is tudnak róla. Csak azok ismerték, akik, mint Eusebius, érdeklödtek a történelem iránt és a becses lapokból az az egynéhány megnékült meg, melyet modernebb chronographok elbeszélésükbe közbeszöttek.⁴⁹

Az érettség egy másik jele az a, egy bizonyos, kétségtelenül képzelt személyű,⁵⁰ Diogneteshez intézett

⁴⁸ Eus., IV, XXII, 5.

⁴⁷ "Ἐνώ Λγ της ἐκκλησίας. Heges., id. Eus., IV, XXXII, 5.

⁴⁸ L. Az Evangéliumok, 74—75 1.

⁴⁹ Eusebius *H. E.*, II, 23; III, 11, 16, 20, 32; IV, 8, 11, 21, 22; Syncell., *I. c.* Egy jegyzetből, melyet Sakkelion úr Patmosban talált, helytelenül következtették, hogy a XVI. században még kellett lennie egy teljes Hegesipposnak. (*Zeitschrift für K. S.*, II, 288—291 1.) E jegyzet *desiderata*-ról szól, vagyis, elveszett görög, nem pedig még meglevő munkák jegyzéke.

⁵⁰ Diognetes, Marcus-Aurelius tanítója nem volt eléggé hires, hogy azt lehetne hinni, róla van szó.

levél, melynek ékesszóló és eléggé jó író⁵¹ névtelen szerzője helyenként Celsusra és Lucianosra emlékezett.⁵² A szerző úgy tünteti fel Diognes-t, hogy nagy vágya van megismerni »az új vallást.«⁵³ A keresztyének, oktatja az apolista, egyaránt távol állnak minden a görög bálványimádástól, minden pedig a zsidók babonaságátcl, nyughatatlan szellemétől és hiúságától.⁵⁴ A görög *philosophia* egész műve nem más, mint képtelenségek és szélhámos megtévesztések halmaza.⁵⁵ Másfelől a zsidók abban hibáznak, hogy az egyetlen Istenet ugyanoly módon tisztelik, mint a polytheisták a maguk isteneit, vagyis áldozásokkal mintha ez kellemes lenne neki.⁵⁶ A táolákokat ilhtő aprólékos szabályaiak, a szombat babonája⁵⁷ a körülmetélés hánytorgatása, kiesinves aggálvostokodásuk, melyet a bojt meg az újhold dolgiban tanúsítanak, nevetségek. Az embernek nincs joga különbséget tenni a dolgok között, melyeket Isten teremtett, egyeseket tisztaknak nyilvánítani, másokat pedig mint haszontala-

⁵¹ *Epistola ad Diogn.*, Gebh. és Harn., *Paptrum apóst.* Op., I, 2 fűz. (Lips., 1878) vagy *Szent Jusdnus-han* (Ottó, 3-ik kiad., 1879). A VII. fejzetben célzást véltek találhatni Marcus-Anreliusra és Commodusra. Ami az üldözésről szól (V, VII, X f.), jól megfelel Marcus-Aurelius vőgső éveinek. A XI és XII. f. mindenek véleménye szerint betoldás. Az irat esetleg lehet a III. századból való; de feltétlenül elhárítjuk magunktól, hogy ennél újabbkeletű szerkesztményt lássunk benne. Hogy Szent Justinusiiek tulajdonítják, az semmiről se tartható fent. Az egyházi hajdankor nem említi a könyvet, de ugyanígy van Hermias esetében is és kevésbe múlt, hogy Athenagoras is nem így járt.

⁵² V. ö. a kereszteny köztársaság képét és az eszményi város leírását, Lucian, *Hermotim.*, 22—24.

⁵³ I f. 9.

M Την Τονδιων δεισιδαιμονιαν.. πολνπραγμοσννην, αλαζονείαν. I, III, IV. f.

⁵⁴ *Epist. ad Diogn.*, 8, 9.

⁵⁵ A szerző itt úgy beszél a zsidó törvényről, ahogy az meg van írva. Vajmi helytelenül következtették ebből, hogy az irat 70 előtről való. V. ö. Barnabás levele, 2, 4, 9, 13, 14, 16; *Praed. Petri et Pauli*, 58—59 1., Hilg.; Alex. Kel., *Strom.*, VI, 5. , , ,

⁵⁶ Την πεοι τα σάββατα δεισιδαιμονιαν. IV. f.

nokat és feleslegeseket elvetni. Azt állítani, hogy Isten tiltja szombaton megcselekedni olyasvalamit, amiben semmi tisztelességtelen sincs, mi lehet ennél istentele-nebb? A test megcsontkítását olybá tüntetni fel, mint a kiválasztottság jelét és azt képzelní, hogy Isten ezért szereti az embert, mi lehet ennél furcsább?

Ami a kereszteny kultusz mysteriumát illeti, ne reméld, hogy azt valakitől megtanúhatod. A keresztenyek ugyanis se országra, se nyelvre, se erkölcsökre nézve nem különböznek más emberektől; nem laknak saját vám okban, nem beszélnek külön nyelven; életmódjukat nem jellemzi semmiféle különleges aszkéta-ság; nem foglalják el csak úgy könnyedén az ingatott elmék képződéseit és álmait; nem csatlakoznak, mint oly sarkan, ennek vagy annak a revét vi elő szektához; hanem a görög vagy barbár városokban laknak, aszerint, ahogy a sors intézte és ruházat, viselkedés, életmód tekintetében alkalmazkodva a helyi szokásokhoz, mindenkit bámulatba ejtenek köztársaságuk igazán csodálatraméltó szervezettségével. Különféle házakban laknak, de úgy, mint akik csak letelepültek; osztoznak a polgárok kötelességeikben és viselik az idegenek terheit. minden idegen föld haza és minden haza idegen föld nekik. Házasodnak, mint mindenki, gyermekük vannak; de soha ki nem teszik újszülöttjeiket. Együtt étkeznek, de azért asztaluk nem közös.⁵⁸ Testi életet élnek, de nem a testnek élnek. A földön laknak, de az ég polgárai. Engedelmeskednek az érvényben levő törvényeknek és életelveik folytán föléje emelkednek a törvényeknek. mindenkit szeretnek és az egész világ üldözi, félreismeri, kárhoztatja őket. Halálra vetik őket és ezzel biztosítják nekik az életet. Szegények és gazdagok tesznek máso-

⁵⁸ Vagyis nem esznek össze-vissza mindenféléből. L. Ottó, 178—179 1. (3-ik kiad.)

kát;⁵⁹ hiányával vannak mindennek és úsznak a bőségen. Megvetéssel halmozák el őket és a megvetésből dicsőség származik rájuk. Rágalmazzák őket és a következő pillanatban kihirdetik igazságukat; bántalmakra áldással felelnek;⁶⁰ a sértést tiszteettel viszonozzák; nem cselekedvén mást, mint csak jót, gonosznevők gyaránát büntetik őket; büntetéssel sujtottan örvendeznek. mintha az élettel ajándékoznák meg őket. A zsidók ellenük vannak, mint a pogányok ellen;⁶¹ a görögök üldözik őket és akik gyűlölik őket, nem tudnák megmondani, miért teszik?

Röviden, ahogy a lélek a testben, a keresztények ugyanúgy vannak a világban. A lélek el van terjedve a test összes tagjaiban és a keresztények el vannak terjedve a világ összes városában. A lélek a testben lakozik és mégsem tartozik a testhez; hasonlóképpen a keresztények a világban lakoznak a nélkül, hogy a világhoz tartoznának.⁶² A láthatatlan lélek fogolyként van a látható testben; azonképpen a keresztényeknek köztudomású a világban való jelenléte; de kultuszuk láthatatlan. A test gyűlöli a lelket és háborút folytat ellene, holott annak vele szemben nincs más vétke, mint hogy akadályozza az élvezésben; a világ is gyűlöli a keresztényeket, holott a keresztényeknek nincs más vétkük, mint hogy szembeszállanak az élvezettel. A lélek szereti a testet, mely gyűlöli; ugyanígy a keresztények is szeretik azokat, kik átkozzák őket. A lélek be van börtönözve a testbe és mégis a lélek a kapocs, mely fenntartja a testet; hasonlóképpen a keresz-

⁵⁹ V. ö. II Corr., VI, 10.

⁶⁰ V. ö. I Cor., IV, 12.

⁶¹ Υπό Ἰουδαίων ὡς αλλόφυλοι πολεμοῦνται. V. f. V. Q. Justin., id. *A keresztsz. Egyház*, 277 1,

⁶² János, XVII, 11, 14, IQ,

tények fogásában vannak a világ börtönében és ōk azok, kik fentartják a világot. A halhatatlan lélek halandó hajlékban lakozik; hasonlóképpen a keresztenyek időlegesen romlandó lakásokba vannak beszállásolva, várva az ég romolhatatlan-ságát. Az éhség, a szomjúság szenvedései tökéletesítik a lelket; a keresztenyek, kiket nap-nap után irtanak, egyre jobban szaporodnak. Isten őrhelyet jelölt ki nekik, melyet nem szabad el-hagyniok.⁶³

Az elmés szerző maga adja kezünkbe magyará-zatát a jelenségnak, melyet természetfelettinek akar feltüntetni. A keresztenység és a birodalom úgy néz-lek egymásra, mint két vad, mely felfalni készül egymást, a nélküл, hogy számot adnának maguknak ellenségeskedésük okairól. Amikor valamely ember-csoport ily magatartást ölt a nagy társadalom kebelé-ben, amikor külön köztársaságot⁶⁴ alkot az államban, csapássá válik. Nem ok nélküл átkozták e látszatra oly szolid és oly derék embereket. Igazán rombolták a római birodalmat. Kiitták az erejét; hivatalaitól, főként a hadseregtől elvonták a legjobbakat. Hiába mondja az ember, hogy jó polgár, mert fizeti az adóját, alamizsnálkodik, rendszerető, mikor a való-ságban az ég polgára és a földi hazát csak börtön-nek tekinti, melyben semmirevalókkal van össze-láncolva. A haza földi dolog; ki angyalt akar játszani, mindig gyenge hazafi. A vallási exaltacio rossz az államnak. A vétanú hiába állítja, hogy nem lázad; fel, hogy a leghívebb alattvaló; az, hogy vállalja a kivézetést⁶⁵ és az államot az elé az alternatíva elé állítja, hogy vagy üldözze vagy pedig fogadja el a theocracia törvényét: ártalmasabb az államra, mint akár a legelszántabb lázadás. Soha sincs valami ok

⁶³ *Ad Diogn.*, 5, 6.

⁶⁴ *Πολιτεία*. *Ad Diogn.*, 5.

⁶⁵ *Ad Diogn.*, 10 stb.

nélkül, hogy valakit mindenek gyűlölnek;⁶⁶ a nemzeteket e tekintetben oly ösztön vezeti, mely nem csal. A római birodalom alapjában érezte, hogy ez a titkos köztársaság megőlheti. Siessünk hozzáenni, hogy az erőszakos üldözéssel a legrosszabb politikát választotta vele szemben és meg akarván akadályozni, siettette az eredmény bekövetkezését.

⁶⁸ *Ad Diogn.*, idézett helyek és II f.

XXIV. FEJEZET.

Alexandria, Edessa iskolái.

Sok dolog elmúlt; mások elkezdődtek; a hagyományt az iskola és a könyvek váltották fel. Már senki se mondhatja, hogy láta az apostolokat vagy közvetlen tanítványaikat. Olyféle okoskodásoknak, mint amilyet, negyven év előtt,¹ Papias hangoztatott, a könyv megvetésének és a közvetlen tudomással bíró emberek bevallott többrebecsülésének, többé már nincs helye. Hegesippos az utolsó, ki utazásokat tett, hogy helyszínen tanúlmányozza az Egyházak tanításait. Irenaeus e nyomozást haszontalannak véli.² Az Egyház nagy gyűjtőtára az igazságnak és csak meríteni kell belőle. Eltekintve a barbároktól, kik nem tudnak írni, már senkinek sincs szüksége, hogy a szóbeli hagyományhoz forduljon.

Neki állandak az írásnak; a traditionistának a doktor, az egyházi író lép a helyébe; a kezdetek teremtő időszakának vége; kezdődik az egyházi történelem. Egyházit mondunk és nem papit. Abban a korszakban ugyanis, amelynél tartunk, a doktor igen gyakran laikus ember. Justinus, Tatianus, Athenagoras, az apologisták legtöbbje se nem püspök, se nem diakon. Az alexandriai iskola doktorai külön

¹ L. A kereszt. Egyház, 125 és köv. 1.

² Irenaeus, III, IV, 1, 2.

helyet foglalnak el a clericalis hierchián kívül. A catechumenatus intézménye elősegítette e fejlődést. Jelentkezők, kik gyakran tanult emberek voltak, miután az Egyházon kívül előkészültek a kérésztség felvételére, külön és a híveknél szabatosabb oktatást kívántak. Origenes a caesareai püspök engedélyéből catechista és hitszónok, a nélküл, hogy meghatározott rangja lenne a clerusban. Szent Jeromos hasonló helyzetet fog elfoglalni, mely már az ő idejében tele volt nehézséggel. Amint hogy természetes is volt, hogy az Egyház lassanként magába olvassa az egyházi oktatást és a doktor a püspöknek alárendelt tagja legyen a clerusnak.

Láttuk, hogy Alexandriában, a gnosticismus vitái következtében és talán a *Muzeum* utánzásaképen az Egyháztól és az egyházi doktoruktól különálló catechista iskola alakult az írások rationalis m agy úrázására.³ Ez az iskola, valami keresztény egyetem-féle odataartott, hogy központja legyen az egész theologiai mozgalomnak. Egy Pantaenus⁴ nevű megtért fiatal siciliai volt a feje, ki az eszmék oly szabadságát! vitte a keresztény oktatásba, aminőt addig egyetlen keresztény szószék se ismert. Tetszését lelte mindenben, a bölcsészeti rendszerekben, az eretnekségekben, a legkülönösebb vallásokban. mindenből mézet szűrt, — gnostikus volt a legjobb értelemben, de távol az agyrémektől, melyekkel a gnosticismus majdnem mindig együtt járt. Már elejtől fogva köréje csoportosult néhány irodalmilag művelt és e mellett keresztény ifjú, így nevezetesen a fiatal megtért Kelemen, ki akkoriban húsz éves lehetett és Alexander, Jeruzsálem hajdani püspöke, ki a III. század első felében oly jelentékeny szerepet játszott. Pantaenus hivatottsága különösen az előszóbeli oktatásban nyilvánult; beszédének roppant varázsa volt; nála

³ Eusebius, V, 10. 11 f.; VI, 6, 14, 19; Szent Jerom., *De viris ill.*, 36; *Epist.*, 83 (Mart., IV, 2 r., 656 1.); Alex. Kel. *Strom.*, I, I, 118 1.

⁴ Pantaenus ez időben körülbelül huszonötéves lehetett.

híresebb tanítványai mély érzést őriztek meg róla. Ugyanúgy kedvelvén a philosophiát, mint Justinus, a keresztenység olybá tünt fel előtte, mint mindenak a kultusza, ami szép. Ékes, csillogó, sugaras, mindenkihez jóindulatú lélek, a maga idejében a legszabadelvűbb és legkitártabb elme volt, melyet eddig az Egyház magáénak mondott és hajnalodását jelezte egy nevezetes intellectualis mozgalomnak, talán a legkülönösebbnek a rationalismus összes próbálkozásai között, melyek a keresztenység kebelében valaha is felmerültek. Origenes abban az időszakban, melynél megállunk, még nem született meg; de apja, Leó[»] nides ápolja szívében azt az izzó idealismust, mely vörternuvá fogja tenni és első mesterévé a fiúnak, ki[»] nek alvása közben megcsókolja a keblét, mint a Szent-Lélek templomát.

A pogány Kelet nem volt mindig ugyanoly ellen-szenves a keresztenyeknek, mint Görögország. Az egyiptomi polytheismussal szemben, például, kevésbé voltak szigorúak, mint a görög polytheismussal szemben. A II. századbeli sibyllai költő mikor Isisnek és Serapisnak megjelenti uralmuk bevégződését, ezt több szomorúsággal, mint amennyi hántással teszi. Képzelmére nagy hatást tesz egy egyiptomi pap megtérése, aki majd megtéríti honfitársait. Rejtelmes szavakban beszél egy az igaz Istennek emelt templomról, mely Egyiptomot mintegy szent földdé fogja tenni és fenmarad mind az idők végezteig.⁵

Kelet, mely mindig hajlott a syncretismusra és eleve rokonszenvezett mindenkel, ami magán hordta az önzetlen speculativ jelleget, a maga részéről viszontozta a keresztenység e széleskörű türelmességét. Vessük össze egy Celsus, egy Fronton szükkebű hazafiságát egy oly gondolkodónak, mint az apameai Numenius nyílt elméjével; mily különbség! Anélkül, hogy tulajdonképen kereszteny vagy zsidó volna, Numenius bámulja Mózest és Philót. Philót egyenlönek

⁶ Carm. sib., V, 483 és köv.

tartja Platóval; ez utóbbit atticai Mózesnek⁶ nevezi; ismeri még a Jamnesre és Mambrcre vonatkozó apokryph iratokat is.⁷ A philosophusnak, szerinte, Plato és Pythagoras tanúlmányozását párosítania kell a brahmanok, zsidók, mágusok, egyiptomiak intézményeinek ismeretével.⁸ A vizsgálódás eredménye, előre is tudhatjuk, az lesz, hogy mind e népek egyetértenejí Platóval. Amiként Philo allegorizálja az Ó-Szövetséget, Numenius symbolikusan magyarázza Jézus-Krisztus életének bizonyos eseményeit.⁹ Elisméri, hogy a görög *philosophia* Keletről ered és Isten igazi fogalmát az egyiptomiaknak, a hébrekeknek köszönheti;¹⁰ kijelenti, hogy a *philosophia* nem kielégítő, még¹ legtiszteltebb mestereiben sem. Justinus és a Diogeneshez intézett levél szerzője se mondanak többet. Mindazonáltal Numenius nem tartozott az Egyházhöz; egy eklektikusnál a rokonszenv és csodálat valamely tan iránt, nem vonja maga után a formális csatlakozást e tanhoz. Numenius egyike a neoplatonismus előfutárainak; az ő révén történik, hogy Philo befolyása és a keresztenység némi ismerete utat talál az alexandriai iskolába. Ammonius Saccas abban az időben, mellyel befejezzük e történelmet, talán még élj ára a templomba, melyből a *philosophia* hamarosan ki fogja léptetni. Kelemen, Ammonius, Origenes, Plotinus! Mily század virrad a városra, mely mind e nagy embereket táplálja és egyre inkább intellectualis fővárosává válik Keletnek!

Syriában sokan voltak az olyan független szellemek, kik kedvező hajlandósággal voltak a keresztenység iránt, a nélkül, hogy ezért felvették volna

⁶ Μωνσης αττιχιζων. Porphyr., *De antro mymphi.*, 10; Alex. Kel., *Strom.*, I, XXII f.; oly kifejezés, melyet számos Atya ismétel.

⁷ Eusebius, *Praep. evang.* IX., 8.

⁸ Eusebius, *Praep. evang.*, IX. 7, 8.

⁹ Orig., *Contra Cels.*, I, 15; IV, 51; V, 57.

¹⁰ Theodoret., *De car Grace, aff.*, *sermo* I, 466—467 1; *sermo* II, 499 1.; *sermo* V, 547 1. (Paris, 1642).

a keresztenységet. Így Mara, Serapion fia,¹¹ ki Jézust kiváló törvényhozónak tekintette és azt tartotta, a zsidók nemzeti létének elpusztulása onnan ered, hogy kivégezték »bölc királyukat«¹² Ilyen volt Longinus is, illetve *A fenségesről* szóló értekezés szerzője, ki csodálattal olvasta a Genesis első lapjait és a verset: »Legyen világosság és Ion világossága a legszebb részek közé sorozza, amelyeket ismer.«¹³

E mozgékony és őszinte szellemek között, kiket a kereszteny törvény elbájolt, de nem eléggé kizárolagosan, hogy minden egyébtől elszakítsa és az Egyház egyszerű tagjaivá tegye őket, a legeredetibb az edessai Bardesanes¹⁴ volt. Bardesanes, ha lehet így

¹¹ Maranak, Serapion fiának levele, Cureton, *Spicil. syr.* 73—74 1. V. ö. Justin, *Dial.*, 16. L. Az *Antikrisztus*, 65 1.; Az *Evangéliumok*. 40 L, 3 jegyzet; Land, *Anecdota syr.*, 30 1. E különös munka idézi a sibyllai oraculumot Samosról és úgy beszél a zsidók szétszóródásáról, 'mint Jézus halálának közvetlen következményéről. Volt tehát egy korszak, mikor a 33-tól 70-ig terjedő időköz mintegy kiesett az emlékezetből és ugyanekkor a zsidók szétszóródása már meglehetős régóta megállapított tény volt. Jézusnak ekképen, mint törvényhozónak a felfogása emlékeztet Lucian., *Peregr.*, 13-ra és az evangéliumi szövegek, valamint a kereszteny intézmények oly állapotát tételezi fel, mely csak a II. század végén levőnek felel meg. Ami a rómaiakról szól, Lucius Verus hadjáratára (162—165) vonatkozhat.

¹² A *Carm. sib.*, XII, 111, ügy látszik, ugyanezt a gondolatot fejezi ki; Alexandre úr szerencsésen igazítja ki a szöveget.

¹³ De *subl.*, IX. E rész, akár betoldás, akár nem, biztosan a II. század végéről vagy a III. századból egy pogánytói való, ki inkább csak érintkezésben volt a zsidókkal vagy keresztenyekkel, semmint hogy olvasta volna a Pentateuchot (figyelembe veendő a súlyos eltérés γενέσης&φ ρη; v. ö. Jós., *Ant.*, prooem., 3; Galen., *De usu*, XI, 14). Ez jól illik Longinusról; másrészt azonban ismeretesek a nehézségek, melyek ellene szólnak, hogy Zenobia miniszterét tekintsük a Πεντατευκόν szerzőjének.

¹⁴ Születésnapja az edessai krónikában a görögök 465 esztendeje — Kr. u. 153, tammuz hónap 11-ik napja. (Assemani. *Bibi, or.*, I, 389 T.; v. ö. Barhebraeus, *Chron. eccl.*, Abbeloos és Lamy kiad., 145 és köv. 1.) Eusebius, Szent Epiphanes. Theodoretos Marcus-Aurelius idejébe teszi a virágzását. A *De*

mondani,¹⁵ világfi volt, gazdag, kellemes,¹⁶ liberális, tanult, szívesen látott az udvarnál, járatos minden a khald tudományban, minden a hellenikus kultúrában, olyan Numenius-féle ember, ki ismeri az összes philosophiai rendszereket, az összes vallásokat, az összes szektákat, őszintén kereszteny volt; sőt izzó hirdetője a keresztenységnek, majdnem misszionárius;¹⁷ kinek az

fato dialógus egy helye (Euseb., *Praep.*, VI, X f., 279 L; Cureton, *Spicil. syr.*, 30 1.) Arabiának a rómaiaktól történt meg-hódítását friss keletű tény gyanánt tünteti fel. Már pedig itt Lucius Verus 162—165-iki hadjáratáról van szó (v. ö. edessai krónika, 390 1.), ha csak nem arról a hadjáratról, mely 200 táján Septimus Severusnak az Arabicus nevet szerezte. Lucius Verus hódításának egy nagy részét, például Hatra-t Arabia nevével illethették. Az edessai krónika Marcion bukását 137-re, Bardesanes születését 153-ra, Manes születését 239-re teszi. Körülbelül összhangban e krónikával a *Kitab el-fihrist* Bardesanes helyét Marcion után harminc és Manes előtt hetven évvel jelöli meg (Fluegel, *Mani*, 85. 150—151 1.; v. ö. Masovidi, IX, 337 1.; Land, *Anecd. syr.*, I, 18; Aboul faradj, *Dyn.*, 79 L, Poc.). Mindazonáltal nem szabad tagadni, hogy más tekintélyek Bardesanest Haracleon és Szent Hippolyt kor-társának tüntetik fel. L. *Philosophum.*, VI, 35; VI, 31 és Tért., *Adu. Val.*, 4. Porphyros és Khorenei Mózes (feltéve, hogy ugyanarról a személyről beszélnek) Heliogabalus alatt szerepeltek. Eusebius és Epiphanes Marcus-Aureliust összetévesztették Caracallaval vagy Heliogabalussal, kinek császári címe Marcus-Aurelius Antoninus volt. Tegyük hozzá, hogy a kereszteny Abgar, kivel Bardesanes összeköttetésben volt, úgy látszik, VIII. Abgar bar Manou volt, ki 202-től 217-ig uralkodott. V. ö. Eus., *Chron.*, Schoene, 178—179 1.

¹⁵ *Philosoph.*, VI, 35; VII, 31; Origenes (?), *Diai, de recta in Deum fide*, IV; Eus., *H. E.*, IV, XXX; *Praep.*, VI, IX, X f.; Epiphanes, LVI; Theodoret., *Haer. fab.*, I, 22; *Hist. eccl.*, IV, 26; Szent Jeromos, *De uiris ill.*, 33; *Chron.*, ad ann. 12 Marc.-Aurel.; *In Os.* 10; Pseudo-Aug., *haer.*, 35; Sozom., III, XVI f.; Szent Ephrem, *Hymn.*, az eretnekségek ellen; Opp., a syr. rész II. k., 438 és köv., 551 és köv. 1. (Roma, 1740); Khoren. Móz., *Hist.*, II, 66; Photius, cod CCXXIII; Maboug. Philox., Cureton, *Spic.*, V—VI 1.

¹⁶ Szent Ephrem, *Hymn.*, 438 F. L; Maboug. Philox., Cureton, *Spicil. syr.*, V 1., figyelembe véve azonban, hogy Philoxenes állítása alkalmassint csak a dialógusokon alapul, melyekben Bardesanes igen szeretetremélton fejezi ki magát.

¹⁷ Eusebius, IV, XXX, 1; Khoren. Móz., II, 66.

összes kereszteny iskolák, melyeken áthaladt, nyomot hagyta elméjében, megmarasztalni azonban egyik se tudta. Marcion volt az egyedüli, ki, komor aszkelismusa miatt, egyáltalában nem tetszett neki.¹⁸ Viszont a valentianismus, annak keleti formájában, volt a tan, melyhez folyton visszatért.¹⁹ Tetszsét lelte az aeonok syzygiáiban és tagadta a hús feltámadását. Ez anyagias felfogással szemben a görög spiritualismus nézeteit fogadta el a lélek pracexistentiájáról és fenmaradásáról.²⁰ A lélek szerinte se nem születik, se meg nem hal; a test a léleknek csak átmeneti eszköze. Jézusnak nem volt igazi teste; egy fantommal egyesült. Ügy látszik, hogy élete végefélé Bardesanes közeledett a katholikusokhoz; végeredményben azonban az orthodoxia visszatasította.²¹ Miután ragyogó ékesszólásával, izzó idealismusával és személyes varázsával elbájolta nemzedékét, végül is anathemákkal halmozták el; besorozták a gnostikusok közé,²² őt, aki sohase akart valamely csoporthoz tartozni.

Bardesanes értekezései közül egyetlen egy talált kegyelmet az orthodox olvasóknál: egy dialógus, melyben Kelet legsúlyosabb tévedése, a chald tévedés, az astrologiai fatalizmus ellen szállt síkra. Bardesanesnek tetszett a sokratikus beszélgetés formája. Szeretett úgy állani a közönség elé, hogy barátaí köréje sereglenek és ő megvitatja velük a philosophia nagy kérdéseit.²³ Egy Philippos nevű tanítványa volt az, aki

¹⁸ Eusebius, *H. E.*, IV, XXX, 1; *Philos.*, VII, 31; Khoren. Móz., *Hist.*, II, 66. \

¹⁹ Dial., 13 1., Cureton. Harmonius e tekintetben még tovább ment. Sozom., III, 16.

²⁰ Eusebius, *H. E.*, IV, 30, úgy látszik, jobban felfogta, mint Epiphanes (1. c.) Bardesanes igazi gondolatmenetét.

²¹ L. főként Szent Ephrem izzó cáfolatait (*Hymn.*, I, II, III, LII, Lili, LV, LVI), melyek kétségtelenül ugyanabban a hibában le'edzettek, mint Szent Epiphaneséi, vagyis a kérdések tant a gnostikus tévedések általános keretébe akarták szorítani.

²² Euseb., *Praep.*, VI, 9, a végén.

²³ Cureton, III 1.; Land, *Anecd. syr.*, I, 30, 51—53 1. Mindazonáltal Bardesanest tekintették a szerzőjének, ugyan-

megszerkesztette, vagy akiről azt hitték, hogy meg-szerkesztette a beszélgetést. A végzetről szóló dialo-gusban Bardesanes fő közbeszóloja egy bizonyos Aoucid,²⁴ ki rabja az astrologia tévedéseinek. A szerző igazi tudományos érvelést szegez szembe velők. »Ha az embert a környezet és a körülmények kormá-nyozzák, miért van, hogy ugyanabban az országban egészen különböző fejlődést tüntetnek fel az emberek? Ha az embert származása irányítja, miért van, hogy valamely nemzet vallást változtatva, például keresz-ténné válva, egész más lesz, mint amilyen volt?« Az érdekes részletek, melyeket a szerző ismeretlen országok erkölceiről közöl, izgatták a kívánesiságot. A *Recognitiones* regény végső egybeállítója,²⁵ azután Eusebius, majd Szent Caesarius hasznát látták neki.²⁶ Különös, hogy ily iratnak lévén birtokában, mégis kérdezünk kell, hogy Bardesanesnek mi volt a véleménye a csillagoknak az ember cselekedeteire és

úgy, mint ahogy Epictetes Arrianustól összeállított beszélgeté-seit Epictetes műve gyanánt idézik. Másszor azonban a dialo-gusokat úgy említi, hogy „tanítványainak könyvei¹. V. ö. Maboug. Philox. Cureton, V 1.

²⁴ Ez arab nevet illetőleg 1. Wetzstein, *Inschr. in Trach. und Hauran*, az *Avvi-löos* szónál; *Acta S. Barsimaei*, init., Moesinger.

²⁵ A megfordított feltevés nem lehetséges. Az aktualitás-sal kapcsolatos részletek, így amelyek a római hódításra és Manounak a keresztenységhez való megtérésére vonatkoznak (30, 31, 32 1., Cureton), hiányoznak a *Recognitiones*-bol.

²⁶ Ez idézeteken kívül syr nyelven megvan a mű teljes szövege (Cureton, *Spied. syr.*, 1 és köv. 1.). Nem állíthatjuk, hogy ez Bardesanes eredeti syr fogalmazása; lehet, hogy görögöböl készült visszafordítás. A cím, *Az országok törvényei-nek könyve*, melyet a British Museum kézirata visel, talán elővigyázat Bardesanes rossz hírű nevének a leplezésére. Eusebius helytelenül mondja, hogy a könyv rcpög Ἀντωνίον volt intézve, amiből szent Jeromosnál *Marco-Antonino* lett. A mű reánk maradt szövege mit se tud ilyesmiről. Ahogy Epiphanes mondja: *κρος Αβειδάν τον αστόνομον*, az a helyes. *ΑΣΤΡΟΝΟΜΟΝ*. belük összetevésztése folytán *ΑΝΤΙΝΕΙΝΟΝ*-ná változhatott. Kevéssé valószínű, hogy a római császárhoz syr nyelvű dialógust intéztek. Az *Avida* — *Avitus* (*Heliogabalus* neve) feltevés teljességgel elfogadhatatlan.

a történelem eseményeire való befolyásáról? A dialógus e részben a legteljesebb határozottsággal nyilatkozik.²⁷ Mindazonáltal Szent Ephrem,²⁸ Antiochiai Diodor²⁹ úgy támadnak Bardesanes ellen, mint aki osztozott chaldcai mestereinek tévedésében. Néha úgy tünik fel, hogy iskolája ugyanannyira profán iskolája volt az astronomiának, mint a theologiának. A világ tartamát hatezer évben vélték kiszámíthatni benne.³⁰ Csillagszemelmeket ismertek el, melyek a hét bolygóban, különösen a napban és a holdban lakoznak és amelyek havonkénti egyesülése, új erőket fakasztván, biztosítja a világ fenmaradását.³¹

Amit Bardesanesről vitatlanul elismertek, az az, hogy a kereszteny syr irodalomnak ö a megteremtője. Nyelve a syr volt; bár tudott görögül, nem írt ezen a nyelven. Az ahhoz szükséges munkát, hogy az aramaeus idióma megkapja a philosophiai eszmék kifejezésére alkalmas hajlékonyságot, egészen ő végezte el. Műveit egyébiránt tanítványai lefordították görögre, még pedig az ő felügyelete alatt. Szoros kapcsolatban lévén az edessai királyi családdal, amennyiben, úgy látszik, együtt nevelkedett VIII. Abgar bar Manou-val, ki buzgó kereszteny volt, hathatósan elősegítette a pogány szokások kiirtását és igen jelentős társadalmi és politikai szerepet töltött be. A költészettel minden hiányzott Syriából; a régi aramaeus idiomák csak a sémita parallelismust ismerték és nem sokra mentek vele. Bardesanes, Valentinus példája nyomán,³² száz-

²⁷ V. ö. a dialógus tanát Szent Ephremével, *Hymn.*, IV, 445—447; V, 449A; VI, 453F; VIII, 458A 1.; IX, az egész.

²⁸ *Hymn.*, VI, 452F; VIII, 457F 1.

²⁹ Photius, cod. CCXXIII. Úgy látszik, Diodor munkája egész terjedelmében megvan syr nyelven. W. Smith., *Diet. of greek and roman biography*, I, 1015 1.

³⁰ Cureton, 40 1.; Szent Ephrem, *Hymn.*, I, 439E; LI, 550C, D; VIII, 553F L; *Journ. asiat.*, 1852 április, 298—299 1.; Land, *Anecd. syr.*, 32 1.; Hilgenfeld, *Bardesanes*, 54 és köv. 1.

³¹ Szent Ephrem, Opp. II, *Hymn.*, Lili, 553F; LV, 5582F 1.

³² Tertull., *De came Christi*, 20; v. ö. Muratori canonja, 82 és köv. sor.

ötven hymnust írt, melyek, részben a görög formát utánzó rhytmusukkal elbájoltak mindenkit, főként a fiatalembereket.³³ Valami bölcsészi, költői és keresztenyi jelleg egyesült bennök. A stropha tizenegy-tizenkétöt szótágos, hangsúly szerint skandált versből állott.³⁴ A hymnusokat karban énekelték, lant-kisérettel, görög dallamokra. E szép zene jelentős civilizáló hatással járt. Majdnem egész Osrhoene keresztnyé vált. Sajnos, IX. Abgart, VIII. Abgar fiát Carcalla 216-ban megfosztotta trónjától, a szabadelvű keresztenység elveire alapított kis fejedelemség ez ephemer jelensége eltűnt; a keresztenység tovább terjedt Syriában, de orthodox irányban és napról-napra távolodott a speculate szabadságtól, melyet kezdetben megengedett magának.

Bardesanes érintkezését a római birodalommal homály burkolja.³⁵ Bizonyos látszatok arra mutatnak, hogy Marcus-Aurelius végső éveinek üldözései egy a császárhoz intézendő apologia gondolatát ébresztették benne.³⁶ Talán érintkezésben volt Carcallával vagy Heliogabalusszal, kit a szövegekben

³³ Szent Ephrem, *Hymn.*, I, 439 D; Lili, 553—554 1.

³⁴ Zingerle, *Zeitschr. der d. m. G.*, 1848, 66 és köv., 1856, 116 és köv. stb. E rhythmus nagyon hasonlított a Krisztushoz szóló hymnuséhoz, Alex. Kel., *Paedag.*, III, 12, *ad calcem*.

³⁵ Nem hisszük, hogy a babylonai Bardesanes, ki a 220 táján Heliogabalushoz jött követek elbeszélései alapján könyvet írt Indiáról (Porphyr., *De abstinentia*, IV, 17; Stobaeus, *Ecl.*, I, III. 56; v. ö. Szent Jerom., *In Jov.*, II, 14, 206 I., Mart.) azonos a mi Bardesanesünkkel. L. Lassen, *Ind. Alterth.*, III, 62, 348 és köv., 361, 367 és köv., 416 1.; *Journ. of the R. As. Soc.*, XIX (1862), 280 és köv. 1. Amit a *De fato-ban* a mi Bardesanesünk Indiáról mond, nem eléggye jellemzetes, hogy eredeti értesülésekre gondolunk. Az a Bardesanes, ki Armenia syr történetírója volt és akiről Khoren. Móz. beszél (II, 66), úgy vélem, szintén más személy volt (talán azonos a babylonai Bardesanessel), kit Mózes, megszokott kritikálanságával a heresiarchának tekint. Edessában, a várost körülkaroló Daison folyó révén, igen mindennap volt a Bardesanes név. Még egy ily nevű személyt ismerünk (Jul. Afric., *Keotoí, Vet. Alathem*, Paris, 1693, 300 I.).

³⁶ Eusebius, IV, XXX, 2. V. ö. Khoren. Móz., II, 66.

igen könnyű összetéveszteni Marcus-Aureliusszal. Ugy látszik, írt egy dialógust, mely közte és egy bizonyos, a császár barátjaként szereplő³⁷ Apollonius közzött folyik le és amelyben Apollonius arra ösztönzi, hogy tegyen le a keresztenységről. Bardesanes bátor lélekkel azt feleli, amit Demetrius a cynikus mondott: »A császár parancsának való engedelmesség nem ment meg a halál kénytelenségtől.«³⁸

Bardesanesnek maradt egy fia, Harmonius, kit Athénbe küldött tanulni és aki folytatta az iskolát, egyre inkább a hellenismus felé hajlítva azt. Apjának példáját követve, a görög philosophia legemelkedetebb eszméit syr hymnusokban fejezte ki.³⁹ A keresztenység átlagához viszonyítva mindez túlságosan magasrendű volt. Hogy valaki ily Egyháznak a tagja legyen, ahoz szellem, tanúltság kellett. A jó syriaik megrettentek tőle. Bardesanes sorsa sokban hasonlított Samosatai Páléhoz. Veszedelmes varázslónak, a bizalmasságban ellenállhatatlan csábító asszonynak nevezték. Hymnusait, mint Arius T/ζαZία-ját, a magia⁴⁰ vádjával illették. Később Szent Ephrem nem tudott más módot e versek kiszorítására és a gyermekeknek varázsuik alól való elvonására, mint hogy orthodox hymnusokat szerzett ugyanazokra a dallamokra.⁴¹ Ettől fogva ha a syrai Egyházban akadt valaki független elméjű és az írásokban nagyon járatos kivállóbb tehetség, ijedten suttogták róla: »Bardesanes lesz belőle.«⁴²

Mindazonáltal nem feledték tehetségét és a szolgálatokat, melyeket tett. Születésnapját az edessai krónika a város nagy évfordulói közé iktatta. Isko-

³⁷ Chalcisi Apollonius (?).

³⁸ Epiph., LVI, 1.

³⁹ Sozom., III, 16; Theodore!, *Hist. ecclés.*, IV, 26.

⁴⁰ Szent Ephrem, *Hymn.*, I, 43'9 D, E 1.

⁴¹ Szent Ephrem act., Assemani, *Bibi, orient.*, I, 47 és köv., 118 és köv. 1.; Szent Ephrem, *Opp.* (syr rész) II, *Hymnusok az eretnekségek ellen;* III, *Polemikus hymnusok*, 128 1.; Sozom., III, 16; Theodoret., *Hit. eccl.*, IV, 26.

⁴² Gennadius, *ill. vir. catal.*, IV, f.

Iája fennállt az egész III. századon át, de nem mutathatott fel többé egy jelentékenyebb hírnevű embert sem.⁴³ Később a dualismus csirája, mely a mester tanában lappangott, az iskolát közel vitte a manicheismushoz. A bizánci krónikusok és tanítványaik, az arab polygraphusok Marciont, Ibn-Daisant és Mancst megtették mintegy a gonosz háromságává. A daisaniták neve egyértelmű lett az athiestával, a zendikkkel; a muzulmánoknál a daisaniták a parsismussal, az összes eretnekségek átkozott törzsökével szövetséges titkos szekták közé számítottak.⁴⁴

¹³ Origenes (?), *Dial. de recta fide*, Delarua, I, 834, 840. « Fluegel, *Mani*, 102, 161—162, 165, 356, 361 1.; Schahristani, *A szekták könyve*, Haarbrücker ford., I, 285 és köv., 293 és köv. 1.; Cureton arab szövege, I, 194 és köv.; Masoudi, VIII, 293 L; IX, 337 I.; Aboulfaradj, *Dyn.*, 77, 78, 82 1., Pococke kiad. E társítást megteszí már Macarius Mágnes, IV, 15, 184 1., sőt az edessai krónika is, 389 és 393 1.; Aphraates (*Aphrcates Homilien*, ford. Bickell, 59 1.) és Szent Ephrem (*Hymnusok az eretnekségek ellen*, Opp., syr. rész, II). L. Hilgenfeld, *Bardesanes*, 36, 49—50, 70—72 1.; Assemani, *Bibi, or.*, I, 128, 145 1.; Galland Napló (Schefer kiad.), I, 276, 285—286 1.'

XXV. FEJEZET.

A kereszténység statisztikája és földrajzi kiterjedése.

Százötven év alatt Jézusnak beteljesedett a jövendölése. A mustármagból fa nőtt, mely kezdte befedezni a földet. A hyperbolikus nyelven szólva, mely ilyen dolgokban szokásos, a kereszténység »mindeönütt¹ el volt terjedve. Szent Justinus már 150 táján hangoztatta, hogy nincs területe a földnek, még a barbár népeknél se, hol nem imádkoznak a keresztrefeszített Jézus nevében.² Szent Irenaeus hasonlókép nyilatkozik.³ »Búrjónoznak és terjednek, mint a gaz; gyülekezési helyeik mindenfelé szaporodnak«,⁴ mondta a rosszakaratuak. Másfelől Tertullianus húsz év múlva így fog írni: »Még csak tegnap születtünk és már telve vannak velünk összes kereteitek, városaitok, erődeitek, tanácsaitok, táboraik, tribusaitok, decuriaitok, a palota, a senatus, a

¹ Hermas *Pásztor*, sím. IX, 17; *Levél Diogneteshez*, VI f.

² *Diai.*, 117; v. ö. 110, 121; *Apol.* I., 53. V. ö. Orig. , *Adv. Cels.*, I, 26; III, 8.

³ Irenaeus, I, X, 1, 2; III, III, 1; IV, 2; XI; V, XX, 1.

⁴ Minucius Felix, 9; Celsus, fentebb. Celsus önmagának ellentmondva a szerint beszél, ahogy polémiaja kívánja és hol úgy tünteti fel a keresztyéket, mint akiket a kivégzések a szökevények kis csoportjára apasztottak, hol pedig sürgeti őket, hogy hagyják abba félrevonulásukat, mely megöli a hazát és kiszolgáltatja azt a barbároknak.

fórum; csak templomaitokat hagyjuk meg nektek. Λ nélkül, hogy fegyverekhez nyúlnánk, amire kevéssé vagyunk alkalmasak, csak cl kellene különülünk tőletek, hogy leküzdjünk benneteket; cl lennétek rémülve magányosságotktól,⁵ a csendtől, mely olybá tűnne fel, mint egy halott világ kábultsága.«

Egész lladrianig a kereszténység csak a rendőrségi titkokba beavatott emberek és a kiváncsiak kis száma előtt ismeretes.⁶ Most már az új vallást a legnagyobb nyilvánosság övezí. A birodalom keleti részében senki előtt ismeretlen a megléte; az irodalmi műveltségű emberek beszélnek róla, tárgyalják, kölcsönöznek belőle.⁷ Nem hogy a zsidó körbe volna, zárkózva, az új vallás a pogány világból nyeri a legtöbb megtéről⁸ és legalább Rómában, számra nézve túltesz a zsidó Egyházon, melyből eredt.⁹ Se nem judaismus, se nem pogányság; a keresztenység egy harmadik megszilárdult vallás,¹⁰ mely hivatva van örökébe lépni mindennek, ami előtte volt.

A számok ily dologban nem állapíthatók meg pontosan és bizonyos, hogy tartományok szerint nagy ingadozást tüntettek fel. Kis-Ázsia továbbra is az a tartomány maradt, hol a kereszteny lakosság a legsűrűbb volt. És ott volt gyuponlja a jámborságnak.

⁵ *Apol.*, 1, 21, 37, 41, 42. V. ö. *Ad nat.*, I, 7; *Ad Scapulam*, 2, 3, 4, 5; *Adu. Judaeos*, 13. V. ö. Arnobius, I, 24. E túlzások helyreigazítására nézve 1. Origenes, *In Matth. comm. series*, 857 1., 2. h., F. Delarue.

⁶ Marcus-Aurelius, Epictetes, Gallenus, Aristides, Apulejus véleményei. Phlegont illetőleg 1. Origenes, *Contra Cels.*, II, 14, 33.

⁷ Epictetes (*Dissert.*, II, IX, 20 és köv.), Dio Cassius (LXVII, 14) mindenazonáltal a zsidókat egynek veszik a keresztenyekkel. Figyelembe veendő Lucian, *Peregr.*, 16 a tiltott ételekről. L. továbbá Lamprid., *Carac.*, 1. Plutarchos képteleniségei, melyeket a zsidókról mond (*Quaest. conn.*, IV, quaest. VI), meglepik az embert.

⁸ Justin., *Apol.* I., 53.

⁹ II Clem., II, 3.

¹⁰ *Tpítov γ^voç, genus tertium. Petri et Pauli Praed.* Hilg., 58—59 1.; Tertull., *Scorp.*, 10; *Ad nat.*, I, 8—9; *Epist. ad Diogn.*, 2, 3, 4, 8—9. V. ö. *Constit. apóst.*, VI, 24, 25.

Úgy látszott, a monlanismus az erjcsztője az egyetemes tűznek, mely az Egyház szellemi testét égette. Még akik síkra szálltak ellene, azokat is a benne lobogó szent láng hevítette. Ilierapolisban és Phrygia több városában¹¹ úgy látszik, a keresztények lehettek többségen. Septimus Severus uralmától fogva a phrygiai Apamea, *Kibotos* nevére való célzással, pénzérmein bibliai jelképet — Noé bárkája — tüntet fel.¹² Pontusban a III. század közepétől fogva lehet látni városokat, melyek lerombolják regi templomait és tömegesen térnek a keresztenységre.¹³ Propontis egész szomszédos területe csatlakozott a mozzalomhoz. Viszont a tulajdonképpeni Görögország kitartott régi kultuszai mellett, melyeket csak a középkor teljében és szinte bánkódva volt elhagyandó.¹⁴

Syriában, 240 táján, Origenes úgy találja, hogy a' népességhez arányítva, a keresztények »igen kis számúak«,¹⁵ körülbelül olyanformán, mint a protestánsok vagy izraeliták Párizsban. Tertullianus a kijelentéssel: *Fiunt non nascuntur christiani, i.e.* jelzi, hogy az előző keresztény nemzedék kevés lelket számlált. A római Egyháznak 251-ben van negyvenhét papja, hét diakonja, hét aldiakonja, negyvenhét acolytája, ötvenhat exorcistája, olvasója és kapusa; több, mint ezerötszáz özvegyet vagy szűkölködőt segélyez,¹⁷ ami

¹¹ L. Szent Pál, XIII f. Figyelembe veendő a felirat Θεω δσίφ και. δικαίω, Θεω υιψήρηπ, κοζ. *Movβέλον τη\$ evayγγ, αχολής*, 1880, 161, 169 1. (Smyrna).

¹² Eckhel, 1. r., Ill, 130 és köv. 1. Eckhel magyarázata véglegesen győzött és a bizonyosság rangján szerepel. L. De Witte, Ch. Lenormant, PP. Cahier és Martin, *Mélanges*, III, 169 és köv., 199 és köv. 1.

¹³ Nyssai Gergely, *Vita Gr. Thaumat.*, Opp., III, Paris, 1638.

¹⁴ Sathas, *Docum. relat. á l'hist. de la Gr. au magén ágé*, 1 sor., I, XI és köv. 1.

¹⁵ Haw ολύποι,. Orig. , *Adv. Cels.*, VIII, 69. Egyebütt, *Adv. Cels.*, I, 26, azt mondja: οόκ ολύποι.

¹⁶ *Apol.* , 18.

¹⁷ Cornelius pápa levele Antiochiai Fabiushoz, Eus., VI, XLIII, 11—12..

körülbelül harminc-negyvcnezer hívet sejttel.¹⁸ Carthagóban, 212 táján, a keresztények tizedrészét teszik a lakosságnak.¹⁹ A birodalom görög részében mindenfelé voltak virágzó kereszteny gyülekezetek; nem volt egyetlen valamelyest jelentékeny város, melynek ne lelt volna Egyháza és püspöke. Itáliában több, mint hatvan püspök volt; még a majdnem ismeretlen kis városoknak is volt püspökük.²⁰ Dalmatia evangelizálva volt.²¹ Lyonban, Vienneben ázsiaiakból és syriaikból álló kolóniák voltak, melyek a görög nyelvet használták, de apostoli tevékenységet fejtettek ki a szomszédos lakosságnál, mely latinul vagy gall nyelven beszélt.²² Mindamellett a gallo-román és hispano-román világ a valóságban alig volt kikezdve. E ropsztant területeken az igen babonás helyi polytheismus vajmi nehezen áthatolhatóvá tette a tömeget.

Bretagne kétségtelenül látott már Jézus nevében jött misszionáriusokat. Ezirányú büszkélkedése nem annyira azokon a meséken alapul, melyekkel a Szentek szigete, miként az összes nagy kereszteny alakulatok, hitének bölcsőjét körülvette,²³ hanem egy nagyfontosságú tényen, már mint a húsvétnak a quartodeciman ritus, vagyis a régi kisázsiai mód

¹⁸ Μετά μεγίστον και ἀναρι&μήτον λαού. Szent Cornelius, I. c. Aranysz. Szent János (*In Matth.*, homil. LXVH [al. LXVIII], VII k., 658 1., Monti.) azt mondja, hogy az antiochiai Egyház több, mint háromezer özvegyet és szüzetet tart el, azokon a személyeken kívül, kiknek segélyezésre van szükségük. Antiochia kereszteny lakossága abban az időben fele volt a város egész lakosságának (*Adv. Jud.*, I, 5) vagyis körülbelül százezer lélekből állt (1. *Az apostolok*, 215—216 1.). A mai statisztikákból nem vonhatók érvényes következtetések.

¹⁹ Tertull, *Ad Scap.*, 5.

²⁰ Eusebius, VI, XLIII, 2 §; Cornelius, *ibid.*, 8 §. „Püspök“ ily esetben egyértelmű „plébániós“-sal; minden plébániának volt püspöke.

²¹ II Tim., 4, 9. V. ö. Til., III, 12.

²² Ezek azok a barbárok, kik hisznak Krisztusban, „szívükbe lévén írva az üdv a lélek munkájából, papír és tinta nélkül¹ és akikről Irenaeus beszél, III, IV, 2.

²³ Gildas, VI, VII f.; Beda, I, IV f.

szerint való ünneplésén.²⁴ Lehetséges, hogy Bretagne első Egyházai, mint ahogy a lyoni, a viennei Egyház, phrygiaiaknak, ázsiaiaknak köszönhetik eredetüket. Origenes azt mondja, Jézus Krisztus nevének ereje átkelt a tengereken, hogy felkeresse a bretonokat egy más világban.²⁵

A hívők általában igen szerény sorsnak voltak.²⁶ Eltekintve néhány kivételtől, amely c mellett még két-séges is, Commodus előtt egyetlen nagy római családot se láttak rabszolgáival és klienseivel együtt átterni a kereszténységre.²⁷ Előkelő emberek, lovag, tiszttisztviselő lehetetlenségekbe ütközött az Egyházban. A gazdagok mintegy elemüket veszvte érezhették magukat. Együtt élniök oly emberekkel, kik se vagyonra, se társadalmi rangra nem voltak hozzájukvalók, tele volt nehézségekkel és a társadalmi érintkezés is körülbelül lehetetlenné vált számukra.²⁸ Különösen a házasság körül voltak roppant nehézségek; sok keszteny nő inkább pogányhoz ment nőül, semmint hogy szegény férjvel érje be.²⁹ Abból, hogy a Marcus-Aurelius és a Severusok korabeli kereszten temetőkben a *Corneliusok*, *Pomponiusok*, *Caeciliusok*TM neveivel találkozik az ember, kockázatos arra következtetni, hogy voltak a hívek között, kik a vér jogán viselték e nagy neveket. E fenhéjázó *agnomina* eredete a cliensi és szolgálati viszonyban keresendő. Ugyanígy az intellectualis színvonal is eleinte meglehetősen alacsony volt.³⁰ Az értelemek az a magasrendű kiművelése,

²⁴ Beda, II, II és köv. f.

²⁵ In Lucám, homel. VI, 939 1., Delarue kiad. (III. k.).

²⁶ Orig. , *Contra Cels.*, III, 48—50.

²⁷ Euseb., *H. E.*, V, XXI, 1.

²⁸ L. A kereszt. Egyház, 393 és köv. 1.

²⁹ Tertull., *Ad ux.*, II, 8. V. ö. *Philos.*, IX, 11.

³⁰ De Rossi, *Bull.*, 1866, 24 I. Le Blant, *Inscr. chr. de la Gaule*, I, 118 és köv. 1.; *Revue arch.*, 1880 április, 322 és köv. 1. „de ultima faece“. Min. Fel., 8 (v. ö. 36); Celsus, fentebb; Szent Jerom., *In Gal.*, III, pro!.; *Acta martyr.*, Le Blant, *Reeuue arch.*, 1. c.

³¹ Juslin., *Apol.* II., 10; Athenag., 11. A könnyű léprecsalhatás: Lucián., *Peregr.*, 13.

melyet Görögország kezdeményezett, az első két nemzedékből általában hiányzott. Justinus, Minucius Felix, a Diogneteshez írt levél szerzője emelte a színvonalat; Alexandriai Kelemennel és Origenesszel csakhamar még magasabbra fog az emelkedni; a III. századtól fogva a kereszténységnek oly emberei lesznek, kiknek ugyanaz a mértéke, mint a század művelt embereinek.

Lényegileg még a görög az Egyház nyelve. A legrégebbi katakombák minden egész görögök. A III. század közepén a pápák sírfeliratai görögnyelvük.³² Cornelius pápa görögül ír az Egyházaknak.³³ A római liturgia görögnyelvü; még amikor már győzött is a latin, ezt gyakran görög betűkkel írják; görög szavak, melyeket iotaista módon ejtettek ki, ahogy Keleten a nép szokta,³⁴ fenmaradásukkal jelzik az eredetet.³⁵ Az egyetlen Afrikának volt igazán latinul beszélő Egyháza.³⁶ Láttuk, hogy Minucius Felix egy remekművel nyitotta meg a keresztény latin irodalmat.³⁷ Húsz év múlva³⁸ Tertullianus, miután habozott, hogy

³² Szent Callixtus katakombája: de Rossi, *Roma sott.*, II. 27 és köv. 1. Az első latin sírfelirat a 252-ben meghalt Szent Corneliusé.

³³ Euseb., *H. E.*, VI, XLIII, 3 és köv. ,

³⁴ *Kyrie eleison imas, ischyros, athanatos* stb., nagycsü-törtöki officium.

³⁵ L. Gaspari, *Quellén zur Gesch. des Taufsymbols und der Glaubensregel*, III k. (Christiania, 1875), 267—466 1.

³⁶ A carlhagói iskolákban főként a görögöt tanították. Apulejus, ki Madaurában született és Carthagóban meg Athénben tanult, mikor Rómába jött, még nem tudott latinul. *Mé-tám.*, I, I f. L. továbbá *Apolójáját* is, 22.

³⁷ Némelyek szerint az az irat, melynek egy töredéke *Muratori canonja* nevén ismeretes, eredetileg görögnyelvű volt. Nekünk is az látszik valószínűnek. Az eredeti ugyanis kivált-képpen római munka volt, melyet Rómában, 180 táján írtak. Már pedig Rómában abban az időben a keresztyénök görögül írtak. A szöveg afrikanismusait, ha ugyan vannak benne ilyenek, megmagyarázná a feltevés, hogy kevessel keletkezése után Afrikában fordították le.

³⁸ Az *Apologia*, Tertullianus első műve 197, 198 vagy 199-ből való. L. Bonwetsch, *Die Schriften Tertullianus, nach*

görög vagy latin nyelven írja-e műveit³⁹, szerencsére az utóbbit fogja választani és a legkülönösebb irodalmi jelenségre szolgált példát: hallatlan keveréke a tehetségnek, a ferde szellemnek, az ékesszólásnak és a rosszízlésnek; nagy író, ha elfogadják, hogy minden nyelvtannak és minden szabatosságnak a hatás kedvéért való feláldozása jó írást jelent. Végül Afrika ad a világnak egy alapvető könyvet. Afrika adja a latin Bibliát. Az Ó- és az Új-szövetség első latin fordításainak legalább is egyike Afrikában készült;⁴⁰ a misének és a liturgia fő részeinek latin szövege szintén afrikai eredetnek látszik. Az afrikai *lingua volgata*⁴¹ ily módon nagyban hozzájárult Nyugat egyházi njoelvének kiformálódásához és ezen a réven döntő befolyással volt modern nyelveinkre. Azonban volt egy más követelmény is; az, hogy a keresztény latin irodalom alapvető szövegei oly nyelven szóltak, melyet a művelt itáliaiak barbárnak és romlottnak találtak, ami később a rhetorok részéről tömérdek kifogásra és epigrammára adott alkalmat.⁴²

der Zeit ihre Ab fas sung (Bonn, 1878); v. ö. *Zeitschrift für K. G.*, II (1878), 572 és köv. 1.; Keim, *Aus dem Urchristenthum*, 194—198 I. (Zürich, 1878); Aubé, *Revue hist.*, XI (1879), 272 és köv. 1.

³⁹ *De corona*, 6; *De virgin*, vei., 1; *De bapt.*, 15. Azt hiszem, hogy a 180-i scilliumi vértanúk aktáinak eredetije görögnyelvű volt. (Némely kéziratban *Acyllinus Aquilinus* helyett, *Laetantius Kaiisovlos* helyén, amikor is a καὶ τὸ κτόσzonak vették.) Usener, *Acta mart. Scylit. graece*, Bonn, 1881; Aubé, *Étude sur un nouveau texte der Actes der martyrs scillitains*, Paris, 1881.

⁴⁰ L. a különböző kiadásokat és Vercellone, Roensch, Reusch, Ziegler, E. Ranke munkálatait, főként Ziegler, *Die latéin. Bibelübersetz. vor Hieronymus*, München, 1879. A *Codex Lugdunensis*, melyet Robert Ulysses úr nemrég tett közzé (Paris, 1881), egy afrikainak látszó fordítást tartalmaz. L. CXXV és köv., CXLI és köv. 1.

⁴¹ Jusson eszünkbe néhány felirat (például Guérin, *Voy. en Tun.*, I, 289, 313 és köv. 1.) és hasonlítsuk össze azokat Commodianussal és Muralori canonjával.

⁴² Arnob., *Adv. gentes*, I, 45, 58, 59. t

Carthagóból a keresztenység hatalmasan szétsugárzott Numidiába és Mauritániába.⁴³ Cirta lángoló ellenfeleket és védelmezőket adott a Jézusban való hitnek.⁴⁴ Az afrikai tartomány egy eldugott városa, a Cartagótól ötven mérföldnyire levő Scillúm,⁴⁵ párhónappal Marcus-Aurelius halála után⁴⁶ tizenkét vétanút szolgáltatott egy bizonyos Speralus vezetése alatt, ki rendíthetetlen szilárdsgágot tanúsított, szembezállt a proconsullal és dicsőségesen nyitotta meg az afrikai vétanúk sorát.

Edessa napról-napra jelentősebb kereszteny központtá vált. Osrhoene, mely addig a parthusok függőségében volt, Lucius Verus hadjárata (165) óta alá volt vetve a rómaiaknak; de egész a III. század közepeig megtartotta Abgarjai és Manoui dinasztiját.⁴⁷ E dinasztia, mely kapcsolatban volt az adiabenei zsidó Izatesekkel, kiválóan barátságos volt a keresztenység iránt.⁴⁸ Edessában 202-ben egy templomot dönt össze az áradás.⁴⁹ A II. század végén Osrhoene számos kereszteny gyülekezetét tüntet fel.⁵⁰ Egy bizonyos Palut, edessai püspök, kit Antiochiai Serapion (190—210) szentelt fel, híressé vált az eretnekségek ellen való

⁴³ Origenes, *In Luc.*, hóm. VI, 939 1., Delarue.

⁴⁴ L. A kereszt. Egyház, 493 1. és fentebb.

⁴⁵ Guérin, *Voy. en Tunisie*, I, 308 és köv. I. A 302. lapon között feliratban figyelembe veendő a *Speratac* név.

⁴⁶ Usener úr (*op. cit.*) bebizonyította, amit már Reiner Leon úr is jól észrevett (Borghesi, Opp., VIII, 615), nevezetesen, hogy a scillumi vétanúk aktái 180-ból valók. Ruinart, *Acta sine.*, 84 és köv. 1.; Tillemont, *Mém.*, III, 131 és köv., 638 és köv. I. Az Usener úrtól között görög szöveg előttm az eredetinek tűnik fel. ^k

⁴⁷ Tillemont, *Hist. des emp.*, II, 352—354 1.; III, 114—115 1. V. ö. Lucian., *Quom. hist. conscr.*, 22, 24.

⁴⁸ Mindazonáltal tévesen vélték, hogy a gyöngydíszben, melyet némely edessai pénzérmeken Abgar tiarája feltüntet, a keresztet lehet látni (Longpérier).

⁴⁹ Edessai krón., Assem., *Bibi, or.*, I, 391.

⁵⁹ Eus., *II. E.*, V, XXIII, 3.

harca folytán.⁵¹ Végül VIII. Abgar bar Manón (176—213)⁵² Bardesanes idejében felvette a keresztséget és egyetértésben e nagy emberrel⁵³ kemény harcot folytatott a pogány szokások, főként a férfiatlanítás ellen, amely bűn mélyen belegyökeredzett a syriai kultuszokba. Azoknak, kik tovább is e sajátos módon tisztelték Targatha-t, levágták a kezét.⁵¹ Bardesanes, hogy rácáfoljon az éghajlatok elméletére, megjegyzi, hogy a Parthiában, Médiában, Hatrában és a legtávolabbi országokban) lakozó keresztenyek egyáltalában nem alkalmazkodnak ez országok törvényeihez.⁵⁵ Egy kereszteny dinaszvia alatt élő kereszteny királyságra tehát Edessa az első példa. A dolgok ez állapotát mely, főként az előkelők között, sok elégedetlenséget keltett, 216-ban Caracalla megdöntötte;⁵⁶ azonban a kereszteny hit nem szenvedett e miatt. Alkalmasint már akkor keletkeztek azok az apokryph iratok, melyek Edessa városának szent voltát igyekeztek bizonyítani és főként akorról való Jézus Krisztus állítólagos levele Abgarhoz, melyre Edessa később oly büszke volt.⁵⁷

⁵¹ Bickell, *Conspectus rei Syr. lit.*, 16—17 1.; Cureton, *Ancient syr. doc.*, 18, 43, 71; Moesinger, *Acta St. mart. edessemorum* (Inspruch, 1874), 97, 103—104 j.; Lahn, *Goell. gal. Anz.*, 1877, 180 és köv. 1. V. ö. Az *Anfikrisztiis*, 64—65 1., jegyzet

⁵² De Gutschmid, *Rhein. Mus.*, 2 sor., XIX k. (1864), 171 és köv.; Lipsius, *Die edessenische Abgar-Sage* (Braunschweig, 1880), 8 és köv. 1.

⁵³ Ez az Abgar Manou. úgy látszik, Julius Africanus-szál is összeköttetésben volt. A *H̄irotol* töred. Thévenol, *Mathem. vet.*, 300—301 1.; Gutschmid, *l. c.*

⁵⁴ De faló, id. Eusebius, *Praep.*, VI, X f., 279 1., részletesebben Cureton, 31—32 1.; Eus. (Julius Afric. nyomán) *Chron.*, ad ann. Macrin.; Epiph., haer. LVI, 1.

⁵⁵ Eus., *I. c.*, 279—280 1.; Cureton, 32—33 1. A felsorolás más a syr szövegben, más Eusebiusban és más a *Recognitiones* latin szövegében; világos egyébiránt, hogy nem szabad túlságosan szigorúan venni.

⁵⁶ Dio Cassius, LXXVII, 5, 12; Spart., Carac., 7.

⁵⁷ L. Az *Antikrisztus*, 64—65 1. Hozzájelöö G. Phillips, *the Doctrine of Addai*, London, 1876 (1. *Revue erit.*, 1877, jan. 6, 5—7 1.; 1880, dec. 6, 447—449 1.; *Zeitschrift für K. G.*, II,

Ekként bontakozott ki az afrikai Egyházak latin irodalma mellett a kereszteny irodalom egy új ága: a syr irodalom. Két ok teremtette meg: Bardesanes genieje és a szükséglet, hogy a szent könyveknek legyen egy arameus fordítása. Az aramaeus írás már régóta használatos volt e vidéken, de még nem szolgált igazi irodalmi munkásság megrögzítésére. Az aramaeus irodalomnak judeo-keresztények vetették meg az alapját azzal, hogy az Ó-Szövetséget lefordították syr nyelvre.⁵⁸ Azután következett az Üj-Szövetség iratainak fordítása, majd apokryph elbeszélésekre került a sor. A syriai Egyház, mely oly nagy fejlődésre volt hivatva, ez időben úgy látszik a leg-különbözőbb változatokat foglalta magában, a judeo-keresztényektől fogva egész oly philosophusokig, mint Bardesanes és Harmonius.

A római birodalom keretén kívül az Egyház hódítása sokkal kevésbé volt rohamos. A tekintélyes bosrai⁵⁹ Egyháznak talán voltak suffragans Egyházai a független arabok között. Palmyrában kétségtelenül voltak keresztények.⁶⁰ A parthusoknak alávetett nagyszámú aramaeus lakosság azzal a buzgósággal karolta fel a kereszténységet, melyet a syriai faj minden tanúsított Jézus kultusza iránt.⁶¹ Armenia ugyan-

92—94, 194—195 1.); Lipsius, id. m. V. ö. *Αιδαχη Αδδαιον*, Lagarde, *Bel. jur. eccl. ant.*, 89 és köv. 1.; Tischendorf, *Acta apóst. apokr.*, 261 és köv. 1.; Szent Ephrem, *Carmina Nisibena*, 138 1. (Bickell ford.). Berenice (Veronika; v. ö. *Πετρονικη* az edessai mesékben és Nicephor., II, 7) legendáját vonatkozásba hozták Edessával és talán van valami összefüggés a vé”zö asszony szobra és Krisztusnak az arcképe között, mely Syria szent városának állítólag a birtokában volt.

⁵⁸ A kereszt. Egyház, 287—288 1.; Noeldeke, *Litt. Centralblatt*, 1875, nov. 20.

⁵⁹ Eusebius, VI, XX, XXXIII, XXXVII.

⁶⁰ Zenobia és Wahballath úgy látszik zsidók voltak. Mf.mmsen. *Zeitschrift für Numismatik* (Sellet), V, 229—231 1.; Derenbourg, *Journal asiat.*, 1869, márc.—április, 373 és köv. 1.

⁶¹ Bardesanes, *Diai*, 32—33 1., Cureton. Figyelembe veendő a *KSOXOL* már idézett szakasza: *Βα^δηοάνηβ δ Πάοó*

ezidőtájban fogadta magába a keresztenység első csiráit, melyektől, úgy lehet, Bardesanes nem volt idegen.⁶² Már a III. századtól fogva említenek perzsa Armeniabeli védtanúkat.⁶³

Meseszerű hagyományok, melyeken a IV. századtól fogva mohón kaplak, még jóval távolabbi hódításokat is tulajdonítanak a keresztenységnek. Úgy véltek, mindegyik apostol kiválasztott magának egy megtérítendő részt a világból. Nevének földrajzi határozatlansága és a buddhismusnak a keresztenységgel való analógiája miatt főként India adott alkalmat sajátos illúziókra. Azt állították, hogy Bertalan elvitte Indiába a keresztenységet és otthagya Máté Evangéliumának egy hébernyelvű példányát. A híres alexandriai doktor, Pantaenus, állítólag megkereste az apostol nyomait és megtalálta az Evangéliumot.⁶⁴ Mindez kétséges. Az *India* név használata roppant határozatlan volt; ha valaki Clysmaban hajóra szállt és végigjárta a Vörös-tengert, azt mondták róla, hogy Indiában volt. Jement gyakran neveztek Indiának.⁶⁵ Mindenesetre Pantaenus utazásaiból nem támadt semmiféle tartós Egyház. Mindaz, amit a manicheusok Szent Tamás indiai téritéseinől regélték, a mesék körébe tartozik⁶⁶ és csak erőszakolt módon hozták

⁶² Khoren. Móz., II, 66. Figyelembe veendő *Philosophus-Hiéna*, VII, 31, *Bαρ&ησιανης ὁ Αρμένιος*.

⁶³ Khoren. Móz., II, LXXV f. A vetélykedés a syriaik és az armeniaik között később ez utóbbiakat arra vitte, hogy eredetük régiségének felmagasztalása végett Abgart honfitársuknak mondják.

⁶⁴ Eus., *H. E.*, V, X, 2, 3. Szent Jerom., *De viris ill.*, 36, igen pontatlanul fordítja Eusebiust. V. ö. Niceph., IV, 32.

⁶⁵ 'lyfi i oi χ&λονοένοι ενδαιμονώ- V. ö. Letronne, *Mént, de l'Acad. des inser.*, új sor., IX, k., 158 és köv. 1.; X k., 235 és köv. 1.; *Journ. des Sav.*, 1842, 665 és köv. 1.; nem tekintve Reinaud, *Journ. asiat.*, 1863 május—június, 313 és köv. 1.

⁶⁶ Szent Tamás actái, Tischendorf, *Acta apóst, apokr.*, 190 és köv. 1. (Egyedül *Τοοῦταρο >ος* király neve authentikus, Reinaud, *Mém. de l'Acad. des inser.*, XVIII k., 2. r., 95—96 1.; de Gutschmid, *Rhein. Mas.*, 2. sor., XIX k., 1864, 161 és köv., 182 1.). A manicheus acta összeállítása előtt Szent Tamást Parthiá-

kapcsolatba később e legendával a malabari part syriai keresztény telepeit. Lehet, hogy e mesék megszövésében a *Tamás* és a *Gatama* név némi összetevésztésének is volt szerepe. Hogy a keresztenység mi befolyással lehetett a brahmanikus Indiára, főként pedig Krisna kultuszára,⁶⁷ oly kérdés, mely kívül esik az elénk szabott határokon.

ban utaztatták. Orig. , id. Eus., *H. E.*, III, 1; *Recognit.*, IX, 29. Szent Jeromos és Socrates ezt a versiot követik, miért is aztán az apostol sírját Edessaba tették. Szent Ephrem, *Carm. nisib.*, 163 1. (Bickel ford., Leipzig, 1866); Germann, *Die Kirche der Thomaschristen*, Gütersloh, 1877; Lassen, *Ind. Alt.*, II, 1119 és köv. 1., 2. kiad. i

⁶⁷ A. Weber, *Ind. Skizzen*, 28—29, 37—38, 92 és köv. 1. és Weber úr egyéb munkái. V. ö. Barth, *Les religions de l'Inde*, 131 és köv. 1.

XXVI. FEJEZET.

Marcus-Aurelius belső vértanúsága. — Előkészülete a halálra.

Mielőtt e sajátos erkölcsi forradalmak lezajlottak, a kitűnő Marcus-Aurelius, szerető és nyugodt tekintettel pillantva mindenre, mindenfelé meghordozta halovány képét, szelíd, megadó arckifejezését és szívbaját. Már csak halkan beszélt és aprókat lépve járt.¹ Ereje szemlátomást hanyatlott; látása megromlott. Egy napom, mikor a fáradtság kényszerítette, hogy tegye le a könyvet, melyet kezében tartott, így írt: «Immár nem szabad többé olvasnod; de még mindig szabad elutasítanod szívedtől az erőszakot; mindig szabad megvetned a gyönyört és a kínt; mindig szabad fölébe emelkedned a hiúságnak; mindig szabad fel nem háborodnod az ostobák és hálátlanok ellen, sőt szabad tovább jót cselekedned velük.»²

Élvezet nélkül és lázadás nélkül viselve az életet, beletörődve a sorsba, melyet a természet neki juttattott, nap-nap után teljesítette kötelességeit, szüntelen a halál gondolatával elméjében. Abszolút volt a bölcsessége, vagyis határtalan az unalma. A háború, az udvar, a színház egyaránt untatja és mégis minden, amit csinál, jól csinál, mert kötelességből csinálja. Azon a ponton, amelyre eljutott, a gyönyör és fájda-

¹ Herodian., V, II, 3—4.

² Elmélk. , VIII, 8,

lom, az emberek szeretete és gyűlölete egy és ugyanaz a dolog. A dicsőség a végső illúzió; holott pedig ez is mennyire hiúságos! A legnagyobb embernek is mily gyorsan elmúlik az emléke! A legragyogóbb udvarok, minit amilyen Hadriané volt, a Nagy Sándor módjára való szertartások, mi más mindez, mint múló és a szemétre kerülő díszlet? A szereplők változnak; a játék üressége ugyanaz.³

Amikor majd az exáltált keresztyények eljutnak annak a belátásához, hogy Isten országának már nem remélhető a megvalósulása, ha csak nem a pusztába való elvonulással, az Ammoniusok, a Nílusok és a Pachomiusok a lemondást és a dolguktól való undorodást fogják hirdetni, mint az élet legfőbb törvényét. Thebais e mesterei nem érik utói koronás kartárukat a teljes elszakadásban. Aszkétái eljárásokat, oly szabályokat szerkesztett meg magának, mint a szellemi élet Atyái, hogy cáfoltatlan inductiókkal győzze meg magát az egyetemes hiúságról.

Hogy megvesd az éneket, a táncot, a testgyakorlati mérkőzést, csak részeikre kell bontani azokat. Például ami a zenét illeti, ha mindegyik accordot hangokra bontod és minden hangnál megkérdez: »Ez az, ami elbájol?« — már nincs többé elbájolás. Hasonlóképpen ami a táncot illeti, bontsd fel a mozgást testtartásokra. Ugyanígy a harci játékokat. Szóval, minden, ami nem erény, bontsd végső alkotó elemeire és e felbonzással eljutsz a megvetéséhez. Alkalmazd ezt az eljárást az egész életre.⁴

Imái merőben keresztyény alázatosságot és önmegtagadást lehelnek.⁵

Leszel-e valaha, oh! én lelkem, jó, egyszerű, teljesen egy magaddal, meztelen, áttűnöbb, mint az anyagi test, mely körülburkol? Mikor fogodtel-

³ *Elmélk.*, X, 27.

⁴ *Elmélk.*, XI, 2.

⁵ *Ibid.*, X, 1,

jesen ízlelni minden dolog szerelésének örömét? Mikor leszel megelégedett, független, vágy tálán, nem igényelve örömodhez semmi előt, se élettelent? Mikor nem lesz szükséged élvezeted meghosszabbítása végett se időre, se térré, se tájra, se a szelíd éghajlatok derűjére, de még az emberek egyetértésére se? Mikor leszel boldog meglevő állapotodban, megelégedve a jelen javaival, meggyőződve, hogy mindenek megvan, amidnek lennie kell, minden jól van, ami reád tartozik, minden az istenektől kapsz és a jövőben is jól fognak ők elhatározni minden megmaradására a tökéletes, jó, igaz, szép elő lénynek,⁶ mely minden létrehozott, minden magában foglal, felöleli és tartalmazza az összes részleges dolgokat, melyek csak azért bomlanak fel, hogy az előbbiekhöz hasonló újakká egyesüljenek? Mikor leszel ilyen, oh! én léikéin, hogy végre akként lakozhass az istenek és emberek városában, hogy soha panaszt ne intézz hozzájuk, de soha bocsánatukra se legyen szükségéd?

E megadás napról-napra szükségesebbé vált, mert a baj, melyről egy pillanatig azt hihették, hogy a philosophusok kormányzata megfékezte, mindenfelől felütötte a fejét. Alapjában a haladás, melyet Antoninus és Marcus-Aurelius uralma felmutathattott, csak felszínes volt. Az egész bizonyos képmutató mászra szorítkozott, külszín volt, melvet felöttöttek, hogy egyezőnek látszassanak a két bölcs császárral. A tömeg durva volt; a hadsereg gyengült; csak a törvényeken javítottak. mindenfelé mély szomorúság uralkodott. Marcus-Aurelius egy tekintetben túlságosan is sikert aratott. Az antik világ a szerzetes csuháját öltötte magára, mint ma a versaillesi nemességek azok az ivadékai, kik trappisták vagy carthauziak lesznek. Jaj a megöregedett arisztokráciáknak, melyek a tomboló ifjúság kicsapongásai után hirtelen

⁶⁾ Τον τελείον ζώον.

erényesek, emberiesek, rendszeretők lesznek! Annak a jele ez, hogy közel a haláluk.

A császár szent jámborsága a közvéleménynél különb eredményt ért el, mint amilyet várni lehetett: mintegy megszentelte a nép szemében. Az emberi természetnek becsületére váló tény ez, melyet a történelem nem hallgathat el az annyi sok elszomorító tény mellett. Marcus-Aureliust roppant szerették; a népszerűség, mely annyira alá van vetve a tévedésnek az emberek megítélésében, legalább egyszer igazságos volt. A legjobb uralkodó volt az, kit legjobban becsültek. Azonban a század gonoszsága megtalálta, hogy kárpótolja m'agát. Háromszor vagy négyeszer Marcus-Aureliusnak majdnem vesztét okozta jósága. A valóságos életnek nagy hátránya és ami miatt a felsőbb-rendű ember elviselhetetlennek találja, az a saját-szerűség, hogy ha az eszmény elveit át akarjuk ültetni beléje, a kiváló tulajdonságok fogyatkozásokká válnak, annyira, hogy a tökéletes ember gyakran kevésbé ér el jó eredményt, mint az, kit az önzés vagy a köznapi begyakorlottság lendít. A lelkiismeretes tisztelesség az első hibát akkor követte el a császárral, mikor rábírta, hogy az uralomban társul fogadjá Lucius Verust, kivel szemben mi kötelezettség se terhelte. Verus léha és értékteremtő ember volt. A jóság és a tapintat csodáival lehetett csak megakadályozni, hogy végzetes örlütségeket műveljen. A bölcs, komoly és szorgalmas császár hordszékében magával hurcolta az ostoba társat, kit maga mellé fogadt. Makacsul minden komolyan vette; egyetlen egyszer se lázadt fel e nyomasztó társas lét ellen. Mint az igen jól nevelt emberek, Marcus-Aurelius szüntelen fejszélyezte magát; modorát a fegyelmezettség és a mélítőság bizonyos általános eltökéltsége diktálta. Az ilyen lelkek, akár mert másnak nem akarnak bántódást okozni, akár pedig tiszteletből az emberi természet iránt nem hajlandók bevallani maguknak, hogy látják a rosszat. Életük állandó takargatás.

A kegyes császár életében Faustina ugyancsak

egy másik forrása volt a nyomorúságnak. A Gondviselés, mely örködik a nagy lelkek nevelkedésén és szüntelen munkál a tökéletesítésükön, neki a legkínosabb megróbáltatást szánta: oly feleséget adott neki, aki nem értette meg. Kezdetben Faustina, úgy látszik, szerette; sőt eleinte talán némi boldogságot is talált abban a loriumi villában vagy az Albán-hegyek végső lejtőin a szép lanuviumi elvonultságban, melyet Marcus-Aurelius úgy ír le Frontonnak, mint a legtisztább öröömökkel teljes helyet.⁷ Azután belefáradt a sok bölcsességbe. Mondjunk ki minden: Marcus-Aurelius szép sententiái, szigorú erénye, állandó bús komorsága, ellenszenve minden iránt, aminek udvar formája volt,⁸ unalmasnak tűnhettek fel egy fiatal, szeszélyes, lángoló vérmezsékletű és csodálatos szépségű asszony előtt. Gondos vizsgálódások meglehetősen kevésre zsugorították, amit a rágalomnak összehordani tetszett Marcus-Aurelius hitvese ellen.⁹ De ami fenmaradt, még mindig súlyosan terhelő; nem szerette férje barátait; nem vett részt az életében; rajta kívül eső kedvtelései voltak.

A jó császár megértette ezt, szenvedett miatta és hallgatott. Feltétlen elve, hogy a dolgokat olyanoknak lássa, amilyeneknek lenniük kell, nem pedig, mint amilyenek, nem hazudtolta meg magát. Hiába merésztek, hogy mint megcsalt férjre célozzanak reá a színpadon; a színészek hiába nevezték meg a közönségnek Faustina szeretőit; nem egyezett bele, hogy megértse. Sohasem lépett ki hajthatatlan szelídsegéből. Faustina mindig »igen jó és igen hűséges hitvese« maradt. Sohasem sikerült elérni, még Faustina halála után se, hogy letétesenek vele e kegyes hazugságról. Egy domborműön, mely ma Rómában a capitoliumi múzeumban látható, mialatt Faustinát egy

⁷ Frontonis *Epist.*, 121, 125, 133, 135, 136, 141, 142, 151, 152, 153, 159 1., Mai kiad., 1823 (Naber, 80 és köv. 1.).

⁸ *Elmélk.*, I, 17; X, 27.

⁹ Ezt a dolgot részletesen tárgyaltam *Mélanges d'histoir^* című könyvemben, 169 és köv. 1,

Hír az égbe röpíti, a kitűnő császár a földről szerelemmel teljes pillantással néz utána. A legkülönösebb, hogy az istenekhez intézett szép bensőséges imájában, melyet a Garam partján írt, megköszöni nekik, hogy »oly előzékeny, oly szerető és oly egyszerű feleségek¹⁰ adtak neki. A végső időben elérte, hogy illúzióba ejtse magát és minden felejtsen. Azonban mily harcot kellett végigküzdenie, amíg idáig jutott! Hosszú éveken át belső betegség lassan sorvasztotta. A kétségesbessel erőfeszítés, mely philosophiájának lényege, a lemondás e tombolása, mely néha egész a sophismáig ragadja, alapjában roppant sebet takart. Mennyire búcsút kellett mondania a boldogságnak, hogy eljusszon a túlzásokig! Sohasem fogják felfogni, mennyit szenevédett e megkínzott szív, mennyi keserűséget takart e halovány, minden nyugodt és szinte mosolygó homlok. Igaz, hogy a boldogságtól való elbúcsúzás a kezdete a bölcsességnek és a legbiztosabb módja a boldogság föllelésénck. Semmi se oly édes, mint az örööm visszatérése, mely az örömről való lemondást követi; semmi se oly élénk, oly mély, oly elbájoló, mint a kiábrándultnak az elragadtatása.

Sokkal súlyosabb vártanúság nehezedett Marcus-Aureliusra fiának, Commodusnak személyében. A természet kegyetlen játékkal a legjobb embernek egy bárgyú athleta-félét adott fiúnak, aki egyedül csak a testgyakorlatra volt alkalmas, egy pompás, vérszomjas henteslegényt, kinek csak az ölösben telt öröme. Szellemi semmisége gyűlöletessé tette előtte az intelligens világot, mely apját körülvette; alantasi naplopók karmai közé került, kik a világon valaha is volt legvisszatasítóbb szörnyetegek egyikévé formálták. Marcus-Aurelius jobban láttá, mint bárki, hogy e korlátolt lénytől mi jót se lehet várni, minden megtett a nevelésére. A leg óbb phi!o. ophusok értekeztek az ifjú előtt.¹¹ Ez hallgatta, körülbelül

¹⁰ *Elmélk.*, I, 17.

¹¹ Lamprid., *Commodus*, 1,

olyanformán, mint ahogy egy oroszlánkölyök tenné, melynek szónokolnak és amely ásítozva és fogait mutogatva oda se hederít a beszédnek. Marcus-Aureliust e dolongan tévútra vezette a gyakorlati ügyesség hiánya. Megmaradt szokott kijelentéseinél a jóakaratról, melyet az emberek megítélésében tanúsítani kell és a kimélcstről, mellyel azoknak tartozunk, kik kevésbé jók nálunk.¹² Az elnézés kilenc indoka, melyre a maga biztatása végett hivatkozik, mutatja elbájoló jóhiszeműségét.¹³ »Mi rosszat tehetne neked akár a legrosszabb ember is, ha megátalkodottan szelíd maradsz hozzá és alkalomadtán nyájasan buzdítod és mikor ő ártani igyekszik neked, te így oktattod: »Nem, gyermekem, másért születtünk a világra. Nem engem ér a rossz, hanem magadnak lesz károd belőle!« Ügyesen, általános áttekintéssel mutasd meg neki, mi a szabály, hogy se a méhek nem tesznek úgy, mint ő, se semmiféle fajtái az állatoknak, melyek természettől fogva csoportokban élnek. Beszédedben ne legyen se gúny, se szidalom; amit mondás^, az igazi vonzalom hangján szóljon, ahogy oly szívből jön, melyben nem forr harag; ne úgy beszélj, mint ahogy az iskolában szokás, se pedig mint aki a körülállókat csodálatra akarja gerjeszteni, hanem azzal a természetességgel, mintha ketten magatokban lennétek.« Commodus (ha ugyan róla van szó) kétségtelenül kevés fogékonysságot tanúsított e derék atyai rhetorika iránt. Nyilvánvalóan csak egy mód volt elejét venni a borzalmas veszedelmeknek, melyek a világot fenyegették, nevezetesen, hogy az adoptálási törvény erejénél fogva egy méltóbbat léptessenek annak a helyébe, kit a születés véletlene az uralomra kijelölt. Julianus még tovább részletez és azt hiszi, Marcus-Aureliusnak társítania kellett volna az ural-

¹² L. *Elmélk.*, IX, 22, főként XII, 16, egyike azoknak a gondolatoknak, melyek a jóságot egész az álokoskodásig túlozzák.

¹³ *Elmélk.*, XI, 18. <

kodáshoz vejét, Pompeianust, ki ugyanoly szellemben kormányzott volna, mint ő tette.¹⁴

Mindezek oly dolgok, melyeket könnyű mondani, mikor az akadályok már nincsenek meg és a tényéktől távol okoskodik az ember. Először is felejtik, hogy Nervától fogva a császároknak, kik az adoptálást oly termékeny politikai elvvé avatták, nem voltak fiaik. A császárság I. századában voltak példák a fiú vagy unoka kiiktatásával való adoptálásra, de nem jártak jó következéssel. Marcus-Aurelius elvből a közvetlen örökösdés mellett volt, melynek megvolt szemében az az előnye, hogy elejét veszi a vetély kedésnek.¹⁵ Mihelyt Commodus megszületett, 161-ben, egymagában mutatta fel a légióknak, noha volt egy ikertestvére: egész kis korában gyakran karjaiba vette és megismételte e felmutatást, ami mintegy proklamálás volt. Marcus kitűnő atya volt: >Láttam kis csemetéidet, — írja neki Fronton — és semmiben se lehetett volna nagyobb öröömöm. Annyira hasonlítanak hozzád, hogy sohasem volt nagyobb hasonlóság a világban. Ügyszólvan megkettőzve láttalak; jobbról is, balról is téged véltelek látni. Hálá az isteneknek, az egészség színe van rajtuk és virgoncán kiabálnak. Az egyiknek jó fehér kenyér volt a kezében, ahogy királyi gyermekekhez való, a másiknak darab barna kenyér, mint philosophus apa igazi fiának. Hangjuk oly szelíd és kellemes, hogy csicsergésükben a te beszéded tiszta és elbájoló csengésére véltem ráismerni «.¹⁶ Abban az időben mindenki így érzett felőlük. A 166-ik évben maga Lucius Verus kéri, hogy Marcus gyermekeit, Commodust és Annius Verust tegyék meg Caesarokká. 172-ben Commodus osztozott apjának *Germanicus* címében. Avidius lázadásának

¹⁴ *Caesares*, 401 1., Hertlein kiad.

¹⁵ Figyelembe veendő a kereszteny apostolok iparkodása, hogy e gondolatot legyezgessék.

¹⁶ Front, et M.-Aur., *Epistolae*, 151—152 1. (Mai). V. ö. *ibid.*, 136 1., hol Fronton visszatér a gyermekeknek apjukhoz való hasonlatosságára.

elnyomása után a senatus, mintegy elismerése gyanánt a családi önzetlenségnek, melyet Marcus-Aurelius tanúsított, közfelkiáltással kéri az uralmat és a tribunilialis hatalmat Commodus számára.¹⁷ Nevelői előtt már nem egy jelből ismeretes volt rossz természete;¹⁸ de hogy lehetne néhány rossz osztályzat alapján pál-cát törni egy tizenkét éves fiú jövője felett? Apja 176—177-ben *imperator-rá*, *consullá*, *augustus-sá* tette. Ez kétségtelenül oktalan volt; de az előző lépések kötelezték reá; különben is Commodus még fékezte magát. Marcus-Aurelius élete vége felé a baj teljesen elárulta magát; az *Elmélkedések* végső könyveinek minden lapján láthatók a kitűnő apa, a mintaszerű császár belső szenvedéseinak nyomai, hogy egy szörnyeteget lát felnőni, aki utódja lesz és ellenszemből mindenek az ellenkezőjét fogja látni, mint amit a jóaravó emberektől látott.

Commodus kitagadásának gondolata bizonyára nem egyszer felmerült Marcus-Aurelius elméjében. Azonban már késő volt. Miután társsá fogadta az uralomban, miután annyiszor proklamálta kitűnőnek és mintaszerűnek a légiók előtt, odaállani a világ elé és méltatlannak jelenteni ki, botrány lett volna. Marcus-Aurelius hálójába esett a maga mondásainak, annak az eltökélt jóindulatnak, melyet szokásává tett. És végül is, Commodus tizenhét éves volt; ki mondhatta biztosra, hogy nem fog megváltozni?¹⁹ Még Marcus-Aurelius halála után is lehetett ezt reményleni. Commodus eleinte hajlandóságot nyilvánított, hogy kövesse azoknak az érdemes embereknek a tanácsait, kikkel apja körülvette.²⁰ De meg nem volt-e nyilvánvaló, hogy ha Pompaeianus vagy Pertinax veszi át Marcus-Aurelius örökségét, Commodus

¹⁷ Vulcatius, *Vita Avid.*, 13. „Commodo imperium justum rogamus. Progeniem tuam robora. Fac securi sint liberi nostri. Commodo Antonino tribunitiam potestatem rogamus.“

¹⁸ Lamprid., *Commod.*, 1.

¹⁹ Dio Cassius, LXXII, 1.

²⁰ Herodian., I, V, VI f.

nyomban fejévé válik a katonai pártnak, melyben Avidius pártja folytatódott és amely irtózott a philo-phusoktól és a bölcs császár barátaitól.

Azt tartjuk tehát, óvakodni kell könnyedén ítélni Marcus-Aurelius e dologban tanúsított eljárásáról. Erkölcstelen igaza volt; de a tények rácáfoltak. Látára e nyomorultnak, ki dőzsölő életmódjával romlásba vitte a birodalmat, szégyenletesen cirkusz és amphitheatrumi szolgák között hemperegtette az erénytől megszentelt nevet, átkozták Marcus jóságát; sajnálták, hogy a túlhajtott optimizmus, mely reábírta, hogy társsá fogadja Verust és amely talán sohasem engedte, hogy teljességeben lássa Faustina hibáit, egy még sokkal súlyosabb botlást követtek el vele. A közvélemény szerint annál inkább kitagadhatta volna Commodust, mert támadt egy legenda, mely Marcust feloldotta Commodus iránt minden atyai kötelesség alól. Bizonyos kegyes felháborodásból nem akarták elfogadni, hogy Commodus fia Marcus-Aureliusnak. Hogy a Gondviselést mentesítésük ily absurditás vágjától, megrágalmazták az anyját. Mikor a legjobb ember méltatlan fiát vívnak látták az amphitheatrumban és hogy alantas komédiásként viselkedik: »Ez nem fejedelem, — mondta, — hanem gladiátor.²¹ Nem, ez nem Marcus-Aurelius fia«. Csakhamar felfedeztek a gladiátorok csoportjában valakit, akit hasonlatosnak láttak hozzá és azt mondta, hogy ez Commodus igazi apja. A tény az, hogy az összes emlékművek bizonyáságot tesznek Commodusnak Marcushoz való hasonlóságáról²² és e tekintetben teljesen megerősítik Fronton tanúskodását.

Anélkül tehát, hogy Marcus-Aureliust szemrehányás illetné, miért nem tagadta ki Commodust, sajnálni lehet, hogy nem tette meg. Az ember tökéletesége megrövidítésére volt benne az uralkodói hajtha-

²¹ Lamprid., *Commod.*, 1, 2, 8, 12, 13, 18, 19.

²² Noéi Desvergers, *Essai sur Marc.-Auréle*, I^e, 75 1.; *Mélanges d'histoire* című könyvem, 192 1. L. főként Commodus mellszobrát a capitoliumi múzeumban, Rómában.

tatlanságnak. Ha képes keményen cselekedni, talán megmentette volna a világot és miben se terhelné felelősséget a szörnyű hanyatlásért, mely utána következett. Az volt a hibája, hogy volt egy fia. Feledte, hogy a császár nem olyan ember, mint a többi, hogy első kötelessége egyezségre lépni a sorossal, megtalálni, akit az idő megjelzett. A feudális dinasziák örökösödési rendje a caesarismusban nincs helyén. Az összes kormányzati rendszerek között a caesarismus termi a legjobb és a legrosszabb gyümölcsöket. A caesarismus, ha nem kitűnő, kárhozatos. Miután időszámításunk első századában, mikor valami félörökösödési elvet követték, borzalmat volt, a caesarismus ragyogóvá vált a II. században, mikor győzött az adoptálás elve. A hanyatlás aznap kezdődött, mikor, megbocsátható, mert elkerülhetetlen gyengeségből a legjobb fejedelem, kit az adoptálás emelt uralomra, nem követte a rendszert, mely a jó és nagy uralkodók valaha is látott legszebb sorozatát állította az emberiségre. Betetőzsével a bajnak, nem is sikerült megállapítania az örökösödést. Az egész III. századon át a birodalom a cselszövény és az erőszak vetélykedésének volt a martaléka. Az antik világ elbukott tőle.

Marcus-Aurelius éveken át viselte a gyötrelmet, a legkegyetlenebbet, melyet a sors érző szívű emberre rámért. Gyermekkorai és fiatalkori barátai már nem éltek. Ez az egész kitűnő világ, melyet Antoninus formált meg, e komoly és választékos társaság, mely oly mély hittel volt az erény iránt, sírba szállt. Egyedül maradva oly nemzedék közepette, mely már nem ismerte, sőt szabadulni vágyott tőle,²³ maga mellett egy fiúval, ki fájdalommal etette, csak a borzalmat kilátás volt előtte, hogy egy Nero, Caligula, Donitianus apja.²⁴

Ne átkozd a halált; de fogadd szívesen, mert

²³ Elmélk. , IX, 3; X, 36. -

²⁴ Capitolinus azt mondja, hogy szinte kívánta fia halálát. Ennek ellentmond Elmélk. , 1. c.

azok közé a jelenségek közé tartozik, melyeket a természet akar. Lényünk feloszlása ugyanoly természetes tény, mint az ifjúság, az öregség, a növekedés, a teljes érettség... Ha pedig külön meggondolásra van szükséged, mely jóindulatúvá legyen a halál iránt, csak gondold meg, mitől fog elválasztani és milyen az az erkölcsi környezet, melybe lelked nem lesz többé belekeverve. Nem mintha össze kellene zördülnöd velük,²⁵ távolról sem; szeretned, szeliden tűrnöd kell őket. Azonban meg kell mondanod magadnak, hogy akiket el fogsz hagyni, nem veled egyérzésű emberek; az egyetlen, ami az élethez kapcsolhatna és marasztalhatna bennünket, annak a boldogsága volna, hogy oly emberek között legyünk, kik ugyanúgy vélekednek, mint mi. Azonban lásd, mily marcangolás dül bensődben annyira, hogy felkiáltasz: »Oh! halál, ne késlekedj már jöveteleddel, nehogy magam is odajussak, hogy felejtsem magamat!«²⁶

— »Tiszteges ember volt, bölcs volt«, fogják mondani; ez azonban nem fogja megakadályozni, hogy legyen, aki azt mondja magában: »Végre megszabadultunk ettől az iskolamestertől; fellélegezhetünk! Bizonyos, hogy nem volt rossz egyikünkhez sem; de minden éreztem, hogy alapjában nem tetszettünk neki!«... Halálos ágyadon e gondolat segítsen, hogy könnyebben hagyd oda az életet: »Távozom ez életből, melyben még utitársaim is, kikért annyit küzdöttem, imádkoztam, türtem, távoztomat kívánjak, azt remélve, hogy haláлом után könnyebben fogják magukat érezni.« Mi óhajtathatná tehát velünk, hogy még tovább itt maradjunk?

Mindazonáltal távozásodkor ne tanúsíts ke-

²⁵ Marcus-Aurelius csak határozatlanul jelzi azokat, akikre gondol. Commodus ugyancsak közéjük tartozhatott.

²⁶ Elmélk., IX, 3.

vesebb jóindulatot irántuk;őrizd meg velük szemben rendes természetedet; maradj barátságos, türelmes, szelíd, ne tégy úgy, mint akit tuszkník kell, hogy menjen... A természet összefűzött velük. Most szétválaszt tőlük. Nos hát, Isten veletek, barátaim, megyek, a nélkül, hogy erőltetni kellene távozásomat töletek; mert ez elválás is csak egyezik a természettel²⁷

Az *Elmélkedések* végső könyvei abba az időszakba esnek, amikor Marcus-Aurelius, magára maradva philosophiájával, melyben többé senki se osztozik, már csak egy gondolatot ismer, azt, hogy szép csendesen távozzon a világból. Ugyanaz a melancholia ez, mint a carnuntumi philosophiában,²⁸ de a gondolkodó életének vajmi másféle órája következett el. Carnuntumban és a Garam partján Marcus-Aurelius azért elmélkedik, hogy erőssé tegye magát az életre. Most egész gondolkodása csak előkészület a halára,²⁹ lelkei gyakorlat, hogy kellően kidíszítve kerüljön az oltárra. minden érvet, mellyel az ember igyekezhet meggyőzni magát, hogy a halál nem souverain igazságtalanság az erényes emberrel szemben, felsorol magának; egész a sophismáig megy, hogy feloldozza a Gondviselést és bebizonyítsa, az embernek elégedetten kell fogadnia a halált.

Az idő, ameddig az ember élete tart, csak egy pillanat; lénye örökös áramlásban van; érzései homályosak.³⁰ Teste, mely különféle elemekből áll, önmagától a szétbomlás felé tart; lelke mint a forgatag; sorsa megoldhatatlan rejtelyle; a dicsőség valami határozatlan. Szóval, minden, ami a testére tartozik, eliramló folyó; minden, ami a lélekre tartozik, csak álom és füst; az élet harc, átutazás idegen földön; a halál után való hírnév-feledés. Mi szolgálhat tehát

²⁷ *Elmélk.*, X, 36.

²⁸ *Ibid.*, II. könyv.

²⁹ *Ibid.*, XII, 1.

³⁰ *Elmélk.*, II, 17. V. ö. IV, 3, 5.

vezetőnkül? Egy, csak egy, a philosophia. A philosophia pedig annyi, mint úgy cselekedni, hogy a genius, mely bennünk lakozik, tiszta maradjon minden beszennyezéstől, erősebb legyen az élvezetknél és szenvédéseknel,... úgy fogadja az eseményeket és a sorsot, hogy ugyanabból a forrásból erednek, mint ő és derűs kedvvel várja a halált, mint egyszerű szétválását az elemeknek, melyekből minden élő lény össze van téve. Ha maguknak az elemeknek nem baj, hogy folytonos átalakulást szenvednek, miért kellene szomorúan nézni az összes dolgok átalakulását és feloszlását? E változás egyezik a természet törvényeivel és semmi se rossz, ami egyezik a természettel.

Ilymódon az elemezéssel felbontja az életet és vajmi kevéssé teszi különbözővé a haláltól. Eljut a tökéletes jósághoz, a feltétlen elnézéshez, a részvettől és a lenézéstől mérsékelt közömbösségghez. »Lemondoan elni a hazug és igazságtalan emberek között«, — íme a bölcs programmja. Es igaza volt. A legszilárdabb jóság az, mely a tökéletes unalmon alapul, világos belátásán a ténynek, hogy e világban minden léha és igazi tartalom nélkül való. minden dolgok e feltétlen bukása után mi marad meg? A gonoszság? Oh! ez nem éri meg a fáradtságot. A gonoszság bizonyos hitet tételez fel az élet komoly voltában, hitet legalább az élvezetben, a bosszúállásban, a becsvágyban. Nero hitt a művészethez; Commodus hitt a cirkuszban és e hit kegyetlenné tette őket. Azonban a kiárándult ember, ki tudja, hogy minden vágynak léha a tárgya, miért terhelné magát valamely kellemetlen érzéssel? A skeptikus jósága a legbiztosabb és a kegyes császár több, mint skeptikus volt; az élet mozulása e lélekben szinte ugyanoly halk volt, mint amilyen a koporsó belső légkörének gyenge zöreje. Elérte a buddhista *niruana-t*, Krisztus békéjét. Mint Jézus, Cakya-Mouni, Sokrates, Assisi Ferenc és három-négy más bölcs, teljesen legyőzte a halált. Mosolyoghatott rajta, mert előtte igazán nem volt már jelentése.

XXVII. FEJEZET.

Marcus-Aurelius halála. — Az antik világ vége.

A szent császár 178 augusztus 5-én elhagyta Rómát,¹ hogy Commodus-szal együtt visszatérjen azokhoz a véget nem érő dunai harcokhoz, melyeket szilárdan megszervezett határ-tartományok kialakításával akart megkoronázni. Ragyogó sikerek következtek. Ügy látszott, közel az annyira óhajtott cél, melynek elérését csak Avidius lázadása késleltette volt. Még néhány hónap és a II. század legjelentősebb hadi vállalkozása be lesz fejezve. Szerencsétlenségre a császár igen el volt gyengülve. Gyomra annyira tönkrement, hogy gyakran egész nap csak pár csepp gyógynedven élt.² Csak akkor evett, ha beszélnie kellett a katonához. Ügy látszik, Bécs volt a főhadiszállás.³ Évek óta⁴ ragályos betegség uralkodott a vidéken és tizedelte a légiókat.

¹ Amit Vulcalius Gallicanus mond (*Avid. Cass.*, 3), hogy elutazása előtt Marcus-Aurelius valami phiiosophiai tanfolyam-félét tartott, ugyancsak kevessé valószínű.

² Dio Cassius, LXXI, 6; Galen., *De ther.*, 2.

³ Tertullianus szerint (*Apol.*, 25) Marcus-Aurelius Sirmiumban halt meg. Philostrates, *Soph.*, II, 1, 26 e mellett szólna; de Aurelius Victor (*Caes.*, 16; *Épit.*, 16) a mérvadó.

⁴ Orelli-Henzen, 5489 sz.

A császár 180 március 10-én, megbetegedett.⁵ Nyomban, mint szívesen látott jövevényt üdvözölte a halált, tartózkodott minden ételtől és italtól, nem beszélt és nem intézkedett többé másként, hanem csak mint a sír szélén. Magához hivatván Commodust, kérte, folytassa a befejezésig a háborút, nehogy sietős felkerekedéssel az állam elárulásának látszatába keveredjen. Betegsége hatodik napján maga köré gyűjtötte barátait és megszokott modorában, vagyis könynyed iróniával beszélt nekik a dolgok abszolút hiúságáról és hogy mennyire kevésbe kell venni a halált. Omlottak a könnyeik: «Mire való sírni rajtam? — mondta nekik. — Gondoljatok a hadsereg megmenetisére. Én csak megelőzlek benneteket; isten veletek!» Tudni óhajtották, kinek ajánlya fiát. »Nektek, — mondta, — ha érdemes reá és a halhatatlan isteneknek.« A hadsereg vigasztalhatatlan volt; mert bálványozta Marcus-Aureliust és nagyon jól láta, hogy a bajok mily örvényébe zuhannak utána. A császárnak még volt annyi ereje, hogy Commodust bemutathatta a katonáknak. A fegyelem, mellyel megszokta, hogy a legnagyobb fájdalmakban is megőrizte higadtságát, e kegyetlen pillanatban is képessé tette, hogy nyugodt arckifejezést mutasson.

A hetedik napon érezte, hogy közel a vég. Már csak fiát bocsátotta magához, de néhány pillanat múlva őt is kiküldte, nehogy átragadjon reá a betegség, mely őt ledöntött; azonban ez talán csak ürügy volt, hogy megszabaduljon ellenszenves jelenlétéktől. Azután befedezte a fejét, mintha aludni készülne. Aznap éjszaka kilehelte lelkét.

Holttestét visszavitték Rómába és Hadrian mauzóleumában temették el. A nép kegyeletének megható volt a nyilvánulása. Oly szeretettel voltak iránta, hogy

⁵ Capitol., 28; Dio Cassius, LXXI. 33, 34; Herodian., I, II, 3 és köv.; Aurelius Victor, *l. c.*; Téritiūl., Apók., 25; Antiochiai Theophil, III, 27, 28. Dió határozott állítása ellenére is nem valószínű, hogy Coinmodus bármivel is siettelle apja halálát.

sohasem nevezték a nevén vagy a címeivel. mindenki a maga életkora szenint csak úgy emlegette, hogy «Marcus atyánu, «Marcus testvérem®, «Marcus fiam». Temetése napján jóformán nem is könnyeztek; mindenki meg volt győződve, hogy csak visszatért az istenekhez, kik egy pillanatra kölcsön adták a földnek. Még a gyászszerztartás alatt példátlan lelkesültéssel «pártfogó istcn»-nek preklamálták. Szentségtörőnek jelentettek ki mindenkit, aki, ha módjában áll, nem állítja fel képmását házában.. És e kultuszszál nem úgy történt, mint annyi más pillanatnyi apotheosissel. Még száz évvel utóbb is Marcus-Antoninus szobra számos házi szentélyben ott állt a penates istenek között. Diocletian császár különösen hódolt emlékének.⁶ Az *Antoninus* név szent hévvé vált. Miként *Caesar* és *Augustus* neve, ez is egyik járulékává lett az uralkodásnak, egyik jelvényévé az emberi és polgári souverainitásnak.⁷ A *mimen Antoninum*⁸ mintegy a jó csillagzata volt annak az uralkodásnak, melynek csodálatot érdemlő programmja vág, remény és sóvárgás gyanánt maradt a következő századra. Oly kevéssé költői lelkek, mint Septimus Severus, úgy álmodoztak róla, mint valami elveszett mennyországáról.⁹ Még Constantinus is meghajolt e kegyes istenség előtt és azt akarta, hogy az Antoninusok aranyszobra ott legyen hatalmának ösei és védői között,¹⁰ noha ez a hatalom egész más auspiciumok között alapult meg.

Soha kultusz nem volt jogosultabb és nekünk kultuszunk még ma is. Igenis, valahányan vagyunk, gyászoljuk szívünkben Marcus-Aureliust, mintha tegnap halt volna meg. Vele a *philosophia* uralkodott. Az ő révén a világot egy pillanatra századának legjobb

⁶ Jul. Capit., *Ant. Phil.*, 18, 19.

⁷ Capit., *Maorin*, 3, 7, 10; Spartian., *Sept. Sev.*, 19; *Caracalla*, 9; *Geta*, 2; Lamprid., *Diadum.*, 1, 2, 3, 6; *Heliog.*, 1, 2, 3, 17, 18, 34; *Alex. Sev.*, 5—12; Capit., *Górd.*, 4.

⁸ Lamprid., *Heliog.*, 3.

⁹ Spart., *Sev.*, 20, 22.

¹⁰ Lamprid., *Heliog.*, 2.

és legnagyobb embere kormányozta. Fontos, hogy ez a kísérlet egyszer megtörtént légyen. Meg fog-c történni vájjon másodszor is? Vájjon a modern philosophia eljut-c hozzá, mint ahogy a régi eljutott, hogy átvegye az uralkodást? Lesz-e neki is Marcus-Aureliusa, kit Frontonok és Junius Rusticusok vesznék körül? Bekövetkezik-e még egyszer, hogy az emberi dolgok kormányzása azoknak jut, akik a legbölcsébbek? Nem mindegy-e, miután ez uralom csak egy napig tartana és kétségtelenül megint csak a bolondok uralma következne utána? Hozzá lévén szokva, hogy mosolygó szemmel nézze az emberi illúziók örök délibábosi játékat, a modern philosophia ismeri a közvélemény műlő fellángolásainak törvényét. Azonban érdekes volna vizsgálni, mi származna az ily elvekből, ha valaha hatalomra juthatnának. Mulatság volna *a priori* megszerkeszteni a modern idők Marcus-Aureliusát, látni, hogy egy a legkihatóbb cselekvésre elhívt felsőrendű lélekben az erő és a gyengeség mily vegyülekét fakasztaná a reflexió korunknak sajátos fajtája. Szeretnek látni, hogy a kritika miként egyesülne a legfenköltebb erénnel és a közjóért való legélénkebb lángolással, egy ebből az iskolából való gondolkodó mily magatartást tanúsítana a XIX. század szociális problémáival szemben, milyen fortélyal tudná kifordítani, elaltatni, kijátszani vagy megoldani azokat. Annyi bizonyos, hogy annak az embernek, kinek embertársai kormányzása a feladata, mindig elmélkedése körébe kell vonnia az uralkodónak azt az elragadó mintaképet, melyet Róma legjobb napjai-ban nyújtott. És ha igaz is, hogy a kormányzás tudományának bizonyos részeiben, melyek csak a modern időben váltak ismertekké, felül lehet őt múlni, Annius Verus fiát lelkiereje, önmegadása, tökéletes nemessége és jóságának teljessége minden utolérhetetlenne teszi.

Marcus-Aurelius halálának napját a döntő pillanatnak lehet tekinteni, mely a régi civilizáció bukását megpecsételte. A philosophiában a nagy császár

oly magasra tűzte az erény ideálját, hogy senkinek se juthatott eszébe utána indulni; a politikában, mert nem különítette el elégé behatóan az apa kötelességeit a Caesar kötelességeitől, akaratlanul is a zsarnokok és az anarchia korszakát nyitotta meg. Vallás tekintetében, mert nagyon is ragaszkodott egy államvalláshoz, melynek jól láta a gyengeségét, előkészítette erőszakos diadalát a nemhivatalos kultusznak és módot adott reá, hogy szemrehányás lebegjen emléke felett, amely szemrehányás igazságtalanul éri ugyan, de amelynek még az árnyékával se szabadna találkozni ily tiszta életben. A törvényeket kivéve, mindenben a hanyatlást lehetett érezni. Húszévi jóság meglazította a közigazgatást és kedvezett a visszaéléseknek. Bizonyos, Avidius Cassius eszméinek értelmében való reactíóra volt szükség; e helyett teljes összeomlás következett. Borzalmas csalódás a járavaló embereknek! Oly sok erény, oly sok szertet csak azt eredményezte, hogy a világ egy mészáros-legény, egy gladiátor kezei közé jutott! Az elyseumi világnak e szép földi megmutatkozása után visszaesni a Caesarok poklába, melyről azt hitték, hogy örökre bezárult! A jóban, való hit eltűnt. Caligula, Nero, Domitianus után még lehetett reményleni. A kísérletek nem voltak döntők. Most azonban a kormányzati rationalismus legnagyobb erőfeszítése után, nyolcvannégyévi kitűnő uralom, Nerva, Trajan, Hadrian, Antoninus, Marcus-Aurelius után kezdődik meg újra és gonoszabbul, mint valaha, a rossz uralma. Isten veled, erény; isten veled, értelem. Ha Marcus-Aurelius nem tudta megmenteni a világot, ki tudná megmenteni? Most már éljenek a bolondok! Éljen az absurdum! Éljen a syrai és éljenek kétes istenei! A komoly orvosoknak többé nincs mit tenniük. A beteg rosszabbul van, mint valaha. Hadd jöjjenek a kuruzslók; ők jobban tudják, mint a tisztességes tanult emberek, mi kell a népnek.

Szomorú dolog ugyanis, hogy Marcus-Aurelius halálának napja, mely oly gyászos volt a philoso-

phiára és a civilizációra, a keresztenységnek szép nap volt. Commodus, miután feltett szándéka volt mindenben ellenkezőként cselekedni, mint ahogy láta volt, a keresztenység iránt jóval kevésbé viselkedett kedvezőtlenül, mint jeles apja. Marcus-Aurelius a mintaszerű római, ennek hagyományaival és előítéleteivel: Commodusnak nincs nemzete. Kedvelte az egyiptomi kultuszokat; ő maga vezette, leborotvált fejjel a körmeneteket, vitte az Anubist, végezte minden a szertartásokat, melyekben hígvelejű nőcskék tetszésüket lelték. A kertjét körítő porticusok mozaikjai-ban ekként ábrázoltatta le magát.¹¹ Cselédségeben voltak keresztenyek. Kedvese, Marcia, majdnem kereszteny volt és a befolyást, melyet a szerelem adott neki, felhasználta, hogy könnyítsen a sardiniai bányaakra ítélt hitvallók sorsán. A scilliumi vérтанúk kivégzése, ami 180 juliust 17-én, vagyis négy hónappal Commodus uralomralépte után történt, kétségtükön Marcus halála előtt kiadott rendeletnek volt a következménye, mely rendeletet az új kormánynak még nem volt ideje visszavonni. Az áldozatok száma Commodus alatt, úgy látszik, kisebb volt, mint Antoninus és Marcus-Aurelius alatt.¹² Ennyire igaz, hogy a római elvek és a keresztenység között életre-halára folyt a harc. Decius, Valerianus, Aurelius, Diocletianus, kik megkíséreltek feleleveníteni a birodalom elveit, odajutnak, hogy tüzes üldözökké válnak, míg a római hazafiságtól idegen császárok, Alexander Severus, Philippus Arabus, a palmyrai Caesarok türelmességet fognak tanúsítani.¹³

A birodalom, ha nem a féktelen katonai despotismus vészes elve kormányozza, a római elvnek Marcus-Aurelius halálával bekövetkezett bukása után is még élhetett volna, a keresztenységnek egy századdal hamarabb adhatta volna meg a békét, semmint ahogyan

¹¹ Spartian., *Pescennius Niger*, 6.

¹² Euseb., V, XXI 1.

¹³ L. *Az Evangéliumok*, 392 és köv., 399, 404 1.

tette, elkerülhette volna a vérözönt, melyet Decius és Diocletianus merőben hiábavalóan árasztottak ki. A római arisztokrácia szerepe véget ért; miután az I. században kiélt az őrültséget, a másodikban kiélt az erényt. A nagy földközítengeri confoedcratio rejtett erői azonban még nem voltak kiélve. Amiként az augustusi család címére épített politikai építmény összeomlása után akadt egy vidéki dinasztia, a Flaviusoké, hogy felsegítse a birodalmat, ugyanúgy a római főnemesség adoptálására alapított épület összeomlása után akadtak vidékiek, keletiek, syriaik, hogy felsegítsék a nagy társulást, melynek keretében mindenjáran békét és hasznos találtak. Septimus Severus erkölcsi emelkedettség nélkül ugyan, de nem dicsőség nélkül megismételte, amit Vespasianus cselekedett.

Bizonyos, ez új dinasztia emberei nem vethetők egybe a II. század nagy császáraival. Még Alexander Severus is, ki jóság tekintetében eléri Antoninust és Marcust, értelelemre, nemességre nézve nagyon mögöttük áll. A kormányzás kárhozatos elven alapul; a légiók kegyéért való vetélykedésen, a pályadíjas forradalmon; csak erszénnyel a kézben szölnak a katonához. A katonai despotismus sohasem öltött szemérmelenebb alakot; de a katonai despotismus hosszúletü lehet. A gyalázatos látványok mellett, melyekkel e megvetett syriai császárök szolgálnak, mennyi sok reform! Mily haladás a törvénykezésben! Micsoda nap volt az, amikor (Caracalla alatt) minden szabad ember, ki a birodalom lakosa, megkapja a jogok egyenlőségét!¹⁴ Nem való túlozni az előnyöket, melyeket akkor ez az egyenlőség nyújtott; mindenkorral a politikában a szavak sohasem teljesen üresek. Az emberek kitűnő dolgokat örököltek; Marcus-Aurelius iskolájának philosophusai eltűntek; de a jogtudósok helyettesítették őket. Szörnyű évek

¹⁴ Dio Cassius, LXXVII, 9; Szent Ágost, *De civ. Dei*, V, 17; Ulp., Digesta, I, V, 17.

alatt Papinianus, Ulpianus, Paulus, Gaius, Modestinus, Florentinus, Marcianus¹⁵ remeket alkotnak és igazában meghatározták a jövő jogát.¹⁶ A politikai hagyományok tekintetében erősen mögötte állván Trajánnak és az Antoninusoknak, a syriai császárok, éppen azért, mert nem rómaiak és nincsenek meg bennük a római előítéletek, gyakran az elme oly befogadó képességről tesznek tanúságot, amely nem lehetett meg a II. század nagy császáraiban, kik minden oly mélyesesen konzervatív voltak. Engedélyezik, sőt elősegítik a collegiumokat vagy syndicatusokat.¹⁷ Egész a túlzásig menve e tekintetben, azt szeretnék, hogy a foglalkozások kasztokká szerveződjenek, külön ruházattal.¹⁸ Szélesen kitárgák a birodalom kapuit. Egyikök, Mammea fia, a jó és megható Alexander Severus plebejus jóságával szinte utoléri a szépszázadok patriciusi erényeit; a legfenköltebb gondolatok elhalványodnak szívének közvetlen kibugyanásai mellett.

Az úgynevezett syriai császárokkal főleg a vallás tekintetében kezdődik addig nem ismert liberalismus és türelmesség. E szép, eszes, egész az utópiáig vakmerő emesai syr nőket, Julia Domnát, Julia Maesát, Julia Mamnaeát, Julia Soemiát nem feszélyezi semmiféle hagyomány, se társadalmi szabály. Merik, amit soha római nő nem mert megtenni; belépnek a senatusba, felszólalnak benne, ténylegesen kormányozzák a birodalmat, Semiramisról és Nitocrisról¹⁹ álmodoznak. Íme, amit Faustina minden szereburdisága mellett se tett volna meg; visszatartotta volna a tapintat, a nevetségeség érzése, a római jó társaság életszabálya. A syriai nők nem riadnak vissza

¹⁵ Nem is szólva a pandecták több más hírességéről, ki úgy látszik, Alexander Severus korába tartozik.

¹⁶ Cod. Theol., I, IV, *De responsis prudentum*.

¹⁷ Lamprid., *Alex. Sev.*, 33.

¹⁸ Lamprid., *Heliog.*, 4; *Alexander Severus*, 27.

¹⁹ Dio Cassius, LXXVIII, 23; Herodian., V, 3 és köv.; VI, 1 és köv.; Lamprid., *Heliog.*, 2, 4, 14.

semmitől. Női senatusuk van, mely elrendel minden különcséget.²⁰ A római kultusz nekik hidegnek és jelenlősségtelcnnek tűnik fel. Miután semmi családi ok se köti őket hozzá és képzeletük jobban összhangban van a kereszténységgel, mint az itáliai pogánsággal, c nők tetszésüket lelik a földön utazó istenekről szóló elbeszélésekben; Philostratus Apolloniusa elbájolja őket; talán volt is titkos kapcsolatuk a keresztenységgel. Ezenközben a régi társadalom végső tiszteletremeltő hölggyei, mint például Marcus-Aureliusnak az a mindenkitől becsült vén leánya, kit Caracalla megölöttet, a háttérbe vonulva szemlélték az orgiát, mely oly különös ellentétben volt ifjúságuk emlékeivel.²¹

A tartományok, főként pedig a keleti tartományok, melyek jóval serényebbek és élénkebb elméjük voltak, mint a nyugatiak, végérvényesen felülkerekedtek. Bizonyos, hogy Heliogabalus eszevezett ember volt és mégis egy központi, Rómában székelő és az összes többi kultuszokat magába olvasztó²² monotheista kultusz felől való chimaerája mutatta, hogy az antoninuszi eszmék szűk köre ugyancsak szét volt zúzva. Mammea és Alexander Severus még tovább fognak menni; miközben a jogtudósok a megszokotttá nyugalmával tovább másolják a lelkismeret szabadsága ellen szóló régi és vérengző maximákat,²³ a syriai császár és anyja oktatást vesznek a kérész tény-

²⁰ Lamprid., *Heliog.*, 4; Vopiscus, *Aurelianus*, 49.

²¹ Herodian., IV, 6.

²² „Ne quis Romáé deus nisi Heliogabalus coleretur; dicebat praeterea Judaeorum et Samaritanorum religiones et christianam devotionem illuc transferendam, ut omnium culturarum secretum Heliogabali sacerdotium teneret.“ Lamprid., *Heliog.*, 3, 6, 7, 8. V. ö. Dio Cassius, LXXIX, 11, 12; Herodian., V, V, 7 és köv.; VI, 3 és köv.

²³ Paul., *Sentent.*, V, XXI, 2: „Qui novas et usu vei ratione incognitas religiones inducunt, ex quibus animi hominum moveantur, honestiores deportantur, humiliores capite puniuntur“. Alpianus *De officio proconsulis-a*. magában fogalta az egész régi fegyvertárt a keresztyének ellen. V. ö. Lactantius, *Instit.*, V, XI és XII f.

ségről és rokonszervel tanúsítanak iránta.²⁴ Nem érve beazzal, hogy biztonságot juttat a keresztényeknek, Alexander, megható eklekticismussal, Jézust beveszi laresei közé. A béke megkötöttnek tűnik fel és pedig nem, mint Constantin alatt, az egyik fél elnyomása, hanem átkaroló kiengesztelődés folytán.²⁵

Mindebben bizonyára volt valami merész reformkísérlet, mely az értelemszerűség tekintetében ugyan mögötte állt az Antoninusok kísérletének, de több kilátása volt a sikerre, mert sokkal népszerűbb volt annál, jobban számolt a vidékkel és Kelettel. Ily demokratikus vállalkozásban az ősök nélküli embereknek, aminők az afrikaiak és syriaiak voltak, több esélyük volt a sikerre, mint a szilárd és kifogástalan modorú embereknek, aminők az arisztokrata császárok voltak.

Azonban a császári rendszer gyökeres hibája tizedszer is kitűnt. Alexander Se\verust 235 március 19-én megölték. Világos volt, hogy a hadsereg már csak zsarnokokat tud eltürni. A császárság a római főnemességtől először a tartományi tisztek kezébe esett; most az altisztek és a gyilkos katonák kezébe jut. Mig Commodusig a császárok, kiket megölnek, elviselhetetlen szörnyetegek, most a jó császár, az, aki vissza akar állítani némi fegyelmet, aki megbünteti a hadsereg bűneit, válik biztos jelöltjévé a halálnak.

²⁴ Euseb., VI, XXI, 3, 4; V. ö. Szent Jerom., *De viris ill.*, 54. Eusebius nem mondja, hogy Mammae keresztényé lett. Orosius, Cedrenus, a iSyncellus, Lerini Vince, Aboulfaradj minden se tudnak többet, mint Eusebius; de meghamisítják és túlozzák a szöveget. A Mammae-typusú pénzérmek mind pogányok. De Witte, *Du christ. de quelques imp.*, 71.

²⁵ Lamprid., *Alex.-Sev.*, 22, 28, 29; Euseb., *H. E.*, VI, XXVIII f. L. a császárok mellszobor sorozatát a capitoliumi múzeumban. Figyelembe veendő Alexander Severus és a Júliák szelíd és korlátolt arckifejezése; a keresztenység első benyomása érezhető már. Torpaciont és a Severusok környezetének keresztenyeit illetőleg 1. Tért., *Ad Scap.*, 4 és a tényeket, melyeket Ceulencer úr csoportosított, *Mémoires couronnés de l'Acad. de Bruxelles*, XLIII (1880), 201 és köv. 1.

Ezzel megnyílik az a félszázadnyi (235—284) pokol, melyben elmerül minden philosophia, minden emberség, minden választékosság. A hatalom árverelés tárgya, a szoldateszka mindennek az ura, időnként tiz zsarnok is uralkodik egyszerre, a barbár betödülőben egy megrepedezett világ minden hasadékán át, Athén lerombolja emlékműveit, hogy a góthoktól való rémületében rossz falakkal vegye körül magát. Ha valami, úgy az bizonyítja a római birodalom belső szükségszerűségét, hogy ebben az anarchiában se esett szét teljesen, elég életerőt őrzött meg, hogy Diocletianus hathatós cselekvésétől feléledjen és még további két századig kitartson. mindenfelé szörnyűséges a hanyatlás. Ötven év alatt elfeledték a szobrászatot.²⁶ A latin irodalom teljesen megszűnik. Mintha valami rossz szellem feküdne reá a társadalomra és szívná a vérét és életét. Ami jó található, azt a kereszténység magának foglalja le és ugyanannyival szegényül a polgári rendet. A hadsereg elhal, mert nem kap jó új tiszteket; az Egyház magához von minden. Valamely állam vallási és erkölcsi elemei ugyancsak egyszerű módon meg tudják büntetni az államot, mely nem adja meg nekik a helyet, amely¹ véleményük szerint megilleti őket: visszavonulnak sátraikba; mert az állam nem lehet el nélkülük. A polgári társadalomnak ettől fogva csak a lelkek salakja jut. minden jobbat felszív a vallás. Az ember elszakad az oly hazától, mely már csak bizonyos anyagi erő elvét képviseli. Az eszményben választ magának hazát, jobban mondva abban az intézményben, mely pótolja az élomlott várost és hazát. Az Egyház kizárolagos kapocsá válik a lelkek között és mert a polgári társadalom veszteségei neki erősödésére válnak, az emberek simán megvigasztalódnak

²⁰ L. a császárök mellszobrainak sorozatát. Alexander Severus mellszobrai már egész rosszak. L. továbbá Caracalla visszataszító mozaikját a laterani múzeumban. Már Septimus Severus diadalíve is, mely csak harminc évvel későbbi, mint Marcus-Aureliusé, és a veíabriumi kis ív durva munkák.

a veszteségeken, melyeket könnyű olybá feltüntetni, mint Krisztus és szentjei bosszúját.

»Ha nekünk szabad volna rosszal fizetnünk a rosszért, — mondja Tertullianus, — egyetlen éjszaka és néhány óra elegendő lenne bosszúállásunkra».²⁷ Türelmesek voltak, mert biztosak voltak a jövő felől.²⁸ Mert a világ öli a szenteket; de holnap a szentek fognak ítélni a világ felett. «Nézzetek mindenjában jól az arcukba, hogy az ítéletnapon reánk ismerjetek << — mondotta a pogányoknak az egyik carthagói vétlanú.²⁹ »A mi türelmünk, — mondták a mértékletesebbek, — a megbosszultatás bizonyosságából ered; izzó parazsat halmoz fel ellenségeink fejére. Mily dicső nap lesz, amikor a Magasságbeli megszámlálja híveit, a gyejhennára veti a bűnösöket és az örökök tűz rostélyán égetteti üldözöinket! Mily hatalmas látvány lesz ez, mily nagy lesz elragadtatásom, csodálatom, hahotázásom! Hogy fogok ugrándozni az örömtől, a mélységek mélyén látván nyögni Jupiterrel és tulajdon imádóikkal együtt annyi fejedelmet, kikről azt mondták, hogy haláluk után az égbe szálltak! Mily öröm lesz látni az Úr nevének üldözöít a lánkokban, melyek emésztiőbbek, mint a keresztények elégétésére gyújtott máglyák lángjai!;³⁰

²⁷ *Apol.*, 37.

²⁸ Szent Cyprian, *De bono patientiae*, az egész.

²⁹ *Acta S. Perp.*, 17 §.

³⁰ Szent Cyprian, *Epist.*, 56, ad Thiberitanos; *liber ad Demetrianum*, főként a vége; Tertull., *De spect.*, 30; *De fuga*, 12; *Ad Scap.*, 2.

XXVIII. FEJEZET.

A keresztenység a II. század végén. — A dogma.

Az időköz folyamán, mely Augustus halálától Marcus-Aurelius haláláig terjedt, egy új vallás állt elő a világon; neve a keresztenység. E vallás lényege az a hit, hogy a nazarethi Jézus személyében nagy égi megnyilatkozás történt, Jézus isteni lény volt, kit merőben természetfeletti élet után honfitársai, a zsidók megöltek és aki harmadnap feltámadt. Ekként legyőzvén a halált, atyjának, Istennek jobbján várja a kellő órát, hogy megjelenjen a felhők között, vezesse az általános feltámadást, melyhez az övé csak az előjáték volt és a megtisztult földön megvalósítsa Isten országát, vagyis a feltámadt szentek uralmát. Addig is a hívek gyülekezete, az Egyház mintegy állama az életben levő szenteknek Jézus kormányzása alatt. Azt tartották ugyanis, hogy Jézus hatalmát átruházta az apostolokra, kik püspököket szenteltek és megterveztek az egész egyházi hierarchiát. Jézussal való együttességet az Egyház a kenyér megtörésének és a kehely mysteriumának ritusával újítja meg, mely ritus magának Jézusnak az alapítása és amelynek erejénél fogva Jézus pillanatnyilag, de valóságosan jelenlevővé válik övéi között. Vigasztalásul a várokozásban és a romlott világtól való üldözötetésben a hívek természetfeletti adományokat nyertek Isten

Lelkétől, amely Lélek valaha a prófétákat hatotta át és még mindig elevenen munkál. Főként pedig ott vannak nekik olvasásra a Lélektől kinyilatkozott könyvek, vagyis a Biblia, az Evangéliumok, az apostolok levelei és az új próféták iratai közül azok, melyeket az Egyház elfogadott az összejöveteleken való felolvasásra. A hívő életének imádságos, aszkéta, lemondó, a világtól elkülönülő életnek kell lennie, mert e földi világot a gonosz fejedelme, Sátán kor-mányozza és a bálványimádás nem más, mint a démonok kultusza.

E vallás legelőbb úgy tűnik fel, hogy a judaismusból ered. Bölcseje a zsidó messianismus; Jézus első címe, mely cím azután elválaszthatatlanná vált nevétől, *Christos*, görög fordítása a héber *Mesih* szónak. Az új kultusz szent könyve a zsidó Biblia; ünnepei, legalább ami nevüket illeti, a zsidó ünnepek; profetismusa folytatása a zsidó profetismusnak. Azonban anya és gyermek között teljesen megtörtént az elkülönülés.¹ A zsidók és a keresztények általában utálják egymást; az új vallás mindenkor feledni igyekszik eredetét és azt, amivel a héber népnek tartozik. A kereszténységet hozzáartozónak legnagyobb része teljesen új vallásnak és úgy nézi, hogy mi kapcsolata sincs azzal, ami megelőzte.

Ha most a kereszténységet, aminő 180 táján volt, összehasonlítjuk a IV. és V. század kereszténységével, a középkor kereszténységével, napjaink kereszténységével, azt találjuk, hogy valójában igen kevessel gyarapodott az elkövetkezett századokban. Az Újszövetség 180-ban már be van rekesztre; egyetlen új könyvvel se fog bővülni. Pál levelei lassanként meg-hódították helyüket a szent codexben és a liturgiában

¹ A *ἰωνδατομός*, *τριπτιανομός* szavak egymással szembe vannak állítva a pseudo-ignáci levelekben, *ad Magn.*, 8—10; *ad Phil.*, 6. Az ember csodálkozik, hogy Aelius Aristides, *Opp.*, II., 402 és köv. 1., Dindorf még egybe veszi a zsidókat és a keresztényeket!

az Evangéliumok után.² Ami a dogmákat illeti, még semmi sincs megrögzítve; de csirájában már minden megvan; szinte egyetlen gondolat se fog felmerülni, mely ne hivatkozhatna az I. és II. század tekintélyeire. Túlnagy a bőség, vannak ellentmondások; a theologiai munkálkodás sokkal inkább a tisztogatásban, a feleslegesnek lenyésésében, semmint újnak a kitalálásában fog állani. Az Egyház el fog ejteni egy csomó rosszul megkezdtet dolgot, sok zsákutcából fogja magát ki-vágni. Még, hogy úgy mondjuk, két szíve, több feje van; e visszásságok meg fognak szűnni; de igazán eredeti dogma már egy se keletkezik.

A 180-ik év doktorainak Háromsága, például, határozatlan. A Logos, Paraclet, Szent Lélek, Krisztus, Fiú szavak összevissza alkalmazvák a Jézusban meg-testesült isteni entitás megjelölésére.³ A három személy nincs, ha szabad így mondani, megszámolva, számjeggyel ellátva; de az Atya, a Fiú, a Lélek már ki van jelölve a három megnevezésként, melyet külön kell tartani, a nélkül azonban, hogy az oszthatatlan Jehova felosztanák vele. A Fiú roppant meg fog növekedni. E helyettesféle, akit a monotheismus egy bizonyos korszaktól fogva jónak látott odarendelni a Legföbb Lény mellé, ugyancsak el fogja homályosítani az Atyat. A niceai bizarr formulák természet-ellenes egyenlőségeket fognak megállapítani; Krisztus, a Háromság egyetlen cselekvő tagja, magára veszi a teremtés és a Gondviselés egész munkáját, egy lesz magával Istennel. Azonban a kolloszabeliekhez írott levél csak egy lépésnire van e tantól; e túlhajtásokhoz való eljutásra nem kellett más, mint csak egy kis logika. Mária, Jézus anyja szintén óriási meg-növekedésre van hivatva; valójában egyik személye

² A scilliumi vért, akt., Sperat. 7. felelete; v. ö. *A kereszt. Egyház*, 353—354 1.

³ L. nevezetesen Justin., *Apol.* I, 6 és főként Pseudo-Hermas (*A kereszt. Egyház*, XXI. f.).

lesz a Háromságnak. A gnostikusok már megsejtették e jövőt és megkezdték egy aránytalan jelentőségre rendeltetett kultuszt.

Jézus Krisztus istenvoltának dogmája teljesen készen van; csak a kifejezés formulái tekintetében nincs egyetértés; a syriai judeo-kreszteny christologiája jelentékenyen eltér *Hermas* vagy a *Recognitiones* szerzőjének christologiájától; a theologiának kiválasztás, nem pedig megalkotás lesz a munkája. Az első keresztyények millennarismusa mindenki által ellenszenvessé vált a keresztenységhez csatlakozó hellének szemében. A görög philosophia erős nyomással dolgozott rajta, hogy a lélek halhatatlanságáról szóló dogmáját léptesse a feltámadásra és a földi paradicsomra vonatkozó régi zsidó (vagy ha úgy tetszik, perzsa) eszmék helyébe. Egyelőre azonban még mind a két formula élt. Irenaeus a vaskos materializmus tekintetében túltesz az összes millennaristákon, mikor az oly tisztán spiritualista negyedik Evangélium már ötven év óta hirdeti, hogy Isten országa itt lent kezdődik, hogy mindenki magában hordja azt. Caius, Alexandriai Kelemen, Origenes, Alexandriai Dionysos csakhamar kárhoztatni fogják az első keresztyények álmát és ellenszenvvel lesznek az Apokalypsis iránt. Azonban már késő, hogy valami jelentékeny dolgot el lehetne nyomni. A keresztenység Krisztusnak a felhökben való eljövetelét és a testek feltámadását alá fogja rendelni a lélek halhatatlanságának; annyira, hogy a keresztenység régi kezdeti dogmája szinte feledésbe merül és mint valami divatjamult színpadi díszlet, hátterébe kerül az ítéletnapnak, melynek már nem igen van értelme, lévén, hogy mindenkinél már halála pillanatában eldölt a sorsa. Sokan azt tartják, hogy az elkároztak szenevései sohasem érnek véget és növeklésére szolgálnak az igazak örvendezésének;⁴ mások

⁴ Tertull., *De spect.*, 30.

azt hiszik, hogy c szenvedések nem tartanak örökké vagy legalább enyhülni fognak.⁵

Az Egyház szervezetének elméletében minden jobban az a gondolat kerekedik felül, hogy a püspök hatalmának az apostoli utódlás az alapja, aminek megfelelően a püspököt nem a gyülekezet megbízottjának nézik, hanem az apostolok folytatójának és tekintetük letéteményesének. Mindazonáltal többen még kitartanak Máté *Ecclesia-jának* jóval egyszerűbb képzete mellett, amely szerint az összes tagok egyenlő jogúak. A canonikus könyvek megállapítására nézve a négy alapvető szövegeket illetőleg megvan a megegyezés; de az új Biblia iratainak még nincs pontos jegyzéke és ez új szent irodalomnak, ha lehet így mondani, a szegélyzete egészen határozatlan.

A keresztény tan tehát már oly szoros egész, hogy semmi lényeges se fog hozzákapcsolódni és semmi jelentést se. lehet többé belőle elvenni. Syriában egész Mahometig, sőt még tovább is lesznek judeo-keresztények, elkasaiták, ebioniták. Keleten Syria e mzzm-jein vagy nazareusain kívül, akikről az Atyák közül csak a tudósoknak⁶ volt tudomásuk és akik még a IV. században is tovább átkozták Pált⁷ zsinagógáikban⁸ és a rendes keresztényeket hamis zsidóknak⁹ tartották, mindig vol lakkolyt keresztény családok, melyek megtartották a szombatot és végezték a körülmetélkedést. Salt és Kérak mai keresztényjei bizonyos ebionita-félék. Az abyssiniaiak valóságos judeo-keresztények, kik betartják az összes zsidó szabályokat, gyakran

⁵ *De transitu B. M. V.*, VI f. (Enger.)

⁶ Szent Jeromos és Szent Epiphanios. Figyelembe veendő különösen Szent Jeromos és Szent Ágoston dús discussiója, Martianay, IV k., 2. rész, 602 és köv. h.; Vallarsi, I k., 723 és köv.

1. Szent Ágoston, ki jóval kevésbé járatos az Egyház történetében, mint Szent Jeromos, nem tud Kelet e judeo-keresztény keresztenységeiről.

⁷ Szent Jeromos, *In Matth.*, XII, init.

⁸ Epiph., XXX, 18; Szent Jer., *Epist.*, LXXIV, 623 h., IV, 2. r., Mart. (CXII, 13, I k., 740 h., Vallarsi).

⁹ *Carm. sib.*, VII, 132 és köv.

még szigorúbban, mint maguk a zsidók. A Koran és az izlamismus csak folytatódása a keresztenység ama régi formájának, melynek a Krisztus újabb megjele-nésében való hit, a docetismus, a kereszt kiküszöbölése volt a lényege.¹⁰ Másfelől Amerika communista és apokalyptikus szektái a XIX. század teljében a mil-lennarismust és a közeli ítéletnapját teszik hitük alapjává, akár csak az első nemzedék keresztenyei az első napokban.

Ilyenformán a II. század végének kereszteny Egy-házában már minden elmondta. Nincs vélemény, nincs irányzat, nincs mese, melynek ne lett volna meg már a védelmezője. Az arianismus csirajában ott volt a monarchianusok, az artemoniták, Praxeas, Byzanci Thcodotos véleményeiben, akik is joggal je-gyezték meg, hogy egész Zephyrin pápáig (200 táján) a római Egyház többségének ugyanaz volt a hite, mint az övék. Ami a féktelen szabadság e korszaká-ban hiányzott, azt majd meghozzák később a zsina-tok és a doktorok: már mint a fegyelmet, a szabályt, az ellentmondások kiküszöbölését. Jézus már Isten és mégis többen vonakodnak, hogy e néven nevezzék. A judaismustól teljes az elkülönülés és mégis sok ke-reszteny betartja még a judaismust.¹¹ A vasárnap helyébe lépett a szombatnak,¹² de ez nem akadályozza, hogy némely hívő megtartsa a szombatot. A keresz-tény husv'ét más, mint a zsidó husvét; mindazonáltal egész Egyházak még mindig a régi szokást követik. Az Úrvacsorához legtöbben közönséges kenyерet vesz-nek; vannak azonban, különösen Kis-Ázsiában, kik csak kovásztalan kenyeret használnak. Az egyházi

¹⁰ Moavia és Abd-el-Mélik pénzérmei (Lavrix, *Arts musul-mans*, 10 1.). L. Az *Evangéliumok*, 421—422, 460—462 1.; *A kereszt Egyház*, 285—286 1.

¹¹ Ebert Commodianusról, Abhandl. der iSáchs. Ges. der Wiss., V, phil.-hist. Classe, 393, 414, 415 L; *Const. apóst.*, V, 12; Aranysz. Sz. János, *Adv. judaeos*, I, 1, 3, 5, 7; II, 1, 2; III, 1, 3; IV, 1; VII, 6.

¹² Pseudo-Ign., *Ad Magn.*, 8, 9.

oktatásnak a Biblia és az Új-Szövetség iratai teszik az alapját, de ugyanekkor egész csomó más könyv is van, melyeket egyesek elfogadnak, mások elvetnek.¹³ Λ négy Evangélium véglegesen meg van állapítva,¹⁴ de azért sok más evangéliumi szöveg is forog és nyer népszerűséget. A hívek legtöbbje, nem hogy ellenisége volna a római birodalomnak, de csak a kibékülés napját várja és már elfogadja a keresztény császárság gondolatát; mások még mindig öntik a legkomorabb apokalyptikus jövendöléseket a pogányvilág fővárosa ellen. Orthodoxia alakult ki, amely már próbakőül szolgál az eretnéség kirekesztésére; de ha vissza akarnak élni ezzel a tekintély! érvvel, a legkeresztényibb doktorok fennen gúnyolják, amit »a tévedés többsége«-nek neveznek. A római Egyház primátusa kezd kirajzolóni; de még azok is, kik alávetik magukat e primátusnak, tiltakoznának, ha azt mondanák nekik, hogy a római püspök valaha majd az egvetemes Egyház uralkodójának címét igényelheti. Mindent összevéve, az eltérések, melyek a legorthodoxabb katholikus és a legliberálisabb protestáns között vannak, csekélységek a véleménykülönbségekhez képest, melyek akkoriban két keresztény között fennállhattak, akik emellett mégis teljes communióban maradtak egymással.

Íme, ami oly páratlan érdekességet ad e teremtő korszaknak. Hozzá lévén szokva, hogy a történelemlének csak öntudatos korszakait tanúlmánvozzák, majdnem mindenek, kik Franciaországban nézeteket nyilvánítottak a kereszténység eredetéről, csak a III. és IV. századot, a hires emberek és az oecumenikus zsinatok, a symbolumok és a hitszabálvok századait vették figyelembe. Az ő szemükben Alexandriai Klementen és Origenes, a niceai zsinat és Szent Athanisus

¹³ V. ö. Tertullianus, Irenaeus, Muratori *canonja* a Pásztort, Clemens leveleit, Péter leveleit, Péter Apokalypsisét illetőleg.

¹⁴ Muratori canonja, Irenaeus, Tertullianus. L. A kereszt. Egyház, 502 1,

a csúcspontok és a főalakok. A történelem semmiféle korszakának se tagadjuk a jelentőségét; de az eredeteket nem itt kell keresni. A keresztenység teljesen készen volt már Origenes és a niceai zsinat előtt. És ki alkotta meg? Nagy névtelenekből, öntudatlan csoportokból, névnélküli vagy álnévű írókból álló sokság. A Titushoz és Timotheushoz intézett és Pálnak tulajdonított levelek ismeretlen szerzője akármelyik zsinatnál többet tett az egyházi fegyelem megalapítására. Az Evangélium homályban maradt szerzőinek nyilvánvalóan nagyobb a tényleges jelentőségük, mint akár leghíresebb commentálóiknak. És Jézus? Reményiem, elismerik, hogy kellett valami okának lennie, amiért tanítványai annyira szerették, hogy feltámadtunk hitték és a messianista eszménynek beteljesedését, azt az emberfeletti lényt látták benne, ki majdan intézi az ég és a föld tökéletes megújhodását.

A tény ilyen dolgokban jele a jognak; a siker a nagy eriterium. Átállásban és erkölcsben a kitalálás semmi; a hegyi beszéd maximái olyan régiek, mint a világ; senki se formálhat rájuk irodalmi tulajdonjogot. A lényeges: megvalósítani e maximákat, valamely társadalom alapjává tenni azokat. Íme, miért van, hogy a vallásalapítónál az egyéni varázs főfontosságú dolog. Jézusnak az a remeklése, hogy vagy húsz emberrel megszerette magát, jobban mondva: megszerette magában az eszményt, oly szeretettel, mely győzedelmeskedett a halalon. Ugyanígy volt az apostolokkal és a második és harmadik kereszteny nemzedékkel. Az alapítók minden homályban vannak; de a philosophus szemében e megnevezetlenek dicsősége az igazi dicsőség. Trajan és Antoninus ez alázatos kortársai, kik eldöntötték a világ hitét, nem voltak nagyemberek. Hozzájuk viszonyítva a III. és IV. századbeli Egyház híres emberei ugyancsak különben festenek. És mégis ez utóbbiak azokon az alapokon építettek, melyeket amazok raktak le. Alexandriai Kelenem, Origenes csak fél-keresztények. Gnostikusok, hellenisták, spiritualisták ők, kik restelik az Apoka-

lypsist és Krisztus földi uralmát; a keresztenység lényegét a metaphysikai speculatióban keresik, nem pedig Jézus érdemeinek érvényesülésében vagy a bibliai kinyilatkoztatásban. Origenes beisméri, hogy ha Mózes törvényét betüszerinti jelentésében kellene érteni, az alatta állana a rómaiak, az athéniek, a spártaiak törvényeinek.¹⁵ Szent Pál majdnem megtagadta volna a kereszteny nevet Alexandriai Kelementől, ki a világot *giwsis* révén akarja megmenteni, melyben Jézus-Krisztus vére szinte mi szerepet se játszik.

Ugyanez a megjegyzés alkalmazható az iratokra is, melyeket a régi idők reánk hagyottak. Laposak, egyszerűek, esetlenek, naivák, olyanformák, mint azok a helyesírástalan levelek, melyeket ma a leglenézettebb communista szektariusok váltanak egymással. Jakab, Judás, Cabret vagy Babickra, 1848 vagy 1871 valamely fanatikusára emlékeztet, ki tele van meggyőződéssel, de nem tudja a nyelvet és megható csetlésbotlással igyekszik kifejezésre juttatni naiv lelkismereti áhítozását. És mégis e népi emberek dadogása lett az emberiség második Bibliája. A sátorszövő Pál ugyanoly rosszul ír görögül, mint Babick franciaul.¹⁶ Az irodalmi tekintetektől irányított rhetor, kinek a francia irodalom Villonnal kezdődik; az iskolás történetíró, ki csak az átgondolt kifejtéseket becsüli és akinek a francia alkotmány Szent Lajos állítólagos constitutióival kezdődik, nem értheti meg a látszólagos bizarrságokat.

Az eredetek korszaka — chaos, de olyan chaos, mely tele van éettel; a termékeny fehérje az, melyben egy lény létrejönni készül, — még monstrum, de megvan benne az egységesség principiuma, typusa

¹⁵ Origenes, *In Lenit.*, hóm. VII, 5: „Erubesco confiteriorum tales leges dederit Deus.“ V. ö. *De princ.*, 17; *In Mctth.*, XIV, k., 23; *In Epist. ad Hom.*, II, 9 és köv. L. úgyszintén Aranysz. Sz. János, *Adu. jud.*, VII, 4.

¹⁶ L. a commune la *Nation souveraine* című hírlapjában (1871 április 25-táján) Babick egy levelét, mely amikor olvastam, spkban emlékeztetett a kezdeti keresztenyek leveleire.

elég határozott, hogy kirekessze a lehetetlenségeket, megadja magának a szükséges szerveket. Mik a tudatos századok összes erőfeszítései, az embryonarius kor spontán törekvéseihez, e titokzatos kor munkájához képest, mikor a létrejöttén dolgozó lény lesorvaszt magáról egy nyúlványt, idegrendszert teremt magának, tagot növeszt ki magából? Ezek azok a pillanatok, mikor Isten Szelleme melegeneti művét és mikor az emberiségért dolgozó csoport igazán elmondhatja:

Est Deus in nobis, agitante calescimus illo.

XXIX. FEJEZET.

A kultusz és a fegyelem.

Valamely vallás története nem theologiának a története. Az értékellen hajszálhasogatás, melyet a *theologia* nevével díszítenek, csak az élősdí, mely sokkal inkább szípolyozza a vallást, sem mint-hogy a lelke volna annak. Jézusnak nem volt theologiája; a leglénkebb érzése volt, aminő valaha is lehetett, az isteni dolgokról és az embernek Istenkel való fiúi közösségről. Éppen ezért nem szervezett tulajdonképpeni, a zsidóságtól megállapított kultuszon kívüleső kultuszt. A «kenyér megtörése», mely háladások kísérében történt, vagyis az *eucharistia* volt az egyetlen valamelyest symbolikus rítus, melyet elfogadott és ezzel is Jézus csak azt művelte, hogy jelentőséget adott neki és magáévá tette; a kenyér megszegése előtt mondott *berakd* (áldás) ugyanis mindig szokásos volt a zsidóknál. Akárhogy is azonban, a kenyérnek és bornak, melyet olybá tekintettek, mint Jézus testét és vérét, annyira, hogy aikik eszik, és isszák, Jézusban részesednek, e mysteriumából egész kultusz sarjadt ki. Az alap az *ecclesia*, vagyis a gyülekezet volt. Ettől a keresztenység sohasem tért el. Az ecc/esza-ból, miután az áldozás vagy eucharistia volt a központi ténykedése, lett a *mise*; már pedig a mise mellett a kereszteny kultusz többi része mindenig csak járulékos és másodrangú szerepet töltött be.

Marcus-Aurelius idejében már messze voltak a kezdeti kereszteny összejöveteltől, melyben két-három próféta, gyakran nő, elragadtatásba esett, egyszerre beszéltek és a roham után egymástól tudakolta, hogy milyen csodadolgokat mondott. Ilyesmit már csak a montanistáknál lehetett látni. Az Egyházak roppant többségében a vének és a püspök intézik a gyülekezetet, rendelkeznek a felolvasások tekintetében és csak ők beszélnek. A nők külön ülnek, csendben és lefátyolozva. Rend honol mindenben, amely célból tekintélyes számban vannak kisegítő alkalmazottak, megállapított külön teendőkkel.¹ Lassanként az *episcopos* széke és a *presbyteri* székei a középen félkörbe rendeződnek, chorust formálnak. Az eucharistiához kell egy asztal, mely előtt az áldozó elmondja az imákat és a rejtelmes igéket. Csakhamar emelvényt állítanak a felolvasás és a szónoklat céljaira, azután elkülönítő rácsot vonnak a *presbyterium* és a terem többi része közé. Két doleg irányítja a kereszteny architektúra e vajudását: először is valami homályos emlékezés a jeruzsálemi templomra, melynek egy részébe csak a papoknak volt bemenetelük, azután pedig, hogy gondoltak a nagy mennybeli liturgiára, mellyel az Apokalypsis kezdődik. E könyv elsőrangú kihatással volt a liturgiára. Utánozni akarták a földön, amit a huszonnégy aggastyán és az állatformájú énekesek müveitek Isten trónja előtt. Az Egyház szer-tartásának ekként az égbeli volt a mintája. A tömjén² használata kétségtelenül ugyané gondolatból fakadt. A lámpák és gyertyák főként a temetéseknel szerepeltek.³

A vasárnap nagy liturgiái aktusa remekműve volt a mysticitásnak és a népi érzések átértésének. Ez már a mise volt,⁴ de a teljes mise, nem pedig a napjainkbeli ellaposított, ha szabad így mondanom,

¹ *Constit. apóst.*, VIII, XI f.; Tertull., *Praescr.*, 41.

² Szent Hippolyt., *De consummatione mundi*, XXXIV f.

³ Lactant., *Instit. div.*, VI, 2 nem komoly ellenérv.

⁴ *Constit. apóst.*, II, 57; Euseb., *Oratio Constantán*, 12,

letiport mise; oly mise volt ez, melynek minden része élt, minden része megőrizte eredeti jelentését, amit később oly sajátosan elvesztett. A zsoltárok, énekek, imádságok, olvasmányok, hitvallások ez ügyesen vegyített keveréke, e szent párbeszéd a püspök és a nép között előkészítette a lelkeket, hogy együtt gondolkozzanak és együtt érezzenek. A püspök homéliája, az idegen püspökök és az üldözött Egyházak leveleinek felolvására életet és aktualitást adott a békés összejöveteleknek. Azután következett a mysterium ünnepélyes előszava, komolysággal teljes felhívás a lelkek magukbaszállására; azután maga a mysterium, egy titkos canon, még szentebb imádság, mint aminők az előzők voltak; majd a legfőbb testvériesség aktusa, a részesedés ugyanabban a kenyérben, ugyanabból a ke hely bői. Valami ünnepélyes némaság borul e pillanatban a templomra. Azután a mysterium végeztével ismét visszatér az élet, újra megkezdődik az ének, szaporán következnek a háládadások; hosszú imádság felkarolja az Egyház összes rendjeit, az emberiség minden helyzetét, az összes érvényben levő hatalmakat.⁵ Azután a vezető, miután kegyes jótívánsgokat cserélt a hívekkel, a törvényszéki tárgyalások rendes formulájával⁶ elbocsátja a gyülekezetét és a hívek több napra telve épüléssel, széteszolnak.

E vasárnapi összejövetel mintegy csomózása volt az egész kereszteny életnek. E szentelt kenyér volt az egyetemes kapocs Jézus Egyházának tagjai között. A távolmaradtaknak elvitték otthonukba, a hitvallóknak a börtönbe és elvitték, különösen húsvét körül,

⁵ *Constit. apóst.*, VIII, X, XI f. Ez imák az üldözések idejéből valók, mert könyörgéseket foglalnak magukban az üldözökért és a fogásában vagy bányákon sínylődő hitvallókért.

⁶ *Ite, missa est.* Alkalmasint innen a mise elnevezés. V. ö. λαοῖς αριστῖς az isisi mise végén. Apuk, *Métám.*, XI, 17. L, Du Cange, a *missa* szónál,

egyik Egyházból a másikba;⁷ adtak belőle a gyermekeknek,⁸ a közösségnek és a testvériségnek ez volt a nagy jele. Az agape, vagyis az esti közös étkezés, mely eleinte nem volt külön az úrvacsorától, egyre jobban elkülönböződött tőle és visszaélésekbe fajult.⁹ Az úrvacsora viszont kiváltképpen reggeli szertartássá vált.¹⁰ A kenyér és a bor szétosztását a vének és a diakonok végezték. A hívek állva vették az úrvacsorát. Némely országban, különösen Afrikában, az ima szavai folytán, hogy »Add meg nekünk mindennap kenyérünket ma«, azt hitték, hogy minden nap kell áldozni. Ezért vasárnaponként egy darab szentelt kenyeret hoztak el magukkal, melyből otthon, a reggeli ima után ettek.¹¹

E magasztos aktust szerették, a mysteriumok példájára, mély titokkal venni körül.¹² óvintézkedéseket tettek, hogy celebráláskor csak a beavatottak legyenek a templomban. Körülbelül ez volt az egyetlen hiba, melyet a megszülendő Egyház elkövetett; minthogy kereste a homályt, azt hitték, szüksége van reá és ez, sok egyéb jellel kapcsolatban alkalmat szolgáltatott a mágiával való megvádoltatásra.¹³ A szent csók¹⁴ is bő forrása volt az épülésnek és a veszélynek. A bölcs

⁷ Justin., *Apol.* L, 65; *Acta S. Perp.*, 1 vis.; Tertull., *Ad ux.*, II, 4, 5; Tarsicius esete, Sz. Damas., *carmen* XVIII. A laodiceai zsinat, 14 canon, betiltotta e szokást.

⁸ Szent Cyprian, *De lapsis*, 25.

⁹ Szent Pál, 226 és köv. 1.; de Rossi, *Roma sott.*, III, 500 és köv 1. V. ö. Tertull., *Apol.*, 39 és *De fej.*, 17 (séd majoris est agape, quia per hanc adolescentes tui cum sororibus dormiunt); Alex. Kel., *Paedag.*, II, 1; *Carm. sib.*, VIII, 498; Euseb., *Orat. Const.*, 12.

¹⁰ Plinius, *Epist.*, X, 97; Szent Cyprian, *Epist.*, 63, 15 és 16 §. A görög Egyház megtartotta a nap felkelte előtt való mise szokását.

¹¹ Szent Cyprian, *De orat.*, XVIII f. E szokás maradványa látható templomaink szentelt kenyérében.

¹² *Confit. apóst.*, II, 57.

¹³ Minucius Felix, 8, 9; Tertull., *Ad ux.*, II, 4, 5; Le Blant, *Accus. de magié*, 16—17 1.

¹⁴ L. Szent Pál, 262—263 1,

doktorok azt tanácsolták, hogy nem szabad folytatni, ha az embernek élvezetet okoz, nem szabad megismételni és jó, ha az ember csukva tartja mellette a száját.¹⁵ Egyébiránt csakhamar elejét vették a veszélynek, amennyiben a két nemet elkülönítették a templomban.¹⁶

A templomnak különben mi temp lomszer üsége se volt;¹⁷ mint feltétlen elvet vallották ugyanis, hogy Istennek nincs szüksége templomra, igazi temploma az igaz ember szíve.¹⁸ Annyi bizonyos, hogy nem volt semmiféle meggülönböztető építészeti jellege; mindenkorral külön építmény volt;¹⁹ úgy neveztek, hogy »az Ür háza«²⁰ és a kereszteny ájtatosság leggyengédcbb érzelmei kezdtek hozzákapcsolóni. Az éjszakai összejövetelek, éppen mert a törvény tiltotta azokat,²¹ nagy varázzsal voltak a képzeteire.²² Alapjában, bár az igazi kereszteny ellenszenvezett a templomokkal, az egyház titokban áhítozott reá, hogy templommá legyen;²³ a középkorban egészen azzá is lett; a napjainkbeli kápolnák és egyházak sokkal inkább hasonlítanak a régi templomokhoz, semmint a II. századbeli egyházakhoz.

Egy hamarosan lábrakapott vélemény nagyban

¹⁵ Athenagor., *Leg.*, 32; Alex. Kel., *Paedag.*, Ill, XI, a vége felé, 110—111 1.

¹⁶ *Constit. apóst.*, II, 57; VIII, 11.

¹⁷ Min. Fel., 10, 32; Celsius, id. Orig. , VII, 62.

¹⁸ Alex. Kel., *Strom.*, V, 11; VII, 5. A stoikusok analog tanait illetőleg 1. Bernays, *Die Herakl. Briefe*, 30 és köv. 1.

¹⁹ *Sacraria*. Min. Fel., 9.

²⁰ ΟΙΚΟΣ κυριακόδ- Alex. Kel., *Strom.*, III, 18. Leégett egyházak 236 táján: Orig. , *In Matt. comm. series*, XXVIII, 857, Delarue (III).

²¹ Porcius Latro, *Declam. in Catil.*, XIX f.; Schoell, *Duód, láb.*, 151 1.; Cicero, *De legibus*, II, 9; Paul., *Sentent.*, V, XXIII, 9: Codex Theod., 7. törv., *de malef.* (IX, XVI); 5. törv. *de paganis*, (XVI, X); Lopin., IV, 3.

²² Plinius, *Epist.*, X, 97; Min. Felix, 8, 9; Tertull., *Ad ux.*, II, 4; *De corona*, 3; *De fuga*, 14.

²³ Macarius Mágnes érdekes megjegyzése, IV, XXI f., a végén (201 1., Blondel).

elősegítette ez átalakulást; úgy képzelték, hogy az eucharistia valójában áldozás, mert emléke Jézus végső önfeláldozásának. E felfogás kitöltötte a hézagot, melyet az új vallás a felületes emberek szemében feltüntetett, már mint, hogy hiányával van az áldozásnak. Ilymódon az eucharistikus asztal oltárrá vált és felajánlásról, áldozatbemutatásról beszéltek. Az áldozati adomány a kenyér és a bor volt, melyet a jómódú hívek adtak, hogy ne terheljék az Egyházat és hogy ami marad, a szegényeknek és a kultusz segédkezeinek maradjon.²⁴ Könnyen belátható, hogy az ily tan mennyire melegagyává válhatott a félremagyarázásoknak. A középkor, mely az áldozás eszméjének túlhajtása révén annyira visszaélt a misével, ugyancsak különös dolgokhoz jutott el. Lassanként elértek a csendes miséhez, mikor is egy ember valami kis zugolyban, egy gyermekkel, ki a népet helyettesíti, egymaga a gyülekezet is, meg a vezető is, párbeszédet folytat emberekkel, kik nincsenek jelen, szózatot intéz hallgatókhoz, kik távol vannak, önmagához fordul a felajánlással és önmagának ad békecsköt.

A szombat a II. század végén a keresztenyeknél körülbelül már eltörlésre jutott. Megtartása a judaismus jelénfek, rossz jelnek számít.²⁵ Az első kereszteny nemzedékek megünnepték mind a szombatot, mind a vasárnapot, amazt a teremtés, emezt a feltámadás emlékére; azután minden a vasárnapra koncentrált dott. Nem mintha e napot egyenesen pihenőnapnak tekintették volna; a szombat el volt törölve, nem pedig áthelyezve,²⁶ de a vasárnap ünnepélyességek, főként

²⁴ Clem., *Epist.*, 40, 41, 44; Justin., *Apol.* I, 13; *Diai.*, 41, 116; Irenaeus, IX, XVII, 5; XVIII, 4, 6; Tertull., *De corona*, 3; *De exhort. cast.*, 11; *De monog.*, 10; Szent Cyprian, *De opere et eleemosynis*, 15; *Epist.*, 5, 34, 37, főként 63; Bunsen, *Anlecta anti-nicaena*, II, 3 és köv. 1. A mise felajánlása e szokás végső maradványa.

²⁵ Levél Diognetheshez.

²⁶ Az ú. n. Barnabás-levél, 15; Pseudo-Ign., *ad Mágnes*, 9; Laodiceai zsinat, 29 canon. L. azonban *Const. apóst.*, VIII, 33.

pedig az a gondolat, hogy ez a nap az örömé (vasárnap tilos volt böjtölni, térdelve imádkozni), a szolgai munkáktól való tartózkodásra vezettek.²⁷ Csak jóval később kezdték azt hinni, hogy a szombati parancsok vasárnapra érvényesek. Az *ezirányú* első szabályok csak a rabszolgákra vonatkoznak, kiknek irgalmaságából szabadnapot akarnak biztosítani.²⁸ A csütörtök és a péntek, *dies stationum*, a böjtnek, térdhajtásnak és a Passió emlékének volt szentelve.²⁹ Évi ünnep a két zsidó ünnep volt, husvét és pünkös, a már ismertetett áthelyezéssel.³⁰ Ami a pálmaágak ünnepét illeti, ezt féligr eltörölték. A pálmaágaknak *hosanna!* kiáltása közben való lengetését úgy ahogy a husvét előtti vasárnaphoz füzték, emlékére Jézus végső hete egyik részletének. A Passió évfordulója böjtnap volt; einkon tartózkodtak a szent csóktól.³¹

A vértanúk kultusza már oly mérveket öltött, hogy a pogányok és a zsidók ellenérvet kovácsoltak belőle és azt állították, hogy a keresztenyek jobban tisztelik a vértanúkat, mint magát Krisztust.³² A feltámadás várásával temették el őket és oly fényűző módon,, amely ellenkezett a kereszteny erkölcsök egyszerűségével; csontjaikat majdnem imádásban részesítették.³³ Haláluk évfordulóján odajárultak sírjaikhoz; felolvasták vértanúságuk elbeszélését; az eucha-

²⁷ Tert., *Apol.*, 16; *Ad nat.*, 13; *De corona*, 3; *De idol.*, 14; *De oratione*, 10, 11, 14.

²⁸ *Constit. apóst.*, VIII, 33, figyelemmel a variánsokra. V. ö. Cod. Just, III, XII; Cod. Theod., II, VIII; XI, VII, 10; Euseb., *Vita Const.*, IV, 18.

²⁹ Pseudo-Hermas, simít, V, 1; Tertull., *De oratione*, 14.

³⁰ L. Szent Pál, 270—272 1. V. ö. *Constit. apóst.*, V, XIII—XX f., Cotelier jegyzetben közölt szövegével együtt. V. ö. *ibid.*, VIII, 33.

³¹ Tertull., *De orat.*, 14.

³² Polyc. vért., XVII, XVIII f.; a lyoni hívek levele, Eus., V, I, 61.

³³ Lucian., *Peregr.*, 12, 13, 16; Le Blant, *Mém. de V Acad. des inser.*, XXVIII k., 2. r., 75 1.; Euseb., *H. E.*, VII, XI, 24; XXII, 9.

ristikus mysterium celebrálásával hódoltak emlékezetüknek.³⁴ Ez kiterjesztése volt az elhunytakról való megemlékezés kegyes szokásának, mely nagy helyet foglalt el a keresztenyé életben. Kis híja volt, hogy nem mondta már misét a halottakért. Évforduló napjaikon felajánlásokat tettek a nevükben, mintha még élnének; nevüket belevették az imákba, melyek a consecratio megelőzték; a kenyereset velük való communionban ették.³⁵ A szentek kultusza, melynek révén a pogányság visszaszerezte helyét az Egyházban, a halottakért való imádkozás, ami a középkorban a legnagyobb visszaélések forrása, ekként azzal függött össze, ami az ős-kereszténységben a legmagasztosabb és a legtisztább volt.

Az egyházi ének már igen korán megszületett és egyike volt a keresztenyé öntudat kifejezésének.³⁶ Hymnusoknál használták, melyeket szabadon komponáltak és amelyek közül mutatónak ránkmaradt Alexandriai Kelemen Krisztushoz szóló hymnusa.³⁷ A rhythmus rövid és könnyed volt; olyan, mint az akkori daloké, például azoké, melyeket Anacreonnak tulajdonítottak. Mindenesetre semmi közössége se volt a zsoltárok recitaciójával. Valami visszhangja fellelhető templomaink húsvéti liturgiájában, mely különösen megőrizte archaikus jellegét, a *Victimae paschali-ban*, az *O filii et filiae* és a judeo-kereszteny *Alleluja-ban*. A *carmen antelucanum*, melyről Plinius beszél, vagyis az *in galli cantu* ének alkalmásint megtalálható a *Hymnum dicat turba fratrum-ban*, főként

³⁴ Cypr. *Epist.*, 31.

³⁵ Tertull., *De cor.*, 3: „Oblationes pro defunctis, pro natalitiis annua die facimus”; *Exh. cast.*, 11; *De monog.*, 10; Sz. Cypr., *Epist.*, 31; de Rossi, *Roma sott.*, III, 495 és köv. 1.

³⁶ Plinius, X, 97; Justin., *Apol.*, I, 13; Caius, id. Eus., *H. E.*, V, XXVIII, 5; Tertull., Alex. Kel. slb. Bardesanest illetőleg 1. fentebb. V. ö. Eus., *H. E.*, VIII, XXIM, 4; XXX, 10; Laodiceai zsinat, utolsó előtti can.

³⁷ A *Paedagogus* végén.

a következő strófában, melynek ezüstös csengése szinte fülünkbe idézi a melódiát, melyre énekelték:

Galii cantus, galli plausus
Proximum sentit diem,
Et ante lucem nuntiemus
Christum regem seculo.³⁸

A keresztelés teljesen helyébe lépett a körülmetélésnek, melynek eredetileg a zsidóknál csak az előjárója volt.³⁹ Háromszoros bemártással végezték, külön helyiségen, az egyház mellett; azután a megvilágosodottat⁴⁰ bevezették a hívek gyülekezetébe. A keresztelést a kézrátevés követte, ami a rabbivá avatás zsidó ritusa volt. Ezt nevezték a Lélek keresztésgének; nélküle a vízkeresztség nem volt teljes.⁴¹ A keresztelés csak a múlttal való szakítás volt; az ember a kézrátevés folytán vált igazán keresztennyé. Mindehhez olajjal való mpgkenés járult, eredete annak, amit ma confirmationak neveznek és bizonyos, kérdések és feleletek formájában történő hitvallás-féle.⁴² Az egész alkotta a végleges megpecsételést, a *sphragis-tA*³ A sacramentalis gondolat, az *ex opere operato*, a szentségnek mintegy mágikus művelet gyánánt való felfogása ilyen módon egyik alapja lett a kereszteny theologiának. A III. században a keresztelést bizonyos noviciatus, a catechumenatus előzte meg; a hívő csak a beavattatás különböző fokozatain

³⁸ Rossi, *Bullettino*, 1865, 55 1.

³⁹ Bab. Talm., *Jebamoth*, 46 a és köv.; *Schabbath*, 135 a; Jeruzs. Talm., *Kidduschin*, III, 14; *Masséket Gerim*, Kirchheim, I. f., 38 1.; II. f. init.

⁴⁰ Ο φωτιο&ειδ, Justin., *Apol.* 1, 65.

⁴¹ Máté, III, 11; Márk, I, 8; Lukács, III, 16; János, I, 26, 31, 33; III, 5; Cseleked., I, 5; VIII, 16, 17, 39; XI, 16; Justin., *Dial.*, 29; Tertull., *De baptismo*, 6.

⁴² Cor. Dionys., id. Eus., H. E., VIII, IX, 2; Tertull., *De cor.*, 3; *De resurr. carnis*, 8, 48. L. Caspari, *Quellén zur Gesch. des Taufsymbols*, Christiana, 4 kötet, 1866, 1869, 1875, 1879; Gebh. és Ham., *Patr. apóst.*, I, II, edit, all., 115 és köv. 1.; Siouffi, *Relig. des Soubbas*, 80 I.

⁴³ Alex. Kel., *Strom.*, II, 3. V. ö. Gebhardt és Harnack, *Patr. apóst.*, I, I, 121—122 1., jegyzet; Labbe, *Cone.*, II, 952.

való áthaladás után jutott el az egyház küszöbére. A gyermekek megkeresztelése a II. század vége felé kezd mutatkozni. Egész a IV. századig voltak határozott ellenzői.⁴⁴

A vezeklés Rómában már az ál-Hermas ideje táján szabályozva volt.⁴⁵ Ez az intézmény, mely oly erős szervezettséget tételez fel, meglepő mérvekben fejlődött.⁴⁶ Csoda, hogy nem, robbantotta szét a megszülemlésben levő Egyházat. Hogy mennyire szerették az Egyházat és mily intenzív örömet lelte fel benne, azt, ha valami, úgy az mutatja, hogy a beléje való visszatérhetésért és a szentek között való elveszett helynek visszanyerhetéséért az emberek mily kemény megpróbáltatásoknak vetették alá magukat. A megvallás, vagyis a hiba beismérése, ami már a zsidóknál is járta,⁴⁷ volt a keresztyén vezeklés első feltétele.

Látnivaló, soha kultusznak anyagi felszerelése nem volt egyszerűbb. Az úrvacsora edényei csak lasanként lettek szentek. Legelsőbb a szertartáshoz használt üvegcészek részesültek bizonyos figyelemben.⁴⁸ A kereszt imádása inkább tiszteletnyilvánítás volt, mint kultusz;⁴⁹ a symbolika roppant egyszerű volt.⁵⁰ A pálma, az olajágas galamb, a hal, az *ΙΧΘΥΣ*, a horgony, a phoenix, az *ΑΩ*, a keresztet jelző⁵¹ *T* és talán már a chrisimon *>XΠ* is, mely Krisztust jelentette⁵² — jóformán csak ezek voltak az elfogadott

⁴⁴ Tertull., *De bapt.*, 18.

⁴⁵ L. *A kereszt. Egyház*, XX és XXI f.

⁴⁶ Zsolt., XXXII, az egész; XXXVIII, 19; LI, 5.

⁴⁷ L. főként Tertull., *De poenitentia*, 8, 12.

⁴⁸ L. Szent Pál, 266 1.

⁴⁹ Min. Félix, 9, 29; Tert., *Adv. Marc.*, III, 18; Alex. Kelem., *Strom.*, VI, 11 (*τό κν(μακόν οημείον;*; 1. A *kereszt. Egyház*, 377 1.

⁵⁰ Alex. Kelem., *Paedag.*, III, XI, 59; de Rossi, *koma sott.* II, 308 és köv. 1. Az *ΙΧΘΥΣ-re* nézve I. A *kereszt. Egyház*, 3051.

⁵¹ Epist. Barn., 9; Alex. Kelem., *Strom.*, VI, 11.

⁵² De Rossi, *De christ. lit. corth.*, 26 és köv. 1. (*Spic. sol.*, IV k.); Le Blant, *Magié*, 17 1., 1 jegyzet; *Zeitschrift für K. G.*, IV (1880), 194 és köv. 1.

allegorikus ábrázolások. Magát a keresztet sohasem tüntették fel, se a templomokban, se a házakban; viszont a keresztvétést, melyet a kéznek a homlokhoz érintésével végeztek, gyakran ismételték; lehet azonban, hogy ez a szokás különösen a montanistáknál volt kedvelt.⁵³

A szívbéli kultusz viszont nagyobb mérvű volt, mint valaha is. Noha az episcopatus ugyancsak korlátozta az ősi clearismák szabadságát, a szellemi adományok, a csodák, a közvetlen inspiratio folytatódottak az Egyházban és éltek voltak annak. Irenaeus e természetfeletti képességekben egyenesen ismertető jelét látja Jézus Egyházának.⁵⁴ A lyoni vértanúk még részesek bennük.⁵⁵ Tertullianus állandóan csodákat vél maga körül.⁵⁶ Nemcsak a montanistáknál járta, hogy a legegyszerűbb dolgoknak emberfeletti jelleget tulajdonítottak. A theopneustia és a thaumaturgia állandóan ott keringett az egész Egyházban.⁵⁷ Egyébről se beszéltek, mint átszellemült nőkről, kik feleleteket nyilvánítottak és akik mintha isteni vonótól megszólaltatott hangserek lennének. A *soror*, kinek Tertullianus fentartotta emlékét,⁵⁸ bámulatba ejti az Egyházat látmányával. Mint Szent Pál idejében a corinthusi illumináltak, kinyilatkoztatásait beleegyezíti az Egyház ünnepélyes jeleneteibe; olvas a szívekben; orvosságokat mond; testileg látja a lelkeket, mint megannyi kis légies, ragyogó, gyengéd és áttetsző emberi alakokat. Exstatikus gyermekek szintén olybá szá-

⁵³ Tertull., *De corona*, 3; *Ad uxorem*, II, 5. V. ö. A kereszt. Egyház, 525 L

⁵⁴ Adv. haér., II, XXXI, 2; XXXII, 4; IV, XX, 8; V, VI, 1. V. ö. Eus., *H. E.*, V, 7.

⁵⁵ V. ö. Pseudo-Ign., *Ad Philad.*, 17; *ad Trail.*, 14.

⁵⁶ *De anima*, 47, 51; *De idol.*, 15.

⁵⁷ Szent Justin., *Dial.*, 39, 82, 87—88; Athenagor., *Leg.*, 7; Hom. pseud.-clem., I, 19; II, 6—10, 12, 21; III, 11, 12; VIII, 10; *Constit. apóst.*, VIII, 1, 7.

⁵⁸ Tert., *De anima*, 9.

mítottak, mint akiket az isteni Igen néha tolmácsainak választ.⁵⁹

A természetfeletti gyógyítás volt az első az adományok között, melyeket Jézus örökségének tekintettek. Eszköze a szent olaj volt. Gyakran történt, hogy pogányok meggyógyultak a keresztények olajától.⁶⁰ Ami a démonok elűzését illeti, mindenki elismerte a keresztény exorcisták nagy felsőbbségét; mindenfelől hoztak hozzájuk megszálltakat, hogy szabadítsák meg őket,⁶¹ teljesen úgy, mint ahogy Keleten ma is szokás. Sőt megtörtént, hogy emberek, kik nem voltak keresztények, Jézus nevével exorcizáltak. Némely keresztény megbotránkozott ezen; de a többség örült, mert hódolást látott benne az igazságnak.⁶² És nem álltak meg félüton. Miután a hamis istenek nem voltak mások, mint démonok, a démonok elűzésének képessége magában foglalta a hatalmat a hamis istenek leálcázására.⁶³ Az exorcista ezzel felidézte a mágia vadját, mely azután visszahullott az egész Egyházra.⁶¹

Az orthodox Egyház láta a veszedelmességét csellemi adományoknak, melyek a kezdetbeli hatalmas forrongás maradványai voltak és amelyeket az Egyháznak, ha fent akart maradni, meg kellett

⁵⁹ Szent Cyprian, *Epist.*, 9. V. ö. *De lapsis*, 25, 26.

⁶⁰ Tért., *Ad Scap.*, 4.

⁶¹ Justin., *Apol.*, II, 6; *Diai.*, 30, 76, 85, 121; Irenaeus, II, XXXII, 4; Tertull., *Apók.*, 23, 27, 37; *Ad Scap.*, 4; *De idol.*, 11; *Ad ux.*, II, 4; *De spect.*, 29; *De exhort. cast.*, 10; *De anima*, 9, 57; Arnobius, I, 45; Orig., *Contra Cels.*, I, 67; II, 33; III, 24; VII., 4; Lucian., *Philopseudes*, 16 stb. L. Le Blant úr értekezését a mágiával való vádolttásról, *Mém. de la Soc. des Antiqu. de France*, XXXI. V. ö. *Comptes rendus de l'Acad. des inser.*, 1866, 365—370 1. Már Mózes és Jamnes híres exorcistáknak szerepeltek. (Strabo, Plinius, Apulejus, Celsus.)

⁶² Márk, IX, 38; I Cor., XII, 1.

⁶³ Min. Félix, 27; Athenag., *Leg.*, 26; *Acta S. Pion.*, 7 §; Szent Cyprian, *De idol. van.*, 7; *Ad Demetrianum*, 15; Lactantius, Rufinus, Theodoretos stb.

⁶⁴ Orig., *Contra Cels.*, I, 6; VI, 39; VII, 4; Tertull., *Ad ux.*, II, 5. Le Blant, id. ért.

fegyelmeznie. A józanítéletű doktorok és püspökök ellenük is nyilatkoztak, mert e csodadolgok, melyek-től a lehetetlen Tertullianus el volt ragadtatva és amelyeknek Szent Cyprian is még oly fontosságot tulajdonít, kellemetlen híresztelésekre adtak alkalmat és oly egyéni bizarrságokkal keverődtek, melyek az orthodoxiának nem voltak ínyére.⁶⁵ Az Egyház nemhogy pártolta volna, de egyenesen gyanúsnak bályegezte a charismákat és ezek a III. században, ha nem is tüntek el, egyre ritkábbakká váltak. Már csak kivé-teles kegyként fordullak elő, mellyel csupán a nagyrá-lálók vélték kitüntetve magukat.⁶⁶ Az extasist kár-hoztatták.⁶⁷ A charismáknak a püspök a letétemé-nyese, jobban mondva a charismák helyét a szentség foglalja el, melyet a papság szolgáltat ki, míg a cha-risma egyéni dolog, külön ügy az ember és Isten között. Az állandó kinyilatkoztatás örökkét a syno-dusok vették át. Az első synodusokat Kis-Ázsiában tartották a phrygai próféták ellen;⁶⁸ miután átvitték az Egyházra: a Lélektől való sugalmaztatás principiuma a rend és a tekintély principiumává vált.

A papság már vajmi elkülönített testület volt a a néptől. Egy nagy teljes Egyháznak a püspök és a vének mellett volt bizonyos számú diakon ja és segéd-diákonj a, kik a püspök alá tartoztak és parancsainak végrehajtói voltak. Volt ezenkívül egy csomó kisebb tiszviselője,⁶⁹ anagnosták vagy felolvasók, exorcisták, kapusok, énekesek, acolyták, kik az oltár körül szolgáltak, vizet és bort öntöttek a kelyhekbe, szét-vitték az eucharistiát a betegekhez. A szegények és Özvegyek, kiket az egyház táplált és akik többé-

⁶⁵ Origenes, *Contra Cels.*, VI, 32; VIII, 60; Euseb., *H. E.*, Ill, 26; Damascius, *Vita Isid.*, 56;

⁶⁶ Origen., *Contra Cels.*, VII, 8.

⁶⁷ Euseb., V, 17. Tertullianus e kárhoztatásra az extasisról szóló hat könyvével felelt. (Szent Jerom., *De vir. ill.*, 24, 40). V. ö. Alex. Kelem., *Strom.*, IV, 13.

⁶⁸ Mansi, *Concil.*, I, 691, 692.

⁶⁹ Cornelius pápa levele, Eus., *H. E.*, VI, XLIII, 11; Gilles Boudver, *Cycl.*, 217 1.; Baronius, 112 év, 9 §.

kevésbé ott laktak, egyházi személyeknek számítoltak és lajstromozva voltak (*matricularii*).⁷⁰ Śk végezték a legalantasabb teendőket, a söprést, később a harangozást és a kenyér- és boradomány feleslegéből éltek. A papság magasabb rendjeire nézve a coelibatus egyre jobban kialakulóban volt; legalább is a másodszori házasodás tilos volt.⁷¹ A montanisták hamarosan eljutottak a téTELhez, hogy a nős papstól kiszolgáltatott szentségek semmisek. A castrálás minden csakis télhajtott buzgóság volt, amit csakhamar kárhoztatással sújtottak.⁷² Az apostolok társnő nővérei,⁷³ kikről kétségtelen szövegek tanúskodnak, megújulnak a szolgáló diakonisszák intézményében, mely a középkori papok bevallott concubinatusának volt az eredete.⁷⁴ A rigoristák fátyol viselésére akarták kötelezni őket, hogy elejét vegyék a nagyon is gyengéd érzelmeknek, melyeket irgalmaszági tevékenységük közben az atyafiakban kelthettek.⁷⁵

A temetőhelyek a II. század végétől fogva az egyház függelékévé válnak és egyházi diakonatus alá

⁷⁰ L. Martigny, a *matricáid* szónál; Du Cange, a *matricularius* szónál. V. ö. Szent Jerom., *Epist. ad Innocentiam*, 26 h., Mart.

⁷¹ *Philos.*, IX, 12, 458—460 1., Duncker és Schneidcvin

⁷² A coelibatusnak gyakran είνοντας volt a neve. Máté, XIX, 12; Athenag., *Leg.*, 33; Alex. Kelem., *Strom.*, III, 12; *Constit. apóst.*, VIII, 10. Figyelembe veendő a οπάάων πμε<>βντερο\$ *Philos.*, IX. 12, 456 1. L. a niceai zsinat, 1 canon; Bunsen, *Anal. ante-nic.*, II. 10—11. Tertullianus úgy tünteti fel, hogy az apostolok mind *continentes* vagy *spadones* voltak.

⁷³ Eus., *H. E.*, VII, XXX, 12 és köv.; Tertull., *De virg. vei.*, 14; Pseudo-Clemens, *Epist. de virgin.*, I, 10; II, 1—6; Cypr., *Epist.*, 62; Hefele, *Concil.*, I, 138, 206, 363 1.; a *De singul. clericorum* értekezés, az egész; Szent Jerom., *Epist.*, ad Rust., 771 h. (Mart.). V. ö. Szent Pál, 283, 284. L. Leontius és Eustolium megható epizódját. Socrat., *H. E.*, II, 26; Theodoret., *H. E.*, II, 24; Athanes, *Apol.*, XXVI; Hist. árián., XXVIII. L. Bunsen, *op. cit.*, II, 5 és köv. 1.

⁷⁴ Tertull., *De virg. vei.*, 14. „Facile virgines fraternitas suscipit.“

⁷⁵ Pseudo-Phocylides, 99 és köv. vers, Bernays, VII és köv. I.; Minucius Felix, II, 34,

tartoznak. A keresztenyeltakarítási mód mindenkorban ugyanaz volt, ami a zsidóké: az eltemetés, amikor járt a lepelbe burkolt holttestet egy vályuformájú sarcophagba tették, felette gyakran egy *arcosolium-mal*. Az elhamvasztás a hívekben mindenkor nagy ellenérzést keltett. A mithraisták és egyéb keleti szekták ugyanígy gondolkodtak és Rómában is syriai módon temetkeztek. A lélek halhatatlanságában való görög hit a hamvasztáshoz vezetett; a feltámadásban való keleti hit a temetkezést vonta magával. Sok jel arra indít, hogy Róma legrégebbi kereszteny temetőhelyeit a Via Appián, Szent Sebestyén felé kell keresni. Ott voltak a zsidó és a mithraista temetők.⁷⁶ Azt tartották, hogy Péter és Pál apostol holtteste ideiglenesen ezen a helyen nyugodott és ezért e helynek *Catatumbras*, »a síroknál«⁷⁷ volt a neve.

Marcus-Aurelius ideje táján jelentős változás következett be. A kérdés, mely a modern nagy városokat foglalkoztatja, parancsolóan követelte a megoldást. Az elhamvasztás kis helyet kívánt a halottaknak, a zsidó, kereszteny, mithraista módon való temetés azonban annál nagyobb területet kötött le. Meglehetős gazdagnak kellett lenni, hogy az ember *loculus-l* vásárolhasson a világ legdrágább telkein, Róma kapujánál. Ha a lakosság mérsékelt jómódban élő nagyobb tömegei ilymódon akartak temetkezni, a föld alá kellett leszállani. Először is leástak bizonyos

⁷⁶ A katakombák kereszteny feliratai csak a III. század elejéig nyúlnak vissza. A legrégebbi feliratok, melyek bennökön találhatók, nem keresztenyek; a IV. században kerültek a katakombákba, sok egyéb, idegen anyaggal együtt, melyet a *loculi* lezárására használtak. Az állítólag 71-ből származó feliratnak (de Rossi 1. sz.) kétséges a kereszteny volta. A 2. sz. nem számít, A 3. sz. nem tartozott elejtől fogva a katakombákba. Utána ugrás következik egész a 204. évig és ekkor is még kérdés, hogy biztos talajon vagyunk. Mindent összevéve, a katakombák érdekessége főként a III. századra vonatkozik. Kivételek lehet tenni Domitilla katakombájával (de Rossi, *Bull.*, 1865, 33 és köv., 189 és köv. 1.); de ennek eredeti jellege igen bizonytalan.

⁷⁷ b. 4? *Antikrisztus*, 192, 193 1., jegyzet,

mélysegig, amíg kielégítően tömött homokréteget találtak; ott azután vízszintesen, néha több emeletben kivágta a folyosó-tömkelegeket, melyek merőleges falában nyíltak a loculi. A zsidók,⁷⁸ a sabazianusok, a mithraisták, a keresztények egyidejűleg fogadták el ezt a temetési módot, mely jól megfelelt a társas szellemnek és a rejtelmetesség kedvelésének, amely jellemzte őket. Minthogy azonban a keresztények az egész III. és IV. századon és az V-iknek is egy részén át folytatták ezt a temetkezést, Róma katakombáinak majdnem az összessége kereszteny munka. Ugyanoly szükségletek, mint amelyek Róma körül e roppant földalatti hálózat kivájásához vezettek, Nápolyban, Milanóban, Syracusában, Alexandriában is hasonló következményekkel jártak.

A III. századnak már első éveiben történt, hogy Zephyrin pápa diakonját, Callistust bízza meg e nagy halottashelyek gondozásával.⁷⁹ A nevük cimenterium vagy »alvóhely⁸⁰ volt, mert úgy képzelték, hogy a halottak ott aludva várják a feltámadást. Több vétlanút oda temettek el. Ettől fogva a tisztelet, mellyel a vétlanuk holtteste iránt viseltettek, átszállt a helyre is, hol nyugodtak. A katakombák hamarosan szent helyekké váltak. Alexander Severus alatt a sírok ellátása már teljesen meg van szervezve. Fabianus és Cornelius ideje táján a római jámborság ebben leli egyik fő foglalatoskodását.⁸¹ Egy Lucina nevű buzgó asszony a szent sírokra fordítja vagyonát és tevékenységét.⁸² A vétlanuk mellett, *ad sanctos*, *ad*

⁷⁸ Zsidó katakomba a Vigna Randaniniban, Szent Sebestyén közelében. A *loculi* itt úgy vannak elosztva, mint a *kokim* a paleszinai zsidó temetőkben, vagyis nagyobb fülkék formájában, sarcophagokkal. A Porta Portese zsidó katakombája eltűnt. Egy harmadik a Szent Sebestyén-temploin közelében van. Mind e catacombák a II. századnál későbbieknek látszanak.

⁷⁹ *Philos.*, IX, 12, 456 L, Duncker és Schneidewin.

Kοιμητή'ον Ez elnevezést magános sírra is használták. L. de Rossi, *Roma soft.*, III, 427 és köv. 1.

⁸¹ L. Boucher, *Cycl.*, 271 1.; Baronius, 245 év, 2 §.

⁸² L. *Az Antikrisztus*, 4—5 1.

*martyres*⁸³ pihenni kitüntetés számába ment. Évenkint odajárultak e szent sírokhoz és celebrálták a mysteriumokat. E célra szolgáltak a *cubicula*, vagyis síri cellák, melyek megnagyobbodva földalatti templomokká váltak, amelyekben üldözés idején az összejöveteleket tartották. Kívül néha *schola* járult hozzá, mely az agape alkalmával *triclinium* gyanánt szolgált.⁸⁴ Az ily helyen való összejöveteleknek megvolt az az előnyük, hogy temetésnek látszottak, ami biztosította nekik a törvény védelmét.⁸⁵ A temető ilyenformán, akár földalatti volt, akár a nyílt levegőn állott, kiváltképpen egyházi hely lett.⁸⁶ A *fossor* nemely Egyházban az alsóbb osztályú pápsághoz tartozott, akár az anagnosta és a kapus.⁸⁷ A római hatóság, mely a temetési kérdésekben nagy türelmességet tanúsított, csak igen ritkán nézett be a földalatti helyiségekbe; az üldözés dühöngésének pillanatait kivéve,⁸⁸ elfogadta, hogy a megszentelt *areae* a gyülekezet, vagyis a püspök tulajdona. A temetők bejáratát egyébiránt kívülről majdnem mindig valamely családi sírbolt leplezte, melynek vitán kívül volt a tulajdonjoga.⁸⁹

Ilyenformán a II. században a társulási temetkezés elve teljesen győzelemre jutott. minden szekta

⁸³ Le Biant, *Inscr.*, I, 41 sz.; Marchi, *Monum.*, 150 1.; Szent Ágoston, *De cura pro mórt.* ger., VII (5); Nazianzi Szent Gergely, stb.

⁸⁴ Domitilla sírboltja.

⁸⁵ L. *Az apostolok*, 356 és köv. T.

⁸⁶ *Areae eorum non sint.* Tért., *Ad Scap.*, 3. V. ö. Ruinart, 208 1.

⁸⁷ Marchi, 87 és köv. J.; Szent Jeromos, *Epist. ad Innocentium*, 26 h. (IV, 2. r.); Cod. Theod., VII, tit. XX, 1, 12; a *De septem gradibus Ecclesiae* értekezés, Szent Jeromos műveinek függelékében, XI k., Vallarsi: „Primus in clericis fossarium ordo est“.

⁸⁸ Valerianus, Maximianus alatt.

⁸⁹ A kereszteny katakombák majdnem mindig pogány sírboltok mögött nyílnak, melyek leplezik a bejáratukat. így van Szent Callixtus katakombájával, Flavia Domitilla-éval és Szent Praetextatusénak két bejáratával.

megépítette a maga földalatti folyosóját és oda zár-között. A halottak csoportosítása a közjog körébe került. Az embert vallása szerint osztályozták sírba; halála után társaival együtt⁹⁰ akart nyugodni. Addig a temetés egyéni, vagy családi ügy volt; most vallási, collectiv üggyé vált és közösséget tételez fel az isteni dolgokról való vélekedésben. Ez nem a legkisebbek egyike a nehézségek között, melyeket a kereszténység a jövőnek örökké fog hagyni.

Első eredeténél fogva a kereszténység ugyanúgy ellene volt a plastikus művészletek fejlődésének, mint az izlám. Ha a kereszténység megmaradt volna zsidónak, csak az építészet fejlődött volna ki, mint ahogy a muzulmánoknál történt; a templom, miként a mosé, grandiosus imaház lett volna, nem más. Azonban a vallások azzá válnak, amivé a népek teszik azokat, melyeknél elfogadásra lelnek. Művészettel kedvelő népekhez kerülvén, a kereszténység ugyanoly nagy fokban vált artisztikus vallássá, mint amennyire kevéssé lett volna az, ha a judeo-keresztények kezében marad. Megfelelően ennek, a keresztény művészettel az eretnekek alapítják meg. Láttuk, hogy a gnostikusok oly merészséggel kezdtek hozzá, mely megbotránkoztatta az igazi hívőket. Még túlságos korán is volt; minden, ami emlékeztetett a bálvány-imádásra, gyanút kellett. A festőket, kik megtértek, rossz szemmel néztek, mert hogy üres képek felé téritétték a Teremtőnek tartozó hódolatot.⁹¹ Isten és Krisztus ábrázolásai, már mint az olyan egyes ábrázolások, melyek bálványoknak látszhattak, vissza-tetszést ébresztettek és a' carocratianusokat, kiknek voltak Jézus-szobraik és akik azokat pogány tisztelet-nyilvánításokban részesítették, profánoknak tartot-

⁹⁰ *Ad religionem pertinentes meant De Rossi, Bull., 1865, 54, 94—95 1. (v. ö. ibid., 1864, augusztus, schola sidalium Serrensi); Roma sotterr., I, 101 és köv. 1.; Revue arch., 1866, április, 225 és köv., 239—240 1. V. ö. a paeanisták collegium», Szent Ágnes közelében.*

⁹¹ Jertulk, *In Hennog.*, 1; *De monocj.*, }6,

ták.⁹² Betűszerint betartották, legalább a templomokban, a képes ábrázolások ellen szóló mozaista parancsokat.⁹³ A kereszteny művészettel elbuktató felfogás, hogy Jézus rút volt, általánosan el volt terjedve.⁹⁴ Jézusnak, Szent Péternek, Szent Pálnak voltak festett arcképeik; de ezt előlendőnek tartották.⁹⁵ A vérző nő szobra Eusebius szemében mentséget igényel; a mentség az, hogy az asszonyt, ki ekként tanúsította háláját Krisztus iránt, a pogány szokások bizonyos maradványa és az eszmék megbocsátható összezárása vitte e cselekedetre.⁹⁶ Egyebütt⁹⁷ Eusebius mint teljesen profán dolgot utasítja el a kívánságot, hogy Jézusról arcképek legyenek.

A sírok *arcosolia-i* megkívántak némi kifestést. E festések eleinte tisztára díszítő jellegűek voltak, minden vallási jelentés nélkül: szőlöindák, lombok, edények, gyümölcsök, madarak. Azután kereszteny symbolumokat vegyítettek közéjük; majd néhány, a Bibliából vett egyszerű jelenetet festettek, melynek az üldözés külön vonzóképességet adott: Jónás a tök alatt, vagy Dániel az oroszlánveremben,⁹⁸ Noé és a galamb, Psyche, Mózes, amikor vizet fakaszt a sziklából, Orpheus, ahogy lantjával elbájolja a vadálla-

⁹² Irenaeus, I, XXV, 6.

⁹³ Alex. Kelem., *Cohort.*, 4; *Strom.*, I, 15; III, 4; V, 5, 6, 14; VI, 17; VII, 4; Macarius Mágnes, id. Pitra, *Spic. Sol.*, I, 324—325 1.; Elvirai zsinat, 36 canon.

⁹⁴ Tertull., *Adv. Jud.*, 14; *De carne christi*, 9; Alex. Kel., *Paedag.*, III, 1 (*αἰσχρός*) · Orig., *Contra Cels.*, VI, 75 (*δυοῖς* *qs*)

⁹⁵ Euseb., *H. E.*, VII, XVIII, 4.

⁹⁶ Eus., *H. E.*, VII, XVIII f., 4, . . . , ἐ&νικῆ/ συνη&εία . . . , ἀπαραλληκτοί. V. ö. Macarius Mágnes, Pitra, *Spic. Sol.*, I, 332—333 1.

⁹⁷ Levél Constantinushoz, Migne kiad., II, 1545 és köv. h. vagy Pitra, *Spic. Sol.*, I, 383 és köv. 1.

⁹⁸ V. ö. Clem. Rom., *Epist.*, 45; Celsus, id. Orig., VII, 53 (*ἐπὶ τῇ κολοκυνῃ*, Delarue, 732 1., jegyzet; Aubé, 368 1., J jegyzet); Tertullianus, Szent Cyprian.

tokát,“ főként pedig a Jó Pásztor,¹⁰⁰ amikor is csak a pogány művészet egyik legelterjedtebb figuráját kellett lemásolni.¹⁰¹ Az O- és az Új-Szövetség történelmi tárgyaira csak később került sor. Viszont az asztal, a szentelt kenyér, a mystikus halak, a halászat jelenetei, az Úrvacsora symbolismusa már a III. századtól fogva ábrázolásra találtak.¹⁰²

E kis díszítő festészetben, mely az Egyházakból még ki volt zárva és amelyet csak jelentéktelensége miatt türtek, mi eredetisége sincs. Vajmi tévesen láttak e félén kísérletekben új művészetet mozdulni. Gyenge kifejezésük; a keresztény eszme merőben hiányzik belőlük; általános arcultatuk határozatlan. A kivitel nem rossz; megérzik, hogy a festők elég jó műteremi kiképzésben részesültek; minden esetre különben, mint amilyenre a később megszülető igazi keresztény festészet vall reá. De mily különbség a kifejezésben! A VIE, a VIII. század művészeinél hatalmas erőfeszítést lehet érezni, hogy bizonyos új érzést vigyenek az ábrázolt jelenetekbe; az anyagi eszközöknek azonban merőben hiányával vannak. A katakombák művészei viszont a pompeii iskolára emlékeztető festők, kik a művészettől teljesen idegen okokból tértek meg és akik tudásukat arra alkalmazzák, ami összefér a komor helyekkel, melyek kidíszítésén dolgoznak.

Az evangéliumi történetet az első keresztény festők csak részben és csak idők múltával karolták fel. Főként itt tűnik ki nyilvánvalóan ez ábrázolások gnostikus eredete. Jézus élete, ahogy azt a régi keresztény festmények feltüntetik, pontosan megfelel a

⁸⁹ Szent Callixtus temetője.

¹⁰⁰ TertulH., *De pudic.*, 7, 10. V. ö. Perpetua látománya. *Acta*, 4, *in habitu pastoris*.

¹⁰¹ Guigniaut, *Rel. de l'ant.*, áprák, 809 és köv. sz.

¹⁰² Általában túlozták a katakombák festményeinek régi voltát. (De Rossi, *Bull.*, 1863, 22, 83, 91 1.; 1865, 361.; *Roma sott.*, I, 346 és köv. 1.; *Revue archéol.*, 1880, szept. és okt.) A legnagyobb rész a IV., egy kis rész a III. századból való (de Rossi, *Bull.*, 1865, 36, 42, 45 1.; 1874, 5, 35, 122—125 1.; 1875, 1—43, 45—47 1.).

gnostikusok és a docetisták felfogásának, vagyis a Passió nem szerepel benne. A praetoriumtól a feltámadásig az összes részletek ki vannak törölve,¹⁰³ lévén, hogy e felfogás szerint Krisztus valójában nem szenvedhetett.¹⁰⁴ Ilymódon kiküszöbölték a keresztnak, a pogányok e nagy botránykövének, gyalázatát Ebben a korban a pogányok azok, kik gúnyosan mutatnak reá, hogy a keresztenyek istenét megfeszítették; a keresztenyek majdnem védekeznek ez állítás ellen.¹⁰⁵ A kereszt ábrázolásával attól lehetett volna félni, hogy istenkáromlásra ingerük az ellenségeket, vagy pedig abba a látszatba keverednek, hogy velük egy követ fűjnak.

A kereszteny művészet eretnekként született; sokáig meg is őrizte ennek a nyomát;¹⁰⁶ a kereszteny iconographia csak lassankint szabadította meg magát az előítéletektől, melyek között született. De ekkor meg az apokryphok uralma alá került, melyek maguk ismét többé-kevésbé gnostikus befolyások alatt keletkeztek. Hosszantartó félszeg helyzet volt ennek a következménye. Zsinatok, illetékes doktorok egész a középkor teljéig kárhoztatják a művészetet; a művészet viszont, még ha az orthodoxyia mellé sorakozik is, sajátos szabadságokat enged magának. Kedvenc tárgyai legnagyobb részt kárhoztatott könyvekből merítvék, annyira, hogy az ábrázolások kitáják a templomok kapuit, mikor a könyv, mely magyarázatukat adja, már régóta ki van tiltva a templomból.¹⁰⁷ Nyugaton a XIII. században a művészet teljesen emancipálja magát; de a keleti keresztenységben nem így történt. A görög Egyház és a

¹⁰³ Le Blant, *Sarcoph. d'Arles*, 18 1.; *Journ. des Sav.*, 1879, október, 636 1.

¹⁰⁴ L. *Az Evangéliumok*, 421—422 1.

¹⁰⁵ Minuciusi Felix, 9, 29.

¹⁰⁶ A vérző nő szobrára nézve, mely úgy látszik, a gnostikusok egyik allegorikus ábrázolása volt, 1. A kereszt. *Egyház*, 172 1., jegyzet.

¹⁰⁷ L. *A kereszt. Egyház*, XXVI és XXVII f.

keleti Egyházak sohasem küzdik le teljesen azt az ellenszenvet a képekkel szemben, mely tetőpontját a judaismusban és az izlamismusban érte el. Elítélik a szobrász vésőjét és bizonyos hieratikus ábrázolásmódba zárkóznak, melyből a komoly művészet csak nagynehezen tud kimenekülni.¹⁰⁸

Nem látszik, hogy a keresztények a magánéletben aggályoskodtak igénybe venni a köznapi ipar oly termékeit, melyeken nem volt semmi reájuk nézve megbotránkoztató ábrázolás. Csakhamar azonban voltak már kereszteny gyárosok, kik még a közhasználati tárgyakra is a régi díszítéseket a szekta ízléséhez simuló ábrázolásokkal (jó pásztor, galamb, hal, hajó, lant, horgony) helyettesítették.¹⁰⁹ Az Úrvacsora szükségletei folytán szent aranyművesség és üveggyártás keletkezett.¹¹⁰ A közönséges lámpák majdnem minden pogány jelképpel voltak díszítve; csakhamar voltak a kereskedelemben jó-pásztoros lámpák, melyek alkalmasint ugyanazokból a műhelyekből kerültek ki, mint a Bacchus vagy Serapis képével ellátott lámpák.¹¹¹ A szent jeleneteket ábrázoló faragott sarcophagok a III. század vége felé jelennek meg.¹¹² Mint a kereszteny festmények, ezek is csak a tárgy tekintetében térnek el az akkori idők pogány művészeti szokásaitól.

¹⁰⁸ A nagy szemrehányás, mellyel a régi módi hívők Nicon patriarcha templomait illették, az volt, hogy bennük „emberekhez hasonló Krisztusokat lehetett látni“. (Turgenyev.)

¹⁰⁹ TertuÍL, *De pudic.*, 7, 10; Alex. Kelem., *Paedagogus*, III, 11.

¹¹⁰ L. Szent Pál., 266 1; Tertull., *De pudic.*, I, 10.

¹¹¹ Le Blant, *Revue arch.*, 1875 január, 1 és köv. 1., ANNISER lámpák; *Revue erit.*, 1874, II, 224 1.

¹¹² De Rossi, *Inscr. christ.*, 12, 73, 118, 275 1.; Bottari, *Rom. sott.*, I, tav. 15; Le Blant, *Sarcoph. d'Arles*, 3 és köv. 1.

XXX. FEJEZET.

A kereszteny erkölcsök.

A keresztenységet leghathatosabban a keresztenyek erkölcsei hirdették. Egyetlen szóba foglalhatók össze: a jámborságba. Jóvaló kis emberek élete volt ez, úri előítéletek nélkül, de teljes tisztelességen. A messiási várakozás napról-napra gyengült, a kissé túlfeszített erkölstanról, mely egyezett a válság állapotával,¹ áttértek egy megülepedett világ nyugalmi erkölstanára. A házasság kíválon vallási jelleget öltött. Nem volt szükség eltörölni a polygámiát: a zsidó erkölcsök, ha nem is a zsidó törvény, ténybelileg amúgy is körülbelül megszüntették.² A hárem a régi zsidóknál igazában csak kivételes visszaélés, a királyság előjoga volt. A próféták minden ellen-séges szemmel nézték; Salamon és utánzónak viselkedése gáncsra és megbotránkozásra szolgált.³ Időszámításunk első századaiban a polygámia eseteinek igen ritkáknak kellett lenniök a zsidóknál; se a keresztenyek, se a pogányok nem lobbantják a szemükre.

¹ L. Szent Pál, IX f.

² L. Szent Pál, 245 1. Sőt a régi zsidó erkölcsök feltételezik a monogámiát (Gen., II, 24; Eccl., IX, 9; az erős aszszony képe, stb.). A Thora, noha megengedi a polygámiát, sok akadályt állít az útjába.

³ Deuter., XVII, 17.

A római házasság⁴ és a zsidó házasság⁵ kettős befolyása alatt született meg a családnak az a magasrendű fogalma, mely még ma is alapja az európai civilizációnak, annyira, hogy mintegy lényeges tarozéka lett a természeti jognak. Mindazonáltal be kell ismerni, hogy e dologban a római befolyás különböző volt a zsidó befolyásnál, mert csak a római jogon alapuló modern codexek befolyása alatt következett be, hogy a polygámia eltűnt a zsidóknál.

A római vagy, ha úgy tetszik, árja⁶ befolyás jobban érezhető, mint a zsidó befolyás abban a rosszalásban is, mely a másodszori házasodásokat sújtotta.⁷ Ezeket illendőségszcrüen Leplezett házasságtörésnek nézték.⁸ A válás tekintetében, melyre nézve bizonyos zsidó iskolák gáncsolni való lazaságot tanúsítottak,⁹ nem kevésbé voltak szigorú felfogással.¹⁰ A házasságot csak az asszony hütlensége¹¹ bonthatta fel. »Nem elválasztani, amit Isten egyesített alapjává vált a kereszteny jognak.¹²

⁴ *Maris el feminae acterna conjunct*TM.

⁵ Typusa ott található Tóbias könyvében, „örvendezni ifjúságának asszonyával”, mindig eszménye volt a zsidó életnek. Schuhl, *Sentences et prou. du Talm.*, 79, 699, 740 sz.

⁶ Virgil., *Aen.*, IV, 23 és köv.; Plutarchos, *Quaest. rom.*, 105; Titus-Livius, X, 23; Vai. Max., II, I, 3; Jos., *Ant.*, XVIII, VI, 6; Diód. Sic., XIII, 12; Halic. Dionys., VII, 56. L. főként Pausanias, II, XXI, 7.

⁷ Szent Pál, 244—245 1. V. ö. *Philos.*, IX, 12.

⁸ Εὐπρεπῆς μοεχεῖα. Athenagor., *Leg.*, 33; Theoph., *Ad Autol.*, III, 15; Minucius Felix, 31; Tertullianus, *De monogamia*.

⁹ Jos., *Ant.*, IV, VIII, 23; XVI, VII, 3; Mischna, *Eduioth*, II, 7. Akiba, mondják, odáig ment, hogy megengedte a válást egy férjnek, kinek egy másik asszony jobban tetszett, mint a magáé. V. ö. Máté, XIX, 3.

¹⁰ Máté, V, 31—32; XIX, 3 és köv.; Márk, X, 4 és köv.; Lukács, XVI, 18; I Cor., VII, 10 és köv., 39; Róm., VII, 2 és köv.

¹¹ E megszorítás csak Máté szövegében található. A katholikus Egyház sok hajszálhasogatással módját ejtette, hogy megszabadítsa magát tőle.

¹² A keresztenyseg előfutárjai, a próféták ellene voltak mind a válásnak, mind a soknejúségnak. Malach., II, 13 és

Végül azzal, hogy a coelibatust, a szüzességet a házasságnál érdemesebb állapotnak tekintette,¹³ az Egyház teljesen szembelehelyezkedett a judaismussal. Itt a kereszténység, melyet egyébiránt ebben a therapeuták¹⁴ megelőztek, tudtán kívül a régi árja népekelhez közeledett, melyek a szüzet megszentelt lények tekintik. A zsinagóga a házasságot mindig kötelezőnek tartotta;¹⁵ felfogása szerint aki nem nősül meg, emberölés bűnét követi el; nem tartozik Ádám nemzetiségehez, mert a férfi csak a nővel együttesen teljes;¹⁶ a házasodási nem való a tizennyolcéves kornál későbbre halogatni.¹⁷ Kivételt csak arra nézve tettek, ki a Törvény tanúlmányozásának szenteli magát és attól tart, hogy a családról való gondoskodás szükségletei eltérítik a dolgotl. »Azok népesítsék be a földet, akik nincsenek, mint én, elfoglalva a Törvénnyel-¹⁸ mondta Rabbi ben Azai.

Azok a keresztény szekták, melyek közel maradtak a judaismushoz, a zsinagógához hasonlóan a korai házasodási tanácsolták, sőt azt kívánták, a pásztorok ügyeljenek az aggastyánokra is, kiket óvn kell a házasságtörés veszélyétől.¹⁹ Mindazonáltal eleinte a kereszténység Ben Azai irányá felé hajolt.

köv. Róma itt is eszményét szolgáltatta a szigorú házasság-nak: Vai. Max., II, I, 4; Halic. Dionys., II, 25; Plutarchos, Quaest. rom., 14.

¹³ Szent Pál, 244 1.; Szent Cyprian, *De habitus virg.*, 2(2, 23.

¹⁴ Máté, XIX, 10—11; I Cor., VII; Apók., XIV, 4; Euseb., H. E., II, XVIII, 18, 19; VI, V, 1; XLI, 18; *De mart. Pal.*, V, 3; VII, 1; IX, 6.

¹⁵ Eltekintve a vallási szüzesség eléggé ritka eseteitől, a római államelvek is igen ellene voltak a coelibatusnak Varró, id. Szent Ágost., *De civ. Dei*, XIX, I, 2; Vai. Max., II, IX, 1.

¹⁶ Bab. Talm., *Jebamoth*, föl. 62 b és köv.; *Eben ha-ezer*, I f. 1. (Sautayra et Cherleville, 39—40 1.); Schuhl, *Sentences*, 823—825 sz.

¹⁷ Mischna, *Aboth*, V, 21. V. ö. Syncell., *Chronogr.*, 84 1. (Paris, 1652.)

¹⁸ Bab. Talm., *Jebamoth*, 63 b.

¹⁹ Epist. Clem. ad Jac., 7; *Constit. apóst.*, IV, 11; Epiph., *Haer.*, XXX, 18.

Jézus, noha több, mint harminc évet élt, nem nőstült meg. A világ közeli végének várása feleslegessé tette a nemzés gondját és gyökeret vert a nézet, hogy csak a szüzesség tesz valakit tökéletes keresztennyé.²⁰ »A patriarchák helyesen tették, hogy ügyeltek ivadékaik sokasodására; a világ akkor még fiatal volt; most, ellenkezőleg, minden hanyatlik és a végéhez közeledik.²¹ A gno-stikus és manicheus szekták csak következetesek voltak, mikor tiltották a házasságot és kárhoztatták a nemzés aktusát.²² Az orthodox Egyház, mely mindig középpárti volt, kerülte e szélsőségeket;²³ de ajánlotta a megtartóztatást, sőt a házasságban való szűziességet is;²⁴ túlhajtott szégyenkezés tapadt a természet akaratának való engedelmeskedéshez; a nő őrült írtózattal gondolt a házasságra,²⁵ az Egyház ízeten félénksége a két nem jogos viszonyára vonatkozó dolgokban majd nem egyszer szolgáltat alkalmat indokolt gúnyolódásra.²⁶

Ugyanez eszmeáramlat folytán az özvegyi állapotot szentnek tartották; az özvegyek egyházi rendet alkottak.²⁷ A nők mindig alá kell rendelnie magát,²⁸ ha már nincs férje, kinek engedelmeskedjen, — az

²⁰ Toursi Gerg., I, 42; IX, 33; Socrates, IV, 23; Sozom., I, 14; Acta martyr., Le Blant, *Comptes rendus de l'Acad. des sciences morales et politiques*, 1879, I, 388 és köv. 1.

²¹ Tertull., *Ad ux.*, I, 5; ugyanő, *De exhort. cast.*, <5—6; Euseb., *Demonstr. evang.*, I, 9.

²² I Tim., IV, 13; Irenaeus, I, XXVIII, 1.

²³ Gangr. zsin.

²⁴ Tertull., *Ad ux.*, I, 5, 6; Alex. Kelem., *Strom.*, VI, 12.

²⁵ Aranysz. Sz. János, *De virgin.*, 19.

²⁶ *Penes sanctos officia sexus, cum honore ipsius necessitatis, tanquam sub oculis Dei, modeste et moderate transiunguntur;* Tertull., *Ad uxorem*, II, 3. — *Modesta in occulto matrimonii dissimulatio;* ugyanő, *De resurr. carnis*, 8. V. ö. Minucius Felix: *Tantum abest incesti cupidio ist non nullis rubori sit etiam pudica conjunctio* (XXXI f.) és Szent Ambrus: *Licet bona conjugia, tamen habent quod inter se ipsi conjuges erubescant. Exhort. virg.*, I, VI, 36; *In Luc.*, I, 43; Szent Jerom., *In Tit.*, II, 427 1. (Mart.)

²⁷ Cornelius levele, id. Eus., *H. E.*, VI, XLIII, 11.

²⁸ Ephes., V, 22—32; I Tim., II, 9 és köv.

Egyházat szolgálja. A kereszteny nők szerénysége felelkezett e szigorú elvekkel és több gyülekezetben csak lefátyolozva léptek ki hazulról.²⁹ Kevésen múlt, hogy a keleti módra³⁰ az egész testet elfedcző fátyol nem lett általános szokás a fiatal asszonyoknál és a hajadonoknál. A montanisták ezt kötelezőnek is tartották; hogy nem győzedelmeskedett, az a phrygiai és afrikai szektáriusok túlzásaitól keltett ellenhatásnak, főként pedig a görög és latin országok behatásának köszönhető, melyeknek, hogy az erkölcsöket megreformálják, nem volt szükségük a testi és lelki esendőség c visszataszító jelére.

A pipcréskedés teljesen tilos volt.³¹ A szépség Sátán kísértése; miért még növelni a kísértést? Az ékszert, kendőzést, a hajfestést, az áttetsző ruhát a szemérem megsértésének tekintették.³² A hamis haj még súlyosabb vétek; megtéveszti a pap áldását, mely egy másvalakinek a fejéről levágott halott hajra jutván, nem tudja, hova szálljon.³³ A hajnak még a legszerényebb elrendezését is veszedelmesnek tartották; ebből kiindulva, Szent Jeromos a nők haját egyszerűen féregfészeknek nézi és lenyirandónak véli.³⁴

Itt ugyancsak kitűnik a keresztenység fogyatkozása. Nagyon is csak erkölcsös; a szépséget merőben feláldozza. Már pedig a teljes philosophia szemében a szépség, nem hogy felületes kitünés, veszedelem, hátrányosság volna, de Isten adománya, úgy, mint az erény. Felér az erénnel; a szép nő ugyanúgy

²⁹ Alex. Kelem., *Paedagogus*, III, II, XI és XII f.; Tertullianus, *De virginibus velandis*; *Constit. apóst.*, I, VIII f. sub. Iíñ. V. ö. I Cor. XI, 5.

³⁰ Alex. Kelem., 1. c., 110 1.: γυνή κεκαλύφω τα πάντα, πρός των αρμάτων την αιδώ ν.α! την ἀμπεχόνην &εμένη·

³¹ Jusson eszünkbe I Petri, III, 3; Tim., II, 8—10; *A tizenkét patr. uegr.* Ruben, 3, 4, 5.

³² Tertullianus két értekezése *De cultu seminarum*; Alex. Kelem., *Paedag.*, III, XI f., 106, 107 1.; Szent Cyprian, *De lapsis*, 6.

³³ Alex. Kelem., *Paedag.*, III, XI f., 106 1.

³⁴ *Epist.*, 93, Opp., IV k., 2 r., 757 h., Mart.

az isteni cél egyik arculatának, Isten tervei egyikének, a megnyilvánítása, mint a lángelméjű férfi vagy az erényes asszony. A nő érzi ezt és innen a büszkessége. Ösztönszerűen érzi a végtelen kincset, melyet testében hord; jól tudja, hogy bár szellem, tehetség, nagy erény nélkül leledzik, Isten első megnyilatkozásai közé tartozik. És miért kellene megtiltani neki, hogy feltüntesse az adományt, melyben részesült, foglalatot adjon a gyémántnak, mely neki jutott? Λ nő, amikor ékesíti magát, kötelességet teljesít; művészetben, gyönyörű, bizonyos értelemben a legelbájolóbb művészetben tevékenykedik. Ne engedjük tévútra vezettetni magunkat a mosolytól, melyet bizonyos szavak a léha embereknél keltenek. A lángelme pálmáját nyújtják a görög művésznek, ki meg tudta oldani a legkényesebb problémát: ékesíteni az emberi testet, vagyis ékesíteni magát a tökélyt és csak egyszerű ruha-ügyet akarnak látni a kísérletben, mely közremunkál Isten legszebb művén, a nő szépségén! A nő öltözéke, tömérdek fortélyával nagy művészet a maga módja szerint. A századok és az országok, melyek tudnak hozzá, azok a nagy századok és a nagy országok és a keresztenység az e fajta törekvések kizárássával megmutatta, hogy a társadalmi eszmény, jmelyet maga elé tűzött, csak vajmi sokára lesz egy teljes társadalom kerete, majd csak akkor, amikor már a világi emberek forradalma szétörte a szűk igát, melyet eredetileg bizonyos exaltált pietismus erőszakolt a szektára.

Igazában mindaz, ami fényüzésnek és világias életnek nevezhető, tilalom alá esett.³⁵ A látványosságokat gyalázatosságoknak tartották és pedig nemcsak az amphitheatrum vérengző mutatványait, melyeket minden tiszтességes ember utált, de az ártatlanabb látványosságokat, a scurullitásokat is. minden színház, tisztára már annál fogva, hogy férfiak és nők látni és

³⁵ Alex. Kelem., *Paedag.*, Ill, XI f.

láttatni gyűlnek ott össze, veszedelmes hely.³⁶ Nem volt kisebb a thermáktól, gymnasiumoktól, fürdőktől, xystáktól való irtozás sem a meztelenségek miatt, melyek ott a szem elé tárulnak. A keresztenység e tekintetben örökölte a zsidó érzést. A zsidók kerülték e helyeket, a körülmetélés folytán, mely ott mindenféle kellemetlenségeknek tette ki őket.³⁷ Ha a játékok, a versenyek, melyek a halandót egy napra egyenlővé tették az istenekkel és feliratokon megörökítették a nevét, a III. században egészen elbuknak, ennek a keresztenység az oka. Részvétlenség kezdte körülvenni e régi intézményeket; a hiúságosság bélyegét sütötték rájuk. Méltán; de vége az emberi életnek, ha nagyon is jól sikerült meggyőzni az embert, hogy minden hiúság.

A keresztenyek mértékletessége egyforma volt szerénységükkel. A húsételekre vonatkozó szabályok majdnem mind el voltak törölve; érvényesült az elv, hogy a tisztaknak minden tiszta.³⁸ Mindazonáltal sokan tiltották maguknak az oly dolgokat, melyekben volt élet.³⁹ A bőjtök gyakoriak voltak⁴⁰ és sokaknál arra az ideges gyengeségre vezettek, mely bőven ontja a könnyet. A sírásra való készség égi kegy volt, a könnyek adománya.⁴¹ A keresztenyek folyton sírtak; valami szelíd szomorúság volt a rendes állapotuk. A templomokban a türelmesség, a jámborság, a szerezet kifejezése ült arcukon. A rigoristák panaszkod-

³⁶ Minucius Felix, 37; Alex. Kelem., I. c., 109 1.; Tertull., *De spectaculis*, az egész.

³⁷ A zsidóknak és az első keresztenyeknek kétségtelenül megvoltak a maguk külön fürdői. Irenaeus, III, III, 4. Utóbb a rigoristák tiltották a fürdőt. Tertull., *De jej.*, 1, 10, 15. A középkor örökölte az ellenszervet. V. ö. Sz. Jer., *Epist.*, 757 1. (Mart.)

³⁸ Tit., I, 15. V. ö. Szent Pál, 480—481 1.

³⁹ Commodian., *Carmen*, 944—945 vers (Pitra kiad.).

⁴⁰ Tertull., *De jejunio*; *De cultu Semin.*, II, 9; *Constit. apóst.*, V, 15.

⁴¹ L. Le Blant, *Gazette archéol.*, 1875, 73—83 1.

tak, hogy sokszor a szent helyről való távozással e magábaszállást a tobzódás váltotta fel,⁴² de általában a keresztyéket már az arcukról fel lehetett ismerni. Mintegy külön arckifejezésük volt,⁴³ jóindulata nyugalmasság, mely nem zárta ki bizonyos szives megelégedettség mosolyát. Ez érezhetően elütött a pogányok fesztelel modorától, melyből gyakran hiányozhatott a választékosság és a tartózkodás. A montanista Afrikában bizonyos mozdulatok, különösen a minden pillanatban való keresztvétés még gyorsabban felismerhetőkké tették Jézus tanítványait.⁴⁴

. A keresztyén tehát lényegileg a minden napitól különböző lény volt, ki még külsőségevel is az erénynek szentelte magát, aszkétaként lépett fel. Ha a szerzetesi élet csak a III. század vége felé⁴⁵ tűnik elő, ez azért történt, mert addig az Egyház maga igazi kolostor, eszményi város, melyben a tökéletes életet követik. Amikor a világ tömegesen lép be az Egyházba és a gangresi zsinat, 325-ben, kijelentette, hogy az Evangéliumnak a szegénységre, a családról való lemondásra, a szüzességre vonatkozó maximái nem az egyszerű híveknek szólnak,⁴⁶ a tökéletesek külön helyeket fognak szervezni, hol az evangéliumi életet,⁴⁷ mely a közönséges embernek nagyon is fenkölt, enyhítetlenül lehessen követni. Eddig a vérstanúság szolgált alkalmul átültetni a gyakorlatba Krisztus

⁴² Alex. Kelem., *Paedag.*, Ill, XI f., 110 1.

⁴³ L. Szent Pál, 437 1.

⁴⁴ Tertull., *De corona militis*, 3.

⁴⁵ Ο μονήρης βιος. Alex. Kelem., *Strom.*, VII, 12, 314 1. a coelibatust és az elvonult életet jelenti szemben a házassággal és a minden napias élettel. Narcissus esete, Eus., *H. E.*, VI, IX, 6, teljesen egyéni eset. Commodianus már *mendicus Christi*-nek nevezi magát; de e kifejezésnek homályos az értelme. V. ö. *Constit. apóst.*, VIII, 10, ot év εγκράτεια καὶ εὐλαβεία, megkülönböztetve az egyszerű εννοχοι-tól, vagyis nötlentől.

⁴⁶ Labbe, *Cone.*, II, 414 és köv. 1.

⁴⁷ Ezt neveztek „apostoli élet“-nek, mint amely szorosan megfelel a *Cselekedetek* eszményének.

legtúlzottabb parancsait, nevezetesen azokat, melyek a vér vonzalmainak⁴⁸ megvetéséről szóltak; most a kolostor fogja pótolni a vértanúságot, hogy Jézus tanácsai valahol meglogadásra leljenek. Egyiptom példája, hol a szerzeseti élet mindig megvolt,⁴⁹ hozzájárulhatott ez eredmény előállásához; de a szerzesesség a keresztenységnek magában a lényegében gyökeredzett. 'Attól fogva, hogy az Egyház mindenkinél megnyílt, elkerülhetetlen volt, hogy kis Egyházak alakuljanak azok számára, kik úgy akartak élni, ahogy Jézus és a jeruzsálemi apostolok éltek volt.⁵⁰ Nagy küzdelem mutatkozott a jövő tekintetében.

A kereszteny jámborság és a világi becsület két antagonista lesz, ki kemény bírókra fog kelni egymással. A világi szellem, ébredése a hittelenségnek lesz az ébredése. A becsületérzés fel fog lázadni és azt fogja hirdetni, hogy ér annyit, mint ez az erkölcsstan, (mely megengedi, hogy valaki szent legyen, anélkül, hogy egyszersmind jómودorú ember is Egyen. Lesznek szirénhangok, hogy visszaiktassák jogaiiba mindazokat az elbájoló dolgokat, melyeket az Egyház elsőfokúan profánoknak jelentett ki. Az ember kissé mindenkorral annak, ami kezdetben volt. Az Egyház minden átalakulása mellett is megtartja a jellegét, hogy szent emberek egyesülése volt. A világias ember lesz a legnagyobb ellensége. Voltaire majd kimutatja, hogy ez ördögi léhaságok, melyeket a pietista társadalom oly szigorúan kizár magából, a maguk módjára jók és szükségesek. Canaye páter ugyancsak erősítgetni fogja, hogy semmi se finomabb dolog, mint a keresz-

⁴⁸ Le Blant, *Comptes rendus de l'Acad. des sciences morales et politiques*, 1879, I, 383 és köv. 1.

⁴⁹ L. *Az apostolok*, 78 és köv. 1.; *Journ. asiat.*, 1868, febr.—márc., 280 és köv. 1.; *Comptes rendus de l'Acad. des inscriptions et belles-lettres*, 1869, 54 és köv. 1.; *Archives des musées, scientifiques et historiques*, 3. sor., IV k., 479 és köv. 1. (Revillout) L. főként Porphyrius, *De abstinencia et animo*, IV, 6.

⁵⁰ Figyelmes olvasással Alex. Kelem., *Strom.*, VII, XII f.

ténység és senki se inkább úriember, mint -egy jezsuita. D'Hoequin court nem fogja elhinni neki. Mindenesetre az elmés emberek megtéríthetetlenek lesznek. , Sohasem, fog sikerülni, hogy Ninon de Lenclos, Saint-Évremond, Voltaire, Mérimée ugyanazt a hitet vallják, mint Tertullianus, Alexandriai Kelemen és a jó Hermas.

XXXI. FEJEZET.

A kereszténység győzelmének okai,

A kereszténység az élet új fegyelmezésével győzött, melyet a világban meghonosított. A világ erkölcsi reformálást igényelt; a philosophia nem adta meg: a vallások, melyek a görög és latin országokban uralmon voltak, képtelenül álltak az emberek megjavításának feladatával szemben. Az antik világ összes vallási alakulatai közül egyedül a judaismus tört ki kétsége besett felkiáltásban az idők romlottságára ellen, örök és páratlan dicsőség, mely feledtethet vajmi sok hóbortot és erőszakot! A zsidók időszámításunk I. és II. századának forradalmárai. Tisztelet a láznak, mely bennük lobogott! Az igazságosság fenkölt eszményét hordván magukban és meg lévén győződve, hogy az eszménynek itt a földön kell megvalósulnia és nem fogadva el azokat a halasztásokat, melyekkel a paradicsom és a pokol hívői oly könnyen beérík, — szomjuhozzák a jót és azt valami szerény zsinagogái élet formájában képzelik el, melynek a keresztény élet csak aszketikus átalakulása. Alázatos és jámbor emberek kis csoportjai, melyek tagjai tiszta életet éltek és együtt várták a nagy napot, amely meghozza diadalukat és megnyitja a földön a szentek uralmát, — íme, a megszülemlőben levő kereszténység.¹ A boldogság, melyet e kis coenaculumokban

1 *Καινούς ουρανούς καὶ γην̄ καινήν προσδοκῶμεν, ἐν οὓς δικαιοσύνη κατοικεῖ.* II Petri, III, 13.

élveztek, hatalmas vonzással volt. Az emberek mintegy ösztönösrően tódultak a szektába, mely kielégítette legbensőbb áhitozásukat és végtelen reményeket tárt fel.

A kor értelmi követelményei igen csekélyek, a szív gyengéd szükséglétéi igen parancsolok voltak. Az elmék nem világosodtak meg; de az erkölcsök megenyhültek.² Oly vallást akartak, mely jámborságra oktat, oly mythosokat, melyek utánzsásra alkalmas jó példákkal szolgálnak, gyakorlati erkölctan kellett, melyet az istenek cselekedetei tüntetnek fel. Tisztességes vallást akartak, már pedig a pogányság nem volt az. Az erkölcsi jellegű hitszónoklás feltételezi a deismust vagy a *monotheismust*; a *polytheismus* sohasem volt moralizáló kultusz. Biztosítást akartak főként a jövendő élet felől, mely helyre-pótolja e földi élet igazságtalanságait. Az a vallás, mely halhatatlanságot ígér és biztosít, hogy valamikor majd viszontlátjuk azokat, kiket szerettünk, mindig győz. «Akiknek nincs reménységük»,³ vajmi hamarosan alul maradnak. Társulások, melyekben e vigasztaló hiedelmeket hirdették, nagy számmal vonzották magukhoz az embereket. így a sabazius és orphikus mysteriumok Macedóniában; Dionysos mysteriumai Thraciában.⁴ A II. század táján Psyche symbolumai bizonyos gyászszertartási értelmet öltének és kis halhatatlansági vallássá válnak, melyet a keresz-

² A feliratok szolgáltatják reá a legjobb bizonyítékokat. L. Le Blant, *Inscr. chrét. de la Gaule*, I, 172—173 L: *affectionis plena erga omnes homines... mater omnium ... ob egregiam ad omnes mansuetudinem*. L. Az apostolok, 317, 320 1. E formulák miatt gyakran nehéz eldönten valamely sírról, hogy kereszteny sír-e vagy pogány? Figyelembe veendő egy bizonyos *sodalitas pudicitiae seruandae*, Spon, *Mise.*, 70 1., 1 sz.; Orelli, 2401 sz.; Fabretti, 462 L, 11 sz.

³ *Oī μη ἵγοντ^ ἐλπίδα.* I Thess., IV, 13.

⁴ L. főként a doxatii feliratot. Heuzey, *Miss, de Macéd.*, 128 és köv. 1. V. ö. Piutarchos, *Consol, ad uxorem*, 10; Froehner, *Vases du prince Nap.*, 34 és 35 1.; Macrob., *Sab.*, VII, XVI, 8; Servius, *in Georg.*, I, 166.

tények sietnek adoptálni.⁵ A túlvilági életről szóló fogalmak, sajnos, mint minden, ami az ízlés és az érzés dolga, azok közé tartoznak, melyek leginkább alá vannak vetve a divat szeszélyeinek. A képek, melyek e tekintetben egy pillanatra kielégítették szomjúságunkat, hamarosan letűnnek; a sírontúli vilagról való álmokban az ember mindig újat akar; mert sokáig semmi se állja a vizsgálatot.

Az uralmon, levő vallás tehát mi kielégítést se nyújtott a század mély szükségleteinek. Az antik isten, se nem jó, se nem rossz; az antik isten valami erő. Idővel a kalandok, melyeket ez állítólagos istenségekről regéltek, erkölcsstelenekké váltak. A kultusz a legtrombább, néha meg éppen a legnevetségesebb bálványimádásba fajult.⁶ Nem volt ritkaság, hogy philosophusok nyilvánosan és hallgatóik tapsai között támadásokat intéztek a hivatalos vallás ellen.⁷ A kormány azzal, hogy beavatkozott, csak még jobban züllesztette a dolgot. Görögország istenségeinek, melyeket régóta azonosítottak Róma istenségeivel, jog szerinti helyük volt a Pantheonban. A barbár istenségek nyanyilis azonosítások alá estek és Jupiterek, Apollók, Aesculapok lettek. Ami a helyi istenségeket illeti, ezek a Lares-istenek kultusza révén menekültek meg. Augustus nagyon jelentős változtatást vitt végre a valláson, amikor felújította és szabályozta a Lares-istenek kultuszát;⁸ különösen a keresztúti Laresekét és megengedte, hogy a szokásos két Lareshez hozzácsatoljanak egy harmadikat is, a császár Geniusát. A Larest e társítás az augustusi

⁵ Collignon, *Mythe de Psyche* (Paris, 1877), 35 és köv., 56 és köv., 80 és köv. 1. Psyche képe ott található Flavia Domitilla katakombájában. De Rossi, *Roma sott.*, I, 187 1.

⁶ Seneca, *Epist.*, XLI, 1 és Szent Ágoston, *De civ. Dei*, VI, 10; scholia ad Juvenal., X, 55; Epist., *Dissert.*, III, IV, 7; Suetonius, *Cains*, 5. V. ö. Querolus, 247 és köv. 1. (I. Havel.)

⁷ Tertull, *Apók.*, 46.

⁸ Sueton., *Aug.*, 31; L. Renier, *Comptes rendus de l'Acad. des inscr.*, 1872, 410 és köv., 419, 455 1.; Allmer, *Revue épigr.*, 4 sz., 56—57 1.

jelzővel ruházta fel (*Lares augusti*) és minthogy a legtöbb helyi isten törvényes megmaradását a laresi címnek köszönhette, majdnem minden augustusi minősítést nyert (*numirta augusta*)? Ez összetett kultusz körül papság formálódott, melynek élén állt a fiamén, olyan érsekfélle, ki az államot képviselte és amelynek tagjai voltak a seviri augustales, oly munikásokból és kispolgárok ból álló testület, kik különösen ragaszkodtak a Lares- vagy a helyi istenségekhez. A császár Geniusa, természetesen, elnyomta szomszédait; az igazi állam-vallás Róma, a császár¹⁰ és a közigazgatás¹¹ kultusza volt. A Lares-istenségek igen kicsi valakik maradtak. Jehovah, az egyetlen helyi isten, ki konokul ellenszegült az augustusi társításnak és akit nem lehetett ártatlan keresztúti fétissé változtatni, megölte minden Augustus istenségét, minden az összes többi isteneket, kik oly könnyen odaengedték magukat a zsarnokság támogatására. A zsidóság harcban állt a bizarr ötvözetű kultussal, melyet Róma mindenkre reá akart erőltetni. Róma e dologban kudarcot vall. Róma adja a világnak a kormányzást, a civilizációt, a jogot, a közigazgatás tudományát; de a vallást nem Róma fogja adni. A vallás, mely, látszólag Róma ellenére, valójában azonban Róma művből, el fog terjedni, semmikép se Latium vallása vagy az Augustustól összetáktolt vallás; az a vallás lesz ez, melyről Róma oly sokszor vélte, hogy megsemmisítette, Jehovah vallása.

Tanúi voltunk a nemes erőfeszítéseknek, melyeket a philosophia a végből tett, hogy megfeleljön a lelkek követeléseinek, kiket a vallás már nem elégített ki. A philosophia minden látott, kitűnő nyelven minden-

⁹ *Camulus Arigustus, Borvo Augustus* stb. *Sanctitati Jouis et Augusti*. Allmer, *Revue epigr.*, 9 sz., 135 L; v. ö. 10 sz., 153 és köv. 1.

¹⁰ *Comptes rendus de l'Acad. des inser.*, 1872, 462, 463 1.

¹¹ Még „a közvetett adók Geniusa“ is volt. Felirat, *Bull. de l'Inst. archéol. de Rome*, 1868, 8 és 9 1., v. ö. *ibid.*, 1869, 18 1. *Numini Augustorum et Genii portorii publici*. (Desjardins.)

kifejezett;¹² de ez nem volt népies formájú, nem hangzott vallásosan. A vallási mozgalmak csak papok közvetítésével mennek végbe.¹³ A philosophiának nagyon is igaza volt. A díj, melyet kínált, nem volt elégé kézzel fogható. A szegény, a tanúlatlan ember, ki nem közelíthette meg, valójában vallás nélkül, reménység nélkül volt. Az ember oly középszerűnek született, hogy csak akkor jó, mikor álmodik. Illúziók kellene neki, hogy megtegye, amit a jó szere tétéről kellene megtennie. E rabszolgának félelemre és hazugságokra van szüksége, hogy teljesítse kötelességét. A tömeget csak úgy lehet áldozatokra bírni, ha fizetést ígérnek neki értük. A keresztény önmegtagadása végső fokon nem más, mint ügyes számítás, Isten országának reményében végzett befektetés.

Az értelemek minden kis számmal lesznek a vártnál. Az ember csak annak áldozza oda magát, amit hisz; már pedig amit hisz, az a bizonytalan, az irrationalis; az ember aláveti magát az észszerűnek, de ez nem hit. Íme, miért, hogy az értelem nem összökél a cselekvésre; inkább a félreállást sugalja. Semmiféle nagy forradalom se támad az emberiségben igen határozott eszmék, előítéletek, dogmatismus nélkül. Az ember csak úgy erős, ha együtt téved mindenekkel. A stoicizmus egyébiránt terhes volt egy tévedéssel, mely nagy ártalmára volt a népnél. Azt tartotta, hogy az erény azonos az erkölcsi érzéssel. A keresztenység megkülönbözteti a kettőt. Jézus szereti a tékozló fiút, az utcai leányt, mint bár vétkes, de alapjában jó lelkeket. A stoikusok szemében az összes

¹² *Cultus autem deorum est optimus idemque castissimus atque sanctissimus plenissimusque pietatis ut eos semper púra, integra, incorrupta et mente et voce veneremur. Non enim philosophi solum, uerum etiam maiores nostri superstitionem a religione separaverunt.* Cicero, *De nat. deor.*, II, 28, *Puras Deus non plenas aspicit manus.* Publius Syrus. L. Galenus szép helyét, *De usu partiam*, III, 10 (III. k., 237 1., Kuhn).

¹³ A régiek ezt igen jól észrevették. Strabo, I, II, 8; Tyr. Maxim., disserr. X.

vétkek egyenlők; a vétek elmoshatatlan. A kereszrénynégnak minden bűnre van bocsánata. Miniéi többet vétkezett valaki, annál inkább az övé. Constantinus kereszteny lesz, mert azt hiszi, csak a keresztenyek tudnak expiatiót az apának, ki megölte a fiát. A siker, melyet a II. századtól fogva a visszataszító bikaölés aratott, melyből a felavatandó vérrel borítva jött elő, mutatja, mennyire igyekezett a kor képzelme, hogy eszközöket találjon a bosszúsaknak vélt istenek lecsillapítására. Az összes pogány szertartások között a taurobolium az, melynek a keresztenyek leginkább félnek a versenyétől,¹⁴ a haldoklä pogányságnak ez volt mintegy az utolsó erőfeszítése Jézus vérének napról-napra diadalmasabb érdemével szemben.

Egy pillanatig azt lehetett remény leni, hogy a *cultores deorum* társulatai megadják a népnek a vallási táplálékot, melyre szüksége volt.¹⁵ A II. század láta e társulatok felvirulását¹⁶ és lehanyatlását. A vallási jelleg lassanként letöröldött róluk. Némely országban még temetkezési rendeltetésüket is elvesztették és gazdasági szövetkezetekké, biztosítási és

¹⁴ Firmicus Malumus, *De eor. prof. rel.*, XXVII, 8; XXVIII, 1; Prudent., hymn., 10. V. ö. Capitol., *Ant. Phil.*, 13; Lamprid., *Heliog.*, I; a Delisle úrtól felfedezett költemény, 57 és köv. vers; Orelli-Henzen, 1901, 2322 és köv.; 2351—2355, 2361, 6031 és köv.; Gruter, 29, 12; Mommsen, *Inscr. R. N.*, 1398—1402, 2602, 2604, 4078, 4735, 5307, 5308; *Corpus inscr. lat.*, IV, 497—509 sz.; Lecture márványai, *Mém. de la Soc. des ant. de Fr.*, III k. (1837) 121 és köv. 1.; *Coniptes rendus de l'Acad. des inscr.*, 1872, 473—474 1.; Allmer, Rév. épigr., 1 sz., 6 és köv. 1.; 10 sz., 153 L; 11 sz., 167 és köv. L; Spon, *Ant. de Lyon*, új lenyom., 31, 352 és köv. 1.; de Boisseu, *Inscr. de Lyon*, 21 és köv. 1.

¹⁵ L. *Az apostolok*, 351 és köv. 1. Túlsókat tagadták ez egyesületek vallási jellegét. Foucart, *Des associations religieuses chez les Grecs* (Paris, 1873). Boissier úr nagyon jól megláttá az igazságot (*Rév. archéol.*, 1872, febr., 81 és köv. L).

¹⁶ A társulatokra vonatkozó feliratok Nerva idejéből valók.

nyugdíjpénztárakká,¹⁷ kölcsönös segélyegyesületekké¹⁸ váltak. Csak a keleti istenek kultuszának hódoló collegiumok (pastophorok, isiasták, dendrophorok, a Nagy Anya tisztelői) körül voltak ájtatoskodók. Világos, hogy ez istenek sokkal közelebb voltak a vallásos érzésnek, mint a görög és italiota istenek. Csoportosultak köréjük; híveik hamarosan társak és barátok lettek, míg a hivatalos istenek körül, legalább szív szerint, nem volt, ily egybefogódzás.¹⁹ A vallásban csak a kevessé számostagú szektáknak sikerül meg-alapítaniok valamit.

Oly édes az embernek olybá tekinteni magát, mint aki az igazság kis arisztokráciájához tartozik, azt hinni magáról, hogy, kevés kiváltságossal együtt, birtokában van a jó kincsének! A kevélység megkapja benne a maga részét; a megalázott, mindenkitől megvetett zsidó, a syriai metuali alapjában impertinens, lenézéssel teljes ember; semmiféle sértés se érinti; a maga körében roppant büszke reá, hogy ő a választott nép! Napjainkban is akármelyik nyomorúságos spiritiszta egyesület több vigasztalást nyújt tagjainak, mint a józan philosophia; egész sereg ember boldogságát leli fel ez agyrémekben, hozzájuk kapcsolja erkölcsi életét. A maga idejében az abracadabra valási gyönyörűségeket szerzett és némi jóakarattal fenséges theologiát. lehetett benne találni.

Isis kultusza már Kr. e. a IV. században bemene-

¹⁷ L. Renier, *Inscriptions romaines de l'Algérie*, 70; Boissier, *I. c.*, 91 és köv. 1.

¹⁸ *Mém. de l'Acad. des inscr.*, idegen tudósok, VIII k., 2. r.. 184 és köv. 1.

¹⁹ A pogányság, ahogy azt, Constantinus alatt, Firmicus Matemus feltünteti, sokkal inkább Isis, Mithra, az Égi Szűz vallása, semmint a régi görög vagy római kultusz. L. a Delisle úrtól felfedezett költeményt Prudentius függelékében. *Bibi, de Véc. des chartes*, 6. sor., III k., 297 és köv. 1. V. ö. de Rossi, *Bullettino*, 1868, 49 és köv. 1.; *Revue archéoi.*, 1868, június (Ch. Morei), 451 és köv. 1.; *Hermes*, IV. k. (Mommsen), 350 és köv. 1.

telt nyert Görögországba.²⁰ Az egész görög és római világ valósággal el volt áraszta tőle.²¹ E kultusz, ahogy ábrázolása Pompei és Herculaneum festményein²² látható, tonsurás és szakáltalan papjaival, kik valami karingfélét viseltek, nagyon hasonlított a mi istentiszteleteinkhez; minden reggel a sistrum, mint a mi községeinkben a harang, misefélére hívta a híveket, mely után oktatás, a császáért és a birodalomért való imák következtek és amelyet a Nílus vizével való meghintés és *Ite missa est* fejezett be.²³ Este volt az üdvözlés; jó éjszakát kívántak az isten* nőnek; megesókolták a lábat. Voltak bizarr szertartások, burleszk körmenetek az utcákon,²⁴ amikor a hívek vállukon vitték isteneiket.²⁵ Másszor meg koladtak, exotikus díszben, ami nevetésre gerjesztette az igazi rómaikat.²⁶ Az egész meglehetősen hasonlított a déli országok vezeklő egyesületeihez. Az isiasták borotvált fejjel jártak, gyalcs tunikában, mely egy-

²⁰ Pireusi felirat, 42—45 sor, id. Foucart, *Des associations*, 128 és köv., 187 és köv. 1. L. Pausanias, I, XLI, 3; II, IV, 6; XIII, 7; X, XXXII, 3.

²¹ L. *Az apostolok*, 342 1.; *Corpus inser. lat.*, I, 1034 sz.; II, 33, 981; Cic., *De dióin.*, I, 58; Ovid., *Ám.*, II, XIII, 11, 17; Dió Cass., XLVII, 15; Lili, 2; Orelli-Henzen, 1871 és köv., 2035 és köv.; 2335, 2351, 2352, 5832 és köv., 5962, 6027—6030, 6385, 6666; Mommsen, *Inscr. R. N.*, 1090; Gruter, 27, 2; 82 és köv.; *Corpus inscr. gr.*, 2955, 5993 és köv., 6003 és köv.; Franz, *Elem. epigr. gr.*, 333—334 1. *Pausarri Isidis Arlesben, Bull. de la Soc. des antiqu. de France*, 1876, 207—208 1. Isis- és Serap-Cainpák, Louvre, Biblioth. nat., Bellori, Passeri.

²² L. a híres herculanumi festményt, Brettinger, *Die Isisvesper, Minerva*, 1809; Millin, *Mag. encycl.*, 1810, II k.; a pompeii festményeket a nápolyi múzeumban; a Pompeiból és Herculaneumból előkerült szoborműveket, hieroglypheket és az egyiptomi kultusz különöző tárgyait ugyanabban a múzeumban. L. továbbá a Rómában, a Farnesina közelében felfedezett ház festményeit.

²³ Juv., VI, 525 és köv.; Servius, *ad Aen.*, II, 116; Apul., *Met.*, XI, az egész.

²⁴ Apul., *Met.*, XI, 8.

²⁵ Lamprid., *Comm.*, 19.

²⁶ Vai. Max., VII, III, 8 (Rom.).

szersmind halottas ruhájuk is volt.²⁷ Mindehhez kis körökben lejátszódott csodák járultak, hitszónoklatok, beöltözések,²⁸ izzó imádságok, kercsztelések, gyónások, véres vezeklések.²⁹ A beavattatás után élénk áhítat fogta el az embert, mint amilyen a középkorban a Szent Szűz iránt; már csak az istennő képének lát-tára gyönyört éreztek.³⁰ A tisztaalkodások, expiatiók ébren tartották a lelket. Légióként pedig e kegyes komédiák szereplői között gyengéd összetartozás érzése keletkezett; egyik a másiknak atya, fiú, testvér, nővér volt.³¹ E kis szabadkőművességek, jelszavaikkal, mint aminő a keresztenyeknél az *IX&YC* volt, mély és titkos kapcsolatokat teremtettek.³²

Osiris, Serapis, Anubis ugyanoly kegyeltek voltak, mint Isis.³³ Különösen a Jupiterrel azonosított Serapis vált egyikévé azoknak az isteni neveknek, melyet akik bizonyos monotheismusra³¹ és az éggel való benső összeköttetésre vágytak, leginkább felkaroltak. Az egyiptomi isten valóságos jelenlettel szerepel; szüntelen észrevehető; álmokkal, folytonos megjelenésekkel nyilvánítja ki magát; az ilymódon felfogott vallás állandóan tartó szent csók a hívő és istensége között.³⁵

²⁷ Plut. (ut fertur), *De Is. et Os.*, 3 és köv.; Artemid., *Onirocrit.*, I, 23.

²⁸ Apul., *Met.*, XI, 15, 25.

²⁹ Ovid., *Pont.*, I, I, 51; Apul., *Met.*, XI, 23; Juvenal., VI, 523; Seneca, *De vita beata*, 27, Lamprid., *Commod.*, 9.

³⁰ Apul., *Met.*, XI, 24, 25. *Una quae es omnia, dea Isis*, Orelli, 1871.

³¹ Apul., *Métám.*, XI, 52. *komplexus sacerdotem et meum jam parentem.*

³² *Occultis se notis et insignibus noscunt et amant mutuo pene antequam noverint.* Min. Fel., 9. V. ö. Lucian, *Peregr.*, 13.

³³ Lamprid., *Commod.*, 9; a Delisle úrtól felfedezett költemény, 50, 91 és köv. vers.

³⁴ Dio Cassius, LI, 16; Lili, 2; Sueton., *Vesp.*, 7; *Corpus inser. gr.*, 5993 és köv., 6131 b. sz.; Rutilius Namatianus, *Ifin.*, I. 375 vers. Az *EIU ZI }C CEPADIC* feliratú véssett kövekre nézve 1. *Bulletin de la Soc. des antiquaires de France*, 1859, 191 és köv. 1.

³⁵ Apul., *Métám.*, XI, 19. V. ö. Orelli, 6029 sz.

Főként a nők vonzódtak ez idegen kultuszokhoz.³⁶ A nemzeti kultusz hidegen hagyta őket. A hivatásosan ledérek különösen majdnem minden hódoltak Isisnek és Scarpisnak;³⁷ Isis templomai szerelmi találkozók helyeinek számítottak.³⁸ Az e kápolnafélék bálványai fel vollak ékesítve, mint a madonnák.³⁹ A nők közreműködtek a szertartásokban; szent címeket viseltek.⁴⁰ minden áhitatra gerjesztett és elősegítette az érzékek excitálását: sírás, szenvédélyes ének, fuvolaszó mellett való tánc, az isten halálának és feltámadásának megemlékező ábrázolása.⁴¹ Az erkölcsi fegyelem, ha nem is volt komoly, annak látszott. Voltak böjtök, tilalmak, megtartózkodási napok. Ovidius és Tibullus oly hangon panaszkodnak a kár miatt, melyet e napok miatt élvezeteikben szenvednek, hogy látszik, az istennő csak vajmi korlátolt sanyargatást kívánt e szép ájtagoskodótól.

Ellentállás nélkül, sőt jóindulattal fogadtak egy sereg más istent is.⁴² Az égi Juno,⁴³ az ázsiai Bellona,⁴⁴ Sabazius,⁴⁵ Adonis,⁴⁶ a syriai istennő⁴⁷ minden talált hívekre. A különböző kultuszoknak a katonák voltak a széthordozói, annál a szokásuknál fogva, hogy sor-

³⁶ Titus-Livius, XXXIX, 15; Plutarchos, *Marius*, 17; Ovid., *Fast.*, IV, 309; Juvenalis, VI, 523; Strabo, VII, III, 4; Plutarchos, *Pr. ec. conjug.*, 19.

³⁷ Catullus, X, 26; Tibullus, I, III, 23.

³⁸ Ovid., *De arte am.*, I, 78; Juvenalis, VI, 489.

³⁹ Mommsen, *laser, regni Neapol.*, 5354 sz.; *Corpus inscr. lat.*, II, 3386.

⁴⁰ Orelli-Henzen, 1491, 6385 sz.; Mommsen, *Inscr. regni Neap.*, 1398, 1399.

⁴¹ Sehol, ad Juv., VIII, 29.

⁴² Lucian, *Cone, deorum*, 1, 9, 10; *Jupiter trag.*, 8; Madaur. Maxim., id. Szent Ágoston, *Ep.*, I, 16.

⁴³ Mommsen, *Inscr. R. N.*, 4608 sz.

⁴⁴ Seeca, *De vita beata*, 21.

⁴⁵ Vai. Max., I, III, 2; Orelli, 1259 sz.; Movodov της ἵναγγ. *Grob's* 164 és köv. 1. (Smyrna, 1880).

⁴⁶ Ovid., *De arte am.*, I, 75.

⁴⁷ Sueton., *Nero*, 56.

ban felvették az országok vallásait,⁴⁸ amerre jártak. Hazatérve templomot, oltárt szenteltek helyőrségi emlékeiknek. Innen erednek azok a baalbeki, dolicai⁴⁹ Jupiternek szóló felajánlások, melyek mindenfelé találhatók a birodalomban.

Főként egy ázsiai isten tartotta egy pillanatra függőben a keresztenység sorsát és kevésbe múlt, hogy nem lett a tárgya egy oly egyetemes propagandájú kultusznak, mely az emberiség egész tömegeire terjeszti ki uralmát. Az ősi árja mythologiában *Mitra* egyik neve a napnak.⁵⁰ E név az achemenidák idejébeli perzsáknál elsőrangú istennék vált a nevévé.⁵¹ A görög-római világban először Kr. e. 70 körül haladtak róla.⁵² Divatra csak lassan tett szert.⁵³ Csak a II. és III. században következett be, hogy Mithra kultusza, nagy gondosan kidolgozva azoknak a mysteriumoknak a typusára, melyek a régi Görögországban oly mély hatással voltak, rendkívüli sikert ért el.⁵⁴

⁴⁸ *Religio*: Apul., *Métám.*, XI, 25; Orelli, 2338, 2339; Mommsen, *Inscr. R. N.*, 2556.

⁴⁹ *Corpus inscr. lat.*, III, 1614; Orelli, 1232—1235.

⁵⁰ J. Darmesteter, *Ormazd et Ahriman*, 62 és köv. I.; *the Zend-Avesta*, I, LX és köv. 1.; A. Maury, *Crog. et lég.*, 159 és köv. L; Alex Müller, *Relig. de l'Inde*, 237 és köv. 1. (Darmesteter ford.)

⁵¹ Ékirású feliratok: Norris, *Journal of the A. As. Soc.*, XV, 159 1.; Benfey, *Keilenschriften*, 67 1. Kanerhesi pénzérmelek: Lassen, *Ind. Alt.*, II, 837 1. Zoroasteri szövegek: Windischmann, *Mithra*, Leipzig, 1857; Spiegel, *Khorda Avesta*, 79 és köv. L; Kossowicz, *Decern. Send. exc.*, 71 és köv. 1.; de Harte, *Avesta*, II, 226 és köv. 1.; ugyanő Maisonneuve *Bibit oth. orientale-jában*, V, 445 és köv. 1.; Hovelacque, *Γ Avesta*, 176 és köv. 1. Achemenida nevek *Mitrad tes*, *Mitrobates* stb. Herodot., I, 131; Xenophon, *Cyrop.*, VIII, V, 53; *Oecon.*, IV, 24; Plutarchos, *Artax.*, 4; *Alex.*, 30; *De Is. et Os.* 46 (Theopomposból); Duris, Müller, *Fragm. hist. gr.*, II, 472 és köv. 1.; Strabo, XI, XIV, 9; XV, III, 13; Quintus, *Cortilis*, IV, XLVIII, 12.

⁵² Plutarh., *Pomp.*, 24.

⁵³ Orelli-Henzen, 5844 sz.

⁵⁴ *Corpus inscr. gr.*, 6008 és köv. sz.; Orelli-Henzen, 1901, 2340 és köv., 5845—5847, 6042 5; Mommsen, *Inscr. R. N.*, 2481; Stat., *Theb.*, I, 720; Dio Cassius, LXIII, 5; Porphyros, *De abstin.*,

Hasonlatossága a keresztenységgel oly szembeötlő volt, hogy Justinus és Tertullianus sátáni plágiumot látlak benne.⁵⁵ A mithriacismus ismerte a keresztelési,⁵⁶ az eucharistiát, az agapékat,⁵⁷ a vezeklést, az expiatiokat, a kendeket. Kápolnái nagyon hasonlítottak a kis egyházakhoz. A beavatottakat testvéri kötelékkel tűzte egymáshoz. Sokszor mondtuk, a kornak ez volt a nagy szükséglete. Oly gyülekezeteket óhajtottak, amelyekben az emberek szerethették, támogatták, megfigyelhették egymást, társulásokat, melyek teret engedtek (mert az ember nem tökéletes) mindenféle kis hiuságos iparkodásoknak, ártalmatlan, gyermekek zsinagogái becsványaknak. Sok tekintetben a mithriacismus hasonlított a szabadkőművességhöz. Voltak benne fokozatok, bizarr nevű⁵⁸ beavattatási rangjelzések, egymásra következő próbatételek, ötvennapos böjt, rétentések, ostorozások.⁵⁹ Élénk jámborság sarjadt e műveletek nyomán. Hittek a beavatottak halhatatlanságé-

it, 56; IV, 16; Marini, *Áru.* 529 1.; Lucian., *Deorum cone.*, 9; *Jupiter trag.*, 8; Commod., *Instr.*, XIII, 169 és köv. vers; Firmicus Malernus, 5; Lajard, *Rech. sur le culte de Mithra* (1867) és *Introduction*, atlasz (1847).

⁵⁵ Szent Justin., *Apol.* I, 66; *Diai.*, 70, 78; Celsus, id. *Orig.*, VI, 22; Commodian., *Instr.*, 1. c.; Tertull., *De praeser.* 40; *De corona*, 15; *De baptismo*, 5; Szent Ágost., *In Joh.*, tract. VII, 6. V. ö. Szent Pál, 269 1.; *A kereszti Egyház*, 374 1. L. Le Slant, *Inscr. chrit.*, II, 71—73.

⁵⁶ L. *Mihir yast*, 122, Windischmann.

⁵⁷ *Reueue arch.*, 1872, aug., 70 1.

⁵⁸ Gruter, 27, 1087 1.; Orelli-Henzen, 2335, 2340—2356, 584; Tertull., *De cor.*, 15; *Adu. Marc.*, I, 13; Porphyr., *De abstin.*, IV, 16; *De antro nymph.*, 15, 16; Szent Jerom., *Epist.*, 51, *ad Laetam*, Mart., 591 1.; Xuidas, a szónál. L. *Bull. de corr. arch.*, 1868, 98 1.

⁵⁹ Lamprid., *Commod.*, 9; Tertull., *De cor.*, 15; Nazianzi Szent Gergely, (*Irat, stelit.*, I, in JuL, 77 1., Col. kiad.; *ibid.*, 89 1. (70 és 89 §, Paris); *Orat.*, XXXIX, 626 1. és Crétai Illés, Nicetas, Nonnus comment., II, 325., 501, 510—511. L. főként az Esquilinusz talált érdekes emlékműveket, *Bullettino deda Commissione archeol. municipale*, II (Róma, 1874), 224 és köv. 1.

ban, a tiszta lelkek paradicsomában.⁶⁰ A kehely mysteriuma, mely annyira hasonlított a keresztény Úrvacsorához, a mi ájalos congregatioinkra emlékeztető esti összejövetelek,⁶¹ melyeket »barlang«-okban, vagyis kis oratóriumokban tartottak,⁶² népes papság,⁶³ melynek nők is voltak tagjai,⁶⁴ szörnyűséges, de megragadó taurobolaris expialiók,⁶⁵ mindez jól megfelelt a római világ bizonyos materialista vallásosságra irányuló átutazásának. A régi phrygiai sabaziák erkölcsstelensége nem tünt el, de bizonyos pantheismus és mysticisrnus, néha meg a Prédikátor módjára való nyugodt skepticizmus leplezte.⁶⁶

El lehet mondani, ha a kereszténységet valami halálos betegség megakasztotta volna növekedésében, a világ mithraista lett volna. Mithrát egybe lehetett olvasztani Attis-szal, Adonis-szal, Sabazius-szal, Menne!,⁶⁷ akik már régóta tudták könnyeztetni az asszo-

⁶⁰ Milhriacista katakomba a via Appia-n, Præclextatus temetője szomszédságában, Vibia és Vincentius sírja. Garrucci, *Tre sepoleri* (Nápoly, 1852) és Cahier és Martin, *Mél. d'archéol.*, IV k. (Paris, 1856). V. ö. *Revue archéol.*, 1872, február, 124—125 1.

⁶¹ 'ExzÁZ/ozn', *ovvayoyýj*.

⁶² Szent Clemens Mithraeumja: de Rossi, *Bullettino*, 2. sor., 1870; F. Gori, *Buonarotti*, II. sor., V k., 1870, nov.—dec.; *Revue archéol.*, 1872, 65 és köv. 1. Mithra-barlang Ostiában, Commodus alatt (Rossi).

⁶³ *Sacerdos, antistes, hierophantes*. L. *Revue archéol.*, 1866, május, 323 és köv. 1.; Orelli, 1597, 2353. *Septem pH sacerdotes*, Vincentius sírjában.

⁶⁴ *Revue archéol.*, 1. c.

⁶⁵ *Corpus inser. gr.*, 6012 b sz.

⁶⁶ Vincentius sírjának legalább is kététermű felirata (*a benefac* értelmére nézve 1. Le Blant, *Revue archéol.*, 1875 június, 358—362 1.); szemközt M. Aurelius határozottan obseen felirata; mellette *Venus aversa*. Garrucci, *l. c.*; Orelli-Henzen, 6042 sz. V. ö. a fentebb említett esquilinus leleteket.

⁶⁷ Maury, *Rel. de la Gr.*, III, 93, 131—132 1. Vincentius sírjában oly dolgok láthatók, melyek mind a sabazianus, mind a mithraista babonákra, sőt a keresztenységre is emlékeztetnek. *Angelus bonus, . . . bonorum judicio judicati*. L. *Revue arch.*, 1874, nov. és dec.; 1875 január.

nyokat, A katonák is nagyon felkarolták e kultuszt. Megtérve tűzhelyeikhez, elvitték a határmenti tartományokba, a Rajnához, a Dunához. Éppen ezért a mithrercismus jobban ellenállott a keresztenységnek, mint a többi kultusz. Hogy leverhessék, azokra a szörnyű csapásokra volt szükség, melyeket a kereszteny császárság mért reá. A legtöbb emlék, melyet a Nagy Istennő és Mithra imádói emeltek, a 376. és 377. évből maradt reánk.⁶⁸ Igen tekintélyes senatorialis családok tartoztak a hívek közé, akik is saját költségükön helyreállították a lerombolt barlangokat és hagyományokkal meg alapítványokkal örökkévalóságot akartak adni a halálra sebzett kultusznak.⁶⁹

Ez exotikus kultuszoknak a rendes formája és sikerük fő oka a mysterium volt. A benyomás, melyet a felavatás tett, igen mély volt, ugyanúgy mint ma a szabadkőművességé, mely bár merőben üres, mégis sok léleknek szolgál táplálékul. Valami olyasféle volt ez, mint az első áldozás: egy napra az ember tiszta volt, kiváltságos lény, ki mint boldoggá avatott, mint valamely szent állt a jámborok gyülekezete előtt, koszorúval a fején, gyertyával a kezében. Sajátos mutatványok, óriási bábuk, fénynek és homálynak váltakozása, a túlvilág! élet valóságnak vett feltüntetései oly buzgó áhítatot sugalmaztak, melynek emléke kitörülhetetlen maradt.⁷⁰ Vegyült hozzá nem egy kétes jellegű és az ókori rossz erkölcsöktől visszaélésre fordított érzés is.⁷¹ Mint a katholikus confra-

⁶⁸ Le Blant, *Inscr. chrét.*, I, 497 1.

⁶⁹ De Rossi, *Bull.*, 1865, 8 I.; 1867, 76 I.; 1868, 53, 57, 69 1.; Henzen, *Bull. de cirr. arch.*, 1867, 174—176!.; 1868, 90—98 1.; *Beuuue arch.*, 1872, aug., 73 1.; Himerius, *Orat.*, VII, 2, 510 L, Wernsdorf kiad.; Julian., *Oral.*, IV, 201 1.; *Caes.*, 432 1., Hertlein; Socrates, III, 2; Sóz., V, 7; Philostorg., VII, 2; Photius, cod., CCLXXXV 483 1.; a Delisle úrtól felfedezett költemény, 47 és köv. v.; Mommsen, *Hermes*, IV, 350 és köv. 1., Szent Jerom., *Epist.*, 5I, ad Laelam, 591 h.; Nolai Paul., *Poéma ultimum*, vagy *Adu. pag.*, 110 v. (Migne kiad., 701—702 h.)

⁷⁰ Apul., XI, 21, 23, 24, 25.

⁷¹ *Mystes* (Hor., *Od.*, II, X, 10) oly gyermek, ki majdnem leánynak volt öltözöttetve. L. M.-Aurelius feliratát. Garrucci, *l. c.*

ternításokban, azt tartották, hogy az eskü köt; kitar-tottak mellette, ha már nem is hittek benne; mert valami különös kegynek, a tömegtől megkülönböztető jellegnek a fogalma kapcsolódott hozzá. Mind e keleti kultuszok pénzzel jobban el voltak látva, mint a nyugatiak.⁷² A papok többet számítottak bennük, mint a latin kultuszban:⁷³ különböző rendfokozatú testületeket alkottak.⁷⁴ Valami a világtól visszavonult szent milíciát, melynek megvolt a szabályzata.⁷⁵ E papok komoly, mint ahogy ma mondanák, papos arckifejezéssel jártak;⁷⁶ fejükön ott volt a tonsura, volt milrájuk, külön jelmezük.⁷⁷

Oly vallásnak, mely, mint Tyanai Apolloniusé, egy Isten földi vándorlásának hiedelmén alapult, különösen kilátásai voltak a sikerre. Az emberiség keresi az eszményt; de azt akarja, hogy az eszmény valamely személyben testesüljön meg; nem szeret abstractiót. Ember, aki megtestesülése az eszménynek és aki-nek életrajza keretül szolgálhat a kor összes áhítózásainak, ez volt, amit a vallási közhangulat kívánt. Tyanai Apollonius Evangéliuma csak félsikert ért; Jézusé teljesen bevált. A képzelet és a szív szükségletei, melyek az embereket foglalkoztatták, éppen olyanok voltak, amelyeknek a keresztenység teljes kielégítést adott. Az ellenvetések, melyeket a keresztenység azokban az elmékben támaszt, kiknek a rationalis kultúra lehetetlenné teszi, hogy elfogadják a természetfelettit, akkor még nem szólaltak meg. Általában nehezebb megakadályozni az embert, hogy higyjen, mint rábírni, hogy ne higyjen. Különben is soha század nem volt hiszékenyebb, mint a II. század.

⁷² Lucian., *Jup. trag.*, 8.

⁷³ Apul., *Me^l am.*, XI, 15, 25; Orelli, már idézett feliratok és mithraikus feliratok, 2340 és köv. sz.

⁷⁴ *Corpus inser. gr.*, 6000 sz.

⁷⁵ Apuk, XI, 15; Tertull., *De corona*, végső paragr.

⁷⁶ Servius, *ad Aen.*, VI, 661; Ch. Müller, *Fregin, hisloricorum gracorum*, III, 497 1.

⁷⁷ *De Is. et Os.*, 3.

Mindenek elfogadták a legképtelencbb csodákat is; a közkeletű mythologia, miután eredeti értelmét elvesztette, eljutott az együgyüség legszélsöbb határáig. Az áldozat, melyet a keresztenység az értelemtől követelt, kisebb volt, mint amelyet a pogányság feltételezett. A keresztenységhoz való megtérés tehát nem a megrögzött hiszékenységről tanúskodott, hanem szinte valami aránylagos józan ész műve volt. Még a rationalista szempontjából is a keresztenység haladásnak volt tekinthető; a vallásilag felvilágosodott ember volt az, aki elfogadta. A régi istenek hive a *paganus*TM volt, a paraszt, ki minden húzódozik a haladástól, elmarad százada mögött, amiként majd egyszer, talán a XX. században, a végső keresztenyek lesznek azok, kiknek pagani, »a mezőiek« lesz a nevük.

Két lényeges pontban, a bálványok kultuszára és a véres áldozatokra nézve a keresztenység megfelelt a kor, ahogy ma mondanák, *leg haladottabb* eszméinek és bizonyos csatlakozásban volt a stoicismussal.⁷⁹ A kének hiánya, mely a nép részéről az atheismus vádiát⁸⁰ vonla a kereszteny kultuszra, tetszett a jó elméjüeknck,⁸¹ kiket a hivatalos bálványimádás felháborítóit.⁸² A véres áldozatok a legsértőbb felfogást foglal Iák magukban az istenség felől.⁸³ Az eszenusok, elkasaiták, ebionilák, mindenféle szektabeli

⁷⁸ L. Bull. deda commissione arch, communale di Roma, 1877, okt.—dec., 241 és köv. 1.

⁷⁹ V. ö. Bernays, *Die herakWischen Briefe* (Berlin, 1869), 25—26. 30—37, 60 1. Szent Jnslinus alkalmasint olvasta volt Heraklitos hamisított leveleit. Bernays, *op. u/.* 35—36 1.

⁸⁰ *Judaeo gens contumelia numinum insiynis.* Plinius, *H. N.*, XIII. 4 (9).

⁸¹ L. Strabo, XVI, II, 35, 36. V. ö. Marcus Aurelius hamisított level!. Szent 1'stinus függelékében.

⁸² Mint tétpontját az ostobaságnak L. Seneca, *Fragm.*, 36 (Haase kiad.).

⁸³ Lucian., *De sacrificiis*: Tbeophrastos, *De pic'ate*, Bernavs kiad. (Berlin. 1866); Galen., *De usu part.*, III, 10 (III k., 237 1.1. V. ö. a Justmusnak tlajdonítoit *De monarchia*. 4 fAlex. Kelem., *Strom.*, V, 14; Euseb., *Praep. evang.*, XIII, 13

⁸⁴ *D os diō tēλov̄c ði,v.αιοc τόv̄*.

keresztények, — c tekintetben a régi próféták⁸⁴ örökösei — e részben bámulatos érzékkel voltak a haladás irányában.⁸⁵ A húst kirekesztették még a húsvéti lakomából is.⁸⁶ így alapították meg a tiszta kultuszt. A vallás alantas részét azok a műveletek teszik, melyekről úgy tartják, hogy önmaguktól hatékonyak. Jézus, ha nem is személyes cselekedeteivel, de a neki tulajdonított szereppel végződését jelenti e műveleteknek. Mire valók az áldozatok? Jézusé felér az összes töbivel. Husvét? Jézus az igazi húsvéti bárány. A *Thorcp?* Jézus példája sokkal többet ér.⁸⁷ Szent Pál ezzel az okoskodással rombolta le a Törvényt, a protestantismus ezzel ölte meg a katholicismust. Ekként a Jézusban való hit helyettesített minden. A kereszténység ereje éppen túlzásainból eredt; a dogma, hogy Jézus minden elvégzett hívének megigazulására, haszon-talanokká bélyegezte a cselekedeteket, elcsüggesztett a hiten kívül minden más kultusztól.⁸⁸

A kereszténységnak tehát roppant előnye volt az államvallás felett, melyet Róma pártfogolt és a különböző kultuszok felett, melyeket megtürt. A pogány ok homályosan sejtették is ezt. Mikor Alexander Severus tervbe vette, hogy templomot emel Krisztusnak, felmutattak neki régi szent szövegeket, melyekből kitűnt, hogy ha e tervet megvalósítja, mindenki kereszteny lesz és a többi templom elhagyatva fog állani. Julianos hiába fogja megkísérelni, hogy a hivatalos kultusz javára érvénvesítse a szervezetet, mely az Egyházat erőssé tette;⁸⁹ a pogányság nem hajlik az átalakulásra, mely ellenkezik természetével. A kereszténység rákényszeríti magát és pedig egész teljességeiben, a birodalomra. A vallás, melyet Róma el fog terjeszteni a világon, éppen az a vallás lesz, mely

⁸⁴ Ezsaiás, I, 6; Zsolt., XL, L, LI.

⁸⁵ Hilgenfeld, *Nov. Test. extra can. rec.*, IV, 34, 37 1.

⁸⁶ Ibid., 37 1., lent.

⁸⁷ L. Szent Pál, 486 1.; *Az Antikrisztus*, 225 1.

⁸⁸ Lamprid., *Alex. Sen.*, 51.

⁸⁹ Tillemont, *Nem.*, VII, 416—420 1.

ellen a leglénkebben hadakozott volt: a judaism.us keresztény formában. Nem hogy meg kellene lepetve lennünk a keresztenység sikerétől a római birodalomban, de inkább azon kell csodálkozni, hogy c forradalom ily lassan következett be.

A keresztenység mélyen érintette az államelveket, a római politika alapját. Ez elvek százötven éven át erélyesen védekeztek és késleltették a győzelemre hivatott kultusz uralomrajutását. Azonban ez az uralomrajutás elkerülhetetlen volt. Meliton igazat mondott. A keresztenységre az a sors várt, hogy a római birodalom vallása legyen. A Nyugat még ugyancsak vonakodott; Kis-Azsiában és Syriában ellenben sűrű tömegekben volt keresztény lakosság, melynek politikai jelentősége napról-napra növekedett. A birodalom súlypontja erre az oldalra helyezkedett. Már érezni lehetett, hogy akadhat nagyravágyó, ki kisértetbe jön, hogy a tömegekre támaszkodjon, melyeket a koldusság az Egyház kezébe juttatott és amelyeket az Egyház viszont annak a Caesarnak adhat a kezébe, ki kedvez neki. A püspök politikai szerepe nem Constantin idejében kezdődik. A keleti nagy városok püspöke már a III. századtól fogva olyanféle személyiségnak tűnik fel, mint amilyen ma Törökországban a görög, örmény stb. keresztenyek püspöke. A hívek létéi, a végrendeletek, a gyámság alatt levők ügyei, szóval a gyülekezet egész közigazgatása reá vannak bízva. Közisztszviselő a köz-előljáróság mellett,⁹⁰ kit ez utóbbinak minden hibája hatalmasabbá tesz. Az Egyház a III. században már nagy ügynöksége a népi érdel eknek, amely pótolja, amit a birodalom elmulaszt. Érzik, hogy majdan a birodalom csődbejutván, a püspök lép az örökébe. Ha az állam nem akar foglalkozni a társadalmi problémák-

⁹⁰ Figyelembe veendő Szent Babylas rendkívüli szerepe Antiochiában. Samosatai Pálra nézve 1. lentebb. Gallianus császárnak a püspökökhöz intézett levelei vajmi figyelemreméltók (Eus., *H. E.*, VII, XIII f.).

kal, ezek külön, oly társulások útján lelnek megoldást, melyek lerombolják az államot.

Róma dicsősége, hogy megkísérlete az emberi társadalom problémájának theocratia, természetfeletti dogma nélkül való megoldását. A judaismus, a kereszténység, az izlamismus, a buddhismus viszont nagy intézmények, melyek az emberi életet egész teljességében kinyilatkoztatott vallások keretébe fogják. E vallások magát az emberi társadalmat jelentik; kívülük semmi nincs. A kereszténység diadala ezer évre megsemmisítette a polgári életet. Az Egyház, ha úgy tetszik a közület, de vallási formában. Hogy valaki e közület tagja legyen, nem elég beleszületnie; metaphysikai dogmát kell vallani hozzá és ha valakinek az elméje nem tud hinni e dogmában, az az ő baja. Az izlamismus csak ugyanezt az elvet alkalmazta. A mosé, ugyanúgy, mint a zsinagóga és a templom, központja minden életnek. A középkor, a kereszténység, az izlamismus és a buddhizmus uralmának korszaka, ugyancsak a theokratia aerája. A renaissance mesteri húzása volt, hogy visszatért a római joghoz, mely lényegében laikus jog, vissza a philosophiához, a tudományhoz, az igaz művészethez, a minden kinyilatkoztatáson kívül álló értelemhöz. Ennél is kell maradni. Az emberiség legfelsőbb célja az egyének szabadsága. Már pedig a theokratia, a kinyilatkoztatás sohasem fogja megtéríteni a szabadságot. A theokratia a hatalommal felruházott ember Isten tisztselőjévé⁹¹ teszi; az értelem mindenek akaratának és jogának megbízottjaként fogja el.

⁻¹ Λειτουργοί εοϊ. Rom., XIII, 6.

XXXII. FEJEZET.

A keresztenységtől felidézett társadalmi és politikai forradalom.

Ekképpen amily mértékben a birodalom hanyatlak, a keresztenység emelkedik. A III. századon át a keresztenység, mint a vámpír, szívja az antik társadalmat, elvonja összes erőit és előidézi azt az általálásos elernyedést, mely ellen hiába küzdenek a haza-fias császárok. A keresztenységnek nincs szüksége, hogy erőszakkal támadjon; elég, ha bezárkózik egy-házaiba. Azzal áll bosszút, hogy nem szolgálja az államot, lévén, hogy majdnem egyedüli letéteményese az erőknek, melyek nélkül az állam nem boldogulhat. Az a nagy harc ez, melyet ma konzervativjeink folytatnak az állam ellen. A hadseregek, a közigazgatásnak, a nyilvános intézményeknek szükségük van bizonyos mennyiségű komolyságra és becsületességre. Ha az osztályok, melyek e komolyságot és becsületességet rendelkezésre állíthatják, félreállanak, az egész megszenved tőle.

Az Egyház a III. században, magának ragadván az életet, kimeríti a polgári társadalmat, vérét veszi, kiüresíti. A kis társaságok megölték a nagy társadalmat. Az antik életet, mely merőben külső és férfias élet, dicsőséget, hossiességet, polgári erényeket kívánó, a fórumon, színházból, gymnasiumban lejátszódó élet volt, legyőzi az antimilitarista,

homályt kedvelő, kis emberi, elzárkózott zsidó élet. A politika nem oly emberekre számít, kik nagyon is elvonatkoznak a földtől. Ha az ember arra határozza magát, hogy vágyai csak az égre irányuljanak, itt lent többé nincs országa. Szerzetesekből vagy yogikból nem lehet nemzetet formálni; a világ gyűlölése és megvetése nem jó előkészület az élet harcára. India, mely az összes ismert országok között leginkább áldozott az aszketizmusnak, időtlen idők óta nyitva áll minden hódítónak. Némely tekintetben ugyanígy volt Egyiptommal is. Az aszketizmus elkerülhetetlen következménye, hogy minden, ami nem tartozik a valáshoz, frivolnak és alárendeltnek vétet. A fejedelem, a harcos a paphoz viszonyítva,¹ csak megannyi műveletlen, alpári ember; a polgári rendtartás feszélyező zsarnokságnak számít. A keresztenység megjavította a régi világ erkölcseit; de katonai és hazafuii szempontból elpusztította a régi világot. A város és az állam később is csak úgy fognak összeférni a keresztenységgel, hogy ennek mélyreható módosulásokat kell elszennednie.

»A földön laknak, — mondja a Diogneteshez intézett levél szerzője;² — de a valóságban hazájuk az égen van.« Aminthogy csakugyan, mikor hazája felől kérdik, a vértanú azt feleli:³ «Kereszteny vagyok». A haza és a polgári törvények — ime, az anya, az apa, kit az igazi gnostikusnak Alexandriai Kelemen szerint⁴ oda kell hagynia, hogy Isten jobbján ülheszen. Ha a világ dolgairól van szó,⁵ a kereszteny zavarban van, gyámoltalan; az Evangélium híveket

¹ *Constit. apost.*, II, 34.,

² *Ἐπί γε διατίθεταιν, ηλλένων πολέμονται*. V. ö. Tért., *Apol.*, 38 és a stoikusok *uranopolis-a*. Alex. Kelem., *Strom.*, IV, XXVI, a végén.

³ Szent Pion. aktái, 18 §; Le Blant, *laser.*, I, 122—123 1.; *Man. d'épigr. chrét.*, 5—8 1.; Aranysz. Sz. János, *Hornit, in sanctum Ludicum*, Monti., II, 528 1.

⁴ Alex. Kelem., *Strom.*, IV, 4.

⁵ *Infructuosi in negotiis dicimus. Tertull., Apai.*, 42. V. 6. Aelius Aristid., *Opp.*, II, 403, Dindorf kiad.

formál, nem pedig polgárokat. Ugyanígy volt az izlamismussal és a buddhismussal. E nagy egyetemes vallások uralomrajutása véget vetett a haza régi fogalmának; az ember már nem volt római, athéni; keresztény volt, muzulmán, buddhista. Az embereket ettől fogva kultuszuk szerint, nem pedig hazájuk szerint sorakoztatják; eretnekségek, nem pedig nemzetiségek alapján hasonulnak meg egymással.

Íme, amit Marcus-Aurelius kitüntően meglátott és ami miatt oly kevessé nézte jó szemmel a kereszténységet. Az Egyház államnak tünt fel előtte az államban.⁶ »A jámborság tábora«, ez az újfajta »az isteni Logos-on alapult haza«⁷ miben se egyezik a római táborral, mely semmikép se tartotta feladatának, hogy az ég számára formáljon alattvalókat. Az Egyház különben teljes, a polgári társadalmon jóval felülálló társadalomnak vallotta magát; a pásztor különb, mint a tisztviselő.⁸ A kereszténynek az Egyház a hazája, mint ahogy a zsidóé a zsinagóga,* a keresztény és a zsidó idegenekként élnek az országban, melyben laknak.⁹ Apja, anyja is csak alig van a kereszténynek.¹⁰ Mivel se tartozik a birodalomnak, viszont a birodalom annál többel tartozik neki, mert a római birodalomban elszórt hívek jelenléte tartoztatja az égi haragot és óvja az államot a romlástól.¹¹ A keresztény nem örvend a birodalom győzelmeinek; a közszerencsétlenségek olybá tünnek fel előtte, hogy megerősítik a jóslatokat, melyek a barbároktól és a

⁶ A Diogneteshez írt levél szerzője elfogadja e meghatározást. L. továbbá Celsus, id. Orig., VII, a vége felé.

⁷ Τοῖον στρατοπέδου svosfisia... ἀλλα σύστημα πατριδοί χτισ&εν λόγω εοῦ. Origenes, VIII, 73, 75.

⁸ Orig., *Contra Cels.*, III, 30.

⁹ Levél Diogneteshez, 6.

¹⁰ A származás és a haza megjelölése ritka a keresztény feliratokban. Le Blant, *Inscr.*, I, 124 és köv., 128 és köv. 1.

¹¹ Levél Diognet., 6.

tűztől való elpusztításra ítélik a világot.¹² A stoikusok kozmopolitismusának¹³ is megvoltak a veszélyei; de náluk a civilizáció és a görög kultúra izzó szeretető ellensúlyozta a félrevonulás túlzásait.

Bizonyos, hogy sok tekintetben a keresztenyek lojális alattvalók voltak. Sohasem lázadtak fel; imádkoztak üldözöökért. Marcus-Aureliusra való minden nehezetlésük mellett is a legkevésbé se vettek részt Avidius Cassius zendülésében. Hangsúlyozva hirdeték a legfeltétlenebb legitimismus elveit. Miután Isten a hatalmat annak adja, akinek akarja, minden okoskodás nélkül engedelmeskedni kell a hatalom tényileges birtokosának. Ez a látszólagos politikai orthodoxyia azonban alapjában nem volt más, mint a siker kultusza. «Köztünk sohasem volt párhíve Albinusnak, Nigernek» — mondja tüntetőén Tertullianus,¹⁴ Septimus Severus alatt. Azonban tulajdonképpen Septimus Severus mennyivel volt legitimebb, mint Albinus és mint Pescennius Niger? Sikert aratott, ez volt az egész. A kereszteny elv: »El kell ismerni, aki birtokában van a hatalomhak«, — elősegítette a bekövetkezett tény, vagyis az erő kultuszát. A liberális politika nem' tartozik és nem is fog tartozni semmivel a keresztenységnek.¹⁵ A képviseleti kormányzat gondolata az ellenkezője annak, amelyet Jézus, Szent Pál, Szent Péter,¹⁶ Római Kelemen hirdetett.

¹² L. *Philopatris* mulatságos jelenetét. A IV. századtól fogva másként van. A birodalom 'kereszteny lett és meghalni érte annyi, mint a keresztenységért halni meg. Le Blant, *le Détachement de la patric*, 23—25 1.

¹³ Zeno, Chrysippus, Seneca, Epictetes, Marcus-Aurelius, különösen Epictetes, *Diss.*, I, 9; II, 10; III, 24; Plut., *De fort. Alex.*, 6.

¹⁴ Tertull., *Ad Scap.*, 2.

¹⁵ „Tolerare Christi famuli jubentur ... pessimam etiam, si ita necesse et, flagitiiosissimum rempublicam, et, in illa angelorum quadam sanctissima atque augustissima curia caelestique republica, ubi Dei voluntas lex est, clarissimum sibi locum etiam ista tolerantia comparare.“ Szent Ágost, *De civ. Del.* II, 19.

¹⁶ Vagy aki a *la Petri-t* írta.

A polgári kötelességek legfontosabbját, a katonai szolgálatot, a keresztenyek nem teljesíthették. E szolgálat a vérontásra való kötelezettségen kívül, ami az exaltáltak szemében bűnös dolognak tűnt fel, oly cselekményeket foglalt magában, melyeket a megfélemített lelkismeret bálványimádóknak talált.¹⁷ A II. században kétségtelenül voltak kereszteny katonák; de vajmi hamarosan kitűnt a két hivatás összeférhetetlensége és a katona leoldotta a kardot vagy vértanú lett.¹⁸ Az ellenszenv nem ismert alkut; aki kereszteny lelt, odahagyta a hadsereget. »Nem lehet egyszerre két úrnak szolgálni», — volt a szüntelenül, hangoztatott elv.¹⁹ Tilos volt oly gyűrűt viselni, melyen kard vagy íj volt látható.²⁰ »Elegendő harcolás a császáráért, ha imádkoznak érte.«²¹ A nagy meggyengülésnek, mely a római hadseregben a II. század végétől fogva észlelhető és amely főleg a III. században válik nyilvánvalóvá, a keresztenységben van az oka. Celsus itt csodálatos éleselmjűséggel láttá meg az igazságot.²² A hadi bátorság, mely a germán szereint egymaga nyitja meg a Walhalla-t, a kereszteny szemében önmagában nem erény. Ha jó ügyre irányul, helyes; máskülönben csak barbárság. Bizonyos, ha valaki nagyon derék a csatában, ezért még lehet erkölcsileg középszerű ember; de egy csupa tökéletes emberből álló társadalom oly gyenge lenne! Mert nagyon is tökéletes volt, a kereszteny Kelet elveszítette

¹⁷ Le Blant, *Comptes rendus de l'Acad. des se. mór. et pol.*, 1879, I. 379 és köv. 1.

¹⁸ Tertull., *De corona*, 11; *De fuga in persec.*, 14; *De idol.*, 19; Euseb., *II. E.*, VIII, IV; Szent Maximii. akt.

¹⁹ Szent Márton, Szent Victricus, Szent Tarachus. L. Le Blant, *Inscr. chrét.*, I, 84—87; *Comptes rendus de l'Acad. des SC. mór. et pol.*, loc. est. Δ/Δ τό f-ίκ. το τοκ, ντο <> ντοϊ§ διά τόν οι·ού φροούΐ χατα οννηδηβιν. A Marcus-*Aureliusnak tulajdonított leirat.

²⁰ Alex. Kelem., *Paedag.*, III, XI, 106 1.

²¹ Orig., *Contra Cels.*, VIII, 73.

²² Orig., *Contra Cels.*, VIII, 73, 74, 75. Όιτ συστο_{psv} α, ντω βκυλε, γ.άι^l-ra-ivi V. ö. Szent Ágost., *Epist.*, CXXXVII ad *Marcellinum*, II, 15 §.

minden katonai értékét. Az izlam ezt hasznára fordította, és a világ elé állította szomorú látványát annak az örökké keleti keresztnyek, ki a nemzetiségek különbsége mellett is mindenütt ugyanaz, mindig ütlegetlik, mindig mészárolják, katonának szemébe se mer nézni, nyakát folyton odatartja a kardnak és aki kevessé érdekes áldozat, mert nem lázadozik és nem tudja megfogni a fegyvert, még ha a kezébe nyomják, akkor se.

Kerülte a kereszteny a tisztsiselőséget, a közhivatalokat, a polgári megtiszteltetéseket is. E megtiszteltetésekre törekedni, e hivatalokra vágyni vagy azokat akár csak el is fogadni annyi volt, mint hitet tanúsítani egy oly világ iránt, melyet elvileg elítéít és bálványimádástól beszennyezeltnek nyilvánított.²³ Septimus Severus egy törvénye²⁴ megengedte »a zsidó babonaság kövctői«-nek, hogy tisztséget viseljenek, a nélkül, hogy a hitükkel ellenkező kötelezettségeket teljesíteniök kellene. A keresztenyek bizonnyal élhettek volna ez engedménnyel; nem telték. Ünnepnapra virágfüzérekkel díszíteni a ház ajtaját, részt venni a szórakozásokban, a nyilvános mulatságokban — apostasia volt.²⁵ Ugyanez a tilalom állt fent a törvényszék tekintetében. A keresztenyek sohase vigyék oda pöréiket; érjék be pásztorai bíráskodásával.²⁶ A vegyes házasságok lehetetlensége²⁷ áthághatatlan falat emelt az Egyház és a társadalom közé. A hívek-

²³ Tertull., *De pallio*, 5.

²⁴ Dig., I, II, 3, 3 §. *Eis qui judaicam superstitionem sequantur.*

²⁵ Tertull!., *De idol.*, 15; *De spect.*, 26; *De corona*, 13; *Constit. apóst.*, II, 62.

²⁶ I Cor., VI, 1 és köv., Clem. Rom., 48; Pseudo-Clem., *ad Jac.*, 10; *Homil.*, III, 67. V. ö. Tertull., *De padié.*, 2. Ugyanígy volt a zsidóknál, sőt a philosophusoknál is. (Lucian., *Eumich.*, 1).

²⁷ I Cor., VII, 39; Tertull., *Ad aȝ.*, II, 2, 3, 6, 7, 8; *De monog.*, 11; Szent Cyprian, *De lapsis*, 6; Elvirái zsinat, XV, XVI. A judaizmus ugyanúgy ellenük volt, mint a kereszteny-ség. Exod., XXIV, 16; Deuter., XXIII, 3; Esdras, X, 2, 7, 10;

nek tilos volt az utcán sétálgatni, a közbeszélgetésekbe elegyedni; csak egymással közlekedhettek.²⁸ Még a vendéglők se lehettek közösek; az utazó keresztyények a templomba térték és ott részvették az agapékb[an] és a szent adományok maradványain való osztozkodásban.²⁹

Egy csomó művészet és ipar, mely érintkezést vont maga után a bálványimádással, tilos volt a keresztyéneknek.³⁰ A szobrászat és festészet szinte tárgyat vesztette; úgy tekintették, mint ellenséget.³¹ Ez a magyarázata a történelem egyik legsajátosabb tényének, már mint annak, hogy a III. század első felében a szobrászat eltűnt. Amit a keresztenység legelsőbb ölt meg az antik civilizációban, az a művészet volt. A gazdagságot lassabban ölte meg; de hatása ebben a tekintetben is nem kevésbé volt döntő. A keresztenység mindenekelőtt roppant gazdasági forradalom volt. Az elsőkből utolsók lettek és az utolsóból elsők. Igazán megvalósulása volt Isten országának, a zsidók felfogása szerint. Egy ízben Rab Joseph, Rab Josue ben Levi fia lethargiába merült és mikor felocsúdott, apja megkérdezte: »Mit láttál az égben »Felfordulva láttam a világot, — felelte. A leghatalmasabbak voltak leghátul; a leghátsóbbak legelők. »A rendes világot láttad, fiam!«³²

A római uralom, mikor lefokozta a nemességet és szinte semmirre redukálta a vér kiváltságát, viszont megnövelte a vagyon előnyeit. Távol attól, hogy valóságos egyenlőség létesült volna a polgárok között, a római uralom, amikor szélesre tárta a római város kapuit, mélyreható különbséget teremtett meg, Nehein., XIII, 30; Bab. Talm., *Aboda zara* 36 b. L. továbbá Maimonides, *Tiltott házasságok*, XII, f.; *Eben haézer*, I, 88 és köv. 1.

²⁸ *Constit. apóst.*, I, 4; II, 62.

²⁹ Az úgynevezett niceai-zsinatbeli kopt akták, *Arch. des miss.*, 3-ik sor., IV, 468 és köv. 1. (Revillout.)

³⁰ Tertull., *De idol.*, az egész.

³¹ Tertull., *Contra Hermag.*

³² Bab. TaTni., *Pesahim*, 50 a.

azt, mely a *honestiores* (előkelők, gazdagok) és a *humiliores* vagy *tenuiores* (szegények)³³ között volt. mindenek politikai egyenlőségének proklamálásával a törvénybe, főként a büntető törvénybe bevitték az egyenlőtlenséget. A szegénység majdnem illusoriussá tette a római polgár címet³⁴ és a nagy tömeg szegény volt. Görögország tévedése, hogy megvetette a munkást és a parasztot,³⁵ nem tünt el.³⁶ A keresztenység eleinte mit se tett a parasztért; sőt a püspökség intézményével, melynek befolyása és jótéteményei csak a városoknak szóllak, ártott a mezei lakosságnak; de elsőrangú befolyással volt a munkás megbecsültetésére. Az Egyház azt ajánlja a munkásnak, hogy ízléssel és szorgalommal végezze iparának tennivalóját.³⁷ Az *operarius* szónak emelkedik a becsülete; sírfelirataikban a kereszteny munkás és munkásnő dicséretet kapnak, hogy jó munkások voltak.³⁸

A munkás, ki tisztességgel keresi meg minden nap kenyerét, — ez volt a kereszteny ideál. Az ősi Egyház szemében a fösvénység volt a legfőbb bűn.³⁹ Már pedig a legtöbb esetben a fösvénység egyszerűen a megtakarítás volt.⁴⁰ Az alamizsnálkodást olybá tekintették, hogy szigorú kötelesség. Már a judaismus

³³ Durny, *Hist. rom.*, V, 487 és köv. 1. V. ö. Paul., V, XXII, 1.

³⁴ Digesta, XLVIII, II, 10, *De accusationibus*.

³⁵ Plato, *Repub.*, V, III, 4; Aristot., *Polit.*, III, 5; IV, 8; Xenoph., *Oecon.*, IV, 2; Plut., *Pericles*, 2.

³⁶ Cic., *Túse.*, V, 36; *De off.*, I, 42; *Pro Flacco*, 18; *Pro domo sua*, 33; Seneca, *De bōnef.*, VI, 18; Vai. Max., V, II, 10; Sueton., *Claudius*, 22; Dio Chrys., *Or.*, XXIV, II k., 43 1. Reiske; Celsus dd. Orig., I, 28, 29.

³⁷ *Constit. apóst.*, I, 4.

³⁸ De Rossi, *Inscr. christ.*, I, 49 1., 62 sz. (AMATRIX PAV-PERORVM ET OPERARIA) 1. *Bull.*, 1865, 52—53 1. (LARORVM AVTRIX); Garrucci, *Dissert. arch.*, II, 161 1. (CVMLABORONAE SVAE); Marchi, *Mónium.*, 27 (AMICVS PAUPERVM).

³⁹ I Cor., V, 10, 11; VI, 10 stb.

⁴⁰ *Philosoph.*, IX, 12 kivételnek tekintendő.

is megparancsolta.⁴¹ A Zsoltárokban és a profetikus könyvekben *ebion* Isten barátja és aki az *ebion-nák* ad, Istennek ad.⁴² Alamizsna héber nyelven egyértelmű az igazságossággal (sedaka).⁴³ Fékezni kellett a jámbor emberek buzgóságát, hogy ily módon szerezzenek megigazulást; Ouscha egyik megszabása tiltja, hogy az ember vagyonának ötödrészénél többet adjon a szegényeknek.⁴⁴ A kereszténység, mely eredetileg *ebionim* társasága volt, teljesen elfogadta a gondolatot, hogy a gazdag ember, ha nem adja oda a feleslegét, más vagyonának a bitorlója. Isten mindenek számára teremtett. »Utánozzátok Isten egyenlőségét és senki se lesz szegény«, olvassuk egy szövegben, melyet egy ideig szentnek tartottak.⁴⁵ Az Egyház maga is jótékonyiségi intézményé vált. Az agapék és az adományok feleslegei a szegények és az utazók táplálására szolgáltak.

A gazdagot mindenképpen kicégérezték.⁴⁶ Csak kevés gazdag ember lépett be az Egyházba és ugyan csak bajos volt a helyzetük.⁴⁷ A szegények, büszkén az evangéliumi ígéretekre, szinte lenézően bántak velük.⁴⁸ A gazdagnak bocsánatra volt szüksége gazdagságáért, mint ami ellenkezik a kereszténység szel-

⁴¹ Példab., Ili, 7—8; X, 2; XI, 4; XXII, 4; XXVIII, 27; Dan., IV, 24; Jer. Talm., *Peah*, I, 1; Bab. Talm., *Kethouboth*, 50 a; Josephus, *Contra Apion.*, II, 39. L. főként Sirach fia, Tóbiás könyve, *Cselekedetek*, stb.

⁴² Zsolt., XL, 2, stb.

⁴³ Jer. Talm., *Peah*, I, 1.

⁴⁴ *Mptyaaat iaοtητα &tov, kai oīde'iç tarai πένης Kerggma Petri et Pauli*, Hilg., IV, 59, 65.

⁴⁵ Ugyanez az ellenszenv észlelhető a filozófusoknál. Lucian, *Nigrinus*, 12 és köv.

⁴⁶ Tertulli., *Ad ux.*, II, 8; *Apol.*, 3; *Ad nat.*, I, 4; Min. Felix, 36; Alex. Kelem., *Quis divis saluetur*, 2; a vértanúk aktái, 1. Le Blant, *Rev. arch.*, 1880, április, 234 és köv. 1.

⁴⁷ Alex. Kelem., *Quis dives salv.*, 3; Pseudo-Ign., *ad Polyc.*, 4. i

lemével. Jog szerint Isten országa zárva volt előtte,⁴⁸ ha csak alamizsnálkodással tisztára nem mossa vagy vértanúsággal nem expiálja gazdagságát.⁴⁹ Önzőnek tartották, ki mások verejtékén hízik.⁵⁰ A javak közösége, ha ugyan valaha is fennállott, már nem volt meg; amit «apostoli élet»-nek neveztek, vagyis a kezdeti jeruzsálemi Egyház eszménye, a messzeségebe tünt álom volt; de a hívő tulajdona csak félkulajdon volt; nem nagyon csüggött rajta és valójában ugyanúgy volt az Egyházé, mint az övé.⁵¹

A harc a IV. században vált izzóvá és elkeseredetté. A gazdag osztályok, melyek majdnem általánosan a régi kultuszhoz ragaszkodnak, erélyesen küzdenek; de a szegények felükerekednek.⁵² Keleten, hol a kereszténység hatása sokkal teljesebben érvényesült vagy jobban mondva, kevesebb hátráltatásba ütközött, az V. század közepétől fogva nincsenek gazdag emberek. Syria, főként pedig Egyiptom, teljesen egyházias, teljesen szerzetesi országgá válik. Ott csak az Egyház és a zárda, vagyis a közösség két formája gazdag.⁵³ Az arab hódítás, mikor rávette magát ez országokra, egynémely határszéli ütközet után már csak terelni való nyáját talált. A kultusz szabadságának biztosítása ellenében a keleti keresztyények alávetették magukat minden zsarnokságnak. Nyugaton a germán-betörések és egyéb okok nem engedték, hogy a pauperismus teljesen diadalmaskodjon. Azonban az emberi élet ezer évre fel van függesztve. A nagyipar lehetetlenné válik; az uzsora felől vallott hamis

⁴⁸ Hernias, vis. Ill, 2, 6; mand. IX, 3 és köv.; Minucius Felix, 16; Tertull., *De pat.*, 1; Szent Cyprian, *De lapsis*, 11; Orig., *Contra Cels.*, VII, 18.

⁴⁹ Alex. Kelem., *Quis dives salv.*; Origenes, *Exhort. ad mart.*, 14, 15; Le Blant, *Revue arch.*, 1880 április, 326—327 1.

⁵⁰ *Dum modo laetentur saginati vivere poréi.* Commodian., *Carmen apol.*, 19 v.

⁵¹ Lucian., *Peregr.*, 13.

⁵² L. főleg Salvianust.

⁵³ L. a syriai keresztyén feliratokat, különösen Szent Kristóf (*Kabr. Hiram*) feliratait.

eszmké következtében minden bank-, biztosítási-művelet⁵⁴ tilos. Csak a zsidó forgathatja a pénzt;⁵⁵ kénytérítik, hogy meggazdagodjon; azután szemére vetik e gazdagságot, melyre elítélték. Itt van a keresztenység legnagyobb tévedése. Sokkal rosszabbul telt, mintha azt mondta volna a szegényeknek: »Gazdagodj átok meg a gazdag rovására«; azt mondta: »A gazdagság semmi.« Gyökerénél fűrészelt a tőkét; tilalmassá bélyegezte a legjogszerűbb dolgot, a pénz kamatait; azzal a látszattal, hogy a gazdagnak biztosítja a gazdagságát, megvonta tőle ennek gyümölcsét; terméketlenné tette a tőkét. A gyászos rettegés, melyet az uzsora állítólagos vétke a középkor egész társadalomára ráborított, volt az akadály, mely több mint tíz évszázadon át hátráltatta a civilizáció haladását.

A világ munkamennyisége jelentékenyen csökkent. Oly országok, mint Syria, hol a kényelem növelése nem szerez annyi élvezetet, mint amennyi fáradtságba kerül és ahol a rabszolgaság ekként egyik felététele az anyagi civilizációnak, egy fokkal alább szálltak az emberiség hágesóján. Az antik romok, mint egy eltűnt és meg nem értett világ nyomai maradtak meg. A túlvilág örömei, melyeket nem munka szerez meg, hátráltatóan hatottak mindenre, ami az embert tevékenységre ösztökeli. Az égi madarak, a liliomok nem szántanak és nem veinek és mégis szépségükkel elsőrangú helyet foglalnak el a teremtés műveinek hierarchiájában. Nagy a szegény öröme, ha a munka nélkül való boldogulást hirdetik neki. A koldus, kinek azt mondják, hogy az övé lesz a világ és hogy, miközben semmitcvéssel tölti életét, nemesi rang illeti meg az Egyházban, annyira, hogy mindenek között az ő imádsága a leghatékonyabb, az ilyen koldus hamarosan veszedelmessé válik. Látható volt ez a legutóbbi toscanai messianisták mozgalmában. A Laz-

⁵⁴ L. Jourdain úr értekezési, *Mém. de FAcad. des inser.*, XXVIII, 1. r. V. ö. *Philos.*, IX, 12.

⁵⁵ L. főként a toledói zsinatokat, a visigothok alatt.

rellitől feloktatott parasztok többé nem akartak visszatérni szokott életmódjukhoz. Miként Galileában, miként Assisi Ferenc idejében Umbriában a nép azt képzelte, hogy a szegénységgel meghódíthatja az eget. Ilyen álmok után az ember nem nyugszik bele, hogy újra felvegye az igát. Inkább apostol lesz, semmilyen ismét magára öltse a láncokat, melyekről azt vélte, hogy széttörtek. Oly kemény sors nap-nap után görnyedni a megalázó és hálátlan munkában!

A kereszténység célja nem az emberi társadalom tökéletesítése volt, se pedig az egyének boldogság-mennységének növelése. Az ember, ha komolyan veszi a földet és a pár napot, melyet rajta tölt, igyekszik, hogy lehetőleg a legkevésbé rosszul rendezkedjen el a földön. De ha azt mondják neki, hogy a föld a végét járja, az élet csak jelentéktelen előszó valamely örökkévaló eszményhez, mire való a kiszépítés? Az ember nem töríti magát, hogy feldíszítse, kényelmessé tegye a gunyhót, melyben csak egy pillanatig várakoztatják. Ez főként a kereszténységnek a rabszolgásághoz való viszonyában tünt ki nyilvánvalóan. A kereszténység kiválóan elősegítette a rabszolga megvigasztalását,, sorsának javítását; de nem dolgozott egyenesen a rabszolgaság eltörlesén. Láttuk, az Antoninusoktól sarjadt jogtudósok nagy iskolája teljesen át van hatva a gondolattól, hogy a rabszolgaság viszsaélés, melyet óvatosan meg kell szüntetni. A kereszténység sohasem mondja: »A rabszolgaság visszaélés«. Mindazonáltal exaltált idealismusa hathatósan szolgálta a philosophikus irányzatot, mely a törvényekben és az erkölcsökben már régtől volt érezhető.

A kezdeti kereszténység lényegbelien vallási mozgalom volt. minden, ami a kor társadalmi szervezetében nem volt összekötve a bálványimádással, megtarthatónak tünt fel előtte. A keresztény doktoroknak sohasem jutott eszükbe tiltakozni a rabszolgaság érvényben levő ténye ellen. Ez forradalmi eljárás lett volna, ami teljesen ellenkezett szellemükkel. Az emberi jogok kérdése nem keresztény ügy. Szent Pál

teljesen elismeri az úr birtokos minőségének legitim voltát. Az egész régi keresztény irodalomban sehol egy szó, mely a rabszolgát lázadásra biztatja, se amely az úrnak a felszabadítást ajánlja vagy akár csak megpendítené a közjognak szemünkben a rabszolgaságtól felidézett problémáját. A veszedelmes szekulariusok, aminők a carpocralianusok, azok, kik a személyi különbségek megszüntetéséről beszélnek.⁵⁶ Az orlodoxok feltétlennek ismerik el a tulajdonjogot., akár személyre, akár tárgyra vonatkozik az. A rabszolga szörnyű sorsa távolról se hatja meg őket annyira, mint bennünket.⁵⁷ A pár órára, ameddig az élet tart, mit számít az ember helyzete? »Ha rabszolgának hivattál el, n.e törődj vele; ha módodban van megszabadulni, használd fel. A rabszolga szabadosa az Úrnak; a szabad ember rabszolgája Krisztusnak ... Krisztusban nincs már se görög, se zsidó, se rabszolga, se szabad ember, se férfi, se nő.«⁵⁸ A *serims* és *libertus* szavak roppant ritkák a keresztény sírókon.⁵⁹ A rabszolga és a szabad ember egyformán *servus Dei*, mint ahogy a katona *miles Christi*. Másfelől a rabszolga fennen Jézus szabadosának vallja magát.⁶⁰

A rabszolga részéről engedelmesség és lelkiszeretet hűség a gazdához, a gazda részéről szelídseg és testvéri érzület a rabszolga iránt, — a gyakorlatban erre korlátozódik a kezdeti keresztenység erkölctana

⁵⁶ Alex. Kelem., *Strom.*, III, II.

⁵⁷ Alexandriai Péter, Lagarde, *Reliquiae juris eccl. ant.*, 66 1.; Szent Ágost., *De serm. domini in monte*, I, 59 (Opp., III, 2. r., 192 h.); garangresi zsin., 3 canon; Nagy Leó, *Epist. Har douin*, *Cone.*, I, 1752 és köv.); earth, zsin., 419, 129 canon; III. római zsin., Symmachus alatt; Nagy Gergely, *Epist.*, IX, 65 ap.

⁵⁸ L. Szent Pál, 257, 436—437 1. V. ö. Pseudo-Ign., *ad Polyc.*, 4; Tatianus, *Adu. Gr.*, 4, 11; Tertull., *I) cor.*, 13; *De pat.*, 15; Lactant., *Instit.*, V, 15.

⁶⁹ Le Blant. *Inscr. Christ.*, I, 86, 117 és köv. 1.; de Rossi, *Bull.*, 1866, 24—25 1.

⁷⁰ Evelyplius felelete Szent Justin, akt., 4. V. ö. Le Blant, *Inscr.*, I, 122 és köv. 1.

ebben a kényes dologban.⁶¹ A rabszolgák és felszabadtak száma igen tekintélyes volt az Egyházban.⁶² Soha ez nem tanácsolta a keresztény gazdának, kinek keresztény rabszolgái voltak, hogy szabadítsa fel azokat; még a testi fenyítékeket se tiltotta, melyek szinte elkerülhetetlenül együtt járnak a rabszolgasággal.⁶³ Constantinus alatt a szabadság mintha kevésbé lelt volna pártolásra.⁶⁴ Ha a mozgalom, mely az Antoninusoktól indul ki, a III. század második felében és a IV. században folytatódott volna, törvényes intézkedés és megváltás szüntette volna meg a rabszolgaságot. A liberális politika bukása és az idők csapásai veszendőbe juttatták a már kivívott előnyöket. Az Egyházyaták ugyanoly szavakkal beszélnek a rabszolgaság gyalázatáról és a rabszolgák alávalóságáról, mint a pogányok.⁶⁵ A IV. században Aranyszájú János jóformán az egyetlen doktor, ki mint jó cselekedetet ajánlja a gazdának rabszolgája felszabadítását.⁶⁶ Később az Egyháznak vannak rabszolgái és úgy bánik velük, mint mindenki, vagyis meglehetősen keményen.⁶⁷ Sót az Egyház rabszolgájának egy dolog még súlyosabbá tette a helyzetét: már mint az, hogy az Egyház vagyonát nem lehetett elidegeníteni. Ki volt e rabszolga tulajdonosa? Ki szaba-

⁶¹ Ephes., VI, 5—9; Col., III, 22; Tit., II, 9; I Petri, II, 18; *A kereszt. Egyház*, 99 I.; Barnabás, 19; Alex. Kelem., *Paedag.*, III, XI és XII L; Pseudo-Ign., *ad Polyc.*, 4.

⁶² Le Blant, *Inscr.*, I, 118 és köv. 1.; Tertull., *Apol.*, 1, 3; Aelius Aristides, *Opp.*, II, 405 1. (Dindorf).

⁶³ *Philosoph.*, IX, 12; *Constit. apóst.*, IV, 6, 12; elvirai zsinat, 5 canon; Aranysz. Sz. János, *Ado. jud.*, VIII, 6; Nagy Szent Gergely, *Epist.*, IX, 65 ep. L ezzel szemben Alex. Kelem., *Paed.*, III, XII, 113 1.

⁶⁴ Wallon, *Hist. de Vesd.*, III k., X f., 1 és 2 §.

⁶⁵ Szent Ágost., *In Ps.*, CXIX, 7 §; Salvian., *De gubern. Dei*, IV, 2; Aranysz. János, *De virgin.*, 52.

⁶⁶ Aranysz. János, hom. XL, 5, *in Epist. I ad Cor.*; horn. XXII, 2, *in Eph.*; argum. *in Philem.*; hom. XI, 3, *in Acta Apóst.*; sermo, V, 1, *in Ten.* V. ö. Nagy Szent Gergely, *Epist.*, VI, 12.

⁶⁷ Nagy Szent Gergely, *Epist.*, IX, 102; X, 3, 66; XI, 23; XII, 25, 36, 46.

díthalta fel? E kérdés megoldásának nehézsége örökössé tette az egyházi rabszolgáságot és arra a különös eredményre vezeteti, hogy az Egyház, mely oly sokat tett a rabszolgáért, volt a legvégső rabszolgatarló.⁶⁸ A felszabadítások felől általában a végrendeletek intézkedtek, már pedig az Egyház nem végrendelkezett. Az egyházi szabados oly úrpónek a patronatusa alatt maradt, ki soha nem halt meg.⁶⁹

A kereszténység közvetett úton és a következmények révén segítette elő nagy mértékben a rabszolga helyzetének megváltozását és a rabszolgaság végének elkövetkezését. A rabszolgaság kérdésében, a kereszténység oly szerepet játszott, mint a felvilágosult konzervatív, ki elvei folytán a radikalizmus ügyét szolgálja, noha igen reactíósan beszél. Az új hit, mikor megmutatta, hogy a rabszolga képes az erényre, hős a vértanúságban,⁷⁰ Isten országának szempontjából felér gazdájával, sőt talán különb is nála, — lehetetlen né tette a rabszolgaságot. Erkölcsi értéket adn, i a rabszolgának, annyi, mint megszüntetni a rabszolgaságot. A templomi összejövetelek már magukban, is elegendők lettek volna c kegyetlen intézmény megdöntésére. Az ókor csak úgy tarthatta fent a rabszolgaságot, hogy a rabszolgákat kizárta a haza-fias kultuszokból.⁷¹ Ha együtt áldozlak volna gázdáikkal, erkölcsileg feleltek volna. A templom látogatása a legtökéletesebb leckéje volt a vallási egyenlőségnek. És azután az eucharistia, az együtt szenvendett vér tanúság! Mihelyt a rabszolgának ugyanaz a vallása, min, t gázdájának és ugyanabban a templomban, imádkozik, mint ő: a rabszolgaság vajmi közel

⁶⁸ Epon. zsin., Szent Claud, rabszolgái.

⁶⁹ *Liberti Ecclesiae, quia nunquam moritur eorum patrona, a patrocini ejus nunquam discedant.* Negyedik toledói zsinat (633-ban), 68, 70, 74 canon; negyedik orleansi zsin. (541-ben), 9 can.; Decret., la pars, dist. LIV; 2a pars, causa XII, quaest. 2, c. LV és köv. L. *fieuue erit.*, 1880 április 26, 332 1.

⁷⁰ Jusson eszünkbe Blandine. Felicilas, Potamiene.

⁷¹ Cato, *De re rustica*, 143.

van a végződéshez.⁷² Blandine és »testi úrnője«⁷³ oly érzelmekkel vannak egymáshoz, mint anya és leánya. A templomban, az úr és a rabszolga testvérnek nevezik egymást.⁷⁴ Még kényesebb dologban is. már mint a házasság tekintetében,⁷⁵ csodadolgozok történtek: nemes hölgyek, *feminae clarissimae* szabadosokhoz mentek nőül.

Amiként is természet szerint feltehető, a keresztény gazda legtöbbször a hitre téritette rabszolgáit, azonban óvakodott a túlbuszgóságtól, mely méltatlannokkal népesítette volna be az Egyházat.⁷⁶ Jó cselekedetnek számított elmenni a rabszolgavásárra és, a kegyelem vezetéséi-e bízva magát, kiválasztani valamely szegény eladó testet, hogy üdvözülést nyerjen. Közmondássá lelt: »Ki megvesz egy rabszolgát, megnyer egy lelket«.⁷⁷ A proselytismusnak még szokásosabb és legitimatebb módja volt pártját fogni a talált gyermeknek, kik aztán kereszteny *alumni* lettek.⁷⁸ Olykor egy-egy Egyház közköltségen, megváltotta valamelyik tagját a szolgáságból. Ez nagyban felgerjesztette a kevésbé szerencsések vágyakozását. Az orthodox doktorok nem bátorították a veszedelmes igényeket: «Szolgáljanak csak tovább Isten dicsőségéért,

⁷² Mint ellenvetésre, a muzulmán rabszolgaságra lehet hivatkozni; de ez a rabszolgaság inkább gyámkodást intézmény, semmint igazi szolgáság.

⁷³ Σάρκινη δέσποινα. Az Egyházak levele. Eus., V, I, 18.

⁷⁴ Lactant., *Diu. inst.*, V, 16.

⁷⁵ De Rossi, *Bull.*, 1866, 23, 25 és köv. 1.; Teri., *Ad ux.*, II, 8; Philos., IX, 11.

⁷⁶ L. Tertulli., *De idol.*, 17; elvirai zsin., 41 can.; *Constit. apóst.*, VIII, 32 (Lagarde, *Reliquiae*, 87 1.). Figyelembe veendő Carpophor. és Callixt. epizódja, *Philos.*, IX, 12.

⁷⁷ Constit. apóst., II, 62. Σωμάτιον πρίααῦσαι καὶ ψυχήν περιποίησαοü'αι. V. ö. *ibid.*, IV, 9.

⁷⁸ E szó gyakori a feliratokban. Le Blant, I, 126, 409—411 1.; de Rossli, *Bull.*, 1866, 24—25 1. V. ö. Tertull., *Apol.*, 9, 42. Figyelembe veendők a *Projectus*, *Projecticius* nevek is.

hogy Istenről vajmi különbb szabadságot nyerjenek».⁷⁹ A rabszolga vagy inkább a szabados a legjelentékenyebb egyházi tisztségeket is elérhette, feltéve, hogy patronusa vagy gazdája nem ellenezte.⁸⁰

Amit a kereszténység megalapított, az az Isten előtt való egyenlőség volt. Alexandriai Kelemen,⁸¹ különösen pedig Aranyszájú János⁸² egy alkalmat se mulaszt el, hogy vigasztalja a rabszolgát, a szabad ember testvérenek és vele egyformán nemesnek nyilvánítsa őt, ha belenyugszik állapotába és készséggel és szívból szolgál Istennek. Az Egyház liturgiájában van, egy imádság »azokért, kik keserű rabszolgaságban sinylödnek».⁸³ Már a judaismus aránylag ember-séges elveket hirdetett e tárgyban.⁸⁴ Amennyire csak tudta, oly szélesre tárta a felszabadítás kapuját.⁸⁵ A hébresek egymásközti rabszolgaságát erősen enyhítették.⁸⁶ Az essenusok és a therapeuták még tovább mentek: a szolgaságot ellentétesnek mondta a termé-szetes joggal és egyáltalán mellőzték a szolgai mun-kát.⁸⁷ A kereszténység, kevésbé lévén radikális, nem szüntette meg a rabszolgaságot, de megszüntette a rab-szolgaság erkölceit. A rabszolgaság az emberi test-vériség eszméjének hiányzásán alapul; a testvériség

⁷⁹ Pseudo-Ign., *Ad Polyc.*, 4.

⁸⁰ Callist. példája (*Philos.*, IX); később Simplicia tiszt-tartója (Nazianzi Gergely, *Epist.*, 79). *Const. apóst.*, VIII, 73; *Can. apóst.*, 81; Bunsen, *Analecta ante-nicaena*, III, 30.1.

⁸¹ “Αν&ρωπος γηρ εισιν οώς υμείς ο γάρ &εος πάοιν τοῖς ελεν&έροις χάι τοῖς δουλοις ἑστ'ι.ν. civ βκοπῆς σος. Alex. Kelem. *Paedag.*, III, XII, főként 113.1. V. ö. *Strom.*, IV, 19.

⁸² Opp., I, 784; IV, 290; X, 164, 165; XI, 156, 166; XII, 346.

⁸³ *Constit. apóst.*, VIII, 10. V. ö. Alex. Kelem., *Strom.*, II, 18; Szent Cyprian, *Epist.*, 60.

⁸⁴ Denier., V, XVI, XXIII; Közm., XXX, 10; Bab. Talm. *Ghittin*, 45a; v. ö. Maimonides, értekezés A rabszolgaságról. Jézus, Siirach fia azonban nagyon rideg, XXXIII, 25 és köv.

⁸⁵ Krimi felirat, *Journal asiaC*, 1868 június, 525 és köv. 1.

⁸⁶ Zadoc Kahn, *l'Escl. seton la Bible et le Talm.*, 25, 116, 141 1.; Ratbinowitz, *Léglis. civ. du Th.*, LVI és köv. 1.

⁸⁷ Philo, *De vita cont.*, 9.

eszméje a bomlaszlószerc. Az V. századtól fogva a felszabadítás, a foglyok kiváltása az a jótékonysági cselekedet, melyet az Egyház leginkább ajánl.⁸⁸

Akik a keresztenységben az emberi jogok forradalmi tanát és Jézusban Toussaint Louverture egyik előfutárját vélték megtalálhatni, teljes tévedésben voltak. A keresztenység nem tüzelte semmiféle Spartacus!; az igazi kereszteny nem lázad fel. Azonban, siessünk megjegyezni, nem Spartacus szüntette meg a rabszolgaságot, hanem sokkal inkább Blandine, főként pedig a görög-római világ pusztulása. Az antik rabszolgaság sohasem került eltörlésre; elbukott vagy inkább átalakult. A tételenség, melybe Kelet az Egyház teljes győzelmével az V. századtól fogva alámerült, haszon-talanná tette a rabszolgát. Nyugaton a barbár betörések idéztek elő hasonló következményt. Az az általános közömbösödésféle, ami az emberiséget a római birodalom bukása nyomán elfogta, számtalan felszabadítást eredményezett.⁸⁹ A rabszolga mintegy idejétmulta áldozata volt a pogány civilizációnak, majdnem hasznavezetlen maradványa egy fényűző és henye világnak. Az emberek megválthatni vélték lelküket a túlvilág iszonyaitól, ha megszabadítják az itt lent szenvedő testvért.⁹⁰ A rabszolgaság egyébiránt főként mezei doleg volt és olyan kapcsolatot jelentett az ember és a föld között, mely valamikor azután, tulajdonosivá volt válandó.⁹¹ Ami a philosophiai elvet

⁸⁸ L. az Allard Pál úrtól csoporthoz kötött tényeket, *les Esclaves chrétiens*, 327 és köv., 337 és köv. 1.

⁸⁹ Számos felszabadító okmány „közeledvén a világ alkonya“.

⁹⁰ Végrendeleti felszabadítások, *pro redemptione animae sua*, az 500. év tájáról. Le Blant, *Inscr. chrét. de la Gaule*, 374 és 379 sz., vagy *pro remedio animae* (Le Blant, II, 7—8 1.).

⁹¹ A *selavus* akkor váltotta fel a *servus-t*, mikor az Ottók tömegesen adták el az Elbán túli szláv lakosokat. L. Irminon *Polyptyque-jét* Guérard úr kiadásában, I, 283 1.

illeti, hogy az ember önmagáé, az csak jóval később jelent meg szociális dogmáképpen. Seneca, Ulpianus elméletileg proklamálták; Voltaire, Rousseau és a francia forradalom az emberiség új hitének alapjává tették.

XXXIII. FEJEZET.

A keresztény birodalom.

Régi és mélyen, gyökeredző okok tehát, az ellenkező látszat mellett is azon, munkáltak, hogy a birodalom kereszténnyé váljon.¹ A hatalom eredetéről szóló kereszteny tan mintha egyenesen arra lett volna rendeltetve, hogy a római állam tantétele legyen. A tekintély szereti a tekintélyt. Oly konzervatív emberek, mint a püspökök, roppant kisértésben lehettek., hogy összebéküljenek a közhatalommal, melyről belátták, hogy ténykedése legtöbbnyire a jót szolgálja. Jézus megvonta a szabályt. A pénzérmen látható képmást tekintette a legitimítás legfőbb ismervének, melynél nem kell tovább menni. Nero uralkodásának teljében Szent Pál így írt: »Mindenki engedelmes legyen, az uralkodó hatalmasságoknak; mert nincs hatalmasság, hanem Isten. Amely hatalmasságok vannak, Istantól rendeltettek; azért, ha valaki ellene támad a hatalmasságnak, az Isten rendelésének támad ellene«.² Néhány évvel később Péter, vagy az, aki az ő nevében írta a *Prima Petri* néven ismert levelet, majdnem azonos módon fejezi ki magát.³ Clemens

¹ Az apostolok, 316 1., 2 jegyzet.

² Róm., XIII, 1—7. V. ö. Tib., Ill, 1. L. Szent Pál, 475 és 476 1. ,

³ I Petri, II, 13 és köv.; IV, 14—16. L. Az Antikrisztus, 116. I.

szintén a kívánható leghódol óbb alattvalója a római birodalomnak.⁴ Végül, láttuk, Szent Lukácsnak egyik jellemző vonása a tisztelet a császári fenhatóság iránt és a vigyázatosság, mellyel óvakodik annak megsér-tésétől.⁵

Bizonyára voltak exáltált keresztyények, kik tel-jesen, osztoztak a zsidó haragvásban és egyébről se álmodoztak, mint a Babylonnal azonosított bálvány-imádó város pusztulásáról. így az apokalypsek és a sibyllai iratok szerzői. Nekik Krisztus és Caesar összeférhetetlen két kifejezés volt.⁶ Azonban a nagy Egyházak hívei egész másként gondolkodtak. A jeru-zsálemi Egyház 70-ben, inkább keresztyény, mint hazafiu l érzéssel, odahagyta a forradalmár várost és a Jordánon túl keresett békességet. Bar-Coziba lázadása idején az elkülönülés még határozottabbá vált. Egyet-ten keresztyény se akart résztvenni az elvakultan ket-ségebe esett próbálkozásban. Szent Justinus Apoló-giáiban sohasem fordul szembe a birodalmi eszmé-vel; azt akarja, hogy a birodalom vizsgálja meg a keresztyény tant, adja meg hozzá a helyeslését, lássa ni mintegy ellenjegyzéssel és ítélezze el azokat, akik rágalmazzák.⁷ Láttuk, hogy Marcus-Aurelius korának első doktora, Meliton, Sardes püspöke, még sokkal határozottabban ajánlkozott szolgálattételre és úgy tüntette fel a keresztenységet, mint az öröklékeny és isteni jogon uralkodó császárság alapját. Az Igazság-ról szóló és syr nyelven reánkmaradt értekezésében Meliton úgy beszél, mint egy IV. századbeli püspök, ki azt magyarázza valami Theodosiusnak, hogy első kötelessége győzelemre juttatni az igazságot (a nél-kül, hogy — sajnos! — megmondaná, micsoda jelről lehet felismerni az igazságot). Az összes apologisták

⁴ Az Evangéliumok, 329 és köv. 1.

⁵ Az apostolok, 22 és köv. 1.; Szent Pál, 133—134 1.; Az Evangéliumok, 444 1.

⁶ „Si aut caesares non essent necessarii seculo aut si el christiani potuissent esse caesares“ Tertull., *Apol.*, 21.

⁷ *Apol.* II, 14.

legyezgetik a császárok kedvenc gondolatát, a közvetlen leszármazók vonalán való öröklést és biztatják őket, a kereszteny imák megcselekszik, hogy utánuk fiuk következzen az uralkodásban.⁸ Legyen csak kereszténné a birodalom és a ma üldözöttjei úgy fogják találni, hogy az államnak a lelkiismeret dolgaiba való beavatkozása teljesen jogos dolog.

A keresztenység és a császárság gyűlölöködése olyanok gyűlölsége volt, akik majdan szeretni fogják egymást. A Severusok alatt az Egyház hangja ugyanolyan, amilyen az Antoninusok alatt volt, panaszos és gyengéd. Az apologisták tüntetőén hivatkoznak valami legitimizmusfélére, arra, hogy az Egyház mindig elsőnek üdvözölte a császárt. Szent Pál elve megtermetté gyümölcseit: »Minden hatalom Istenről jön; aki a kardot fogja, Istenről a jóért fogja azt«.

A hatalom tekintetében való e kifogástalan magatartás ugyanúgy származott külső szükségességekből, mint magukból az elvekből, melyeket az Egyház alapítóiörököt. Az Egyház már nagy társulás volt; lényegileg konzervatív volt; rendre és törvényes garanciákra volt szüksége. Fényesen kitűnt ez Samosatai Pál esetében, aki Aurelianus alatt Antiochia püspöke volt.⁹ Antiochia püspökét ebben az időben már kimagasló személyiségnak lehetett tekinteni. Az Egyház javai az ő kezében, voltak; csomó ember élt a kegyeiből. Pál ragyogó, kevéssé mystikus, előkelő ember volt, világi nagy úr, ki iparkodott a keresztenységet elfogadhatóvá tenni az úri világnak és a hatóságoknak. A pietisták, amiként várható is volt, eretneknek találták és elmozdították. Pál ellenszegült és megtagadta, hogy elhagyja a püspöki házat. Íme, amibe megboltnak a legfensőségesebb szekták is; tulajdonuk van, már pedig ki dönthet a tulajdonjogi vagy használati kérdésben, ha nem a polgári hatóság?

⁸ “να ποις π?ν παρα πατρός κατο. τό δίχαιοτατον διαδι-χηβ&ε την βασιA^ην. Athenagor., *Leg.*, 37; Terlull., *Apol.*, 30. V. ö. FVNDAATORI QVIETIS, Constantin diadalívének feliratában.

⁹ L. Eusebius, *H. E.*, VII, 36.

A kérdést a császár elé terjesztették, aki éppen Antiochiában volt és előállt a különös helyzet, hogy egy hitetlen, és üldöző császár döntse el, ki az igazi püspök? Aurelianus ez alkalommal eléggé figyelemremélte laikus józan, észről tett tanúságot. Maga elé hozatta a két püspök levelezését, megállapította, melyik van, összeköttetésben Rómával és Itáliával és úgy ítélt, hogy az Antiochiának a püspöke.

A theologiai érvelés, mely Aurelianus döntését irányította, sok ellenvetésre adna alkalmat; de egy dolog nyilvánvalóvá vált, az, hogy a kereszténység már nem lehetett el a birodalom nélkül és hogy, más-felöl a birodalom nem lehet jobbat, mintha a kereszténységet fogadja el vallásának. A világ congregatiós, templomos, vagy zsinagogás, kápolnás vallást akart, oly vallást, melyben, a kultusznak az összejövetel, a társulás, a testvériség a lényege. A kereszténység megfelelt mind e követelményeknek. Csodálatraméltó kultusza, tiszta erkölcsstana, átgondoltan megszervezett papsága biztosította neki a jövőt.

A III. század folyamán e történelmi szükségszerűség több ízben majdnem megvalósult. Különösen így volt ez a syriai császárok idejében, kiket idegen voltuk és alacsony származásuk mentessé tett az előítéletektől és akik bűneik ellenére is a gondolkodásban addig nem ismert fokú tágkörüséget és türelmeséget inaugúráltak. Ugyanez ismétlődött Philippus Arabus¹⁰ alatt, Keleten Zenobia alatt és általában azok alatt a császárok alatt, kiket származásuk kívül állított a római hazafiságon.

A küzdelem fokozott ádázságra kapott, mikor a

¹⁰ Philippus és felesége Otacilia Severa kereszténységére nézve 1. Tiliemont, *Emp.*, III, 262 és köv., 494 és köv. I.; De Witte, *Du christ. de quelques emp.*, 7 és köv. 1.; Aubé, *Rév. archéol.*, 1880 szeptember. Különösen figyelembe veendő Alex. Dionys., Eus., *H. E.*, VII, X, 3; XLI, 9. Saloninára nézve 1. De Witte, *ibid.*, 13 és köv. I.; *Notice sur Cavedoni*, 33 1. Ami Philippusnak az Egyházzal való kapcsolatát hihetővé teszi, az az, hogy hazájában, Hauranban a kereszténység nagyon el volt terjedve.

nagy reformátorok, Diocletianus és Maximianus azt hitték, új életet önhetnek a birodalomba. Az Egyház diadalmaskodott vértanúival; a római gőg meghajolt; Constantinus már látta az Egyház belső erejét, azt, hogy Kis-Ázsia, Syria, Thracia, Macedonia, szóval a birodalom keleti része lakosságának több mint fele keresztény volt. Anyja, ki korcsmái szolgáló volt Nicomediában, megcsillogtatta szeme előtt Kelet császárságát, melynek Nicea táján lelt volna a központja és amelynek idegszálát a püspökök és az Egyházba belajstromozott szegények tömegeinek kegye tegye, lévén, hogy a nagy városokban formálják ők a közvéleményt. Constantinus nyélbe ütötte az Egyház úgynevezett »béké«-jét, ami valójában az Egyház uralma volt. Nyugatot nézve ez meglephet bennünket, mert Nyugaton a keresztenyek még csak gyenge kisebbséget alkottak; Keleten Constantinus politikája nemcsak természetes volt, hanem a körülmények egyenesen parancsolták azt.

Julianus reaktíja jelentőségtelen szeszély volt. A harc után következett az egyesülés és a szeretet. Theodosius beiktatja a kereszteny császárságot, vagyis azt a valamit, amit az Egyház hosszú élete folyamán legjobban szeretett, azt a theokratikus birodalmat, melynek lényegileg az Egyház a kerete és amely, még miután már a barbárok el is pusztították, örök álma marad a kereszteny öntudatnak, legalább a román országokban. Többen abban a véleményben voltak, hogy Theodosius-szal a keresztenység célhoz ért. A birodalom és a keresztenység annyira azonosult egymással, hogy sok doktor a birodalom végét egynek vette a világ végződésével és alkalmazta reá a végső katasztrófa apokalyptikus képeit. A keleti Egyház, melyet a barbárok nem nyúgöztek fejlődésében, soha sem szakadt el ettől az ideáltól; Constantinus és Theodosius a két sarkpontja; Oroszország még ma is kitart mellette. A szerzetességtől és a theokratiától emészte a keleti birodalom mint kész zsákmány kínálkozott az izlamnak; Keleten a kereszteny alsóbb-

rendű teremtményé vált. Ekként áll elő a sajátos eredmény, hogy azok az országok, melyek a kereszténységet megteremtették, áldozatául estek művüknek. Palesztina, Syria, Egyiptom, Cyprus, Kis-Ázsia, Macedonia ma elveszett országok a civilizáció számára és egy nem keresztény nemzetseg kemény igája alatt görnyednek.

Szerencsére Nyugaton egész másként folytak le a dolgok. A nyugati keresztény birodalom hamarosan megdölt. Róma városát Constantinus a legsúlyosabb csapással sújtotta, mely valaha is érte. A kereszténységnek Constantinus kétségekivül sikert jelentett, de főként Kelet aratott vele sikert. A Kelet, vagyis a birodalomnak görögnyelvű fele Marcus-Aurelius óta mindenjobban fölébe keveredett a latin beszédű Nyugatnak. Kelet szabadabb, elevenebb, civilizáltabb, politikusabb volt. Már Diocletianus Nicomediába helyezte át az ügyek központját. Constantinus azzal, hogy a Bosphorus partján Új Róma-t épített, a régi Rómát arra szorította, hogy már csak Nyugatnak legyen a fővárosa. A birodalom két fele majdnem idegenné vált egymástól. A latin és a görög Egyház közli schismának Constantinus az igazi szerzője. El lehet mondani azt is, hogy az izlamismusnak ő vetette meg távoli alapját. A syr és arabnyelvű keresztények, kiket a konstantinápolyi császárok üldöztek vagy rossz szemmel néztek, lényeges elemeiként szerepeltek Mahomet jövendő klienselájának.

A kataklismák, melyek a két birodalom szétválasát követték, a barbárok betörései, melyek Konstantinápolyi megkímélték és teljes súlyukkal nehezedtek Rómára, korlátolt, gyakran alsórendű szerepre szorították a világ hajdani fővárosát. Róma egyházi pümatusa, mely a II. és III. században oly nyilvánvalóan kiragyog, már nincs meg, amióta Kelet külön életre és külön fővárosra tett szert. A keresztény birodalom a keleti birodalom, oecumenikus zsinataival, orthodox császáraival, udvari papságával. így tartott ez egész a VIII. századig. Róma ez idő alatt

szervezőképességének komoly és mély voltában talált elégtételt. Szent Damasius, Szent Leó, Nagy Gergely — micsoda emberek! A pápaság csodálatraméltó bátorssággal a barbárok megtérítésén munkál; magához fűzi, klienseivé, alattvalójává teszi őket.

Politikájának remeklése a caroling-házzal való szövetkezése és az a merész lépés volt, mellyel visszaállítja e házban a 324 év előtti kimúlt nyugati császárságot. A nyugati császárság ugyanis csak látszatra pusztult el. Titkai ott éltek a római felső papságban. A római Egyház mintegy megőrizte a régi császárság pecsétnyomóját és felhasználta, hogy suttyomban hitelesítse vele a 800-ik év karácsonyának hallatlan aktusát. A keresztény császárság álma újra megkezdődik. A lelki hatalomnak világi karra, laikus segéd-társra van szüksége. A keresztenység, miután természetében nincs meg az a katonai szellem, mely, például, az izlamismus lényében gyökeredzik, a maga kebeléből nem szülhetett meg neki való milíciát; kívülről kellett tehát kérni, a birodalomtól, a barbároktól, a püspökök jóváhagyásával ellátott királyságtól. E között és a kalifátus között mérhetetlen a távolság. Még a középkorban is, mikor a pápaság elfogadja és hirdeti a felfegyverzett keresztenység eszméjét, se a pápák, se legátusaik sohasem válnak katonai vezetőkké. Szent birodalom, melyben valamely barbár Theodosius kivont kardja oltalmazza Krisztus Egyházát, — ez a latin pápaság eszménye. Nyugat csak a germánok engedetlensége és VII. Gergely paradox genieje folytán menekült meg tőle. A pápa és a császár halálosan meghasonlott egymással; a nemzetiségek, melyeket Konstantinápoly kereszteny császársága megfogott, Nyugaton kifejlődhetek és ajtó nyílt a szabadságnak.

E szabadság szinte mi részben se a keresztenység műve. A kereszteny királyság Istenről ered; a papoktól beiktatott király az Úr felkentje. Már pedig az isteni jogon való királynak ugyancsak nehezére esik, hogy alkotmányos király legyen. Trón és oltár ekként

elválaszthatatlan kifejezésekkel váltak. A theokratia oly méreg, mely nem választódik ki. A protestantizmus és a Forradalom szükséges volt, hogy el lehessen jutni egy szabadelvű keresztenység lehetőségének elgondolásához és ez a szabadelvű keresztenység, melyben nincsen pápa, se király, még nem szolgáltatott elég bizonysságot, hogy joggal úgy lehetne beszélni róla, mint megállapított és maradandó tényéről az emberiség történetének.

XXXIV. FEJEZET.

Későbbi átalakulások.

Ekként egy vallás, mely a kiválasztottak egész kis számának belső vigasztalására volt rendelve, hallatlan pályafutással az emberiség legtevékenyebb részét alkotó milliók vallásává vált. Főként a vallási rendű győzelmeknél lehet elmondani, hogy a legyőzőitek szabnak törvényt a gvőzőknek. A tömegek, mikor belépnek a szentek kis egyházaiba, beviszik magukkal fogyatkozásaiat, néha szenny foltjaikat is. Egy nemzettség, mely átvesz valamely nem neki készült kultuszt, átalakítja azt, ahogy képzelmének és szívének szükségletei kívánják.

A kezdeti kereszteny felfogás szerint a kereszteny tökéletes volt; a bűnös, már csak annál fogva, hogy bűnös volt, megszűnt kereszteny lenni. Amikor elkövetkezett, hogy egész városok tömegesen térték meg, minden megváltozott. Az odaadás és önmegtagadás evangéliumi parancsai teljesíthetetlenekké váltak; tanácsok lettek belőlük kizárolagosan a-ok számára, kik tökéletességre törekedtek. És e tökéletesség hol valósulhatott meg? A világ, ahogy van, feltétlenül kizárja; az, aki a világi életben betűszerint követné az Evangéliumot, a reászedett vagy a bárgyú szerepét játszaná. Marad a kolostor. A logika érvényesítette jogait. A kereszteny erkölctan, mely kis Egyháznak és a világtól visszavonult embereknek volt az

erkölcsana, megteremtte magának a környezetet, melyre szüksége volt. Az Evangéliumnak a zárdához kellett vezetnie; teljes szervezetű keresztenység nem lehet el zárdák nélkül,¹ vagyis oly helyek nélkül, hol az evangéliumi élet, mely egyebütt lehetetlen, lehetségesse válik. A kolostor a tökéletes Egyház; a szerzes az igazi kereszteny.² Éppen ezért a keresztenység legeredményesebb munkáit mind szerzetesrendek hajtották végre. E szerzetesrendek nem hogy fekélyek lettek volna, melyek kívülről rágódtak Jézus művén, belső, elkerülhetetlen következményei voltak Jézus művének. Nyugaton több előnyük volt, mint amennyi hátránnal jártak, mert a germán hódítás a szerzetessel szemben hatalmas katonai kasztot tartott fent; Keletet viszont valóban megőrölte a szerzetesség, melyben a kereszteny tökéletességből csak a leghazugabb látszat volt meg.

Közepes erkölcsiség és természeti hajlandóság a bálványimádásra, — ezt a szomorú felszerelést hozták magukkal az Egyházba a tömegek, melyeket a IV. század végétől fogva részben erőszakkal léptettek be oda. Az ember nem változik meg egy nap alatt; a keresztségnek nincsenek rögtön csodás hatásai. Ez alig evangelizált pogány sokaságok olyanok maradtak, amilyenek megtérésük előtt voltak: Keleten rossz-indulatunk, önzők, romlottak; Nyugaton otrombák és babonásak. Ami az erkölcstant illeti, az Egyháznak csak fent kellett tartania szabályait, melyek majdnem minden canonikusaknak tartott könyvekben voltak megírva. Ami a babonát illeti, a feladat jóval kényesebb volt. A vallásváltoztatások általában csak látszolagosak. Az ember minden megtérése vagy apostasiája mellett is hű marad az első kultuszhoz, melyet követtek és többé-kevésbé szeretett. Az Egyházba sereg bálványimádó lépett be, ki alapjában mitsem

¹ Anglia és Amerika e szükségességet a kis congregatiókkal kerüli meg, melyek szinte a maguk módjára való kolostorok.

² L. főként Szent Márton életét.

változott és a maga ösztöneit származtatta át gyermekeire. A babonaság széles hömpölygéssel kezdett ömleni abban a vallási közületben, mely addig leginkább volt mentes tőle.

Ha eltekintünk némely keleti szektától, az első keresztenyek a legkevésbbé babonás emberek. A kereszteny, a zsidó lehetett fanatikus; de nem volt babonás, mint valamely gall vagy paphlagoniai. Neki nincsenek amulettjei, szent képei, kultusza csak isteni hypostasisokat ismer. A megtért pogányok nem tudtak beletörödni ily egyszerűségbe. A vörstanúk kultusza volt az első engedmény, melyet az emberi gyengeség kicsikart egy oly papságnak a hajlékonyságától, mely mindeneknek minden akart lenni, hogy mindeneket megnyerjen Jézusnak. A szent holttestek csodás tulajdonságokkal ékeskedtek, talizmánokká váltak; a hely, hol nyugodtak, különösebb szentséggel volt felruházva, mint Isten többi szentélye. A természet törvényeiről való minden fogalom hiánya csakhamar féktelen thaumaturgiának tárta ajtót. A kelte és italiota fajok, melyek Nyugat népességének alapját teszik, a legbabonásabb fajok. Egy csomó hiedelem, melyet az első keresztenység szentségtörésnek tartott volna, furakodott be ilymódon az Egyházba. Ez megtette, amit tehetett; erőfeszítése, hogy megjavítsa és nevelje a durva catechumenákat, az emberi történelem legszebb lapjai közé tartozik; öt vagy hat századon át a zsina-tok azzal foglalkoznak, hogy hadakoznak a régi naturalista babonaságok ellen; de az áradat túlcspapot a tisztákon. Nagy Szent Gergely számot vet vele és azt tanácsolja a hittérítőknek,³ hogy ne töröljék el az angol-szászok rítusait és szent helyeit, hanem érjék be annyival, hogy az új kultusznak szentelik azokat.

Igy állt elő egy különös jelenség: a mesék és pogány hiedelmek dús tenyészete, melynek a kezdeti keresztenység a kiirtására vélte rendeltetve magát, nagy részben megmaradt. Nem hogy sikerült volna,

³ Greg. *pagae Epist.*, XI, 71 (76).

mint az izlamnak, eltörölne »a tudatlanság korát«, vagyis a régi emlékeket: a kereszténység, némi vékony kereszteny máz alatt életben hagyta majdnem valamennyt. Toursi Gergely ugyanoly babonás, mint Aelianus vagy Aclius Aristides. A világ a VI., VII., VIII., IX., X. században otrombában pogány, mint bármikor. Egész az elemi oktatás napjainkból! haladásáig parasztjaink nem váltak hütlenné kis gall isteneik egyetlen egyikéhez se. A szentek kultusza volt a takaró, melynek leple alatt a polytheismus helyreállott. A bálványimádó szedem ez eluralgása szomorúan kompromittálta a modern katholicizmust. Lourdes és Salcette örültségei, a csodatevő képek megsokasodása, a Sacré-Cocur, a fogadalmak, a zarándoklatok a jelenkorú katholicizmust, legalább némely országban, ugyanoly anyagias vadassá teszik, mint amilyen volt ez vagy az a syriai kultusz, mely ellen Aranyszájú János síkra szállott, vagy amelyet a császárok rendeleté eltiltott. Az Egyház ugyanis a pogány kultuszokkal szemben k 'Gélé magatartást tanúsított; hol irtó harcot folytatott ellene, mint Aphacában és Phoeniciában, hol pedig megalkudott vele, amikor a régi hit több-keves; bb e ű ékcnyiséggel valami kereszteny színezetet öltött magára. minden pogány, ki a II. vagy III. száradban felveszi a kereszténységet, irtózik régi vallásától; az, aki megkeresztfeli, felszólítja, hogy vesse meg régi isteneit. Nem így a gall paraszt, a frank vagy angol-szász harcos; régi vallása oly csekély valami, hogy nem érdemes gyűlölni vagy komolyan szembeszállani vele.

A kereszténység az előzékenységet, melyet, miután a tömegek vallása lett, a régi kultuszok iránt tanúsított, kiterjesztette sok görög előítéletre is. Olybá tűnt fel, mintha szégyelné zsidó származását és minden megtett annak leplezésére. Láttuk, hogy a gnostikusok és a Levél *Diognetes-Xiez* szerzője olykép tüntették fel magukat, mintha azt hinnék, hogy a keresztenység önmagától született és semmi kapcsolata a judaismussal. Origenes, Eusebius nem merik ezt mondani,

mert nagyon is jól ismerik a tényeket; de Arany szájú János és általában az Atyák, kik erősen hellenista nevelésben részesültek, nem tudják a keresztenység igazi eredetét és nem akarnak tudni róla. Elvetik az egész judeo-keresztény és millennisla irodalmat; az orthodox Egyház üldözi az ehhez tartozó műveket; az efajta könyvek csak latin vagy keleti nyelveken való fordításban menekülnek meg.⁴ János Apokalypse csak annak köszönheti megkegyelmezését, hogy gyökereivel a canon szivéhez kapaszkodik. Kísérleteket, melyek az unitárius, metaphysika és mythologia nélkül való keresztenységre, oly keresztenységre irányultak, mely kevessé különbözött a zsidó rationalismustól, aminő volt Zenobia és Samosatai Pál próbálkozása, tövükben elfojtották. E kísérletek bizonyos egyszerű, a judaismus folytatását alkotó keresztenységet eredményeztek volna, valami olyasformát, mint ami az izlam. Ha sikert érnek, kétségtelenül elejték vették volna Mahomet sikerének az araboknál és syriaiknál. Mennyi fanatizmust lehetett volna így elkerülni! A keresztenység a judaismusnak az indo-európai ízléshez simított kiadása; az izlam a judaismusnak az arabok ízléséhez simított kiadása. Mahomet velejében nem tett más, mint hogy a niceai zsinat és az utána következett zsinatok metaphysikai polytheismusára való visszahatásként visszatért Zenobia judeo-keresztenységéhez.

A tömeges megtéréseknek, melyek a IV. és V. században történtek, egy másik következménye volt a papság és a nép egyre erősbödő elkülönödése. E tudatlan tömegek csak hallgathattak. Hamarosan elkövetkezett, hogy az Egyház csak a papság volt. Ez átalakulás nem hogy emelte volna a keresztenység értelmi átlagát, inkább leszállította azt. A tapasztalat bizonyítja, hogy a papság nélküli kis Egyházak libera-

⁴ így Enoch könyve, Mózes mennybemenetele, Esdras és Baruch apokalypse, sőt Szent Irenaeus is, mert szélsőséges millennarista. Papias, Hegesippos ugyanez okból vesztek el.

lisabbak, mint a nagyok. Angliában a methodisták és a quakerek többet tettek az egyházi liberalismusért mint az uralkodó Egyház. Ellentétben azzal, ami a II. században történt, mikor az *episcopi* és *presbyteri* észszerű szép fenhatósága lenyeste a túlzásokat és hóbortokat, mostantól fogva a papságban a legalutasabb rész szükségletei szabnak törvényt. A zsinatok szerzetes-hadaknak, legkicsinyesebb fanatizmusoknak engedelmeskednek. Az összes zsinatokban az a dogma győz, amelyik legbabonásabb. Az arianismust, melynek nagy érdeme volt, hogy megtérítette a germánokat a birodalomba való beléptük előtt és amely rationálissá válásra képes keresztenységet adhatott volna a világnak, elfojtotta a papság otrombasága, mely az absurdumot akarta. A középkorban e papság feudálitássá vált. A kiváltképpen demokratikus könyvet, az Evangéliumot, azok, akik magyarázónak mondják magukat, elkobozzák és óvatosan leplezik a merészsegeit.

A kereszténység sorsa tehát az volt, hogy majdnem alámerüljön a győzelemben, mint a hajó, mely közel van az elsüllyedéshez a bárdolatlan utasok tömege miatt, mely összezsúfolódott rajta. Soha alapítónak nem voltak szektáriusai, kik kevésbé hasonlítottak hozzá, mint Jézusnak. Jézus sokkal inkább nagy zsidó, mint nagy ember; tanítványai olyan valamivé tettek, ami leginkább ellenkezik a zsidóval; Istenemberré. Amit a babona, a metaphysika és a politika hozzájárult művéhez, egészen elfedezte a nagy prófétát, annyira, hogy a kereszténység minden reformja látyszólag annyi, mint lehámozni róla a fioriturákat, melyeket pogány őseink reáaggattak és visszatérni tisztán Jézushoz. Azonban a legnagyobb tévedés, amit vallástörténetben az ember elkövethet, azt hinni, hogy a vallások abszolút módon, önmagukban hordják az értéküket. A vallások a népek révén értékesek, melyek felveszik azokat. Az izlam hasznos vagy vészes volt a fajok szerint, melyek elfogadták. Kelet lealacso-dott népeinél a kereszténység vajmi középszerű val-

lás, mely igen kevés erényt sugalmaz. A kereszténység a mi nyugati, kelta, germán, italiota fajainknál vált igazán termékennyé.

Miután eredetileg merőben zsidó termék volt, a kereszténység odajutott, hogy idővel levetkezte magáról majdnem minden, amit származásától kapott, annyira, hogy azoknak a tétele, kik olybá tekintik, mint kiváltképpen való árja vallást, sok tekintetben igazat mond. Századokon át beléje vittük érzésmódunkat, minden áhítósunkat, minden jó tulajdonságunkat, minden hibánkat. Az exegesis, mely szerint a kereszténység belsőleg ott van kivésve az Ó-Szövetségen, a lehető leghamisabb. A kereszténység a szakítás volt a judaismussal, a Thorával. Szent Bernát, Assisi Ferenc, Szent Erzsébet, Szent Teréz, Salesi Ferenc, Paulai Vince, Feneion, Channing semmi izükben se zsidók. Ók a mi fajunkhoz tartoznak, a mi bensőnkkel éreznek, a mi agyvelőnkkel gondolkodnak. A kereszténység volt a hagyományos alapszövet, melyre reáhimezték költeményeiket; de geniusuk ugyancsak az övék. Szent Bernát, mikor a zsoltárokat értelmezi, a legromantikusabb ember. minden faj, amikor átveszi a múlt hagyományait, áthasonítja, magáévá teszi azokat. A Biblia ekként termett gyümölcsöket, melyek nem az övéi; a judaismus csak a vad alany volt, melyen az árja faj beoltása hozott virágot. Angliában, Skótországban a Biblia nemzeti könyve lett annak az árja ágnak, mely legkevésbbé hasonlít a héberekhez íme, hogy a kereszténység, mely annyira nyilvánvalóan zsidó eredetű, miként válthatott nemzeti valásává az európai fajoknak, melyek feláldozták neki régi mythologiájukat.

A keresztény szentséggel szemben való lemondás régi ethnikai hagyományainkról, ez az alapjában kevéssé komoly lemondás látszólag oly feltétlen volt, hogy közel ezerötszáz év kellett, amíg a bevégzett tény újra kérdés tárgyává lehetett tenni. A nemzeti szellem nagy ébredése, mely a XIX. században bekövetkezett, a halott fajoknak c mintegy feltámadása, mely-

nck tanúi vagyunk, nem lehetett a nélkül, hogy eszünkbe juttassa meghódolásunkat. Sem fiai előtt és némi reactiót idézzen fel e tekintetben. Noha az összehasonlító mythologia múzeumain kívül bizonyára senki se gondol a germán, pelasg, kelte és szláv mythologiák fel támasztására, a keresztenységre nézve üdvösebb lett volna, ha e veszedelmes képeket egészen kiküszöbölik, mint ahogy ez az izlam megszilárdításakor történt. Maguknak mindenben nemességet és eredetiséget igénylő fajok sértőnek találták, hogy vallás dolgában egy lenézett családnak vazalusai. A tüzes germanisták nem titkolták bántódásukat; nemely keltoman ugyanily érzést nyilvánított. A görögök, kik a régi hellenismus emlékei révén újra megtalálták jelentőségüket a világban, hasonlóképpen nem leplezték maguk előtt, hogy a keresztenység részükről apostasiát jelentett. Görögök, germánok, kelták azzal vigasztalták magukat, hogy ha el is fogadták a keresztenységet, legalább átalakították és nemzeti tulajdonukká tették azt. Mindazonáltal nem kevésbé igaz, hogy a nemzetiségek modern elve ártalmára vált a keresztenységnek. A judaismus valási kihatása kolosszálisnak tűnt elő. Ugyanakkor, mikor a nagyságát, Izraelnek a fogyatkozásait is látták; szégyelték a zsidóvá válást, ugyanúgy, mint ahogy az exaltált germán hazafiak kötelezve érezték magukat annál inkább rosszat mondani a francia XVII. és XVIII. századról, minél többet köszönhettek neki.

Egy másik ok mélyen aláaknázta napjainkban a vallást, melyet apáink oly teljes elégedettséggel követték. A természetfeletti tagadása feltétlen dogmává vált minden müveit elmének. A physikai és erkölcsi világ története előttünk oly fejlődésnek tűnik fel, melynek önmagában vannak az okai és amely kizárja a csodát, vagyis a megfontolt külön akaratok közbelépését. Már pedig a keresztenység szempontjából nézve a világ története nem más, mint a csodák sorozata. A teremtés, a zsidó nép története, Jézus szerepe, még ha a

legliberalisabb exegezis olvasztó tégelyébe vetik is, hogy valami természctfcletti-ülcdéket, amit semmiféle művelet se tud eltüntetni vagy átváltoztatni. A sematikus monotheista vallások alapjában ellenségei a természettudománynak, mely Isten megkiscbbítésének, majdnem tagadásának tűnik fel előttük. Isten műveit és művel ma is minden, — íme, egyetemes magyarázatuk. A keresztenység, jóllehet nem vitte e dogmát ugyanoly túlzásokba, mint az izlam, magában foglalja a kinyilatkoztatást, vagyis csodát foglal magában, olyan tényt, aminőt a tudomány sohasem észlelt. A keresztenység és a tudomány között a harc tehát kikerülhetetlen; a két ellenfél közül az egyiknek a porondon kell maradnia.

A XIII. századtól, attól az időponttól fogva, amikor Aristoteles és Averrocs könyveinek tanulmányozása folytán a tudományos szellem kezd éledezni a latin országokban, egész a XVI. századig az Egyháznak, minthogy rendelkezésére áll a közhatalom, sikerrült letepernie ellenfelét; a XVII. században azonban a tudományos felfedezések már nagyon is eklatánsak, sem hogy elfojthatok lennének. Az Egyház még mindig eléggyé erős, hogy komolyan veszélyeztesse Galilei életét, nyugtalanságban tartsa Descartes-ot, de nem tudja megakadályozni, hogy felfedezései az elmék törvényeivé váljanak. A XVIII. században győz az értelem; 1800 táján jóformán egy tanult ember se hisz már a természetfelettiben. A reakciók, melyek következtek, csak jelentőségtelen szünetelések voltak. Ha sok félénk elme, a nagy társadalmi kérdésektől való félelmében, meg is tiltja magának, hogy logikus legyen, a városok és falvak lakossága egyre inkább eltávolodik a keresztenységtől és a természetfelettinek napról-napra ritkulnak a hívei.

Mit tett a keresztenység, hogy felkészüljön e félelmes roham ellen, mely el fogja sodorni, ha nem vonul vissza bizonyos kétségebesett állásokból? A XVI. századbeli reformáció bizonnyal az okosság és az önfentartás cselekedete volt. A protestantismus csökken-

tette a minden napí természetfelettiséget; bizonyos értelemben visszatért a kezdeti keresztenységhez és a számottevőnél kevesebb redukálta a kultusz bálványimádásos és pogány részét. Azonban a csoda elve, főként ami a könyvek inspirált voltát illeti, megmaradt. E reformálás egyébiránt nem terjedhetett ki az egész keresztenységre; sebességen élébe vágott a rationalismus, mely alkalmasint ki fogja küszöbölni a reformálandó anyagot, még mielőtt a reformálás megtörtént volna. A protestantismus csak úgy mentheti meg a keresztenységet, ha eljut a teljes rationalismusra, ha egybefog az összes szabad elmékkel, kiknek programúi ja a következőkben összegezhető:

»Nagy és ragyogó a világ és minden homály ellenére is, mely körüllengi, látjuk, hogy a jára irányuló benső irányzatnak, fenséges jóságnak a gyümölcse. Az erőfeszítések között, melyek a történelemben a világosság és igazságosság eszményének megszülésére egymásután következnek, a keresztenység a legfrappánsabb. Jóllehet első hajtványa zsidó volt, a keresztenység idővel az emberiség közös müve lett; minden faj odahelyezte beléje a külön adományt, mely részéül jutott, a legjobbat, ami benne volt. Isten nem kizárolagosan van benne jelen; de jobban jelen van benne, mint bármely más vallási és erkölcsi fejlődményben. A keresztenység a civilizált népek vallása; minden nemzet különböző értelemben fogja fel, a szerint, hogy milyen fokán áll az értelmi kultúrának. A szabadgondolkodó, ki egészen lemond róla, csak azt teszi, amit joga van megtennie; de a szabadgondolkodó igen tisztni való egyéni esetet jelent; értelmi és erkölcsi mivolta még nem lehet egy nemzet vagy az emberiség állapota.

őrizzük meg tehát a keresztenységet csodálattal fenkolt erkölcsi értéke, magasztos története, szent könyveinek szépsége miatt. E könyvek bizonyos, hogy csak könyvek; a magyarázatnak és a kritikának ugyanazokat a szabályait kell reájuk alkalmazni, mint az

összes könyvekre; de az emberiség vallási archívumát alkotják; még az esendő részek is, melyeket magukban foglalnak, méltók a tiszteletre. Ugyanígy van a dogmákkal is; a nélküл, hogy rabszolgáikká tennök magunkat, tiszteljük e formulákat, melyekben tizennégy évszázad imádta az isteni bölcsességet. A nélküл, hogy elfogadnánk akár különös csodát, akár határok közé szorított inspiratiót, hajoljunk meg fenséges csodája előtt a nagy Egyháznak, mely kiapadhatatlan anyja a szüntelen váltakozó megnyilvánulásoknak. Ami a kultuszt illeti, igyekezzünk kiküszöbölni belőle bizonyos megütközöttő rárakodásokat; minden esetre tekintsük másodrendű dolognak, melynek csak azok az érzések adnak értéket, melyeket az ember beléje visz.«

Ha sok kereszteny fordul ebbe az irányba, remélni lehetett volna a keresztenység jövőjében. Azonban eltekintve a szabadelvű protestáns congregatiótól, a nagy kereszteny tömegek mit se változtattak magatartásukon. A katholicismus, mintegy kétségebesett dühvei, folytatja, hogy beássa magát a csodában való hitébe. Az orthodox protestantismus mozdulatlan. Ezenközben a népi rationalismus, mely elháríthatatlan következménye a közoktatás és a demokratikus intézmények haladásának, elhagyottá teszi a templomokat, növeli a tisztán polgári esküvők és temetések számát. A nagy városok lakosságát nem lehet visszavezetni a régi egyházakba, a falvak népe pedig csak szokásból jár templomba; holott nép nélküл nincs egyház; a templom a nép gyülvöhelye. Másrészt a katholikus párt az utóbbi években annyi hibát követett el, hogy politikai ereje mintegy ki van merítve. Félelmes válság készül tehát a katholicismus kebelében. Valószínű, hogy a nagy testület egy része kitart a bálványozásban és olybá marad a modern áramlat mellett, mint a holt és poszadt folyamág: Egy másik rész élni fog és elhagyva a természetfeletti tévedéseket, csatlakozik a szabadelvű protestantismushoz, a felvilágosult idealismushoz, az idealista

philosophiához, hogy így haladjon a tiszta vallás felé, «lélekben és igazságban».

Bálni legyen is az emberiség vallási jövendője, kétségtelen, hogy Jézusnak óriási lesz a helye benne. Ö volt a kereszténység alapítója és az emberiség nagy vallási folyamának a kereszténység marad a medre. A látóhatár legcllentétesebb pontjairól ömlőt- 'lek beléje patakok. E vegyülekben egyetlen forrás 4 se mondhatja már: »Ez az én vizem». De ne feledjük az eredet kezdeti patakját, a hegyi forrást, a felső folyást, amikor a folyam, mely azután oly szélesre duzzadt, mint az Amazon, még arasznyi széles kis barázdában csergedezett. E felső folyás képét akartam megrajzolni; boldog vagyok, ha igazság szerint tüntettem fel, hogy mily nedvbőség és mennyi erő, mily hevíto és mily jeges érzések, mennyi isteni életteljesség és az éggel való mily közlekedés honolt e magas csúcsokon! A kereszténység megteremtői jogosan foglalják el az első helyet az emberiség hódolatában. Ez emberek nagyon mögöttünk álltak a valóság ismeretében; de páratlanok voltak meggyőződés, odaadás tekintetében. Holott ez az, ami létesít. Valamely építmény szilárdsága egyenes arányban van az erény vagyis az áldozatok összegével, melyet alapjaira fordítottak.

Az időtől szétrombolt ez épületben egyébiránt mennyi a kitűnő kő, melyet úgy, ahogy van, haszonnal lehetne felhasználni modern építményeikben! Ki taníthatná jobban, mint a messianista judaismus, a rendíthetetlen reménységet a boldog jövendőben, a hitet az igazak aristokráciától kormányzott emberiség ragyogó rendeltetésében? Isten országa nem tökéletes kifejezése-e a végcélnak, melyre az idealista törekkszík? A Hegyi beszéd mintaszerű codex erre nézA'c: a tökéletes életnek mindig a kölcsönös szeretet, a szelídsg, a jóság, az önzetlenség lesznek a lényeges törvényei. A legtöbb problémának, melyet az emberiség szervezése vet fel, a gyengék összefogása a legitim megoldása; a kereszténység e tekintetben leckét adhat

az összes századoknak. A kereszteny vértanú az idők végéig typusa marad a lelkiismeret jogai védelmezőjének. Végül a lelkek kormányzásának nehéz és veszedelmes művészete, ha valaha előveszik, azok után a minták után fog indulni, melyeket az első kereszteny doktorok szolgáltattak. Oly titkokat tudtak, melyeket csak az ő iskolájukban lehet megtanulni. Voltak az erénynek szigorúbb, talán szilárdabb tanárai is; de a boldogság tudományának sohasem voltak hozzájuk hasonló mesterei. A lelkek gyönyöre a nagy kereszteny művészet, annyira, hogy a polgári társadalom kénytelen volt óvintézkedéseket tenni, nehogy az ember beléje temetkezzen. Az emberi társulásnak a haza és a család a két nagy természetes formája. Mindkettő szükséges; de nem elegendő. Mellettük helyet kell fentartani egy olyan intézménynek, melyben a lélek kap táplálékot, vigasztalást, tanácsot; melyben szervezik a jótékonyságot; melyben az ember szellemi vezetőket, irányítót talál. Ez az Egyház; az emberek sohasem lesznek el nélküle, ha csak nem akarják, hogy az élet kétségeitően rideggé sorvadjon, különösen a nőknek. A fontos az, hogy az egyházi társadalom ne gyengítse el a polgári társadalmat, ne jelentsen egyebet, mint megengedett szabadságot, ne legyen semmiféle világi hatalma, az állam ne foglalkozzon vele se ellenőrzőén, se pártfogóan. Az ily kis szabad egyesülések ról a keresztenység kétszázötven éven át tökéletes mintákat szolgáltatott.

- VÉGE. -

TARTALOM

	Oldal
<i>Előszó</i>	V
I. fejezet. Marcus-Aurelius uralomralépée.....	1
II. „ Haladás és reformok. — A római jog	13
III. „ A philosophusok uralma	23
IV. „ Keresztyenellenes üldözések	38
V. „ A római Egyház növekedése. — Pseudo-Cle- mensi iratok	50
VI. „ Tatianus. — A két apologia! rendszer	73
VII. „ A gnosticismus hanyatlása	81
VIII. „ A keleti syncretismus. — Az ophiták. — A ma- nicheismue jövendő megjelenés	93
IX. „ A Marclonismus folytatása. — Apelles	105
X. „ Tatianus eretnek. — Az enkratisták	115
XI. „ Görögország és Ázsia nagy püspökei. — Meliton	122
XII. „ A hűsvét kérdése	138
XIII. „ A millennarismus és a profetizmus végső fel- lobbanása. — A montanisták	148
XIV. „ Az orthodox Egyház ellenállása	101
XV. „ Az episcopatus teljes diadala. — A montanis- mus következményei	170
XVI. „ Marcus-Aurelius a kvadoknál. — Az Elmélkedé- sek könyve	178
XVII. „ A Légió fulminata. — Apollinarius. Miltiades. Meliton Apológiái	196
XVIII. A gnostikusok és a montanisták Lyonban	207
XIX. „ A lyoni Egyház újjáalakítása	216
XX. A lyoni Egyház újjáalakítása — Irenaeus	239
XXI. „ Celsus és Lucianos	246
XXII. „új apológiák. — Athenagoras, Antiochiai Theo- phil, Minucius Felix	271
XXIII. „ A szervezés haladása	291
XXIV. „ Alexandria, Edesea iskolái	309
XXV. „ A kereezténység statisztikája és földrajzi ki- terjedése	321
XXVI. „ Marcus-Aurelius belső vörstanúsága. — Elő- készülete a halálra	333
XXVII. „ Marcus-Aurelius halála. — Az antik világ vége	347
XXVIII. „ A keresztenység a II. század végén. — A dogma	359
„ „ A kultusz és a fegyelem	369
„ „ A kereszteny erkölcsök	391
„ „ A kereszteny győzelmnének okai	401
„ „ A keresztenységtől felidézett társadalmi és poll- tikai forradalom	420
„ „ A kereszteny birodalom	439
„ „ Későbbi átalakulások	447